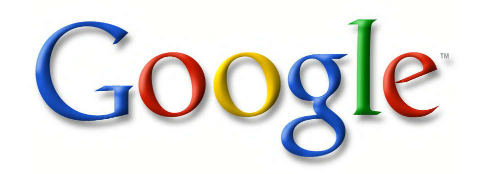
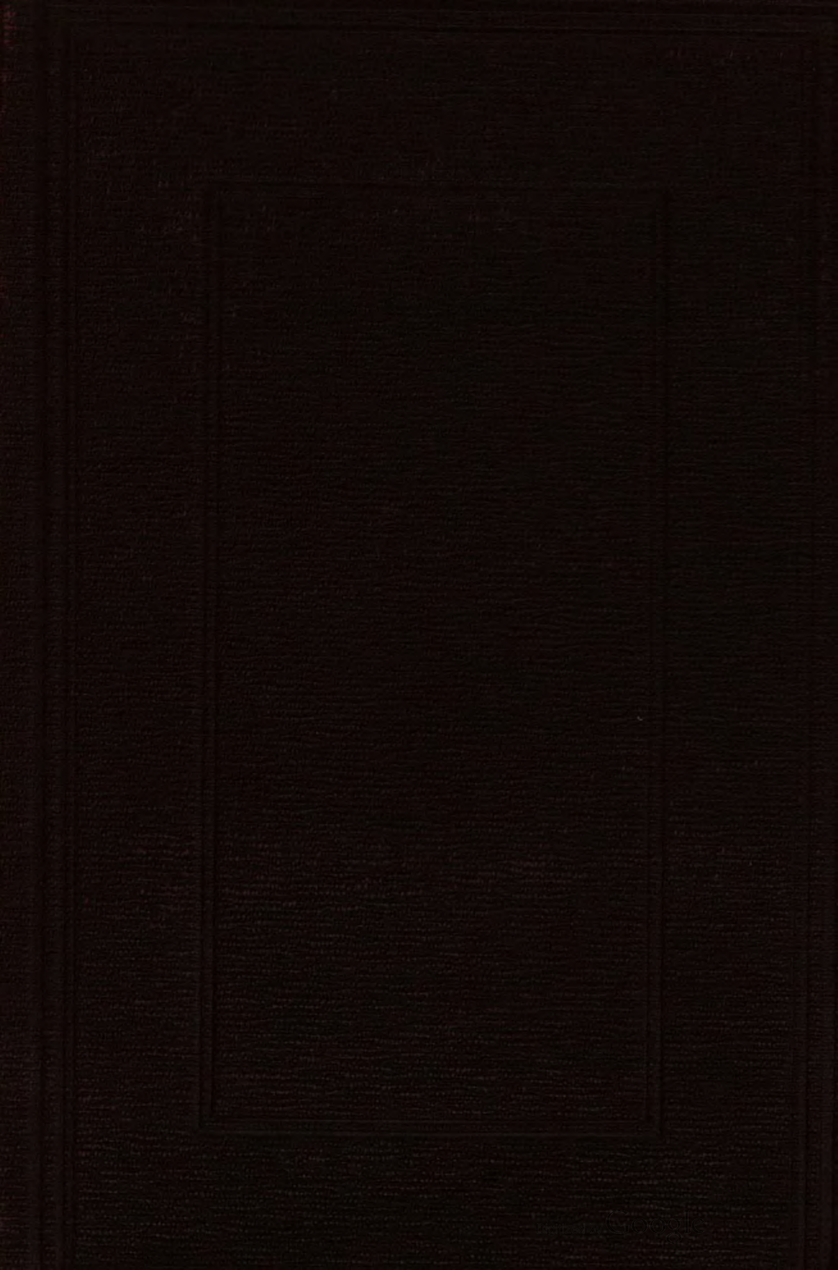

1837
ARTES
SCIENTIA
VERITAS
LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF MICHIGAN
E PLURIBUS UNUM
TUEBOR
SI QUÆRIS PENINSULAM AMŒNAM
CIRCUMSPICE

TITI LIVI
AB URBE CONDITA
LIBRI.

EDITIONEM PRIMAM CURAVIT

GUILELMUS WEISSENBORN.

EDITIO ALTERA, QUAM CURAVIT

MAURITIUS MÜLLER.

PARS III. LIB. XXIV—XXX.

EDITIO STEREOTYPA.

LIPSIAE
IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI.
MDCCCXCIV.

LIPSIAE: TYPIS B. G. TEUBNERI.

LIBRI XXIV ET XXV.

SCRIPTURAE ED. WEIDMANN. (BEROL. MDCCCLXXX) A NOSTRA, QUAE A. 1881 PRODIIT, DISCREPANTIS INDEX.

Lib. XXIV. Cap. I, 3 muros portas] *edd. vett. Vid. quae de hoc aliisque librorum XXIV—XXVI locis disputavi in Fleckeis. annal. 1881 p. 673—691.* 5 agros urbem] *edd. vett., cf. M. Mueller ib. p. 673.* 8 propalam] *vulg., cf. M. Mueller p. 673. P* prolatam. III, 2 arx procul eis ⟨erat⟩] *Salmasius.* 9 (*De* ea tum arce *vid. M. Mueller. p. 673.*) 15 impetraverant ab Hannibale] *vulg. P* impetraverantetadhannibale. IV, 7 suscipiunt. tum funus] tum, *quod in P deest, omisi.* V, 1 ulli] *Madv., cf. 1, 48, 9.* 13 ⟨addit nonnullos⟩ ab] *M. Mueller p. 674.* VII, 4 structi armatique] *edd. vett. Madv. Em.² 335 not.* Milites structi armatique *non invenitur apud Livium.* VIII, 15 obtinente ⟨ea⟩ etiam velut pacato mari, quibus ⟨opus non erat⟩] *M. Mueller, cf. p. 674 sq.* 18 suadeo ⟨oro⟩que] suadeo ⟨moneo⟩que *praeeunte Alschefsk. scripsi mutato verborum ordine, v. p. 675, cf. Heerdegen 'Untersuchungen zur lat. Semasiologie III p. 54 not.* 20 util⟨ia clades⟩] *cum Hertzio scr. mutato verb. ord.* IX, 3 iniit] *P.* IX, 9 ipsi comitia habenti] *P.* 10 aut in ⟨eo⟩ exemplum] *M. Mueller p. 675.* X, 8 impetu] *P.* 11 quod mirabile est, quia rarum] *Lipsius.* XII, 6 Luceriam] *J. H. Vossius.* XIV, 10 ⟨diei⟩ quod relicum ⟨erat⟩] *cum Gronov. et H. J. Müller. scr. mutato verb. ordine.* XVIII, 3 ⟨cladem agitasse de Italia deserenda⟩] *M. Mueller p. 676, cf. Lov. 3.* 9 (*fort. pro* tamerci *scribendum* acerbitati, *cf. 4, 28, 8. 27, 11, 14.*) 11 convenire] *P.* | hortarique censores, ut] *Madvig.* XX, 8 a praetore] *P.* 9 haec aliis locis] *Alanus Em. I, 36, cf. c. 39, 1.* 10 aut ducis, sed ad] *excidisse videtur substantivum, fortasse* lenitate, *cf. § 15.* 13 temptandum. ⟨ita⟩que] *Gronov. M. Mueller, cf. quae de h. l. dixi p. 676.* XXII, 4 reddat] *Madv. Em.² p. 338.* XXV, 8 sumere] *scripsi* parare (*addito* sibi) *e coni., nescio cuius, in Weissenborn. ed. III commemorata; v. M. Mueller p. 676 sq.* XXVI, 10 animisque cum se ⟨monerent illi⟩, ne tempus tererent] *M. Mueller, cf. p. 677.* XXVII, 3 et ⟨intenti⟩ trahendae rei esse] *M. Mueller, v. p. 677.* 8 ⟨Roma⟩nae] *M. Mueller, P* aliae; *cf. 28, 42, 6.*

XXIX, 7 fuissent, suae] *P.* XXX, 9 Megara, in⟨de⟩ ipsi] *Madvig. P* mecaramipsi. XXXI, 2 Epicyden ⟨adesse⟩ pervasit] *M. Mueller praeeunte Weissenbornio, omisso* omnes, *v. p. 677 sq.* XXXII, 6 ad omnia] *Böttcher.* XXXIV, 1 fuisset, Archimedes. is erat] *vulg.* 10 quae propius subibant] *P.* XXXVI, 2 rediit] *P.* 3 classis ⟨praefecto⟩] *verborum ordinem mutavi, v. p. 678.* XXXVII, 5 vi rati agendum] *Alschefsk., Valla.* 9 eam ⟨noxiam⟩ parentes sanxisse] *cum Weissenb. dedi mutato verborum ordine:* eam parentes ⟨noxam⟩ sanxisse, *quod* noxam *ante* sanx- *excidisse magis veresimile est.* Noxa *(i. e. poena) saepius apud Livium, quam* noxia. XXXVIII, 1 convocatis suis] *codd. recc. Drak., v. quae dixi in Fleckeis. ann. p. 678 sq.* XXXIX, 3 sensim ac plures] *M. Mueller, v. p. 679.* XL, 13 etiam] *edd. vett.* XLII, 7 Galli plerique] *P.* | iique] *Madvig. P* sique. 8 octo et quinquaginta] *P.* XLIII, 6 ⟨et ex privatis⟩ *P. Madvig.*; *v. p. 679 sq.* 9 his comitiis] *Madvig., v. observationem meam p. 679 sq.* XLIV, 5 ⟨cum⟩ legione una] *P.* | praeerat, Picenum] *Weissenborn.* 8 visas] *P.* XLV, 3 ⟨hoc⟩ documentum] *Madvigium secutus scripsi mutato verborum ordine:* ⟨id⟩ documentum. 5 ⟨aut⟩ ut novi concilientur] *(v. M. Mueller p. 680.) Ex P retinui* et, *quod h. l. idem esse videtur atque* et potius, vel potius, *cf. 28, 16, 11 et Weissenb. ad 28, 25, 1. Si mutandum est, possis scribere* atque etiam, *cf. 3, 46, 9.* ib. documentum etiam] *M. Mueller, v. p. 680.* 6 desperata .. res .. visura sit] *Madvig.* XLVII, 10 venerunt. Arpi] *M. Mueller, v. p. 680.* 14 sex milia] *P.* 15 vico, cum templis] *Weissenborn, M. Mueller, v. p. 680.* XLVIII, 7 congregata vasta ac temeraria] *M. Mueller, v. quae dixi in Fleckeis. annal. 1869 p. 339.* 9 *(Recte Madvig. vidit in verbis cod. P* relatanumidis *inesse numerum; fort.* totidem. XLIX, 6 traiceret. ⟨sed⟩ Masinissa] *M. Mueller, cf. Weissenborn ed. III.*

Lib. XXV. Cap. II, 8 congii ... dati ⟨quinquageni⟩] *Hertz.* VI, 2 in Ital⟨ia⟩ iam] *Pal. 3., v. Madv. Em.*[2] *354.* 23 vixerimus] *P.* VIII, 8* prodita praesidio Carthaginiensium fore] *M. Mueller in Fleckeis. annal. 1881. p. 681.* IX, 4 ordine] *P, v. ad 2, 37, 8 ed. meae Lips. 1878.* X, 5 eam dubitationem] *Crev., cf. M. Mueller p. 681.* XI, 4 prosequerentur] *codd. pauci recc., cf. M. Mueller ibid.* 9 ceterae] *P.* XII, 10 his] *P.* XIII, 10 agrestibus externis] *M. Mueller p. 681 sq.* XIV, 1 ac multa pernicie] *P.* 4 proxima forte erat] *M. Mueller p. 682 (P* proximeportaehostiumerat). 8 revocando⟨remorando⟩que] *M. Mueller ibid.* 9 vires sanguis] *cod. Hav., cf. M. Mueller ibid.* XV, 16 in ⟨fi⟩ de ⟨alii manendum⟩, alii] *M. Mueller p. 683.* XVI, 3 (*de* ob id *v. M. Mueller ibid.*) 7 locum ⟨angustum; eo cum⟩ paucis] *M. Mueller.* 13 (*De* ⟨et⟩ id pignus .. ferre *v. M. Mueller ibid.*) 25 haec si] *Cobet; in P. deest* si. XIX, 6 abiit] *P.* 8 rediit] *P.* 15 re, duas ⟨haud⟩ amplius horas constante, donec dux stetit, Romana

acie] *M. Mueller p. 684 sq.* XX, 2 ⟨in eoque et Puteolis — id oppidum⟩ ante] *M. Mueller p. 685 sq.* XXII, 11 secum ferrent] *Weiss. P* secūinferrent. XXIV, 1 ceperant partem ⟨muri⟩] *Madv.* XXVI, 1 liber erat] *vulg. Sed cum teste Luchsio (v. H. J. Mueller in annal. societ. philol. Berolin. VII p. 45) in P sit* liber erat, *sic scriptum oportuit.* 12 ⟨corripuerat; nam Romani⟩ *M. Mueller p. 686.* XXVII, 13 ⟨intra⟩ obsidionem] *codd. recc. P* neobsidione. XXIX, 7 etiam re sensistis. *Locus nondum est sanatus. Fort. latet* etiam re⟨centia⟩ sensistis, *cf. c. 24, 13. 26, 32. 3. 27, 9, 6.* XXXI, 8 ad [Nasum et] accipiendam] *Madvig.* XXXIV, 13 difficilis] *P. De hoc loco v. quae dixi in Fleckeis. annal. p. 686 sq.* XXXV, 1 ⟨si se⟩] *Weiss.* 3 (*De* iam praesagientibus *vid. M. Mueller p. 687.*) 9 (*De* tuto *v. M. Mueller ibid.*) XXXVI, 2 ⟨e⟩ proelio] *Weiss., cf. 8, 23, 13. 10, 42, 7. 25, 38, 17. 37, 28, 2. 41, 18, 11. 42, 65, 5.* 11 trudibus igitur cum] *Madv. P* traditisdibicum. 15 fuit, quia] *P.* XXXVII, 11 discurrunt ad portas] *M. Mueller p. 688.* XL, 2 hinc] *P.*

LIBRI XXVI—XXX.

SCRIPTURAE ED. LUCHSIANAE A NOSTRA DISCREPANTIS INDEX.*)

Lib. XXVI. Cap. IV, 6 esset. postquam] *cum Kochio (Progr. Brandenb. R. A. 1860 p. 10) scripsi mutato verborum ordine, vid. quae de h. l. dixi in Fleckeis. annal. p. 688.* V, 3 (*De* aptissimus *v. ibid.*) 5 (*De* praemissis nā|que, *quod est in P, v. ibid.*) VI, 9 invenio] *P m. 1, v. ibid.* VII, 6 audenda ⟨subeunda⟩que] *Alschefsk. Ordinem mutavi, v. 22, 14, 14; 53, 7. cf. 3, 2, 11; semel (35, 31, 12)* agere et conari. IX, 6 quam allatum erat ** ⟨dis⟩ cursu] *praeeunte ex parte Weissenbornio cum H. J. Mueller scripsi* quam ⟨quod⟩ allatum erat, ⟨con⟩cursus, *v. M. Mueller p. 689.* XII, 2 ⟨per Samnium Apuliamque⟩ et] *Weiss.* 5 proconsulum] ς. 11 solum] *P, v. M. Mueller p. 689 sq.* XIII, 9 (*De* inexpiabilis *v. M. Mueller p. 690.*) 15 in carcerem ⟨condar⟩] *M. Mueller ibid.* XIV, 6 proconsulum] ς. *P* procos. XV, 1 Fulvi] *P, v. M. Mueller ibid.* XVII, 7 *(Potest etiam in archetyp. fuisse* saltum, *cf. adnot. ad II, 65, 4 ed. meae Lips. 1878.)* 13 fraus. cum esset] *Harant emend. et adnot. ad T. Liv. Paris. 1880 p. 123 sq.* ib. extemplo] *P.* XXII, 2 *et* 7 Veturia *et* Veturiam] *Madvig.* 8 scansa sint] *M. Mueller p. 690 sq.* XXV, 5 ubi ad] *P²*. 13 adscriberentque] *Weissenb., cf. 6, 20, 13.*

---

*) Omissis praeter ea, quae ad orthographiam, q. v., pertinent, formis quoque eiusdem vocis leviter discrepantibus.

Pro adscriberent *Livius dixisset* inscriberent, *cf. 4, 10, 6. 23, 19, 8.* XXVI, 4 litterae Laevino] *praeeunte ex parte Weissenb. scripsi:* litterae ⟨interea⟩ Laevino. 6 crimina ementita] *Ussing, v. quae de h. l. in Fleckeis. annal. p. 691 et in Indic. Gotting. 1880 p. 1463 dixi. Fuitne* crimina ⟨ad suam inv⟩idiam ficta? *cf. c. 32, 5.* (*P* criminaeditaficta) XXVII, 16 ⟨speciem⟩ praebuit clarissimarum urbium excidio celeberrimis] *Ulr. Koehler. M. Mueller. De v.* dolere *v. 29, 1, 10.* XXIX, 10 post advers⟨issimas secund⟩ae] *Hertz. M. Mueller in Fleckeis. annal. l. c.* XXXII, 8 ⟨orantes⟩ et obsecrantes] *Lacunae signum posui, quod Livius semper dicit* orare atque obsecrare. *V. Heerdegen in libro 'Untersuchungen zur lat. Semasiologie' III p. 54 not.* ib. pollicens hoc] *P* potensoc. *Verbi corrupti nondum probabilis emendatio inventa.* XXXIII, 10 sciretque] *Gronov.* XXXVIII, 4 ⟨calamitas⟩] *supplevi* malum, *cf. 39, 16, 2.* XXXIX, 5 effecit] *P.* 18 uti] *Wölfflin.* XLI, 15 dicionem] *P.* XLV, 7 eo⟨quingentos⟩ secum armatos] *Gronov. Crevier.* XLVI, 1 hostis] *M. Mueller p. 691. P* euntis. 6 tum] *P.* XLVIII, 14 (*De* cuiusque *vid. M. Mueller ibid. P* cuique.) LI, 2 quinquereme] *H. J. Mueller. Forma ablativi in* e *exiens semel invenitur 42, 48, 6 cum quinquereme una.*

Lib. XXVII. Cap. I, 8 pugnantium] *Friedersdorff. M. Mueller. De hoc aliisque librorum XXVII—XXX locis vid. quae disputavi in Fleckeis. annal. 1884 p. 185—192.* 9 in Fulvi] *M. Mueller ibid.* 10 multi Romanorum cecidissent] *P, cf. M. Mueller ibid.* V, 2 habuit, ubi] *Σ, cf. M. Mueller ibid.* 10 res Africae] *P.* 16 dictatorem diceret] *P.* VI, 18 sed ii] *P aliique codd. praeter γε.* VII 1 (Ab Tarracone *cum Vαβγ F et Luchsio scripsi, quod haec forma ante* t *usitatior.*) IX, 7 Cora] *Madv. op. acad. I p. 268 ex 29, 15, 5.* XI, 2 Ostiae lacus] *P. Luterbacher.* (*RF* hostium), *cf. 26, 42, 8 in ostio sinus; et § 3:* cruentam etiam fluxisse aquam Albanam (*i. e. rivum ex lacu Albano deductum, 5, 16, 9, cf. Weissenb. ad 27, 11, 3.*) *Praeterquam quod ostium lacus de caelo tactum est, etiam cruenta fluxit aqua eius.* XIII, 9 destitui] *VR(FL)ϱ. Weissenb.* XIV, 9 tum conferta] *VRFϱ Madv. Wescnb.* 13 forte] ς (*Pλ* que). *M. Mueller p. 186.* XV, 5 Livius] *Unger in Philolog. 1881 p. 186, cf. 26, 39. 27, 7 et 27, 22, 9.* 15 illi loco] *PFϱλ.* XVI, 7 ingens argenti vis] *Pφ, cf. M. Mueller p. 186.* ib. signa, tabulae] *Alsch., cf. M. Mueller ibid.* 13 (*De* quae adferrent vera esse *cf. M. Mueller ibid.*) XVII, 7 opificum numero incluso. cum iis] *Weissenb. M. Mueller, cf. quae ibid. de h. l. exposui.* XVIII, 9 hostes] *SL.* XIX, 5 tacite] *Vαβδε L, cf. M. Mueller in indic. Gotting. 1880 p. 1457.* 9 educatum] ς (*P* edictum). XX, 12 (*De lectione cod. P.* decernerent *cf. quae dixi in Fleckeis. annal. l. c.*) XXII, 11 (*De* ut scriberent consulibus permissum *cf. M. Mueller ibid.*) 13 caperentur] *VRFL, cf. Luchs praef. p. LXXVIII et 4, 7, 6; 45, 4. 34, 26, 4; 27, 3.*

39, 16, 13. — 2, 50, 3. XXIII 3 (involare, *quod Madv. scripsit, non est Livianum.*) XXIV, 3 (*E coni. Dukeri cum Luchsio* tempus *uncis inclusi, cf. 5, 16, 6. 30, 16, 13. 31, 18, 7. 44, 31, 10. 45, 44, 6, quamquam et* bidui tempus *apud Livium invenitur 26, 35, 8. 29, 5, 7. 34, 17, 10. 37, 32, 10. 38, 37, 10.*) 9 (*Etiam* cavisset, *quod est in P, Livio usitatum, cf. 36, 7, 14. 34, 17, 8. 30, 4, 7.*) XXVII, 13 (*Fuitne* gestae rei ⟨memoriam⟩ ordine (*i. e. 'der Reihe nach, eine nach der andern'*) edit? *cf. 3, 50, 4. 24, 24, 6. 42, 25, 2; 5. 39, 14, 3 cet.*) ib. laudatione] *Wesenb. Harant.* XXXVI, 12 (*Dubitari tamen potest, an Livius scripserit* ut binae, *cum in P sit* utunae, *quod esse ortum ex* utuinae *i. e.* ut binae, *quam ex* uinae (*Luchs praef. p. CXXXIII*) *veresimilius est, cf. 25, 32, 7. 36, 2, 11. 40, 18, 8.*) XXXVII, 2 *et* 3 Minturnis ... Minturnenses] *P, cf. 43, 13, 3 cod. Vindob.* ib. tactam] *P.* 5 natum esse infantem] *P, cf. M. Mueller in indic. Gotting. 1880 p. 1461 et 28, 11, 6. 31, 12, 8.* XXXVIII, 4 Minturnensis] *P, vid. ad c. XXXVII, 2.* XLII, 14 (*De ordine verborum* luce prima *cf. M. Mueller in Fleckeis. annal. 1884 p. 187.*) XLIII, 1 ad Hannibalem missi] *P.* XLV, 11 nec ⟨abscedere⟩ ab signis] *Praeeunte Weissenb. lacunam explevi:* ⟨abire⟩, *ordine verborum mutato, cf. M. Mueller p. 187.* XLVII, 10 errorem volvens] *M. Mueller p. 187 sq.* XLIX, 2 regendi spem incidissent] *M. Mueller in indic. Gotting. 1880 p. 1460.* 3 abnuentis taedio laborem] *PRF. Non est, cur mutetur*; abnuere (*sc. pugnare vel imperata facere*) *dictum, ut Sall. Jug. 68, 3, cf. Liv. 28, 21, 4.* LI, 1 tum enim vero] *P, cf. M. Mueller in Fleckeis. annal. 1884 p. 188.* 3 legati — erant] *Harant, cf. Friedersdorff ad h. l.*

Lib. XXVIII. Cap. I, 9 Silanus ratus] *PF.* III 9 in unum locum] *P. Semper apud Livium invenitur* colligere in unum, *non:* in unum locum: *9, 43, 17. 21, 5, 16. 31, 45, 14. 32, 12, 8. 37, 24, 4. 42, 8, 1.* 12 caesa] *Madv.* V, 1 triginta — transmiserunt] *Ussing.* 11 peltatis] ϛ. VII 3 *nisi quod verbum* rediit, *ex quo* ab Demetriade Scotussam *penderet, supplevi, Madvigium et Luchsium in ordine verborum componendo secutus sum.* 10 omissis rebus] *SVRFL, cf. 5, 51, 4. Sed ne haec quidem lectio satisfacit; scriberem* externis, *cf. 45, 32, 1, si codd. addicerent.* 17 audit] *Rhenan.* (*S* audita). ib. Aegiumque] *SV. Rhenan.* ib. (Oxeas, *quod Crev. scripsit, genuinum esse non potest, quod Oxeae insulae extra Rhium promunturium sitae sunt. Latet in* uaeas (*PL*) *vel* phoceas (*RV*) *nomen urbis maritimae Phocensium vel Locrensium vel Boeotorum.*) XI, 4 multo sudore manasse] *PFφ, vid. observationem meam in indic. Gotting. 1880 p. 1461.* 6 noctis eius] *PFφ, cf. M. Mueller ibid.* XIV, 19 (*Cum* Σ^4 *Luchsium secutus scripsi* hostium acie (*P* acie hostium), *quod hic verborum ordo triciens fere apud Livium et in omnibus qui-*

dem decadibus, acies hostium *quater et nisi in prima decade (6, 13, 4. 7, 33, 10. 9, 13, 5; 35, 1) nusquam invenitur.*) XV, 3 signa cornibus incucurrerunt] *Madv. 1882.* 5 nam] *Weissenb.* 9 cederet] *Madvig 1882. De* proximus hostem *cf. 29, 7, 6. 35, 27, 9.* XVI, 8 acceptis] *Weissenb.* accipitis, *quod est in P*[1], *ortum videtur ex* accitis (ep). XVII, 8 (*Cum SVR Luchsium secutus omisi* autem, *quod PFϱ exhibent, quia asyndeton, q. d., usitatius est, quamquam ne* autem *quidem additum abhorret ab usu Liviano, cf. 35, 10, 3. 36, 43, 6. 39, 40, 3. 42, 60, 1.*) 11 (*Recte Luchsius* aliter non *ex V recepit, v. 2, 56, 15, cf. 30, 20, 4.*) XIX, 2 defecerant] *S.* 11 admonebant alios] *Sigon.* XX, 2 subeuntibus, qua] *Alschefsk. P* subeuntibus s. c. tr. *Cf. quae dixi de h. l. in Indic. Gotting. 1880 p. 1456.* XXI servorum** qui] *Fulv. Ursin., cf. 24, 15, 7 ex ergastulo militem.* XXII, 12 egredi moenibus] *Weissenb. Lectio dubia. P* egredipossetmoenibus. *VRFL* egredi. *Iam in archetypo codd. P et S lectio corrupta vel lacunosa fuisse videtur, cuius vestigia in v.* utegredi posset (*P*) *remanserunt. Inter* egredi *et* moenibus *haec fere verba excidisse opinor:* integris praesertim (integris *omissum esse potest propter* utegredi; possetm *corruptum ex* praesertim *per compendium scripto*), *ut Livius in hanc fere formam scripsisse videatur:* ne egredi, ⟨integris⟩ praesertim moenibus, auderent. 13 ordine ullo] *P.* XXIII, 1 atque haec tamen hostium iratorum ... ** iure belli] *M. Mueller in Fleckeis. annal. 1884 p. 188 sq.* XXIV, 9 (*Lectio cod. S* ac *probatur his locis: 25, 38, 6; 7. 8, 6, 14; 15.*) XXV, 10 (⟨per⟩ partes, *quod Gronov. scripsit, nusquam apud Livium inveni.*) XXVI, 3 unde orta culpa] *P, cf. 5, 17, 7. 21, 10, 9; aliter se habent loci 27, 13, 11. 31, 29, 16.* XXX, 9 ut ... videres] *P.* XXXIX, 11 nobis, — absit] *Ussingius.* XL, 7 dum me non] *Madv. Em.*[2] *p. 252 adn. Weissenb.* 13 vivendo iam] *P.* XLI, 8 intendas, egregiam] *Halmius Sitzungsber. der Bayer. Acad. 1869 II p. 584 not. 5.* XLII, 9 potentissimos] *P.* 10 sese] *P.* 17 igitur hic] *P*[2]. XLV, 5 si] *Gronov.* (*P* est). 9 quem**. L. Veturius] *Verba, quae excidisse videntur, ex coni. Weissenb. explevi.* XLVI, 10 traiecturum esse] *P.*

Lib. XXIX. Cap I, 21 et inconditam] *P.* IV, 7 Carthagini] *P*[1]. VII, 1 Scipio, ut] *PF.* X, 6 Apolloni] *Σ. Vid. quae de hoc l. disputavi in Indic. Gotting. 1880 p. 1455.* XI, 10 per dictatorem habita] *P.* XV, 5 Cora] *Σ. Th. Mommsen. V. ad 27, 9, 7.* XVIII, 11 ni] *PHRF.* XIX, 12 molliter] *R.* XXII, 10 [hunc ... consulto] *Luchsio hanc paragraphum tribus de causis spuriam esse iudicanti (praef. p. LXVII) non adsentior. In pronomine* hunc *nullam esse offensionem docent hi loci: 4, 13, 8; 16, 3. Scriptoris mentioni additur certi libri numerus etiam 45, 25, 3, cf. Perioch. 49. Praeterea Madvigius recte monere videtur,*

licet Licini mentio aliquid admirationis habeat, vix intelligi posse, quis librarius aut homo doctus huiusmodi rem ex obscuri scriptoris vetustis annalibus depromptam codicis Liviani margini adscripserit. 12 permitteret] *PF, cf. 36, 1, 8.* XXVI, 5 (*De hoc l. vid. quae dixi in Fleckeis. annal. 1884 p. 189 sq., ubi scribendum esse conieci* ingenti ad incrementa gloriae ⟨momento⟩. XXIX, 1 hi] *PβF.* XXXI, 5 non modo verbis] *P.* XXXII, 10 vulgata] *M. Mueller in Indic. Gotting. 1880 p. 1463. Libri:* repleta. XXXVI, 11 condemnati erant] *Pφ.*

Lib. XXX. Cap. IV, 5 sententia, ⟨eam promeret⟩, seu] *Weissenb. Madv. ed. II.* V, 10 flamma hausit] *P.* VI, 2 confusus] *Rhenan.* VII, 6 ibi tribus**] *Madv. Em. p. 425. Addidi* est, *cf. 42, 50, 1: ibi aliquamdiu diversis sententiis certatum est.* X, 19 lacerati quidem omnes pontes] *scripsi:* lacerati ⟨primi⟩ quidem ordinis pontes. *Libri variant: in P est* omnes pontes, *in V* omni ex ponte se, *in H* omni sponte se. *Vid. quae disputavi in Fleckeis. annal. 1884 p. 190.* XI, 10 stare ac pavere] *M. Mueller ibid. p. 190 sq. PF* stare ac propere; *H* stare ac propere (*ex* prospere). XIV, 6 non est — mihi crede] *P.* XVIII, 3 induratus ... [ac] ne] *Madv.* 7 ut permixtus] *M. Mueller in Fleckeis. annal. IC p. 340, cf. 44, 35, 12. P* utrempermixtus XXV, 6 celeritate subterlabentem] *praeeunte ex parte Weissenbornio M. Mueller in Indic. Gotting. 1880 p. 1459. P* superlabentem. XXVI, 5 aperta erat] *P.* XXVII, 5 imperatore] *auctore Creverio uncis inclusi. Libri* imperator. XXVIII, 3 (*Recte Luchsius Putschii coniecturam recepit, cf. 29, 1, 8; 10.*) XXX, 12 nunquam] *P.* 21 ⟨demeris⟩] *Madv.* XXX, 10 impotenti Masinissae futuro] *BC.* XXXV, 4 et ante aciem et in proelio] *M. Mueller in Fleckeis. annal. 1884 p. 191., cf. Madv. praef. p. XIII. Libri:* et in proelio et ante aciem. XXXVI, 8 Saturnalibus primis] *Verba spuria esse inter vv. dd. constat.* XLII, 7 ipsi haud perplexum] *M. Mueller ibid. C*neqipsimite. 9 videri fecisse] *BC.* XLIII, 13 gravius ** quam] *Codd. Madvig. Leo.* XLIV, 3 dein] *CVβFL.* XLV, 7 ceperunt] *Leo in Mus. Rhen. XXXV, 2 p. 243. Lectio dubia.*

Stendaliae mense Aprili a. 1884.

Mauritius Müller.

TITI LIVI
AB URBE CONDITA
LIBER XXIV.

PERIOCHA LIBRI XXIV.

Hieronymus, Syracusanorum rex, cuius pater Hiero amicus populi Romani fuerat, ad Carthaginienses defecit et propter crudelitatem superbiamque a suis interfectus est. Tib. Sempronius Gracchus proconsul prospere adversus Poenos et Hannonem ducem ad Beneventum pugnavit servorum maxime opera, quos liberos esse iussit. Claudius Marcellus consul in Sicilia, quae prope tota ad Poenos defecerat, Syracusas obsedit. Philippo, Macedonum regi, bellum indictum est, qui ad Apolloniam nocturno proelio oppressus fugatusque *in* Macedoniam cum prope inermi exercitu profugit. ad id bellum gerendum M. Valerius praetor missus. res praeterea in Hispania a P. et Cn. Scipionibus adversus Carthaginienses gestas continet, a quibus Syphax, rex Numidiae, in amicitiam adscitus, qui a Masinissa, Massyliorum rege, pro Carthaginiensibus pugnante victus in Hispaniam ad Scipionem cum magna manu transiit contra Gades, ubi angusto freto Africa et Hispania dirimuntur. [Celtiberi quoque in amicitiam recepti sunt, quorum auxiliis adscitis tunc primum mercennarium militem Romana castra habuerunt.]

I. Ut ex Campania in Bruttios reditum est, Hanno 1
adiutoribus et ducibus Bruttiis Graecas urbes temptavit, eo facilius in societate manentes Romana, quod Bruttios, quos et oderant et metuebant, Carthaginiensium partis
factos cernebant. Regium primum temptatum est dies- 2
que aliquot ibi nequiquam absumpti. interim Locrenses frumentum lignaque et cetera necessaria usibus ex agris in urbem rapere, etiam ne quid relictum praedae hosti-

bus esset, et in dies maior omnibus portis multitudo
3 effundi; postremo ii modo relicti in urbe erant, qui
reficere muros *ac* portas telaque in propugnacula con-
4 gerere cogebantur. in permixtam omnium aetatium
ordinumque multitudinem et vagantem in agris magna
ex parte inermem Hamilcar Poenus equites emisit, qui,
violare quemquam vetiti, tantum ut ab urbe exclude-
5 rent fuga dissipatos, turmas obiecere. dux ipse loco
superiore capto, unde agros urbem*que* posset conspi-
cere, Bruttiorum cohortem adire muros atque evocare
principes Locrensium ad conloquium iussit et polli-
centes amicitiam Hannibalis adhortari ad urbem tra-
6 dendam. Bruttiis in conloquio nullius rei primo fides
est; deinde, ut Poenus apparuit in collibus et refugientes
pauci aliam omnem multitudinem in potestate hostium
esse adferebant, tum metu victi consulturos se populum
7 responderunt. advocataque extemplo contione cum et
levissimus quisque novas res novamque societatem
mallent et, quorum propinqui extra urbem interclusi
ab hostibus erant, velut obsidibus datis pigneratos
8 haberent animos, pauci magis taciti probarent constan-
tem fidem quam probatam tueri auderent, haud dubio
9 in speciem consensu fit ad Poenos deditio. L. Atilio
praefecto praesidii quique cum eo milites Romani erant,
clam in portum deductis atque impositis in navis, ut
Regium deveherentur, Hamilcarem Poenosque ea con-
dicione, ut foedus extemplo aequis legibus fieret, in
10 urbem acceperunt. cuius rei prope non servata fides
deditis est, cum Poenus dolo dimissum Romanum in-
11 cusaret, Locrenses profugisse ipsum causarentur. in-
secuti etiam equites sunt, si quo casu in freto aestus
morari aut deferre naves in terram posset. et eos quidem,
quos sequebantur, non sunt adepti; alias a Messana
12 traicientis freto Regium naves conspexerunt. milites
erant Romani a Claudio praetore missi ad obtinendam
urbem praesidio. itaque Regio extemplo abscessum est.
13 Locrensibus iussu Hannibalis data pax, ut liberi suis

legibus viverent, urbs pateret Poenis, portus in potestatem Locrensium esset, societas eo iure staret, ut Poenus Locrensem Locrensisque Poenum pace ac bello iuvaret.

II. Sic a freto Poeni reducti frementibus Bruttiis, 1
quod Regium ac Locros, quas urbes direpturos se de-
stinaverant, intactas reliquissent. itaque per se ipsi 2
conscriptis armatisque iuventutis suae quindecim mili-
bus ad Crotonem oppugnandum pergunt ire, Graecam 3
et ipsam urbem et maritimam, plurimum accessurum
opibus, si in ora maris urbem ac portum moenibus
validam tenuissent, credentes. ea cura angebat, quod 4
neque non accersere ad auxilium Poenos satis audebant,
ne quid non pro sociis egisse viderentur, et, si Poenus
rursus magis arbiter pacis quam adiutor belli fuisset,
ne in libertatem Crotonis, sicut ante Locrorum, frustra
pugnaretur. itaque optimum visum est ad Hannibalem 5
mitti legatos caverique ab eo, ut receptus Croto Brut-
tiorum esset. Hannibal cum praesentium eam consul- 6
tationem esse respondisset *et* ad Hannonem eos reiecis-
set, ab Hannone nihil certi ablatum. nec enim diripi 7
volebat nobilem atque opulentam urbem et sperabat,
cum Bruttius oppugnaret, Poenos nec probare nec
iuvare eam oppugnationem appareret, eo maturius ad
se defecturos. Crotone nec consilium unum inter po- 8
pulares nec voluntas erat: unus velut morbus invaserat
omnes Italiae civitates, ut plebes ab optimatibus dis-
sentirent, senatus Romanis faveret, plebs ad Poenos
rem traheret. eam dissensionem in urbe perfuga nun- 9
tiat Bruttiis: Aristomachum esse principem plebis tra-
dendaeque auctorem urbis, et in vasta urbe lateque
moenibus disiectis raras stationes custodiasque sena-
torum esse; quacumque custodiant plebis homines, ea
patere aditum. auctore ac duce perfuga Bruttii corona 10
cinxerunt urbem acceptique ab plebe primo impetu
omnem praeter arcem cepere. arcem optimates tene- 11
bant praeparato iam ante ad talem casum perfugio.

eodem Aristomachus perfugit, tamquam Poenis, non
Bruttiis auctor urbis tradendae fuisset.

1 III. Urbs Croto murum in circuitu patentem duo-
decim milia passuum habuit ante Pyrrhi in Italiam
2 adventum. post vastitatem eo bello factam vix pars
dimidia habitabatur: flumen, quod medio oppido fluxerat,
extra frequentia tectis loca praeterfluebat, et arx *erat*
3 procul eis, quae habitabantur. sex milia aberat ab
urbe nobile templum, ipsa urbe nobilius, Laciniae
4 Iunonis, sanctum omnibus circa populis. lucus ibi fre-
quenti silva et proceris abietis arboribus saeptus laeta
in medio pascua habuit, ubi omnis generis sacrum deae
5 pecus pascebatur sine ullo pastore; separatimque greges
sui cuiusque generis nocte remeabant ad stabula, num-
quam insidiis ferarum, non fraude violati hominum.
6 magni igitur fructus ex eo pecore capti, columnaque
inde aurea solida facta et sacrata est; inclitumque
7 templum divitiis etiam, non tantum sanctitate fuit. ac
miracula aliqua adfingunt, ut plerumque tam insignibus
locis. fama est aram esse in vestibulo templi, cuius
8 cinerem nullus umquam moveat ventus. sed arx Cro-
tonis una parte imminens mari, altera vergente in
agrum, situ tantum naturali quondam munita, postea
et muro cincta est, qua per aversas rupes ab Dionysio
9 Siciliae tyranno per dolum fuerat capta. ea tum arce
satis, ut videbatur, tuta Crotoniatum optimates tene-
bant se, circumsedente cum Bruttiis eos etiam plebe
10 sua. postremo Bruttii, cum suis viribus inexpugnabilem
viderent arcem, coacti necessitate Hannonis auxilium
11 inplorant. is *his* condicionibus ad deditionem compel-
lere Crotoniates conatus, ut coloniam Bruttiorum eo
deduci antiquamque frequentiam recipere vastam ac
desertam bellis urbem paterentur, omnium neminem
12 praeter Aristomachum movit. morituros se adfirma-
bant citius quam inmixti Bruttiis in alienos ritus,
mores legesque ac mox linguam etiam verterentur.
3 Aristomachus unus, quando nec suadendo ad deditionem

satis valebat nec, sicut urbem prodiderat, locum pro-
dendae arcis inveniebat, transfugit ad Hannonem. Lo- 14
crenses brevi post legati, cum permissu Hannonis arcem
intrassent, persuadent, ut traduci se Locros paterentur
nec ultima experiri vellent. iam hoc ut sibi liceret, 15
impetraverant et ab Hannibale missis ad id ipsum
legatis. ita Crotone excessum est, deductique Croto-
niatae ad mare naves conscendunt. Locros omnis mul-
titudo abeunt. — In Apulia ne hiems quidem quieta 16
inter Romanos atque Hannibalem erat. Luceriae Sem-
pronius consul, Hannibal haud procul Arpis hibernabat.
inter eos levia proelia ex occasione aut opportunitate 17
huius aut illius partis oriebantur, meliorque eis Ro-
manus et in dies cautior tutiorque ab insidiis fiebat.

IV. In Sicilia Romanis omnia mutaverat mors 1
Hieronis regnumque ad Hieronymum nepotem eius
translatum, puerum vixdum libertatem, nedum domi-
nationem modice laturum. eam aetatem, id ingenium 2
tutores atque amici ad praecipitandum in omnia vitia
acceperunt. quae ita futura cernens Hiero ultima se-
necta voluisse dicitur liberas Syracusas relinquere, ne
sub dominatu puerili per ludibrium bonis artibus par-
tum firmatumque interiret regnum. huic consilio eius 3
summa ope obstitere filiae, nomen regium penes puerum
futurum ratae, regimen rerum omnium penes se viros-
que suos Adra*nodorum et Zoippum, qui Syracusa*norum
primi relinquebantur. non facile erat nonagensimum 4
iam agenti annum, circumsesso dies noctesque mulie-
bribus blanditiis, liberare animum et convertere ad
publicam *a* privata curam. itaque tutores modo quin- 5
decim puero relinquit, quos precatus est moriens, ut
fidem erga populum Romanum quinquaginta annos ab
se cultam inviolatam servarent iuvenemque suis potissi-
mum vestigiis insistere vellent *et* disciplinae, in qua
eductus esset. haec mandata. cum expirasset, tutores 6
testamento prolato pueroque in contionem producto —
erat autem quindecim tum ferme annorum — paucis, 7

eodem Aristomachus perfugit, tamquam Poenis, non
Bruttiis auctor urbis tradendae fuisset.
1 III. Urbs Croto murum in circuitu patentem duo-
decim milia passuum habuit ante Pyrrhi in Italiam
2 adventum. post vastitatem eo bello factam vix pars
dimidia habitabatur: flumen, quod medio oppido fluxerat,
extra frequentia tectis loca praeterfluebat, et arx *erat*
3 procul eis, quae habitabantur. sex milia aberat ab
urbe nobile templum, ipsa urbe nobilius, Laciniae
4 Iunonis, sanctum omnibus circa populis. lucus ibi fre-
quenti silva et proceris abietis arboribus saeptus laeta
in medio pascua habuit, ubi omnis generis sacrum deae
5 pecus pascebatur sine ullo pastore; separatimque greges
sui cuiusque generis nocte remeabant ad stabula, num-
quam insidiis ferarum, non fraude violati hominum.
6 magni igitur fructus ex eo pecore capti, columnaque
inde aurea solida facta et sacrata est; inclitumque
7 templum divitiis etiam, non tantum sanctitate fuit. ac
miracula aliqua adfingunt, ut plerumque tam insignibus
locis. fama est aram esse in vestibulo templi, cuius
8 cinerem nullus umquam moveat ventus. sed arx Cro-
tonis una parte imminens mari, altera vergente in
agrum, situ tantum naturali quondam munita, postea
et muro cincta est, qua per aversas rupes ab Dionysio
9 Siciliae tyranno per dolum fuerat capta. ea tum arce
satis, ut videbatur, tuta Crotoniatum optimates tene-
bant se, circumsedente cum Bruttiis eos etiam plebe
10 sua. postremo Bruttii, cum suis viribus inexpugnabilem
viderent arcem, coacti necessitate Hannonis auxilium
11 inplorant. is *his* condicionibus ad deditionem compel-
lere Crotoniates conatus, ut coloniam Bruttiorum eo
deduci antiquamque frequentiam recipere vastam ac
desertam bellis urbem paterentur, omnium neminem
12 praeter Aristomachum movit. morituros se adfirma-
bant citius quam inmixti Bruttiis in alienos ritus,
mores legesque ac mox linguam etiam verterentur.
13 Aristomachus unus, quando nec suadendo ad deditionem

satis valebat nec, sicut urbem prodiderat, locum pro-
dendae arcis inveniebat, transfugit ad Hannonem. Lo- 14
crenses brevi post legati, cum permissu Hannonis arcem
intrassent, persuadent, ut traduci se Locros paterentur
nec ultima experiri vellent. iam hoc ut sibi liceret, 15
impetraverant et ab Hannibale missis ad id ipsum
legatis. ita Crotone excessum est, deductique Croto-
niatae ad mare naves conscendunt. Locros omnis mul-
titudo abeunt. — In Apulia ne hiems quidem quieta 16
inter Romanos atque Hannibalem erat. Luceriae Sem-
pronius consul, Hannibal haud procul Arpis hibernabat.
inter eos levia proelia ex occasione aut opportunitate 17
huius aut illius partis oriebantur, meliorque eis Ro-
manus et in dies cautior tutiorque ab insidiis fiebat.

IV. In Sicilia Romanis omnia mutaverat mors 1
Hieronis regnumque ad Hieronymum nepotem eius
translatum, puerum vixdum libertatem, nedum domi-
nationem modice laturum. eam aetatem, id ingenium 2
tutores atque amici ad praecipitandum in omnia vitia
acceperunt. quae ita futura cernens Hiero ultima se-
necta voluisse dicitur liberas Syracusas relinquere, ne
sub dominatu puerili per ludibrium bonis artibus par-
tum firmatumque interiret regnum. huic consilio eius 3
summa ope obstitere filiae, nomen regium penes puerum
futurum ratae, regimen rerum omnium penes se viros-
que suos Adra*nodorum et Zoippum, qui Syracusa*norum
primi relinquebantur. non facile erat nonagensimum 4
iam agenti annum, circumsesso dies noctesque mulie-
bribus blanditiis, liberare animum et convertere ad
publicam *a* privata curam. itaque tutores modo quin- 5
decim puero relinquit, quos precatus est moriens, ut
fidem erga populum Romanum quinquaginta annos ab
se cultam inviolatam servarent iuvenemque suis potissi-
mum vestigiis insistere vellent *et* disciplinae, in qua
eductus esset. haec mandata. cum expirasset, tutores 6
testamento prolato pueroque in contionem producto —
erat autem quindecim tum ferme annorum — paucis, 7

qui per contionem ad excitandos clamores dispositi
erant, adprobantibus testamentum, ceteris velut patre
amisso in orba civitate omnia timentibus *munus susci-*
8 *piunt.* funus fit regium, magis amore civium et cari-
9 tate quam cura suorum celebre. brevi deinde ceteros
tutores summovet Adranodorus, iuvenem iam esse dicti-
tans Hieronymum ac regni potentem; deponendoque
tutelam ipse, quae cum pluribus communis erat, in se
unum omnium vires convertit.

1 V. Vix quidem vel bono moderatoque regi facilis
erat favor apud Syracusanos succedenti tantae caritati
2 Hieronis; verum enim vero Hieronymus, velut suis
vitiis desiderabilem efficere vellet avum, primo statim
3 conspectu omnia quam disparia essent ostendit. nam
qui per tot annos Hieronem filiumque eius Gelonem
nec vestis habitu nec alio ullo insigni differentes a
4 ceteris civibus vidissent, ei conspexere purpuram ac dia-
dema ac satellites armatos quadrigisque etiam alborum
equorum interdum ex regia procedentem more Dionysi
5 tyranni. hunc tam superbum apparatum habitumque
convenientes sequebantur contemptus omnium homi-
num, superbae aures, contumeliosa dicta, rari aditus
non alienis modo sed tutoribus etiam, libidines novae,
6 inhumana crudelitas. itaque tantus omnis terror in-
vaserat, ut quidam ex tutoribus aut morte voluntaria
7 aut fuga praeverterent metum suppliciorum. tres ex
iis, quibus solis aditus in domum familiarior erat,
Adranodorus et Zoippus, generi Hieronis, et Thraso
quidam, de aliis quidem rebus haud magnopere audie-
8 bantur; tendendo autem duo ad Carthaginienses, Thraso
ad societatem Romanam, certamine ac studiis interdum
9 in se convertebant animum adulescentis, cum coniuratio
in tyranni caput facta indicatur per Callonem quen-
dam, aequalem Hieronymi et iam inde a puero in
10 omnia familiaria iura adsuetum. index unum ex con-
iuratis Theodotum, a quo ipse appellatus erat, nominare
potuit; qui conprensus extemplo traditusque Adranodoro

torquendus de se ipse haud cunctanter fassus conscios
celabat. postremo, cum omnibus intolerandis patientiae 11
humanae cruciatibus laceraretur, victum malis se simu-
lans avertit ab consciis in insontes indicium, Thraso- 12
nem esse auctorem consilii mentitus, — nec nisi tam
potenti duce confisos rem tantam ausuros *fuisse* —,
socios ignobiles quosdam viros ab latere tyranni, quorum 13
capita vilissima fingenti inter dolores gemitusque oc-
currere. maxime animo tyranni credibile indicium
Thraso nominatus fecit; itaque extemplo traditur ad
supplicium, adiectique poenae ceteri iuxta insontes.
consciorum nemo, cum diu socius consilii torqueretur, 14
aut latuit aut fugit; tantum illis in virtute ac fide
Theodoti fiduciae fuit tantumque ipsi Theodoto virium
ad arcana occultanda.

VI. Ita, quod unum vinculum cum Romanis socie- 1
tatis erat, Thrasone sublato e medio extemplo haud
dubie ad defectionem res spectabat; legatique ad Hanni- 2
balem missi ac remissi ab eo cum Hannibale nobili
adulescente Hippocrates et Epicydes, nati Carthagine,
sed oriundi ab Syracusis exule avo, Poeni ipsi materno
genere. per hos iuncta societas Hannibali ac Syra- 3
cusano tyranno; nec invito Hannibale apud tyrannum
manserunt. Appius Claudius praetor, cuius Sicilia pro- 4
vincia erat, ubi ea accepit, extemplo legatos ad Hiero-
nymum misit. qui cum sese ad renovandam societatem,
quae cum avo fuisset, venisse dicerent, per ludibrium
auditi dimissique sunt ab quaerente per iocum Hiero-
nymo, quae fortuna eis pugnae ad Cannas fuisset;
vix credibilia enim legatos Hannibalis narrare; velle, 5
quid veri sit, scire, ut ex eo, utram spem sequatur,
consilium capiat. Romani, cum serio legationes audire 6
coepisset, redituros se ad eum dicentes esse, monito
magis eo quam rogato, ne fidem temere mutaret, pro-
ficiscuntur. Hieronymus legatos Carthaginem misit ad 7
foedus ex societate cum Hannibale pacta faciendum.
convenit, ut, cum Romanos Sicilia expulissent — id

autem brevi fore, si naves atque exercitum misissent —,
Himera amnis, qui ferme dividit *insulam*, finis regni
8 Syracusani ac Punici imperii esset. aliam deinde in-
flatus adsentationibus eorum, qui eum non Hieronis
tantum sed Pyrrhi etiam regis, materni avi, iubebant
meminisse, legationem misit, qua aecum censebat Si-
cilia sibi omni cedi, Italiae imperium proprium quaeri
9 Carthaginiensi populo. hanc levitatem ac iactationem
animi neque mirabantur in iuvene furioso neque argue-
1 bant, dummodo averterent eum ab Romanis. VII. Sed
omnia in eo praecipitia ad exitium fuerunt. nam cum
praemissis Hippocrate atque Epicyde cum binis mili-
bus armatorum ad temptandas urbes, quae praesidiis
2 tenebantur Romanis, et ipse in Leontinos cum cetero
omni exercitu — erant autem ad quindecim milia
3 peditum equitumque — profectus erat, liberas aedis
coniurati — et omnes forte militabant — imminentes
viae angustae, qua descendere ad forum rex solebat,
4 sumpserunt. ibi cum instructi armatique ceteri transi-
tum expectantes starent, uni ex eis — Dinomeni fuit
nomen —, quia custos corporis erat, partes datae sunt,
ut, cum adpropinquaret ianuae rex, per causam ali-
quam in angustiis sustineret ab tergo agmen. ita ut
5 convenerat factum est. tamquam laxaret elatum pedem
ab stricto nodo, moratus turbam Dinomenes tantum
intervalli fecit, ut, cum in praetereuntem sine armatis
regem impetus fieret, confoderetur aliquot prius vul-
6 neribus quam succurri posset. clamore et tumultu
audito in Dinomenem iam haud dubie obstantem tela
coniciuntur, inter quae tamen duobus acceptis vulne-
7 ribus evasit. fuga satellitum, ut iacentem videre regem,
facta est. interfectores pars in forum ad multitudinem
laetam libertate, pars Syracusas pergunt ad praeoccu-
8 panda Adranodori regiorumque aliorum consilia. in-
certo rerum statu Ap. Claudius bellum oriens ex propin-
quo cum cerneret, senatum litteris certiorem fecit
Siciliam Carthaginiensi populo et Hannibali conciliari;

ipse adversus Syracusana consilia *ad* provinciae regni- 9
que fines omnia convertit praesidia.

Exitu anni eius Q. Fabius ex auctoritate senatus 10
Puteolos, per bellum coeptum frequentari emporium,
communiit praesidiumque inposuit. inde Romam comi- 11
tiorum causa veniens in eum quem primum diem co-
mitialem habuit comitia edixit atque ex itinere praeter
urbem in campum descendit. eo die cum sors praero- 12
gativae Aniensi iuniorum exisset, eaque T. Otacilium
M. Aemilium Regillum consules diceret, tum Q. Fabius
silentio facto tali oratione est usus: VIII. "Si aut 1
pacem in Italia aut *id* bellum eumque hostem habere-
mus, in quo neglegentiae laxior locus esset, qui vestris
studiis, quae in campum ad mandandos, quibus velitis,
honores adfertis, moram ullam offerret, is mihi parum
meminisse videretur ve*strae* libertatis; sed cum in hoc 2
bello, in hoc hoste numquam ab ullo duce sine in-
genti nostra clade erratum sit, eadem vos cura, qua
in aciem armati descenditis, inire suffragium ad crean-
dos consules decet et sibi sic quemque dicere: 'Hanni-
bali imperatori parem consulem nomino.' hoc anno 3
ad Capuam Vibellio Taureae, Campano summo equiti,
provocanti summus Romanus eques Asellus Claudius
est oppositus. adversus Gallum quondam provocantem 4
in ponte Anienis T. Manlium fidentem et animo et
viribus misere maiores nostri. eandem causam haud 5
multis annis post fuisse non negaverim, cur M. Valerio
non diffideretur adversus similiter provocantem arma
capienti Gallum ad certamen. quem ad modum pedites 6
equitesque optamus ut validiores, si minus, ut pares
hosti habeamus, ita duci hostium parem imperatorem
quaeramus. cum, qui est summus in civitate dux, eum 7
legerimus, tamen repente lectus, in annum creatus ad-
versus veterem ac perpetuum imperatorem compara-
bitur, nullis neque temporis nec iuris inclusum angustiis,
quo minus ita omnia gerat administretque, ut tempora
postulabunt belli; nobis autem in apparatu ipso ac 8

9 tantum incohantibus res annus circumagitur. quoniam,
quales viros creare vos consules deceat, satis est dictum,
restat, ut pauca de eis, in quos praerogativae favor
10 inclinavit, dicam. M. Aemilius Regillus flamen est
Quirinalis, quem neque mittere a sacris neque retinere
possumus, ut non deum aut belli deseramus curam.
11 Otacilius sororis meae filiam uxorem atque ex ea liberos
habet; ceterum non ea vestra in me maioresque meos
merita sunt, ut non potiorem privatis necessitudinibus
12 rem publicam habeam. quilibet nautarum vectorum-
que tranquillo mari gubernare potest; ubi saeva orta
tempestas est ac turbato mari rapitur vento navis, tum
13 viro et gubernatore opus est. non tranquillo naviga-
mus, sed iam aliquot procellis submersi paene sumus;
itaque, quis ad gubernacula sedeat, summa cura pro-
videndum ac praecavendum vobis est. in minore te
experti, T. Otacili, re sumus; haud sane, cur ad maiora
14 tibi fidamus, documenti quicquam dedisti. classem hoc
anno, cui tu praefuisti, trium rerum causa paravimus,
ut Africae oram popularetur, ut tuta nobis Italiae litora
essent, ante omnia ne supplementum cum stipendio
commeatuque ab Carthagine Hannibali transportaretur.
15 create consulem T. Otacilium, non dico, si omnia haec,
sed si aliquid eorum rei publicae praestitit. sin autem
te classem obtinente adiumenta *omnia belli* velut pacato
mari navibus Hannibali tuta atque integra ab domo
16 venerunt, si ora Italiae infestior hoc anno quam Africae
fuit, quid dicere potes, cur te potissimum ducem Hanni-
17 bali hosti opponamus? si consul esses, dictatorem
dicendum exemplo maiorum nostrum censeremus, nec
tu id indignari posses, aliquem in civitate Romana
meliorem bello haberi quam te. magis nullius interest
quam tua, T. Otacili, non imponi cervicibus tuis onus,
18 sub quo concidas. ego magnopere suadeo *moneo*que,
eodem animo, quo, si stantibus vobis in acie armatis
repente deligendi duo imperatores essent, quorum ductu
19 atque auspicio dimicaretis, hodie quoque consules creetis,

quibus sacramento liberi vestri dicant, ad quorum
edictum conveniant, sub quorum tutela atque cura mili-
tent. lacus Trasumennus et Cannae tristia ad recorda- 20
tionem exempla, sed ad praecavendas similes *clades*
utilia documento sunt. praeco, Aniensem iuniorum in
suffragium revoca." IX. Cum T. Otacilius ferociter 1
eum continuare consulatum velle vociferaretur atque
obstreperet, lictores ad eum accedere consul iussit et,
quia in urbem non inierat protinus in campum ex 2
itinere profectus, admonuit cum securibus sibi fasces
praeferri. interim praerogativa suffragium init, creati- 3
que in ea consules Q. Fabius Maximus quartum M.
Marcellus tertium. eosdem consules ceterae centuriae
sine variatione ulla dixerunt. et praetor unus refectus 4
Q. Fulvius Flaccus, novi alii creati, T. Otacilius Crassus
iterum, Q. Fabius consulis filius, qui tum aedilis curulis
erat, P. Cornelius Lentulus. comitiis praetorum per- 5
fectis senatus consultum factum, ut Q. Fulvio extra
ordinem urbana provincia esset, isque potissimum con-
sulibus ad bellum profectis urbi praeesset. — Aquae 6
magnae bis eo anno fuerunt, Tiberisque agros inun-
davit cum magna strage tectorum pecorumque et homi-
num pernicie.

Quinto anno secundi Punici belli Q. Fabius Maxi- 7
mus quartum M. Claudius Marcellus tertium consulatum
ineuntes plus solito converterant in se civitatis animos;
multis enim annis tale consulum par non fuerat. re- 8
ferebant senes sic Maximum Rullum cum P. Decio ad
bellum Gallicum, sic postea Papirium Carviliumque
adversus Samnites Bruttiosque et Lucanum cum Taren-
tino populum consules declaratos. absens Marcellus 9
consul creatus, cum ad exercitum esset; praesenti Fabio
atque ipso comitia habente consulatus continuatus.
tempus ac necessitas belli ac discrimen summae rerum 10
faciebant, ne quis aut in *eam rem* exemplum exquireret
aut suspectum cupiditatis imperii consulem haberet;
quin laudabant potius magnitudinem animi, quod cum 11

9 tantum incohantibus res annus circumagitur. quoniam,
quales viros creare vos consules deceat, satis est dictum,
restat, ut pauca de eis, in quos praerogativae favor
10 inclinavit, dicam. M. Aemilius Regillus flamen est
Quirinalis, quem neque mittere a sacris neque retinere
possumus, ut non deum aut belli deseramus curam.
11 Otacilius sororis meae filiam uxorem atque ex ea liberos
habet; ceterum non ea vestra in me maioresque meos
merita sunt, ut non potiorem privatis necessitudinibus
12 rem publicam habeam. quilibet nautarum vectorum-
que tranquillo mari gubernare potest; ubi saeva orta
tempestas est ac turbato mari rapitur vento navis, tum
13 viro et gubernatore opus est. non tranquillo naviga-
mus, sed iam aliquot procellis submersi paene sumus;
itaque, quis ad gubernacula sedeat, summa cura pro-
videndum ac praecavendum vobis est. in minore te
experti, T. Otacili, re sumus; haud sane, cur ad maiora
14 tibi fidamus, documenti quicquam dedisti. classem hoc
anno, cui tu praefuisti, trium rerum causa paravimus,
ut Africae oram popularetur, ut tuta nobis Italiae litora
essent, ante omnia ne supplementum cum stipendio
commeatuque ab Carthagine Hannibali transportaretur.
15 create consulem T. Otacilium, non dico, si omnia haec,
sed si aliquid eorum rei publicae praestitit. sin autem
te classem obtinente adiumenta *omnia belli* velut pacato
mari navibus Hannibali tuta atque integra ab domo
16 venerunt, si ora Italiae infestior hoc anno quam Africae
fuit, quid dicere potes, cur te potissimum ducem Hanni-
17 bali hosti opponamus? si consul esses, dictatorem
dicendum exemplo maiorum nostrum censeremus, nec
tu id indignari posses, aliquem in civitate Romana
meliorem bello haberi quam te. magis nullius interest
quam tua, T. Otacili, non imponi cervicibus tuis onus,
18 sub quo concidas. ego magnopere suadeo *moneo*que,
eodem animo, quo, si stantibus vobis in acie armatis
repente deligendi duo imperatores essent, quorum ductu
19 atque auspicio dimicaretis, hodie quoque consules creetis,

quibus sacramento liberi vestri dicant, ad quorum
edictum conveniant, sub quorum tutela atque cura mili-
tent. lacus Trasumennus et Cannae tristia ad recorda- 20
tionem exempla, sed ad praecavendas similes *clades*
utilia documento sunt. praeco, Aniensem iuniorum in
suffragium revoca." IX. Cum T. Otacilius ferociter 1
eum continuare consulatum velle vociferaretur atque
obstreperet, lictores ad eum accedere consul iussit et,
quia in urbem non inierat protinus in campum ex 2
itinere profectus, admonuit cum securibus sibi fasces
praeferri. interim praerogativa suffragium init, creati- 3
que in ea consules Q. Fabius Maximus quartum M.
Marcellus tertium. eosdem consules ceterae centuriae
sine variatione ulla dixerunt. et praetor unus refectus 4
Q. Fulvius Flaccus, novi alii creati, T. Otacilius Crassus
iterum, Q. Fabius consulis filius, qui tum aedilis curulis
erat, P. Cornelius Lentulus. comitiis praetorum per- 5
fectis senatus consultum factum, ut Q. Fulvio extra
ordinem urbana provincia esset, isque potissimum con-
sulibus ad bellum profectis urbi praeesset. — Aquae 6
magnae bis eo anno fuerunt, Tiberisque agros inun-
davit cum magna strage tectorum pecorumque et homi-
num pernicie.

Quinto anno secundi Punici belli Q. Fabius Maxi- 7
mus quartum M. Claudius Marcellus tertium consulatum
ineuntes plus solito converterant in se civitatis animos;
multis enim annis tale consulum par non fuerat. re- 8
ferebant senes sic Maximum Rullum cum P. Decio ad
bellum Gallicum, sic postea Papirium Carviliumque
adversus Samnites Bruttiosque et Lucanum cum Taren-
tino populum consules declaratos. absens Marcellus 9
consul creatus, cum ad exercitum esset; praesenti Fabio
atque ipso comitia habente consulatus continuatus.
tempus ac necessitas belli ac discrimen summae rerum 10
faciebant, ne quis aut in *eam rem* exemplum exquireret
aut suspectum cupiditatis imperii consulem haberet;
quin laudabant potius magnitudinem animi, quod cum 11

summo imperatore esse opus rei publicae sciret seque
eum haud dubie esse, minoris invidiam suam, si qua
ex *ea* re oreretur, quam utilitatem rei publicae fecisset.
1 X. Quo die magistratum inierunt consules, senatus
2 in Capitolio est habitus, decretumque omnium primum,
ut consules sortirentur conpararentve inter se, uter
censoribus creandis comitia haberet, priusquam ad exer-
3 citum proficisceretur. prorogatum deinde imperium
omnibus, qui ad exercitus erant, iussique in provinciis
manere, Ti. Gracchus Luceriae, ubi cum volonum exer-
citu erat, C. Terentius Varro in agro Piceno, M. Pom-
4 ponius in Gallico, et praetores prioris anni pro prae-
toribus Q. Mucius obtineret Sardiniam, M. Valerius ad
Brundisium orae maritimae intentus adversus omnes
5 motus Philippi Macedonum regis praeesset; P. Cornelio
Lentulo praetori Sicilia decreta provincia, T. Otacilio
classis eadem, quam adversus Carthaginienses priore
anno habuisset.
6 Prodigia eo anno multa nuntiata sunt, quae quo
magis credebant simplices ac religiosi homines, eo plura
nuntiabantur: Lanuvi in aede intus Sospitae Iunonis
7 corvos nidum fecisse; in Apulia palmam viridem arsisse;
Mantuae stagnum effusum Mincio amni cruentum visum;
et Calibus creta et Romae in foro bovario sanguine
8 pluvisse; et in vico Insteio fontem sub terra tanta vi
aquarum fluxisse, ut serias doliaque, quae in eo loco
9 erant, provoluta velut impetus torrentis tulerit; tacta
de caelo atrium publicum in Capitolio, aedem in campo
Vulcani, arcem in Sabinis publicamque viam, murum
10 ac portam Gabiis. iam alia vulgata miracula erant:
hastam Martis Praeneste sua sponte promotam; bovem
in Sicilia locutum; infantem *in* utero matris in Mar-
rucinis "io triumphe" clamasse; ex muliere Spoleti
virum factum; Hadriae aram in caelo speciesque homi-
11 num circum eam cum candida veste visas esse. quin
Romae quoque in ipsa urbe secundum apum examen in
foro visum[, quod mirabile est, quia rarum,] adfirmantes

quidam legiones se armatas in Ianiculo videre con-
citaverunt civitatem ad arma, cum qui in Ianiculo 12
essent, negarent quemquam ibi praeter adsuetos collis
eius cultores adparuisse. haec prodigia hostiis maiori- 13
bus procurata sunt ex haruspicum responso, et suppli-
catio omnibus deis, quorum pulvinaria Romae essent,
indicta est.

XI. Perpetratis quae ad pacem deum pertinebant, 1
de re publica belloque gerendo et quantum copiarum
et ubi quaeque essent, consules ad senatum rettulerunt.
duodeviginti legionibus bellum geri placuit: binas con- 2
sules sibi sumere, binis Galliam Siciliamque ac Sar-
diniam obtineri; duabus Q. Fabium praetorem Apuliae, 3
duabus volonum Ti. Gracchum circa Luceriam prae-
esse; singulas C. Terentio proconsuli ad Picenum et
M. Valerio ad classem circa Brundisium relinqui; duas
urbi praesidio esse. hic ut numerus legionum explere- 4
tur, sex novae legiones erant scribendae. eas primo 5
quoque tempore consules scribere iussi et classem
parare, ut cum eis navibus, quae pro Calabriae litoribus
in statione essent, centum quinquaginta longarum classis
navium eo anno expleretur. dilectu habito et centum 6
navibus novis deductis Q. Fabius comitia censoribus
creandis habuit; creati M. Atilius Regulus et P. Furius
Philus.

Cum increbresceret rumor bellum in Sicilia esse, 7
T. Otacilius eo cum classe proficisci iussus est. cum
deessent nautae, consules ex senatus consulto edixerunt,
ut, qui L. Aemilio C. Flaminio censoribus milibus aeris
quinquaginta ipse aut pater eius census fuisset usque
ad centum milia, aut cui postea tanta res esset facta,
nautam unum cum sex mensum stipendio daret; qui 8
supra centum milia usque ad trecenta, tris nautas cum
stipendio annuo; qui supra trecenta usque ad deciens
aeris, quinque nautas; qui supra deciens, septem; sena-
tores octo nautas cum annuo stipendio darent. ex hoc 9
edicto dati nautae armati instructique ab dominis cum

triginta dierum coctis cibariis naves conscenderunt.
tum primum est factum, ut classis Romana sociis nava-
libus privata inpensa paratis conpleretur.

1 XII. Hic maior solito adparatus praecipue conterruit
Campanos, ne ab obsidione Capuae bellum eius anni
2 Romani inciperent. itaque legatos ad Hannibalem ora-
tum miserunt, ut Capuam exercitum admoveret: ad
eam oppugnandam novos exercitus scribi Romae, nec
ullius urbis defectioni magis infensos eorum animos
3 esse. id quia tam trepide nuntiabant, maturandum
Hannibal ratus, ne praevenirent Romani, profectus Arpis
ad Tifata in veteribus castris super Capuam consedit.
4 inde Numidis Hispanisque ad praesidium simul castro-
rum simul Capuae relictis cum cetero exercitu ad lacum
Averni per speciem sacrificandi, re ipsa, ut temptaret
5 Puteolos quodque ibi praesidium erat, descendit. Maxi-
mus, postquam Hannibalem Arpis profectum et regredi
in Campaniam adlatum est, nec die nec nocte inter-
6 misso itinere ad exercitum redit et Ti. Gracchum ab
Luceria Beneventum copias admovere, Q. Fabium prae-
torem — is filius consulis erat — *ad* Luceriam Gracchо
7 succedere iubet. in Siciliam eodem tempore duo prae-
tores profecti, P. Cornelius ad exercitum, T. Otacilius,
8 qui maritimae orae reique navali praeesset. et ceteri
in suas quisque provincias profecti; et quibus pro-
rogatum imperium erat, easdem, quas priori anno,
regiones obtinuerunt.

1 XIII. Ad Hannibalem, cum ad lacum Averni esset,
quinque nobiles iuvenes ab Tarento venerunt, partim
ad Trasumennum lacum partim ad Cannas capti di-
missique domos cum eadem comitate, qua usus ad-
2 versus omnes Romanorum socios Poenus fuerat. ei
memores beneficiorum eius perpulisse magnam partem
se iuventutis Tarentinae referunt, ut Hannibalis ami-
citiam ac societatem quam populi Romani mallent, lega-
tosque ab suis missos rogare Hannibalem, ut exercitum
3 propius Tarentum admoveat. si signa eius, si castra

conspecta a Tarento sint, haud ullam intercessuram
moram, quin urbs *in potestatem eius tradatur:* in pote-
state iuniorum plebem, in manu plebis rem Tarentinam
esse. Hannibal conlaudatos eos oneratosque ingentibus 4
promissis domum ad coepta maturanda redire iubet: se
in tempore adfuturum esse. hac cum spe dimissi Ta-
rentini. ipsum ingens cupido incesserat Tarenti potiundi. 5
urbem esse videbat cum opulentam nobilemque tum
maritimam et in Macedoniam opportune versam, regem-
que Philippum hunc portum, si transiret in Italiam,
quoniam Brundisium Romani haberent, petiturum. sacro 6
inde perpetrato, ad quod venerat, et, dum ibi moratur,
pervastato agro Cumano usque ad Miseni promuntu-
rium, Puteolos repente agmen convertit ad opprimen-
dum praesidium Romanum. sex milia hominum erant, 7
et locus munimento quoque, non natura modo tutus.
triduum ibi moratus Poenus ab omni parte temptato
praesidio, deinde, ut nihil procedebat, ad populandum
agrum Neapolitanum magis ira quam potiundae urbis
spe processit. adventu eius in propincum agrum mota 8
Nolana est plebs, iam diu aversa ab Romanis et in-
festa senatui suo. itaque legati ad arcessendum Han-
nibalem cum haud dubio promisso tradendae urbis
venerunt. praevenit inceptum eorum Marcellus consul 9
a primoribus accitus. die uno Suessulam a Calibus,
cum Vulturnus amnis traicientem moratus esset, con-
tenderat; inde proxima nocte sex milia peditum equites 10
quingentos, qui praesidio senatui essent, Nolam intro-
misit. et uti a consule omnia inpigre facta sunt ad 11
praeoccupandam Nolam, ita Hannibal tempus terebat,
bis iam ante nequiquam temptata re segnior ad cre-
dendum Nolanis factus.

XIV. Isdem diebus et Q. Fabius consul ad Casi- 1
linum temptandum, quod praesidio Punico tenebatur,
venit, et ad Beneventum velut ex composito parte altera
Hanno ex Bruttiis cum magna peditum equitumque
manu, altera Ti. Gracchus ab Luceria accessit. qui 2

primo oppidum intravit, deinde, ut Hannonem tria milia
ferme ab urbe ad Calorem fluvium castra posuisse et
inde agrum populari audivit, et ipse egressus moeni-
3 bus mille ferme passus ab hoste castra locat. ibi con-
tionem militum habuit. legiones magna ex parte volo-
num habebat, qui iam alterum annum libertatem tacite
mereri quam postulare palam maluerant. senserat tamen
hibernis egrediens murmur in agmine esse quaerentium,
4 en umquam liberi militaturi essent, scripseratque sena-
tui, non tam quid desiderarent, quam quid meruissent:
bona fortique opera eorum se ad eam diem usum, ne-
que ad exemplum iusti militis quicquam eis praeter
5 libertatem deesse. de eo permissum ipsi erat, faceret,
quod e re publica duceret esse. itaque priusquam cum
hoste manum consereret, pronuntiat tempus venisse eis
6 libertatis, quam diu sperassent, potiundae. postero die
signis conlatis dimicaturum puro ac patenti campo, ubi
sine ullo insidiarum metu vera virtute geri res posset.
7 qui caput hostis rettulisset, eum se extemplo liberum
iussurum esse; qui loco cessisset, in eum servili sup-
8 plicio animadversurum; suam cuique fortunam in manu
esse. libertatis auctorem eis non se fore solum, sed
consulem M. Marcellum, sed universos patres, quos
consultos ab se de libertate eorum sibi permisisse.
9 litteras inde consulis ac senatus consultum recitavit.
ad quae clamor cum ingenti adsensu est sublatus.
pugnam poscebant, signumque ut daret, extemplo fero-
10 citer instabant. Gracchus proelio in posterum diem
pronuntiato contionem dimisit. milites laeti, praecipue
quibus merces navatae in unum diem operae libertas
futura erat, armis expediendis *diei* quod *erat* relicum
1 consumunt. XV. postero die ubi signa coeperunt ca-
nere, primi omnium parati instructique ad praetorium
conveniunt. sole orto Gracchus in aciem copias educit;
2 nec hostes moram dimicandi fecerunt. decem septem
milia peditum erant, maxima ex parte Bruttii ac Lu-
cani, equites mille ducenti, inter quos pauci admodum

Italici, ceteri Numidae fere omnes Maurique. pugnatum 3
est et acriter et diu; quattuor horis neutro inclinata
est pugna. nec alia magis Romanum impediebat res
quam capita hostium pretia libertatis facta; nam ut 4
quisque hostem inpigre occiderat, primum capite aegre
inter turbam tumultumque abscidendo terebat tempus;
deinde occupata dextra tenendo caput fortissimus quis-
que pugnator esse desierat, segnibus ac timidis tradita
pugna erat. quod ubi tribuni militum Graccho nun- 5
tiaverunt, neminem stantem iam vulnerari hostem,
carnificari iacentes, et in dextris militum pro gladiis
humana capita esse, signum dari propere iussit, pro-
icerent capita invaderentque hostem: claram satis et 6
insignem virtutem esse nec dubiam libertatem futuram
strenuis viris. tum redintegrata pugna est, et eques
etiam in hostes emissus. quibus cum inpigre Numidae 7
occurrissent, nec segnior equitum quam peditum pugna
esset, iterum in dubium adducta res. cum utrimque
duces, Romanus Bruttium Lucanumque totiens a maio-
ribus suis victos subactosque, Poenus mancipia Romana
et ex ergastulo militem verbis obtereret, postremo pro- 8
nuntiat Gracchus esse nihil, quod de libertate spera-
rent, nisi eo die fusi fugatique hostes essent. XVI. ea 1
demum vox ita animos accendit, ut renovato clamore,
velut alii repente facti, tanta vi se in hostem intulerint,
ut sustineri ultra non possent. primo antesignani Poe- 2
norum, dein signa perturbata, postremo tota inpulsa
acies; inde haud dubie terga data, ruuntque fugientes
in castra adeo pavidi trepidique, ut ne in portis qui-
dem aut vallo quisquam restiterit; ac prope continenti
agmine Romani insecuti novum de integro proelium
inclusi hostium vallo ediderunt. ibi sicut pugna in- 3
peditior in angustiis, ita caedes atrocior fuit. et ad-
iuvere captivi, qui rapto inter tumultum ferro conglobati
et ab tergo ceciderunt Poenos et fugam impedierunt.
itaque minus duo milia hominum ex tanto exercitu, et 4
ea maior pars equitum, cum ipso duce effugerunt; alii

primo oppidum intravit, deinde, ut Hannonem tria milia
ferme ab urbe ad Calorem fluvium castra posuisse et
inde agrum populari audivit, et ipse egressus moeni-
3 bus mille ferme passus ab hoste castra locat. ibi con-
tionem militum habuit. legiones magna ex parte volo-
num habebat, qui iam alterum annum libertatem tacite
mereri quam postulare palam maluerant. senserat tamen
hibernis egrediens murmur in agmine esse quaerentium,
4 en umquam liberi militaturi essent, scripseratque sena-
tui, non tam quid desiderarent, quam quid meruissent:
bona fortique opera eorum se ad eam diem usum, ne-
que ad exemplum iusti militis quicquam eis praeter
5 libertatem deesse. de eo permissum ipsi erat, faceret,
quod e re publica duceret esse. itaque priusquam cum
hoste manum consereret, pronuntiat tempus venisse eis
6 libertatis, quam diu sperassent, potiundae. postero die
signis conlatis dimicaturum puro ac patenti campo, ubi
sine ullo insidiarum metu vera virtute geri res posset.
7 qui caput hostis rettulisset, eum se extemplo liberum
iussurum esse; qui loco cessisset, in eum servili sup-
8 plicio animadversurum; suam cuique fortunam in manu
esse. libertatis auctorem eis non se fore solum, sed
consulem M. Marcellum, sed universos patres, quos
consultos ab se de libertate eorum sibi permisisse.
9 litteras inde consulis ac senatus consultum recitavit.
ad quae clamor cum ingenti adsensu est sublatus.
pugnam poscebant, signumque ut daret, extemplo fero-
10 citer instabant. Gracchus proelio in posterum diem
pronuntiato contionem dimisit. milites laeti, praecipue
quibus merces navatae in unum diem operae libertas
futura erat, armis expediendis *diei* quod *erat* relicum
1 consumunt. XV. postero die ubi signa coeperunt ca-
nere, primi omnium parati instructique ad praetorium
conveniunt. sole orto Gracchus in aciem copias educit;
2 nec hostes moram dimicandi fecerunt. decem septem
milia peditum erant, maxima ex parte Bruttii ac Lu-
cani, equites mille ducenti, inter quos pauci admodum

Italici, ceteri Numidae fere omnes Maurique. pugnatum 3
est et acriter et diu; quattuor horis neutro inclinata
est pugna. nec alia magis Romanum impediebat res
quam capita hostium pretia libertatis facta; nam ut 4
quisque hostem inpigre occiderat, primum capite aegre
inter turbam tumultumque abscidendo terebat tempus;
deinde occupata dextra tenendo caput fortissimus quis-
que pugnator esse desierat, segnibus ac timidis tradita
pugna erat. quod ubi tribuni militum Graccho nun- 5
tiaverunt, neminem stantem iam vulnerari hostem,
carnificari iacentes, et in dextris militum pro gladiis
humana capita esse, signum dari propere iussit, pro-
icerent capita invaderentque hostem: claram satis et 6
insignem virtutem esse nec dubiam libertatem futuram
strenuis viris. tum redintegrata pugna est, et eques
etiam in hostes emissus. quibus cum inpigre Numidae 7
occurrissent, nec segnior equitum quam peditum pugna
esset, iterum in dubium adducta res. cum utrimque
duces, Romanus Bruttium Lucanumque totiens a maio-
ribus suis victos subactosque, Poenus mancipia Romana
et ex ergastulo militem verbis obtereret, postremo pro- 8
nuntiat Gracchus esse nihil, quod de libertate spera-
rent, nisi eo die fusi fugatique hostes essent. XVI. ea 1
demum vox ita animos accendit, ut renovato clamore,
velut alii repente facti, tanta vi se in hostem intulerint,
ut sustineri ultra non possent. primo antesignani Poe- 2
norum, dein signa perturbata, postremo tota inpulsa
acies; inde haud dubie terga data, ruuntque fugientes
in castra adeo pavidi trepidique, ut ne in portis qui-
dem aut vallo quisquam restiterit; ac prope continenti
agmine Romani insecuti novum de integro proelium
inclusi hostium vallo ediderunt. ibi sicut pugna in- 3
peditior in angustiis, ita caedes atrocior fuit. et ad-
iuvere captivi, qui rapto inter tumultum ferro conglobati
et ab tergo ceciderunt Poenos et fugam impedierunt.
itaque minus duo milia hominum ex tanto exercitu, et 4
ea maior pars equitum, cum ipso duce effugerunt; alii

omnes caesi aut capti; capta et signa duodequadraginta.
5 ex victoribus duo milia ferme cecidere. praeda omnis
praeterquam hominum captorum militi concessa est;
et pecus exceptum est, quod intra dies triginta domini
cognovissent.

6 Cum praeda onusti in castra redissent, quattuor
milia ferme volonum militum, quae pugnaverant segnius
nec in castra inruperant simul, metu poenae collem haud
7 procul castris ceperunt. postero die per tribunos mili-
tum inde deducti contione militum advocata a Graccho
8 superveniunt. ubi cum proconsul veteres milites pri-
mum, prout cuiusque virtus atque opera in ea pugna
9 fuerat, militaribus donis donasset, tunc, quod ad volones
attineret, omnes ait malle laudatos a se dignos in-
dignosque, quam quemquam eo die castigatum esse.
quod bonum faustum felixque rei publicae ipsisque
10 esset, omnes eos liberos esse iubere. ad quam vocem
cum clamor ingenti alacritate sublatus esset, ac nunc
conplexi inter se gratulantesque, nunc manus ad cae-
lum tollentes bona omnia populo Romano Gracchoque
11 ipsi precarentur, tum Gracchus "priusquam omnes iure
libertatis aequassem" inquit, "neminem nota strenui
12 aut ignavi militis notasse volui; nunc exsoluta iam
fide publica, ne discrimen omne virtutis ignaviaeque
pereat, nomina eorum, qui detractatae pugnae memores
secessionem paulo ante fecerunt, referri ad me iubebo
13 citatosque singulos iure iurando adigam, nisi cui mor-
bus causa erit, non aliter quam stantes cibum potio-
nemque, quoad stipendia facient, capturos esse. hanc
multam ita aequo animo feretis, si reputabitis nulla
14 ignaviae nota leviore vos designari potuisse." signum
deinde colligendi vasa dedit; militesque praedam por-
tantes agentesque per lasciviam ac iocum ita ludibundi
15 Beneventum rediere, ut ab epulis *per* celebrem festum-
16 que diem actis, non ex acie reverti viderentur. Bene-
ventani omnes turba effusa cum obviam ad portas
exissent, complecti milites, gratulari, vocare in hospi-

tium. adparata convivia omnibus in propatulo aedium 17
fuerant; ad ea invitabant Gracchumque orabant, ut
epulari permitteret militibus. et Gracchus ita permisit,
si in publico epularentur omnes ante suas quisque fores.
prolata omnia. pilleati aut lana alba velatis capitibus 18
volones epulati sunt, alii accubantes, alii stantes, qui
simul ministrabant vescebanturque. digna res visa, ut 19
simulacrum celebrati eius diei Gracchus, postquam
Romam rediit, pingi iuberet in aede Libertatis, quam
pater eius in Aventino ex multaticia pecunia faciendam
curavit dedicavitque.

XVII. Dum haec ad Beneventum geruntur, Han- 1
nibal depopulatus agrum Neapolitanum ad Nolam castra
movet. quem ubi adventare consul sensit, Pomponio 2
propraetore cum eo exercitu, qui super Suessulam in
castris erat, accito ire obviam hosti parat nec moram
dimicandi facere. C. Claudium Neronem cum robore 3
equitum silentio noctis per aversam maxime ab hoste
portam emittit circumvectumque occulte subsequi sen-
sim agmen hostium iubet et, cum coortum proelium
videret, ab tergo se obicere. id errore viarum an exigui- 4
tate temporis Nero exsequi non potuerit, incertum est.
absente eo cum proelium commissum esset, superior 5
quidem haud dubie Romanus erat; sed quia equites
non adfuere in tempore, ratio compositae rei turbata
est. non ausus insequi cedentes Marcellus vincentibus
suis signum receptui dedit. plus tamen duo milia hostium 6
eo die caesa traduntur, Romani minus quadringenti.
solis fere occasu Nero diem noctemque nequiquam fati- 7
gatis equis hominibusque ne viso quidem hoste rediens
adeo graviter est ab consule increpitus, ut per eum
stetisse diceret, quo minus accepta ad Cannas red-
deretur hosti clades. postero die Romanus in aciem 8
descendit, Poenus, tacita etiam confessione victus, castris
se tenuit. tertio die silentio noctis omissa spe Nolae
potiundae, rei numquam prospere temptatae, Tarentum
ad certiorem spem proditionis proficiscitur.

1 XVIII. Nec minore animo res Romana domi quam
2 militiae gerebatur. censores vacui ab operum locan-
dorum cura propter inopiam aerarii ad mores hominum
regendos animum adverterunt castigandaque vitia, quae,
velut diutinis morbis aegra corpora ex sese gignunt,
3 eo nata bello erant. primum eos citaverunt, qui post
Cannensem *cladem deserendae Italiae consilia agitasse*
dicebantur. princeps eorum M. Caecilius Metellus quae-
4 stor tum forte erat. iusso deinde eo ceterisque eius-
dem noxae reis causam dicere, cum purgari nequissent,
pronuntiarunt verba orationemque eos adversus rem
publicam habuisse, quo coniuratio deserendae Italiae
5 causa fieret. secundum eos citati nimis callidi exsol-
vendi iuris iurandi interpretes, qui captivorum ex itinere
regressi clam in castra Hannibalis solutum, quod iura-
6 verunt redituros, rebantur. his superioribusque illis
equi adempti, qui publicum equom habebant, tribuque
7 moti aerarii omnes facti. neque senatu modo aut
equestri ordine regendo cura se censorum tenuit; no-
mina omnium ex iuniorum tabulis excerpserunt, qui
quadriennio non militassent, quibus neque vocatio iusta
8 militiae neque morbus causa fuisset. et ea supra duo
milia nominum in aerarios relata tribuque omnes moti;
9 additumque tam truci censoriae notae triste senatus
consultum, ut ei omnes, quos censores notassent, pedi-
bus mererent mitterenturque in Siciliam ad Cannensis
exercitus reliquias, cui militum generi non prius, quam
pulsus Italia hostis esset, finitum stipendiorum tempus
10 erat. Cum censores ob inopiam aerarii se iam loca-
tionibus abstinerent aedium sacrarum tuendarum curu-
liumque equorum praebendorum ac similium his rerum,
11 convenere ad eos frequentes, qui hastae huius generis
adsueverant, hortatique censores *sunt*, ut omnia per-
inde agerent locarent, ac si pecunia in aerario esset:
neminem nisi bello confecto pecuniam ab aerario peti-
12 turum esse. convenere deinde domini eorum, quos Ti.
Sempronius ad Beneventum manu emiserat, arcessitos-

que se ab triumviris mensariis esse dixerunt, ut pretia
servorum acciperent; ceterum non ante quam bello
confecto accepturos esse. cum haec inclinatio animorum 13
plebis ad sustinendam inopiam aerarii fieret, pecuniae
quoque pupillares primo, deinde viduarum coeptae con-
ferri, nusquam eas tutius sanctiusque deponere creden- 14
tibus qui deferebant quam in publica fide. inde si quid
emptum paratumque pupillis ac viduis foret, a quae-
store perscribebatur. manavit ea privatorum benignitas 15
ex urbe etiam in castra, ut non eques, non centurio
stipendium acciperet, mercennariumque increpantes
vocarent qui accepisset.

XIX. Q. Fabius consul ad Casilinum castra habebat, 1
quod duum milium Campanorum et septingentorum mi-
litum Hannibalis tenebatur praesidio. praeerat Statius 2
Metius missus ab Cn. Magio Atellano, qui eo anno
medix tuticus erat, servitiaque et plebem promiscue
armarat, ut castra Romana invaderet intento consule
ad Casilinum oppugnandum. nihil eorum Fabium fefellit. 3
itaque Nolam ad collegam mittit, altero exercitu, dum
Casilinum oppugnatur, opus esse, qui Campanis oppo-
natur; vel ipse relicto Nolae praesidio modico veniret, 4
vel, si eum Nola teneret necdum securae res ab Han-
nibale essent, se Ti. Gracchum proconsulem a Bene-
vento acciturum. hoc nuntio Marcellus duobus militum 5
milibus Nolae in praesidio relictis cum cetero exercitu
Casilinum venit, adventuque eius Campani iam moven-
tes sese quieverunt. ita ab duobus consulibus Casili- 6
num oppugnari coepit. ubi cum multa succedentes
temere moenibus Romani milites acciperent vulnera,
neque satis inceptum succederet, Fabius omittendam
rem parvam ac iuxta magnis difficilem abscedendumque
inde censebat, cum res maiores instarent; Marcellus 7
multa magnis ducibus sicut non adgredienda, ita semel
adgressis non dimittenda esse dicendo, quia magna
famae momenta in utramque partem fierent, tenuit,
ne inrito incepto abiretur. vineae inde omniaque alia 8

operum machinationumque genera cum admoverentur,
Campanique Fabium orarent, ut abire Capuam tuto
9 liceret, paucis egressis Marcellus portam, qua egre-
diebantur, occupavit, caedesque promiscue omnium circa
portam primo, deinde inruptione facta etiam in urbe
10 fieri coepta est. quinquaginta fere primo egressi Cam-
panorum, cum ad Fabium confugissent, praesidio eius
Capuam pervenerunt. Casilinum inter conloquia cuncta-
tionemque petentium fidem per occasionem captum est,
11 captivique Campanorum quique Hannibalis militum erant
Romam missi atque ibi in carcere inclusi sunt; oppi-
danorum turba per finitimos populos in custodiam divisa.

1 XX. Quibus diebus a Casilino re bene gesta re-
cessum est, eis Gracchus in Lucanis aliquot cohortes
in ea regione conscriptas cum praefecto socium in
2 agros hostium praedatum misit. eos effuse palatos
Hanno adortus haud multo minorem, quam ad Bene-
ventum acceperat, reddidit hosti cladem atque in Brut-
3 tios raptim, ne Gracchus adsequeretur, concessit. con-
sules Marcellus retro, unde venerat, Nolam rediit;
Fabius in Samnites ad populandos agros recipiendasque
4 armis quae defecerant urbes processit. Caudinus Samnis
gravius devastatus: perusti late agri, praedae pecudum
5 hominumque actae; oppida vi capta Conpulteria, Tele-
sia, Compsa inde; Fugifulae et Orbitanium ex Lucanis;
6 Blanda et Apulorum Aecae op ugnatae. milia hostium
in his urbibus viginti quinque capta aut occisa, et re-
cepti perfugae trecenti septuaginta; quos cum Romam
misisset consul, virgis in comitio caesi omnes ac de
7 saxo deiecti. haec a Q. Fabio intra paucos dies gesta.
Marcellum ab gerundis rebus valetudo adversa Nolae
8 tenuit. et a praetore Q. Fabio, cui circa Luceriam pro-
vincia erat, Acuca oppidum per eos dies vi captum
stativaque ad Ardaneas communita.

9 Dum haec, *alia* aliis locis, ab Romanis geruntur,
iam Tarentum pervenerat Hannibal cum maxima omnium,
10 quacumque ierat, clade; in Tarentino demum agro paca-

tum incedere agmen coepit. nihil ibi violatum neque
usquam via excessum est; apparebatque non id mo-
destia militum aut ducis *, *sed* ad conciliandos animos
Tarentinorum fieri. ceterum cum prope moenibus suc- 11
cessisset nullo ad conspectum primum agminis, ut re-
batur, motu facto castra ab urbe ferme passus mille
locat. Tarenti triduo ante, quam Hannibal ad moenia 12
accederet, a M. Valerio propraetore, qui classi ad Brun-
disium praeerat, missus M. Livius inpigre conscripta 13
iuventute dispositisque ad omnes portas circaque muros,
qua res postulabat, stationibus die ac nocte iuxta in-
tentus neque hostibus neque dubiis sociis loci quicquam
praebuit ad temptandam vim. quare diebus aliquot frustra 14
ibi absumptis Hannibal, cum eorum nemo, qui ad lacum
Averni se adissent, aut ipsi venirent aut nuntium litte-
rasve mitterent, vana promissa se temere secutum cer-
nens castra inde movit, tum quoque intacto agro Taren- 15
tino, quamquam simulata lenitas nihildum profuerat,
tamen spe labefactandae fidei haud absistens. Salapiam
ut venit, frumentum ex agris Metapontino atque He-
racleensi — iam enim aestas exacta erat et hibernis
placebat locus — conportat. praedatum inde Numidae 16
Maurique per Sallentinum agrum proximosque Apuliae
saltus dimissi, unde ceterae praedae haud multum,
equorum greges maxime abacti, e quibus ad quattuor
milia domanda equitibus divisa.

XXI. Romani, cum bellum nequaquam contemnen- 1
dum in Sicilia oreretur morsque tyranni duces magis
inpigros dedisset Syracusanis, quam causam aut ani-
mos mutasset, M. Marcello alteri consulum eam pro-
vinciam decernunt. secundum Hieronymi caedem primo 2
tumultuatum in Leontinis apud milites fuerat voci-
feratumque ferociter parentandum regi sanguine con-
iuratorum esse. deinde libertatis restitutae dulce auditu 3
nomen crebro usurpatum, spes facta ex pecunia regia
largitionis militiaeque fungendae potioribus ducibus et
relata tyranni foeda scelera foedioresque libidines adeo

mutavere animos, ut insepultum iacere corpus paulo
4 ante desiderati regis paterentur. cum ceteri ex con-
iuratis ad exercitum obtinendum remansissent, Theo-
dotus et Sosis regiis equis quanto maximo cursu pot-
erant, ut ignaros omnium regios opprimerent, Syracusas
5 contendunt. ceterum praevenerat non fama solum, qua
nihil in talibus rebus est celerius, sed nuntius etiam
6 ex regiis servis. itaque Adranodorus et Insulam et
arcem et alia, quae poterat quaeque opportuna erant,
7 praesidiis firmarat. Hexapylo Theodotus ac Sosis post
solis occasum iam obscura luce invecti cum cruentam
regiam vestem atque insigne capitis ostentarent, tra-
vecti per Tycham, simul ad libertatem simul ad arma
8 vocantes in Achradinam convenire iubent. multitudo
pars procurrit in vias, pars in vestibulis stat, pars ex
tectis fenestrisque prospectant et, quid rei sit, rogitant.
9 omnia luminibus conlucent strepituque vario conplen-
tur. armati locis patentibus congregantur; inermes ex
Olympii Iovis templo spolia Gallorum Illyriorumque,
dono data Hieroni a populo Romano fixaque ab eo,
10 detrahunt precantes Iovem, ut volens propitius prae-
beat sacra arma pro patria, pro deum delubris, pro
11 libertate sese armantibus. haec quoque multitudo sta-
tionibus per principes regionum urbis dispositis ad-
iungitur. in Insula inter cetera Adranodorus praesidiis
12 firmarat horrea publica; locus saxo quadrato saeptus
atque arcis in modum emunitus capitur ab iuventute,
quae praesidio eius loci adtributa erat, mittuntque
nuntios in Achradinam horrea frumentumque in senatus
potestate esse.
1 XXII. Luce prima populus omnis, armatus inermis-
que, in Achradinam ad curiam convenit. ibi pro Con-
cordiae ara, quae in eo sita loco erat, ex principibus
unus nomine Polyaenus contionem et liberam et mode-
2 ratam habuit. servitu*tis formi*dines indignitatesque homi-
nes expertos adversus notum malum inritatos esse;
discordia civilis quas inportet clades, audisse magis a

patribus Syracusanos quam ipsos vidisse. arma quod 3
inpigre ceperint, laudare, magis laudaturum, si non
utantur nisi ultima necessitate coacti. in praesentia 4
legatos ad Adranodorum mitti placere, qui denuntient,
ut in potestate senatus ac populi sit, portas Insulae
aperiat, tradat praesidium. si tutelam alieni regni suum 5
regnum velit facere, eundem se censere multo acrius
ab Adranodoro quam ab Hieronymo repeti libertatem.
ab hac contione legati missi sunt. senatus inde haberi 6
coeptus est, quod sicut regnante Hierone manserat
publicum consilium, ita post mortem eius ante eam
diem nulla de re neque convocati neque consulti fuerant.
ut ventum ad Adranodorum est, ipsum quidem movebat 7
et civium consensus et cum aliae occupatae urbis partes,
tum pars Insulae vel munitissima prodita atque alie-
nata. sed evocatum eum ab legatis Damarata uxor, 8
filia Hieronis, inflata adhuc regiis animis ac muliebri
spiritu, admonet saepe usurpatae Dionysi tyranni vocis,
qua pedibus tractum, non insidentem equo relinquere 9
tyrannidem dixerit debere. facile esse momento, quo
quis velit, cedere possessione magnae fortunae, facere
et parare eam difficile atque arduum esse. spatium 10
sumeret ad consultandum ab legatis; eo uteretur ad
arcessendos ex Leontinis milites, quibus si pecuniam
regiam pollicitus esset, omnia in potestate eius futura.
haec muliebria consilia Adranodorus neque tota asper- 11
natus est neque extemplo accepit, tutiorem ad opes
adfectandas ratus esse viam, si in praesentia tempori
cessisset. itaque legatos renuntiare iussit futurum se 12
in senatus ac populi potestate. postero die luce prima
patefactis Insulae portis in forum Achradinae venit.
ibi in aram Concordiae, ex qua pridie Polyaenus con- 13
tionatus erat, escendit orationemque eam orsus est,
qua primum cunctationis suae veniam petivit: se enim 14
clausas habuisse portas non separantem suas res a
publicis, sed strictis semel gladiis timentem, qui finis
caedibus esset futurus, utrum, quod satis libertati foret,

contenti nece tyranni essent, an, quicumque aut propin-
quitate aut adfinitate aut aliquis ministeriis regiam
15 contigissent, alienae culpae rei trucidarentur. postquam
animadverterit eos, qui liberassent patriam, servare
etiam liberatam velle atque undique consuli in medium,
non dubitasse, quin et corpus suum et cetera omnia,
quae suae fidei tutelaeque essent, quoniam eum, qui
mandasset, suus furor absumpsisset, patriae restitueret.
16 conversus deinde ad interfectores tyranni ac nomine
appellans Theodotum ac Sosin "facinus" inquit "me-
17 morabile fecistis; sed mihi credite, incohata vestra
gloria, nondum perfecta est, periculumque ingens ma-
net, nisi paci et concordiae consulitis, ne libera efferatur
res *publica.*"

1 XXIII. Post hanc orationem claves portarum pecu-
niaeque regiae ante pedes eorum posuit. atque illo
quidem die dimissi ex contione laeti circa fana omnia
deum supplicaverunt cum coniugibus ac liberis, postero
2 die comitia praetoribus creandis habita. creatus in
primis Adranodorus, ceteri magna ex parte inter-
fectores tyranni; duos etiam absentes, Sopatrum ac
3 Dinomenen, fecerunt. qui auditis iis, quae Syracusis
acta erant, pecuniam regiam, quae in Leontinis erat,
Syracusas devectam quaestoribus ad *id* ipsum creatis
4 tradiderunt. et ea, quae *in* Insula erat, Achradinam
tralata est; murique ea pars, quae ab cetera urbe
nimis firmo munimento intersaepiebat Insulam, con-
sensu omnium deiecta est. secutae et ceterae res hanc
inclinationem animorum ad libertatem.

5 Hippocrates atque Epicydes audita morte tyranni,
quam Hippocrates etiam nuntio interfecto celare vo-
luerat, deserti a militibus, quia id tutissimum ex prae-
6 sentibus videbatur, Syracusas rediere. ubi ne suspecti
obversarentur tamquam novandi res aliquam occasio-
nem quaerentes, praetores primum, dein per eos sena-
7 tum adeunt; ab Hannibale se missos praedicant ad
Hieronymum tamquam amicum ac socium, paruisse

imperio eius, cuius imperator suus voluerit. velle ad 8
Hannibalem redire; ceterum, cum iter tutum non sit
vagantibus passim per totam Siciliam Romanis, petere,
ut praesidii dent aliquid, quo Locros in Italiam per-
ducantur. gratiam magnam eos parva opera apud Han-
nibalem inituros. facile res impetrata; abire enim duces 9
regios cum peritos militiae tum egentes eosdem atque
audaces cupiebant. sed quod volebant, non, quam ma-
turato opus erat, naviter expediebant. interim iuvenes 10
militares et adsueti militibus, nunc apud eos ipsos,
nunc apud transfugas, quorum maxima pars ex nava-
libus sociis Romanorum erat, nunc etiam apud infimae
plebis homines crimina serebant in senatum optimates-
que: id moliri clam eos atque struere, ut Syracusae 11
per speciem reconciliatae societatis in dicione Roma-
norum sint, dein factio ac pauci auctores foederis re-
novati dominentur.

XXIV. His audiendis credendisque opportuna mul- 1
titudo maior in dies Syracusas confluebat, nec Epicydi
solum spem novandarum rerum, sed Adranodoro etiam
praebebat. qui fessus tandem uxoris vocibus monentis 2
nunc illud esse tempus occupandi res, dum turbata
omnia nova atque incondita libertate essent, dum regiis
stipendiis pastus obversaretur miles, dum ab Hanni-
bale missi duces adsueti militibus iuvare possent in-
cepta, cum Themisto, cui Gelonis filia nupta erat, rem
consociatam paucos post dies Aristoni cuidam tragico
actori, cui et alia arcana committere adsuerat, incaute
aperit. huic et genus et fortuna honesta erant, nec 3
ars, quia nihil tale apud Graecos pudori est, ea de-
formabat. itaque fidem *priorem* potioremque ratus, quam
patriae debebat, indicium ad praetores defert. qui ubi 4
rem haud vanam esse certis indiciis conpererunt, con-
sultis senioribus et auctoritate eorum praesidio ad fores
posito ingressos curiam Themistum atque Adranodo-
rum interfecerunt. et cum tumultus ab re in speciem 5
atrociore causam aliis ignorantibus ortus esset, silentio

6 tandem facto indicem in curiam introduxerunt. qui
cum ordine omnia edocuisset: principium coniurationis
factum ab Harmoniae Gelonis filiae nuptiis, quibus
7 Themisto iuncta esset; Afrorum Hispanorumque auxi-
liares instructos ad caedem praetorum principumque
aliorum, bonaque eorum praedae futura interfectoribus
8 pronuntiatum; iam mercennariorum manum adsuetam
imperiis Adranodori paratam fuisse ad Insulam rursus
occupandam; singula deinde, quae per quosque age-
rentur, totamque viris armisque instructam coniura-
tionem ante oculos posuit. et senatui quidem tam iure
9 caesi quam Hieronymus videbantur; ante curiam variae
atque incertae rerum multitudinis clamor erat. quam
falsely minitantem in vestibulo curiae corpora con-
iuratorum eo metu compresserunt, ut silentes integram
10 plebem in contionem sequerentur. Sopatro mandatum
1 ab senatu et a collegis, ut verba faceret. XXV. is,
tamquam reos ageret, ab ante acta vita orsus, quae-
cumque post Hieronis mortem sceleste atque impie
facta essent, Adranodorum ac Themistum arguit fecisse.
2 quid enim sua sponte fecisse Hieronymum, quid pue-
rum ac vixdum pubescentem facere potuisse? tutores
ac magistros eius sub aliena invidia regnasse; itaque
aut ante Hieronymum aut certe cum Hieronymo perire
3 eos debuisse. at illos debitos iam morti destinatosque
alia nova scelera post mortem tyranni molitos, palam
primo, cum clausis Adranodorus Insulae portis here-
ditatem regni creverit et, quae procurator tenuerat,
4 pro domino possederit; proditus deinde ab eis, qui in
Insula erant, circumsessus ab universa civitate, quae
Achradinam tenuerit, nequiquam palam atque aperte
petitum regnum clam et dolo adfectare conatus sit
5 et *ne* beneficio quidem atque honore potuerit vinci, cum
inter liberatores patriae insidiator ipse libertatis creatus
6 esset praetor. sed animos eis regios regias coniuges
7 fecisse, alteri Hieronis alteri Gelonis filias nuptas. sub
hanc vocem ex omnibus partibus contionis clamor oritur

nullam earum vivere debere nec quemquam superesse
tyrannorum stirpis. ea natura multitudinis est: aut 8
servit humiliter aut superbe dominatur; libertatem,
quae media est, nec sibi parare modice nec habere
sciunt. et non ferme desunt irarum indulgentes ministri, 9
qui avidos atque intemperantes suppliciorum animos
ad sanguinem et caedes inritent; sicut tum extemplo 10
praetores rogationem promulgarunt, acceptaque paene
prius quam promulgata est, ut omnes regiae stirpis
interficerentur. missique a praetoribus Damaratam
Hieronis et Harmoniam Gelonis filiam, coniuges Adra-
nodori et Themisti, interfecerunt.

XXVI. Heraclia erat filia Hieronis, uxor Zoippi, 1
qui legatus ab Hieronymo ad regem Ptolomaeum missus
voluntarium consciverat exilium. ea cum ad se quo- 2
que veniri praescisset, in sacrarium ad penates con-
fugit cum duabus filiabus virginibus resolutis crinibus
miserabilique alio habitu et ad ea addidit preces, nunc 3
per *deos, nunc per* memoriam Hieronis patris Gelonisque
fratris, ne se innoxiam invidia Hieronymi conflagrare
sinerent: nihil se ex regno illius praeter exilium viri 4
habere; neque fortunam suam eandem vivo Hieronymo
fuisse quam sororis, neque interfecto eo causam eandem
esse. quid? quod, si Adranodoro consilia processissent, 5
illa cum viro fuerit regnatura, sibi cum ceteris ser-
viendum. si quis Zoippo nuntiet interfectum Hierony- 6
mum ac liberatas Syracusas, cui dubium esse, quin
extemplo conscensurus sit navem atque in patriam
rediturus? quantum spes hominum falli! in liberata 7
patria coniugem eius ac liberos de vita dimicare —
quid obstantes libertati aut legibus? quod ab se cui- 8
quam periculum, a sola ac prope vidua et puellis in
orbitate degentibus esse? at enim periculi quidem nihil
ab se timeri, invisam tamen stirpem regiam esse.
ablegarent ergo procul ab Syracusis Siciliaque et aspor- 9
tari Alexandriam iuberent ad virum uxorem, ad patrem
filias. aversis auribus animisque: quid cessarent? ne 10

tempus terer*ent*, *illi alius alium increpa*nt. ut ferrum
11 quosdam expedientes cernebat, tum omissis pro se
precibus, puellis ut saltem parcerent orare instituit, a
qua aetate etiam hostes iratos abstinere; ne tyrannos
12 ulciscendo quae odissent scelera ipsi imitarentur. inter
haec abstractam a penetralibus iugulant; in virgines
deinde respersas matris cruore impetum faciunt. quae
alienata mente simul luctu metuque velut captae furore
eo cursu se ex sacrario proripuerunt, ut, si effugium
patuisset in publicum, impleturae urbem tumultu
13 fuerint. tum quoque haud magno aedium spatio inter
medios tot armatos aliquotiens integro corpore evase-
runt tenentibusque, cum tot ac tam validae eluctandae
14 manus essent, sese eripuerunt. tandem vulneribus con-
fectae, cum omnia replessent sanguine, exanimes cor-
ruerunt. caedemque *per* se miserabilem miserabiliorem
casus fecit, quod paulo post nuntius venit, mutatis
repente ad misericordiam animis, ne interficerentur.
15 ira deinde ex misericordia orta, quod adeo festinatum
ad supplicium neque locus paenitendi aut regressus
16 ab ira relictus esset. itaque fremere multitudo et in
locum Adranodori ac Themisti — nam ambo praetores
fuerant — comitia poscere, quae nequaquam ex sen-
1 tentia praetorum futura essent. XXVII. Statutus est
comitiis dies; quo necopinantibus omnibus unus ex
ultima turba Epicyden nominavit, tum inde alius Hip-
pocratem; crebriores deinde hae voces et cum haud
2 dubio adsensu multitudinis esse. et erat confusa contio
non populari modo sed militari quoque turba, magna
ex parte etiam perfugis, qui omnia novare cupiebant,
3 permixtis. praetores dissimulare primo et trahenda re
in mora esse; postremo victi consensu et seditionem
4 metuentes pronuntiant eos praetores. nec illi primo
statim creati nudare, quid vellent, quamquam aegre
ferebant et de indutiis dierum decem legatos isse ad
Appium Claudium et inpetratis eis alios, qui de foe-
5 dere antiquo renovando agerent, missos. ad Murgantiam

tum classem navium centum Romanus habebat, quonam
evaderent motus ex caedibus tyrannorum orti Syracusis,
quove eos ageret nova atque insolita libertas, opperiens.
Per eosdem dies cum ad Marcellum venientem in 6
Siciliam legati Syracusani missi ab Appio essent, auditis
condicionibus pacis Marcellus posse rem convenire ratus
et ipse legatos Syracusas, qui coram cum praetoribus
de renovando foedere agerent, misit. et iam ibi ne- 7
quaquam eadem quies ac tranquillitas erat. Postquam
Punicam classem accessisse Pachynum adlatum est,
dempto timore Hippocrates et Epicydes nunc apud mer-
cennarios milites, nunc apud transfugas prodi Romano
Syracusas criminabantur. ut vero Appius naves ad 8
ostium portus, quo amicae partis hominibus animus
accederet, in statione habere coepit, ingens in speciem
criminibus vanis accesserat fides; ac primo etiam tu- 9
multuose decurrerat multitudo ad prohibendos, si in
terram egrederentur.

XXVIII. In hac turbatione rerum in contionem 1
vocari placuit. ubi cum alii alio tenderent nec procul
seditione res esset, Apollonides principum unus ora-
tionem salutarem ut in tali tempore habuit: nec spem 2
salutis nec perniciem propiorem umquam civitati ulli
fuisse. si enim uno animo omnes vel ad Romanos vel 3
ad Carthaginienses inclinent, nullius civitatis statum
fortunatiorem ac beatiorem fore; si alii alio trahant 4
res, non inter Poenos Romanosque bellum atrocius
fore quam inter ipsos Syracusanos, cum intra eosdem
muros pars utraque suos exercitus, sua arma, suos
habitura sit duces. itaque, ut idem omnes sentiant, 5
summa vi agendum esse. utra societas sit utilior, eam
longe minorem ac levioris momenti consultationem esse;
sed tamen Hieronis potius quam Hieronymi auctori- 6
tatem sequendam in sociis legendis, vel quinquaginta
annis feliciter expertam amicitiam nunc incognitae,
quondam infideli praeferendam. esse etiam momenti 7
aliquid ad consilium, quod Carthaginiensibus ita pax

negari possit, ut non utique in praesentia bellum cum
eis geratur: cum Romanis extemplo aut pacem aut
8 bellum habendum. quo minus cupiditatis ac studii visa
est oratio habere, eo plus auctoritatis habuit. adiectum
est praetoribus ac delectis senatorum militare etiam
consilium, iussi et duces ordinum praefectique auxilio-
9 rum simul consulere. cum saepe acta res esset magnis
certaminibus, postremo, quia belli cum Romanis ge-
rendi ratio nulla apparebat, pacem fieri placuit cum
eis mittique legatos ad rem confirmandam.

1 XXIX. Dies haud ita multi intercesserunt, cum
ex Leontinis legati praesidium finibus suis orantes
venerunt; quae legatio peropportuna visa ad multitu-
dinem inconditam ac tumultuosam exonerandam duces-
2 que eius ablegandos. Hippocrates praetor ducere eo
transfugas iussus; secuti multi ex mercennariis auxiliis
3 quattuor milia armatorum effecerunt. et mittentibus
et missis ea laeta expeditio fuit; nam et illis, quod
iam diu cupiebant, novandi res occasio data est, et
hi sentinam quandam urbis rati exhaustam laetabantur.
ceterum levaverunt modo in praesentia velut corpus
aegrum, quo mox in graviorem morbum recideret.
4 Hippocrates enim finitima provinciae Romanae primo
furtivis excursionibus vastare coepit; deinde, cum ad
tuendos sociorum agros missum ab Appio praesidium
esset, omnibus copiis impetum in oppositam stationem
5 cum caede multorum fecit. quae cum essent nuntiata
Marcello, legatos extemplo Syracusas misit, qui pacis
fidem ruptam esse dicerent nec belli defuturam um-
quam causam, nisi Hippocrates atque Epicydes non
ab Syracusis modo, sed tota procul Sicilia ablegaren-
6 tur. Epicydes, ne aut reus criminis absentis fratris
praesens esset, aut deesset pro parte sua concitando
bello, profectus et ipse in Leontinos, quia satis eos
adversus populum Romanum concitatos cernebat, aver-
7 tere etiam ab Syracusanis coepit: nam ita eos pacem
pepigisse cum Romanis, ut quicumque populi sub

regibus fuissent, et suae dicionis essent, nec iam liber-
tate eos contentos esse, nisi etiam regnent ac domi-
nentur. renuntiandum igitur eis esse Leontinos quo- 8
que aequom censere *se* liberos esse, vel quod in solo
urbis suae tyrannus ceciderit, vel quod ibi primum
conclamatum ad libertatem relictisque regiis ducibus
Syracusas concursum *sit*. itaque aut eximendum id de 9
foedere esse, aut legem eam foederis non accipiendam.
facile multitudini persuasum; legatisque Syracusanorum 10
et de caede stationis Romanae querentibus et Hippo-
cratem atque Epicyden abire seu Locros seu quo alio
mallent, dummodo Sicilia cederent, iubentibus ferociter
responsum est neque mandasse sese Syracusanis, ut 11
pacem pro se cum Romanis facerent, neque teneri
alienis foederibus. haec ad Romanos Syracusani de- 12
tulerunt abnuentes Leontinos in sua potestate esse:
itaque integro secum foedere bellum Romanos cum iis
gesturos, neque sese defuturos ei bello ita, ut in
potestatem redacti suae rursus dicionis essent, sicut
pax convenisset.

XXX. Marcellus cum omni exercitu profectus in 1
Leontinos, Appio quoque accito, ut altera parte ad-
grederetur, tanto ardore militum est usus ab ira inter
condiciones pacis interfectae stationis, ut primo im-
petu urbem expugnarent. Hippocrates atque Epicydes, 2
postquam capi muros refringique portas videre, in arcem
sese cum paucis recepere; inde clam nocte Herbesum
perfugiunt. Syracusanis octo milium armatorum agmine 3
profectis domo ad Mylan flumen nuntius occurrit captam
urbem esse, cetera falsa mixta veris ferens: caedem 4
promiscuam militum atque oppidanorum factam, nec
quicquam puberum arbitrari superesse; direptam urbem,
bona locupletium donata. ad nuntium tam atrocem 5
constitit agmen, concitatisque omnibus duces — erant
autem Sosis ac Dinomenes —, quid agerent, consul-
tabant. terroris speciem haud vanam mendacio prae- 6
buerant verberati ac securi percussi transfugae ad duo

7 milia hominum; ceterum Leontinorum militumque alio-
rum nemo post captam urbem violatus fuerat, suaque
omnia eis, nisi quae primus tumultus captae urbis
8 absumpserat, restituebantur. nec ut Leontinos irent,
proditos ad caedem commilitones querentes, perpelli
potuere, nec ut eodem loco certiorem nuntium ex-
9 pectarent. cum ad defectionem inclinatos animos cer-
nerent praetores, sed eum motum haud diuturnum
fore, si duces amentiae sublati essent, exercitum ducunt
10 Megara, ipsi cum paucis equitibus Herbesum proficis-
cuntur spe territis omnibus per proditionem urbis
11 potiundae. quod ubi frustra eis fuit inceptum, vi agen-
dum rati postero die Megaris castra movent, ut Her-
12 besum omnibus copiis oppugnarent. Hippocrates et
Epicydes, non tam tutum prima specie quam unum
spe undique abscisa consilium esse rati, ut se militibus
permitterent et adsuetis magna ex parte sibi et tum
fama caedis commilitonum accensis, obviam agmini
13 procedunt. prima forte signa sescentorum Cretensium
erant, qui apud Hieronymum meruerant sub eis et
Hannibalis beneficium habebant, capti ad Trasumennum
14 inter Romanorum auxilia dimissique. quos ubi ex signis
armorumque habitu cognovere, Hippocrates atque Epi-
cydes ramos oleae ac velamenta alia supplicum por-
rigentes orare, ut reciperent sese, receptos tutarentur,
neu proderent Syracusanis, a quibus ipsi mox truci-
1 dandi populo Romano dederentur. XXXI. enimvero
conclamant, bonum ut animum haberent: omnem se
2 cum illis fortunam subituros. inter hoc conloquium
signa constiterant tenebaturque agmen; necdum, quae
morae causa foret, pervenerat ad duces. postquam
Hippocraten atque Epicyden *adesse ordines* pervasit ru-
mor, fremitusque toto agmine erat haud dubie ad-
probantium adventum eorum, extemplo praetores citatis
3 equis ad prima signa perrexerunt. qui mos ille, quae
licentia Cretensium esset, rogitantes conloquia serendi
cum hoste iniussuque praetorum miscendi eos agmini

suo, conprehendi inicique catenas iusserunt Hippocrati.
ad quam vocem tantus extemplo primum a Cretensibus 4
clamor est ortus, deinde exceptus ab aliis, ut facile,
si ultra tenderent, appareret eis timendum esse. solli- 5
citi incertique rerum suarum Megara, unde profecti
erant, referri signa iubent nuntiosque de statu prae-
senti Syracusas mittunt. fraudem quoque Hippocrates 6
addit inclinatis ad omnem suspicionem animis et Cre-
tensium quibusdam ad itinera insidenda missis velut
interceptas litteras, quas ipse composuerat, recitat:
"praetores Syracusani consuli Marcello." secundum 7
salutem, ut adsolet, scriptum erat recte eum atque
ordine fecisse, quod in Leontinis nulli pepercisset. sed 8
omnium mercennariorum militum eandem esse causam,
nec umquam Syracusas quieturas, donec quicquam ex-
ternorum auxiliorum aut in urbe aut in exercitu suo
esset. itaque daret operam, ut eos, qui cum suis prae- 9
toribus castra ad Megara haberent, in suam potestatem
redigeret ac supplicio eorum liberaret tandem Syra-
cusas. haec cum recitata essent, cum tanto clamore 10
ad arma discursum est, ut praetores inter tumultum
pavidi abequitaverint Syracusas. et ne fuga quidem 11
eorum seditio conpressa est, impetusque in Syracusanos
milites fiebant; nec ab ullo temperatum foret, ni Epi-
cydes atque Hippocrates irae multitudinis obviam issent,
non a misericordia aut humano consilio, sed ne spem
reditus praeciderent sibi et, cum ipsos simul milites 12
fidos haberent simul obsides, tum cognatos quoque 13
eorum atque amicos tanto merito primum, dein pignore
sibi conciliarent. expertique, quam vana aut levi aura 14
mobile volgus esset, militem nancti ex eo numero, qui
in Leontinis circumsessi erant, subornant, ut Syracusas
perferret nuntium convenientem eis, quae ad Mylan
falso nuntiata erant, auctoremque se exhibendo ac velut 15
visa, quae dubia erant, narrando concitaret iras homi-
num. XXXII. Huic non apud volgum modo fides fuit, 1
sed senatum quoque in curiam introductus movit. haud

vani quidam homines palam ferre perbene detectam
in Leontinis esse avaritiam et crudelitatem Romano-
rum. eadem, si intrassent Syracusas, aut foediora
etiam, quo maius ibi avaritiae praemium esset, facturos
2 fuisse. itaque claudendas cuncti portas et custodiendam
urbem censere. sed non ab iisdem omnis timere nec
eosdem odisse, ad militare genus omne partemque
3 magnam plebis invisum esse nomen Romanum; prae-
tores optimatiumque pauci, quamquam inflati vano
nuntio erant, tamen ad propius praesentiusque malum
4 cautiores esse. et iam ad Hexapylum erant Hippocrates
atque Epicydes, serebanturque conloquia per propin-
quos popularium, qui in exercitu erant, ut portas
aperirent sinerentque communem patriam defendi ab
5 impetu Romanorum. iam unis foribus Hexapyli apertis
coepti erant recipi, cum praetores intervenerunt. et
primo imperio minisque, deinde auctoritate deterrendo,
postremo, ut omnia vana erant, obliti maiestatis pre-
cibus agebant, ne proderent patriam tyranni ante
6 satellitibus et tum corruptoribus exercitus. sed surdae
ad ea omnia aures concitatae multitudinis erant, nec
minore intus vi quam foris portae effringebantur, effrac-
tisque omnibus toto Hexapylo agmen receptum est.
7 praetores in Achradinam cum iuventute popularium
confugiunt. mercennarii milites perfugaeque et quid-
quid regiorum militum Syracusis erat agmen hostium
8 augent. ita Achradina quoque primo impetu capitur,
praetorumque nisi qui inter tumultum effugerunt omnes
9 interficiuntur. nox caedibus finem fecit. postero die
servi ad pilleum vocati et carcere vincti emissi, con-
fusaque haec omnis multitudo Hippocraten atque Epi-
cyden creant praetores; Syracusaeque, cum breve tempus
libertas adfulsisset, in antiquam servitutem reciderant.
1 XXXIII. Haec nuntiata cum essent Romanis, ex
2 Leontinis mota sunt extemplo castra ad Syracusas. et
ab Appio legati per portum missi forte in quinque-
remi erant. praemissa quadriremis cum intrasset fauces

portus, capitur; legati aegre effugerunt. et iam non 3
modo pacis sed ne belli quidem iura relicta erant, cum
Romanus exercitus ad Olympium — Iovis id templum
est — mille et quingentos passus ab urbe castra posuit.
inde quoque legatos praemitti placuit; quibus, ne in- 4
trarent urbem, extra portam Hippocrates atque Epi-
cydes obviam cum suis processerunt. Romanus orator 5
non bellum se Syracusanis sed opem auxiliumque ad-
ferre ait et eis, qui ex media caede elapsi perfugerint
ad se, et eis, qui metu oppressi foediorem non exilio
solum sed etiam morte servitutem patiantur. nec cae- 6
dem nefandam sociorum inultam Romanos passuros:
itaque, si eis, qui ad se perfugerint, tutus in patriam
reditus pateret, caedis auctores dedantur et libertas
legesque Syracusanis restituantur, nihil armis opus
esse; si ea non fiant, quicumque in mora sit, bello
persecuturos. ad ea Epicydes, si qua ad se mandata 7
haberent, responsum eis ait se daturos fuisse; cum in
eorum, ad quos venerint, manu res Syracusana esset,
tum reverterentur. si bello lacesserent, ipsa re in- 8
tellecturos nequaquam idem esse Syracusas ac Leon-
tinos oppugnare. ita legatis relictis portas clausit.

Inde terra marique simul coeptae oppugnari Sy- 9
racusae, terra ab Hexapylo, mari ab Achradina, cuius
murus fluctu adluitur. et quia, sicut Leontinos terrore
ac primo impetu ceperant, non diffidebant vastam dis-
iectamque spatio urbem parte aliqua se invasuros,
omnem apparatum oppugnandarum urbium muris ad-
moverunt. XXXIV. et habuisset tanto impetu coepta 1
res fortunam, nisi unus homo Syracusis ea tempestate
fuisset. Archimedes is erat, unicus spectator caeli si- 2
derumque, mirabilior tamen inventor ac machinator
bellicorum tormentorum operumque, quibus *quicquid*
hostes ingenti mole agerent, ipse perlevi momento
ludificaretur. muros per inaequalis ductos colles, plera- 3
que alta et difficilia aditu, submissa quaedam et quae
planis vallibus adiri possent, *ut* cuique aptum visum

4 est locc, ita genere omni tormentorum instruxit. Achra-
dinae murum, qui, ut ante dictum est, mari adluitur,
5 sexaginta quinqueremibus Marcellus oppugnabat. ex
ceteris navibus sagittarii funditoresque et velites etiam,
quorum telum ad remittendum inhabile imperitis est,
vix quemquam sine vulnere consistere in muro patie-
6 bantur. hi, quia spatio missilibus opus est, procul
muro tenebant naves. iunctae aliae binae quinquere-
mes demptis interioribus remis, ut latus lateri adpli-
7 caretur, cum exteriore ordine remorum velut una navis
agerentur, turres contabulatas machinamentaque alia
8 quatiendis muris portabant. adversus hunc navalem
apparatum Archimedes variae magnitudinis tormenta
in muris disposuit. in eas, quae procul erant, navis
saxa ingenti pondere emittebat, propiores levioribus
9 eoque magis crebris petebat telis; postremo, ut sui
volnere intacti tela in hostem ingererent, murum ab
imo ad summum crebris cubitalibus fere cavis aperuit,
per quae cava pars sagittis pars scorpionibus modicis
10 ex occulto petebant hostem. quae propius quaedam
subibant naves, quo interiores ictibus tormentorum
essent, in eas tollenone super murum eminente ferrea
manus, firmae catenae inligata, cum iniecta prorae
esset gravique libramento plumbi recelleret ad solum,
11 suspensa prora navem in puppim statuebat; dein re-
missa subito velut ex muro cadentem navem cum in-
genti trepidatione nautarum ita undae adfligebat, ut,
etiamsi recta reciderat, aliquantum aquae acciperet.
12 ita maritima oppugnatio est elusa omnisque spes eo
13 versa, ut totis viribus terra adgrederentur. sed ea
quoque pars eodem omni apparatu tormentorum in-
structa erat Hieronis inpensis curaque per multos annos,
14 Archimedis unica arte. natura etiam adiuvabat loci,
quod saxum, cui inposita muri fundamenta sunt, magna
parte ita proclive est, ut non solum missa tormento,
sed etiam quae pondere suo provoluta essent, graviter
15 in hostem inciderent. eadem causa ad subeundum

arduum aditum instabilemque ingressum praebebat.
ita consilio habito, quoniam omnis conatus ludibrio 16
esset, absistere oppugnatione atque obsidendo tantum
arcere terra marique commeatibus hostem placuit.

XXXV. Interim Marcellus cum tertia fere parte 1
exercitus ad recipiendas urbes profectus, quae in motu
rerum ad Carthaginienses defecerant, Helorum atque
Herbesum dedentibus ipsis recepit, Megara vi capta 2
diruit ac diripuit ad reliquorum ac maxime Syracusa-
norum terrorem. per idem fere tempus et Himilco, 3
qui ad Pachyni promunturium classem diu tenuerat,
ad Heracleam, quam vocant Minoam, quinque et viginti
milia peditum, tria equitum, duodecim elephantos ex-
posuit, nequaquam cum quantis copiis ante tenuerat
ad Pachynum classem. sed, postquam ab Hippocrate 4
occupatae Syracusae erant, profectus Carthaginem
adiutusque ibi et ab legatis Hippocratis et litteris Han-
nibalis, qui venisse tempus aiebat Siciliae per summum
decus repetendae, et ipse haud vanus praesens monitor 5
facile perpulerat, ut quantae maximae possent pedi-
tum equitumque copiae in Siciliam traicerentur. ad- 6
veniens Heracliam, intra paucos inde dies Agrigentum
recepit; aliarumque civitatium, quae partis Carthagi-
niensium erant, adeo accensae sunt spes ad pellendos
Sicilia Romanos, ut postremo etiam qui obsidebantur
Syracusis animos sustulerint. et parte copiarum satis 7
defendi urbem posse rati ita inter se munera belli
partiti sunt, ut Epicydes praeesset custodiae urbis,
Hippocrates Himilconi coniunctus bellum adversus con-
sulem Romanum gereret. cum decem milibus peditum, 8
quingentis equitibus nocte per intermissa custodiis loca
profectus castra circa Acrillas urbem ponebat. munien- 9
tibus supervenit Marcellus ab Agrigento iam occupato,
cum frustra eo praevenire hostem festinans tetendisset,
rediens, nihil minus ratus quam illo tempore ac loco
Syracusanum sibi exercitum obvium fore; sed tamen 10
metu Himilconis Poenorumque, ut quibus nequaquam

eis copiis, quas habebat, par esset, quam poterat
maxime intentus atque agmine ad omnes casus com-
1 posito ibat. XXXVI. forte ea cura, quae adversus Poe-
nos praeparata *erat*, adversus Siculos usui fuit. castris
ponendis incompositos ac dispersos nanctus eos et ple-
rosque inermes, quod peditum fuit, circumvenit; eques
levi certamine inito cum Hippocrate Acras perfugit.
2 Ea pugna deficientes ab Romanis cum cohibuisset
Siculos, Marcellus Syracusas redit; et post paucos dies
Himilco adiuncto Hippocrate ad flumen Anapum, octo
3 ferme inde milia, castra posuit. sub idem forte tempus
et naves longae quinque et quinquaginta Carthaginien-
sium cum Bomilcare *praefecto* classis in magnum por-
4 tum Syracusas ex alto decurrere, et Romana item classis,
triginta quinqueremes, legionem primam Panormi ex-
posuere; versumque ab Italia bellum — adeo uterque
populus in Siciliam intentus fuit — videri poterat.
5 legionem Romanam, quae exposita Panormi erat, venien-
tem Syracusas praedae haud dubie sibi futuram Himilco
6 ratus via decipitur; mediterraneo namque Poenus itinere
duxit, legio maritimis locis classe prosequente ad Ap-
pium Claudium Pachynum cum parte copiarum obviam
7 progressum pervenit. nec diutius Poeni ad Syracusas
morati sunt; et Bomilcar simul parum fidens navibus
suis duplici facile numero classem habentibus Romanis,
simul inutili mora cernens nihil aliud ab suis quam
inopiam adgravari sociorum, velis in altum datis in
8 Africam transmisit, et Himilco secutus nequiquam
Marcellum Syracusas, si qua, priusquam maioribus co-
piis iungeretur, occasio pugnandi esset, postquam ea
nulla contigerat tutumque ad Syracusas et munimento
9 et viribus hostem cernebat, ne frustra adsidendo spec-
tandoque obsidionem sociorum tempus tereret, castra
inde movit, ut, quocumque vocasset defectionis ab
Romano spes, admoveret exercitum ac praesens suas
10 res foventibus adderet animos. Murgantiam primum
prodito ab ipsis praesidio Romano recipit, ubi frumenti

magna vis commeatusque omnis generis convecti erant
Romanis.

XXXVII. Ad hanc defectionem erecti sunt et alia- 1
rum civitatium animi, praesidiaque Romana aut pelle-
bantur arcibus aut prodita per fraudem opprimebantur.
Henna, excelso loco ac praerupto undique sita, cum 2
loco inexpugnabilis erat, tum praesidium in arce vali-
dum praefectumque praesidii haud sane opportunum
insidiantibus habebat. L. Pinarius erat, vir acer et qui 3
plus in eo, ne posset decipi, quam in fide Siculorum
reponeret. et tum intenderant eum ad cavendi omnia
curam tot auditae proditiones defectionesque urbium et
clades praesidiorum. itaque *die ac* nocte iuxta parata 4
instructaque omnia custodiis ac vigiliis erant, nec ab
armis aut loco suo miles abscedebat. quod ubi Hennen- 5
sium principes iam pacti cum Himilcone de proditione
praesidii animadverterunt nulli occasioni fraudis Ro-
manum patere, palam ac vi rati agendum urbem arcem- 6
que suae potestatis aiunt debere esse, si liberi in so-
cietatem, non servi in custodiam traditi essent Ro-
manis. itaque claves portarum reddi sibi aequom 7
censent: bonis sociis fidem suam maximum vinculum
esse, et ita sibi populum Romanum senatumque
gratias habiturum, si volentes ac non coacti man-
sissent in amicitia. ad ea Romanus se in praesidio 8
impositum esse dicere ab imperatore suo clavesque
portarum et custodiam arcis ab eo accepisse, quae
nec suo nec Hennensium arbitrio haberet, sed eius,
qui commisisset. praesidio decedere apud Romanos 9
capital esse, et nece liberorum etiam suorum eam
parentes *noxam* sanxisse. consulem Marcellum haud
procul esse: ad eum mitterent legatos, cuius iuris at-
que arbitrii *res* esset. se vero negare illi missuros 10
testarique, si verbis nihil agerent, vindictam aliquam
libertatis suae quaesituros. tum Pinarius: at illi, si 11
ad consulem gravarentur mittere, sibi saltem darent
populi concilium, ut sciretur, utrum paucorum ea de-

nuntiatio an universae civitatis esset. consensa in posterum diem contio.

1 XXXVIII. Postquam ab eo conloquio in arcem sese
recepit, convocatis militibus "credo ego vos audisse,
milites," inquit, "quem ad modum praesidia Romana
ab Siculis circumventa et oppressa sint per hos dies.
2 eam vos fraudem deum primo benignitate, dein vestra
ipsi virtute dies noctesque perstando ac pervigilando
in armis vitastis. utinam relicum tempus nec patiendo
3 infanda nec faciendo traduci posset! haec occulta in
fraude cautio est, qua usi adhuc sumus; cui quoniam
parum succedit, aperte ac propalam claves portarum
reposcunt; quas simul tradiderimus, Carthaginiensium
extemplo Henna erit, foediusque hic trucidabimur, quam
4 Murgantiae praesidium interfectum est. noctem unam
aegre ad consultandum sumpsi, qua vos certiores periculi
instantis facerem. orta luce contionem habituri
sunt ad criminandum me concitandumque in vos po-
5 pulum. itaque crastino die aut vestro aut Hennensium
sanguine Henna inundabitur. nec praeoccupati spem
ullam nec occupantes periculi quicquam habebitis. qui
6 prior strinxerit ferrum, eius victoria erit. intenti ergo
omnes armatique signum expectabitis. ego in contione
ero et tempus, quoad omnia instructa sint, loquendo
7 altercandoque traham. cum toga signum dedero, tum
mihi undique clamore sublato turbam invadite ac sternite
omnia ferro et cavete quicquam supersit, cuius
8 aut vis aut fraus timeri possit. vos, Ceres mater ac
Proserpina, precor, ceteri superi inferique di, qui hanc
urbem, hos sacratos lacus lucosque colitis, ut ita nobis
volentes propitii adsitis, si vitandae, non *in*ferendae
9 fraudis causa hoc consilii capimus. pluribus vos, milites,
hortarer, si cum armatis dimicatio futura esset;
inermes, incautos ad satietatem trucidabitis; et consulis
castra in propinquo sunt, ne quid ab Himilcone
1 et Carthaginiensibus timeri possit." XXXIX. Ab hac
adhortatione dimissi corpora curant. postero die alii

aliis locis ad obsidenda itinera claudendosque oppositi
exitus; pars maxima super theatrum circaque, adsueti
et ante spectaculo contionum, consistunt. productus 2
ad populum a magistratibus praefectus Romanus cum
consulis de ea re ius ac potestatem esse, non suam, 3
et pleraque eadem, quae pridie, dixisset, et primo
sensim ac pars reddere claves, dein iam una voce id
omnes iuberent cunctantique et differenti ferociter mini-
tarentur nec viderentur ultra vim ultimam dilaturi, tum
praefectus toga signum, ut convenerat, dedit, milites- 4
que intenti dudum ac parati alii superne *in* aversam
contionem clamore sublato decurrunt, alii ad exitus
theatri conferti obsistunt. caeduntur Hennenses cavea 5
inclusi coacervanturque non caede solum sed etiam
fuga, cum *alii* super aliorum capita ruerent, integri
sauciis, vivi mortuis incidentes cumularentur. inde 6
passim discurritur et urbis captae modo fugaque et
caedes omnia tenet nihilo remissiore militum ira, quod
turbam inermem caedebant, quam si periculum par et
ardor certaminis eos inritaret. ita Henna aut malo 7
aut necessario facinore retenta.

Marcellus nec factum inprobavit et praedam Hen-
nensium militibus concessit ratus timore deterritos *a*
proditionibus praesidiorum Siculos. atque ea clades, 8
ut urbis in media Sicilia sitae claraeque vel ob in-
signem munimento naturali locum vel ob sacrata omnia
vestigiis raptae quondam Proserpinae, prope uno die
omnem Siciliam pervasit. et quia caede infanda re- 9
bantur non hominum tantum sed etiam deorum sedem
violatam esse, tum vero etiam qui ante dubii fuerant
defecere ad Poenos. Hippocrates inde Murgantiam, 10
Himilco Agrigentum sese recepit, cum acciti a pro-
ditoribus nequiquam ad Hennam exercitum admovissent.
Marcellus retro in Leontinos redit frumentoque et com- 11
meatibus aliis in castra convectis, praesidio modico ibi
relicto ad Syracusas obsidendas venit. inde Appio Clau- 12
dio Romam ad consulatum petendum misso T. Quinc-

tium Crispinum in eius locum classi castrisque prae-
13 ficit veteribus; ipse hibernacula quinque milia passuum
ab Hexapylo — Leonta vocant locum — communiit
aedificavitque. haec in Sicilia usque ad principium
hiemis gesta.

1 XL. Eadem aestate et cum Philippo rege, quod
2 iam ante suspectum fuerat, motum bellum est. legati
ab Orico ad M. Valerium praetorem venerunt, prae-
sidentem classi Brundisio Calabriaeque circa litoribus,
nuntiantes Philippum primum Apolloniam temptasse
lembis biremibus centum viginti flumine adverso sub-
3 vectum; deinde, ut ea res tardior spe fuerit, ad Ori-
cum clam nocte exercitum admovisse; eamque urbem,
sitam in plano neque moenibus neque viris atque armis
4 validam, primo impetu oppressam esse. haec nuntiantes
orabant, ut opem ferret hostemque haud dubium Ro-
manis mari ac terra a maritimis urbibus arceret, quae
ob nullam aliam causam, nisi quod imminerent Italiae,
5 peterentur. M. Valerius duorum milium praesidio *re-
licto praeposito*que eis P. Valerio legato cum classe
instructa parataque et, quod longae naves militum ca-
pere non poterant, in onerarias inpositis altero die
6 Oricum pervenit urbemque eam levi tenente praesidio,
quod *rex* recedens inde reliquerat, haud magno certa-
7 mine recepit. legati eo ab Apollonia venerunt nun-
tiantes in obsidione sese, quod deficere ab Romanis
nollent, esse neque sustinere ultra vim Macedonum
8 posse, nisi praesidium mittatur Romanum. facturum
se, quae vellent, pollicitus duo milia delectorum mili-
tum navibus longis mittit ad ostium fluminis cum
praefecto socium Q. Naevio Crista, viro inpigro et
9 perito militiae. is expositis in terram militibus navi-
busque Oricum retro, unde venerat, ad ceteram classem
remissis milites procul a flumine per viam minime ab
regiis obsessam duxit et nocte, ita ut nemo hostium
10 sentiret, urbem est ingressus. diem insequentem qui-
evere, dum praefectus iuventutem Apolloniatium arma-

que et urbis vires inspiceret. ubi ea visa inspectaque
satis animorum fecere, simulque ab exploratoribus con-
perit, quanta socordia ac neglegentia apud hostes esset,
silentio noctis ab urbe sine ullo tumultu egressus 11
castra hostium adeo neglecta atque aperta intravit, ut
satis constaret prius mille hominum vallum intrasse,
quam quisquam sentiret, ac, si caede abstinuissent,
pervenire ad tabernaculum regium potuisse. caedes 12
proximorum portae excitavit hostes; inde tantus terror
pavorque omnis occupavit, ut non modo alius quis-
quam arma caperet aut castris pellere hostem cona-
retur, sed etiam ipse rex, sicut somno excitus erat, 13
prope seminudus fugiens militi quoque, nedum regi,
vix decoro habitu, ad flumen navisque perfugerit. eodem
et alia turba effusa est. paulo minus tria milia mili- 14
tum in castris aut capta aut occisa; plus tamen homi-
num aliquanto captum quam caesum est. castris direptis 15
Apolloniatae catapultas, ballistas tormentaque alia,
quae oppugnandae urbi conparata erant, ad tuenda
moenia, si quando similis fortuna venisset, Apolloniam
devexere; cetera omnis praeda castrorum Romanis con-
cessa est. haec cum Oricum essent nuntiata, M. Vale- 16
rius classem extemplo ad ostium fluminis duxit, ne
navibus capessere fugam rex posset. itaque Philippus, 17
neque terrestri neque navali certamini satis fore parem
se fidens, subductis navibus atque incensis terra Mace-
doniam petiit magna ex parte inermi exercitu spoliato-
que. Romana classis cum M. Valerio Orici hibernavit.

XLI. Eodem anno in Hispania varie res gestae. 1
nam priusquam Romani amnem Hiberum transirent,
ingentes copias Hispanorum Mago et Hasdrubal fude-
runt. defecissetque ab Romanis ulterior Hispania, ni 2
P. Cornelius raptim traducto exercitu Hiberum dubiis
sociorum animis in tempore advenisset. primo ad 3
Castrum Album — locus est insignis caede magni
Hamilcaris — castra Romani habuere. arx erat munita 4
et convexerant ante frumentum; tamen, quia omnia

circa hostium plena erant, agmenque Romanum in-
pune incursatum ab equitibus hostium fuerat et ad
duo milia aut moratorum aut palantium per agros
interfecta, cessere inde Romani propius pacata loca et
5 ad montem Victoriae castra communivere. eo Cn. Scipio
cum omnibus copiis et Hasdrubal Gisgonis filius, tertius
Carthaginiensium dux, cum exercitu iusto advenit, con-
traque castra Romana trans fluvium omnes consedere.
6 P. Scipio cum expeditis clam profectus ad loca circa
visenda haud fefellit hostes, oppressissentque eum in
patentibus campis, ni tumulum in propinquo cepisset.
ibi quoque circumsessus adventu fratris obsidione ex-
7 imitur. Castulo, urbs Hispaniae valida ac nobilis et
adeo coniuncta societate Poenis, ut uxor inde Hanni-
8 bali esset, ad Romanos defecit. Carthaginienses Ili
turgim oppugnare adorti, quia praesidium ibi Roma-
num erat, videbanturque inopia maxime eum locum
9 expugnaturi. Cn. Scipio, ut sociis praesidioque ferret
opem, cum legione expedita profectus inter bina castra
cum magna caede hostium urbem est ingressus et
10 postero die eruptione aeque felici pugnavit. supra duo-
decim milia hominum caesa duobus proeliis, plus mille
hominum captum cum sex et triginta militaribus signis.
11 ita ab Iliturgi recessum est. Bigerra inde urbs — socii
et hi Romanorum erant — a Carthaginiensibus op-
pugnari coepta est. eam obsidionem sine certamine
1 adveniens Cn. Scipio solvit. XLII. Ad Mundam exinde
castra Punica mota, et Romani eo confestim secuti
2 sunt. ibi signis conlatis pugnatum per quattuor ferme
horas; egregieque vincentibus Romanis signum receptui
est datum, quod Cn. Scipionis femur tragula confixum
erat pavorque circa eum ceperat milites, ne morti-
3 ferum esset vulnus. ceterum haud dubium fuit, quin,
nisi ea mora intervenisset, castra eo die Punica capi
potuerint. iam non milites solum sed elephanti etiam
usque ad vallum acti erant, superque ipsum novem et
4 triginta elephanti pilis confixi. hoc quoque proelio ad

duodecim milia hominum dicuntur caesa, prope tria
capta cum signis militaribus septem et quinquaginta.
ad Auringem inde urbem Poeni recessere, et, ut territis 5
instaret, secutus Romanus. ibi iterum Scipio lecticula
in aciem inlatus conflixit, nec dubia victoria fuit;
minus tamen dimidio hostium quam antea, quia pau-
ciores superfuerant, qui pugnarent, occisum. sed gens 6
nata instaurandis reparandisque bellis, Magone ad con-
quisitionem militum *a* fratre misso, brevi replevit exer-
citum animosque ad temptandum de integro certamen
fecit; alii plerique milites, quippe pro parte totiens 7
intra paucos dies victa, iisdem animis, quibus priores,
eodemque eventu pugnavere: plus octo milia hominum 8
caesa, haud multo minus quam mille captum et signa
militaria quinquaginta octo; et spolia plurima Gallica
fuere, aurei torques armillaeque, magnus numerus. duo
etiam insignes reguli Gallorum — Moeniacoepto et
Vismaro nomina erant — eo proelio ceciderunt. octo
elephanti capti, tres occisi. — Cum tam prosperae *res* 9
in Hispania essent, verecundia Romanos tandem cepit,
Saguntum oppidum, quae causa belli esset, octavum
iam annum sub hostium potestate esse. itaque id 10
oppidum vi pulso praesidio Punico receperunt culto-
ribusque antiquis, quos ex iis vis reliquerat belli, re-
stituerunt; et Turdetanos, qui contraxerant eis cum 11
Carthaginiensibus bellum, in potestatem redactos sub
corona vendiderunt urbemque eorum delerunt.

XLIII. Haec in Hispania Q. Fabio M. Claudio 1
consulibus gesta. Romae cum tribuni plebis novi magi- 2
stratum inissent, extemplo censoribus P. Furio et M.
Atilio a *M.* Metello tribuno plebis dies dicta ad popu-
lum est. quaestorem eum proximo anno adempto equo 3
tribu moverant atque aerarium fecerant propter con-
iurationem deserendae Italiae ad Cannas factam. sed
novem tribunorum auxilio vetiti causam in magistratu
dicere dimissique fuerant. ne lustrum perficerent, mors 4
prohibuit P. Furi. M. Atilius magistratu se abdicavit. —

5 Comitia consularia habita ab Q. Fabio Maximo con-
sule. creati consules ambo absentes Q. Fabius Maximus,
6 consulis filius, et Ti. Sempronius Gracchus iterum. prae-
tores fiunt duo, qui tum aediles curules erant, P. Sem-
pronius Tuditanus et Cn. Fulvius Centimalus et M. *Ati-*
7 *lius et M.* Aemilius Lepidus. ludos scenicos per quadri-
duum eo anno primum factos ab curulibus aedilibus
8 memoriae proditur. aedilis Tuditanus hic erat, qui ad
Cannas pavore aliis in tanta clade torpentibus per
medios hostes duxit.

9 Comitiis perfectis auctore Q. Fabio consule de-
signati consules Romam accersiti magistratum inierunt
senatumque de bello ac provinciis suis praetorumque
et de exercitibus, quibus quique praeessent, consulue-
1 runt. XLIV. Itaque provinciae atque exercitus divisi:
bellum cum Hannibale consulibus mandatum et exer-
cituum unus, quem ipse Sempronius habuerat, alter,
2 quem Fabius consul. eae binae erant legiones. M. Aemi-
lius praetor, cuius peregrina sors erat, iuris dictione
M. Atilio collegae, praetori urbano, mandata, Luceriam
provinciam haberet legionesque duas, quibus Q. Fabius,
3 qui tum consul erat, praetor praefuerat. P. Sempronio
provincia Ariminum, Cn. Fulvio Suessula cum binis
item legionibus evenerunt, ut Fulvius urbanas legiones
4 duceret, Tuditanus a M. Pomponio acciperet. pro-
rogata imperia provinciaeque, M. Claudio Sicilia finibus
eis, quibus regnum Hieronis fuisset, Lentulo proprae-
tori provincia vetus, T. Otacilio classis — exercitus
5 nulli additi novi —, M. Valerio Graecia Macedoniaque
cum legione et classe, quam haberet; Q. Mucio cum
vetere exercitu — duae autem legiones erant — Sar-
dinia; C. Terentio legio una, cui iam praeerat, *ac* Pice-
6 num. scribi praeterea duae urbanae legiones iussae et
viginti milia sociorum. his ducibus, his copiis adversus
multa simul aut mota aut suspecta bella muniverunt
Romanum imperium.

7 Consules duabus urbanis legionibus scriptis supple-

mentoque in alias lecto, priusquam ab urbe moverent,
prodigia procurarunt, quae nuntiata erant. murus ac 8
porta Caietae et Ariciae etiam Iovis aedis de caelo
tacta fuerat. et alia ludibria oculorum auriumque cre-
dita pro veris: navium longarum species in flumine
Tarracinae, quae nullae erant, visae; et in Iovis Vici-
lini templo, quod in Compsano agro est, arma con-
crepuisse, et flumen Amiterni cruentum fluxisse. his 9
procuratis ex decreto pontificum profecti consules, Sem-
pronius in Lucanos, in Apuliam Fabius. pater filio
legatus ad Suessulam in castra venit. cum obviam 10
filius progrederetur, lictoresque verecundia maiestatis
eius taciti anteirent, praeter undecim fasces equo prae-
vectus senex, ut consul animadvertere proximum licto-
rem iussit et is, ut descenderet ex equo, inclamavit,
tum demum desiliens "experiri" inquit "volui, fili,
satin' scires consulem te esse."

XLV. In ea castra Dasius Altinius Arpinus clam 1
nocte cum tribus servis venit promittens, si sibi prae-
mio foret, se Arpos proditurum esse. eam rem ad 2
consilium *cum* rettulisset Fabius, aliis pro transfuga
verberandus necandusque videri ancipitis animi com-
munis hostis, qui post Cannensem cladem, tamquam
cum fortuna fidem stare oporteret, ad Hannibalem de-
scisset traxissetque ad defectionem Arpos; tum, quoniam 3
res Romana contra spem votaque eius velut resurgere
ab stirpibus videatur, novam referre proditionem pro-
ditis polliceatur, aliunde stet semper, aliunde sentiat,
infidus socius, vanus hostis; ad Faleriorum Pyrrhique
proditorem tertium transfugis *id* documentum esset.
contra ea consulis pater Fabius temporum oblitos 4
homines in medio ardore belli, tamquam in pace, libera
de quoque arbitria agere aiebat, ut, cum illud potius 5
agendum atque cogitandum sit, si quo modo fieri possit,
ne qui socii *a* populo Romano desciscant et novi con-
cilientur, documentum tamen dicatur statui oportere,
si quis resipiscat et antiquam societatem respiciat

6 quod si abire ab Romanis liceat, redire ad eos non
liceat, cui dubium esse, quin brevi desperata ab sociis
Romana re foederibus Punicis omnia in Italia iuncta
7 visuri sint? se tamen non eum esse, qui Altinio fidei
quicquam censeat habendum, sed mediam secuturum
8 consilii viam. neque enim pro hoste neque pro socio
in praesentia habitum libera custodia haud procul
a castris placere in aliqua fida civitate eum servari
per belli tempus: perpetrato bello tum consultandum,
utrum prior defectio plus merita sit poenae, an hic
9 reditus veniae. Fabio adsensum est, Calenisque legatis
traditus et ipse et comites; et auri satis magnum pon-
10 dus, quod secum attulerat, ei servari iussum. Calibus
eum interdiu solutum custodes sequebantur, nocte clau-
11 sum adservabant. Arpis domi primum desiderari quae-
rique est coeptus; dein fama per totam urbem volgata
tumultum ut principe amisso fecit, metuque rerum
12 novarum extemplo nuntii missi. quibus nequaquam
offensus Poenus, quia et ipsum ut ambiguae fidei virum
suspectum iam pridem habebat et causam nactus erat
13 tam ditis hominis bona possidendi vendendique; cete-
rum, ut irae magis quam avaritiae datum crederent
homines, crudelitatem quoque ad aviditatem addidit,
14 coniugemque eius ac liberos in castra accitos, quaestione
prius habita primum de fuga Altini, dein, quantum
auri argentique domi relictum esset, satis cognitis omni-
bus vivos combussit.

1 XLVI. Fabius ab Suessula profectus Arpos primum
institit oppugnare. ubi cum a quingentis fere passibus
castra posuisset, contemplatus ex propinquo situm urbis
moeniaque, quae pars tutissima moenibus erat, quia
maxime neglectam custodia vidit, ea potissimum ad-
2 gredi statuit. comparatis omnibus, quae ad urbes
oppugnandas usui sunt, centurionum robora ex toto
exercitu delegit tribunosque viros fortes eis praefecit
et milites sescentos, quantum satis visum est, attribuit
eosque, ubi quartae vigiliae signum cecinisset, ad eum

locum scalas iussit ferre. porta ibi humilis et angusta 3
erat infrequenti via per desertam partem urbis. eam
portam scalis prius transgressos murum aperire ex
interiore parte aut claustra refringere iubet et tenentes
partem urbis cornu signum dare, ut ceterae copiae
admoverentur: parata omnia atque instructa sese habi-
turum. ea inpigre facta, et quod impedimentum agen- 4
tibus fore videbatur, id maxime ad fallendum adiuvit.
imber ab nocte media coortus custodes vigilesque di-
lapsos e stationibus subfugere in tecta coegit, sonitus- 5
que primo largioris procellae strepitum molientium
portam exaudiri prohibuit, lentior deinde aequaliorque
accidens auribus magnam partem hominum sopivit.
postquam portam tenebant, cornicines in via paribus 6
intervallis dispositos canere iubent, ut consulem ex-
cirent. id ubi factum ex composito est, signa efferri 7
consul iubet ac paulo ante lucem per effractam por-
tam urbem ingreditur. XLVII. tum demum hostes 1
excitati sunt iam et imbre conquiescente et propinqua
luce. praesidium in urbe erat Hannibalis, quinque milia 2
ferme armatorum, et ipsi Arpini tria milia hominum
armarant. eos primos Poeni, ne quid ab tergo fraudis
esset, hosti opposuerunt. pugnatum primo in tenebris 3
angustisque viis est. cum Romani non vias tantum
sed tecta etiam proxima portae occupassent, ne peti
superne ac volnerari possent, cogniti inter *se* quidam 4
Arpinique et Romani atque inde conloquia coepta fieri
percunctantibus Romanis, quid sibi vellent Arpini, 5
quam ob noxam Romanorum, aut quod meritum Poe-
norum pro alienigenis ac barbaris Italici adversus vete-
res socios Romanos bellum gererent et vectigalem ac
stipendiariam Italiam Africae facerent; Arpinis pur- 6
gantibus ignaros omnium se venum a principibus datos
Poeno, captos oppressosque a paucis esse. initio orto 7
plures cum pluribus conloqui; postremo praetor Arpi-
nus ab suis ad consulem deductus, fideque data inter
signa aciesque Arpini repente pro Romanis adversus

8 Carthaginiensem arma verterunt. Hispani quoque, paulo
minus mille homines, nihil praeterea cum consule pacti,
quam ut sine fraude Punicum emitteretur praesidium,
9 ad consulem transtulerunt signa. Carthaginiensibus
portae patefactae emissique cum fide incolumes ad Han-
10 nibalem Salapiam venerunt. *ita* Arpi sine clade ullius
praeterquam unius veteris proditoris, novi perfugae,
11 restituti ad Romanos. Hispanis duplicia cibaria dari
iussa; operaque eorum forti ac fideli persaepe res publica
usa est.

12 Cum consul alter in Apulia, alter in Lucanis esset,
equites centum duodecim nobiles Campani per speciem
praedandi ex hostium agro permissu magistratuum ab
Capua profecti ad castra Romana, quae super Suessu-
lam erant, venerunt, stationi militum, qui essent, dixe-
13 runt: conloqui sese cum praetore velle. Cn. Fulvius
castris praeerat; cui ubi nuntiatum est, decem ex eo
numero iussis inermibus deduci ad se, ubi, quae postu-
larent, audivit — nihil autem aliud petebant, quam
ut Capua recepta bona sibi restituerentur —, in fidem
14 omnes accepti. et ab altero praetore Sempronio Tuditano
oppidum Atrinum expugnatum. amplius septem milia
hominum capta et aeris argentique signati aliquan-
15 tum. — Romae foedum incendium per duas noctes ac
diem unum tenuit; solo aequata omnia inter Salinas
ac portam Carmentalem cum Aequimaelio Iugarioque
16 vico inde *et* templis Fortunae ac matris Matutae. et
extra portam late vagatus ignis sacra profanaque multa
absumpsit.

1 XLVIII. Eodem anno P. et Cn. Cornelii, cum in
Hispania res prosperae essent multosque et veteres
reciperent socios et novos adicerent, in Africam quo-
2 que spem extenderunt. Syphax erat rex Numidarum,
3 subito Carthaginiensibus hostis factus: ad eum centu-
riones tres legatos miserunt, qui cum eo amicitiam
societatemque facerent et pollicerentur, si perseveraret
urguere bello Carthaginienses, gratam eam rem fore

senatui populoque Romano et adnisuros, ut in tem-
pore et bene cumulatam gratiam referant. grata ea 4
legatio barbaro fuit; conlocutusque cum legatis de
ratione belli gerundi, ut veterum militum verba audivit,
quam multarum rerum ipse ignarus esset, ex conpara-
tione tam ordinatae disciplinae animum advertit. tum 5
primum, ut pro bonis ac fidelibus sociis facerent, oravit,
ut duo legationem referrent ad imperatores suos, unus
apud sese magister rei militaris resisteret. rudem ad
pedestria bella Numidarum gentem esse, equis tantum
habilem; ita iam inde a principiis gentis maiores suos 6
bella gessisse, ita se a pueris insuetos. sed habere
hostem pedestri fidentem Marte, cui si aequari robore
virium velit, et sibi pedites comparandos esse. et ad 7
id multitudine hominum regnum abundare, sed armandi
ornandique et instruendi eos artem ignorare. omnia,
velut forte congregata turba, soluta ac temeraria esse.
facturos se in praesentia, quod vellet, legati respon- 8
dent fide accepta, ut remitteret extemplo eum, si im-
peratores sui non comprobassent factum. Q. Statorio 9
nomen fuit, qui ad regem remansit. cum duobus Ro-
manis rex Numidas legatos in Hispaniam misit ad
accipiendam fidem ab imperatoribus Romanis. isdem 10
mandavit, ut protinus Numidas, qui intra praesidia
Carthaginiensium auxiliares *essent*, ad transitionem per-
licerent. et Statorius ex multa iuventute regi pedites 11
conscripsit ordinatosque proxime morem Romanum in-
struendo et decurrendo signa sequi et servare ordines
docuit et operi aliisque iustis militaribus ita adsuefecit,
ut brevi rex non equiti magis fideret quam pediti con- 12
latisque aequo campo signis iusto proelio Carthagi-
niensem hostem superaret. Romanis quoque in Hispania 13
legatorum regis adventus magno emolumento fuit; nam-
que ad famam eorum transitiones crebrae ab Numidis
coeptae fieri. ita cum Syphace Romanis coepta ami-
citia est.

Quod ubi Carthaginienses acceperunt, extemplo

ad Galam in parte altera Numidiae — Maesulii ea gens
1 vocatur — regnantem legatos mittunt. XLIX. filium
Gala Masinissam habebat septemdecem annos natum,
ceterum iuvenem ea indole, ut iam tum appareret maius
regnum opulentiusque, quam quod accepisset, facturum.
2 legati, quoniam Syphax se Romanis iunxisset, ut poten-
tior societate eorum adversus reges populosque Africae
3 esset, docent melius fore Galae quoque Carthaginiensibus
iungi quam primum, antequam Syphax in Hispaniam
aut Romani in Africam transeant: opprimi Syphacem
nihildum praeter nomen ex foedere Romano habentem
4 posse. facile persuasum Galae, filio deposcente id
bellum, ut mitteret exercitum; qui Carthaginiensibus
legionibus coniunctis magno proelio Syphacem devicit.
triginta milia eo proelio hominum caesa dicuntur.
5 Syphax cum paucis equitibus in Maurusios ex acie
Numidas — extremi prope Oceanum adversus Gadis
colunt — refugit adfluentibusque ad famam eius undi-
6 que barbaris ingentis brevi copias armavit, cum quibus
in Hispaniam angusto diremptam freto traiceret. *interea*
Masinissa cum victore exercitu advenit; isque ibi cum
Syphace ingenti gloria per se sine ullis Carthaginien-
sium opibus gessit bellum.
7 In Hispania nihil memorabile gestum praeterquam
quod Celtiberum iuventutem eadem mercede, qua pacta
cum Carthaginiensibus erat, imperatores Romani ad se
8 perduxerunt, et nobilissimos Hispanos supra trecentos
in Italiam ad sollicitandos populares, *qui* inter auxilia
Hannibalis erant, miserunt. [id modo eius anni in
Hispania ad memoriam insigne est, quod mercenna-
rium militem in castris neminem ante quam tum Cel-
tiberos Romani habuerunt.]

TITI LIVI
AB URBE CONDITA
LIBER XXV.

PERIOCHA LIBRI XXV.

P. Cornelius Scipio, postea Africanus, ante annos aedilis factus. Hannibal urbem Tarenton praeter arcem, in quam praesidium Romanorum fugerat, per Tarentinos iuvenes, qui se noctu venatum ire simulaverant, cepit. ludi Apollinares ex Marci carminibus, quibus Cannensis clades praedicta fuerat, instituti sunt. a Q. Fulvio et Ap. Claudio consulibus adversus Hannonem Poenorum ducem prospere pugnatum est. Tib. Sempronius Gracchus proconsul, ab hospite suo Lucano in insidias deductus, a Magone interfectus est. Centenius Paenula, qui centurio militaverat, cum petisset a senatu, ut sibi exercitus daretur, pollicitusque esset, si impetrasset, de Hannibale victoriam, $\overline{\text{VIII}}$ acceptis militum dux factus conflixit acie cum Hannibale et cum exercitu caesus est. Capua obsessa est a Q. Fulvio et Ap. Claudio consulibus. Cn. Fulvius praetor male adversus Hannibalem pugnavit, in quo proelio $\overline{\text{XX}}$ hominum ceciderunt; ipse cum equitibus ducentis effugit. Claudius Marcellus Syracusas expugnavit tertio anno et ingentem se virum gessit. in eo tumultu captae urbis Archimedes intentus formis, quas in pulvere descripserat, interfectus est. P. et Cn. Scipiones in Hispania tot rerum feliciter gestarum tristem exitum tulerunt, prope cum totis exercitibus caesi anno octavo, quam in Hispaniam ierunt. amissaque eius provinciae possessio foret, nisi L. Marci equitis Romani virtute et industria contractis exercituum reliquiis eiusdem hortatu bina castra hostium expugnata essent. ad $\overline{\text{XXVII}}$ caesa, * ex mille octingentos, praeda ingens capta. dux Marcius appellatus est.

I. Dum haec in Africa atque in Hispania geruntur, 1
Hannibal in agro Sallentino aestatem consumpsit spe per

proditionem urbis Tarentinorum potiundae. ipsorum
interim Sallentinorum ignobiles urbes ad eum defece-
2 runt. eodem tempore in Brittiis ex duodecim populis,
qui anno priore ad Poenos desciverant, Consentini et
3 Tauriani in fidem populi Romani redierunt; et plures
redissent, ni T. Pomponius Veientanus, praefectus so-
cium, prosperis aliquot populationibus in agro Bruttio
iusti ducis speciem nactus tumultuario exercitu coacto
4 cum Hannone conflixisset. magna ibi vis hominum, sed
inconditae turbae agrestium servorumque, caesa aut
capta est. minimum iacturae fuit, quod praefectus inter
ceteros est captus, et tum temerariae pugnae auctor
et ante publicanus omnibus malis artibus et rei publi-
5 cae et societatibus infidus damnosusque. Sempronius
consul in Lucanis multa proelia parva, haud ullum
dignum memoratu fecit et ignobilia oppida Lucanorum
aliquot expugnavit.

6 Quo diutius trahebatur bellum et variabant secun-
dae adversaeque res non fortunam magis quam animos
hominum, tanta religio et ea magna ex parte externa
civitatem incessit, ut aut homines aut dei repente alii
7 viderentur facti. nec iam in secreto modo atque intra
parietes abolebantur Romani ritus, sed in publico etiam
ac foro Capitolioque mulierum turba erat nec sacri-
8 ficantium nec precantium deos patrio more. sacrificuli
ac vates ceperant hominum mentes; quorum numerum
auxit rustica plebs, ex incultis diutino bello infestis-
que agris egestate et metu in urbem conpulsa, et
quaestus ex alieno errore facilis, quem velut concessae
9 artis usu exercebant. primo secretae bonorum indigna-
tiones exaudiebantur; deinde ad patres etiam ac publi-
10 cam querimoniam excessit res. incusati graviter ab
senatu aediles triumvirique capitales, quod non pro-
hiberent, cum emovere eam multitudinem e foro ac
disicere adparatus sacrorum conati essent, haud procul
11 afuit, quin violarentur. ubi potentius iam esse id malum
apparuit, quam ut minores per magistratus sedaretur,

M. Aemilio praetori urbano negotium ab senatu datum
est, ut eis religionibus populum liberaret. is et in 12
contione senatus consultum recitavit et edixit, ut, qui-
cumque libros vaticinios precationesve aut artem sacri-
ficandi conscriptam haberet, eos libros omnis litterasque
ad se ante kal. Apriles deferret, neu quis in publico
sacrove loco novo aut externo ritu sacrificaret. II. Ali- 1
quot publici sacerdotes mortui eo anno sunt, L. Cor-
nelius Lentulus pontufex maximus et C. Papirius C. F.
Masso pontifex et P. Furius Philus augur et C. Papi-
rius L. F. Masso decemvir sacrorum. in Lentuli locum 2
M. Cornelius Cethegus, in Papiri Cn. Servilius Caepio
pontifices suffecti sunt, augur creatus L. Quintius Fla-
mininus, decemvir sacrorum L. Cornelius Lentulus.

Comitiorum consularium iam adpetebat tempus, 3
sed quia consules bello intentos avoeare non placebat,
Ti. Sempronius consul comitiorum causa dictatorem
dixit C. Claudium Centonem. ab eo magister equitum
est dictus Q. Fulvius Flaccus. dictator primo comitiali 4
die creavit consules Q. Fulvium Flaccum, magistrum
equitum, et Ap. Claudium Pulchrum, cui Sicilia pro-
vincia in praetura fuerat. tum praetores creati Cn. 5
Fulvius Flaccus, *C.* Claudius Nero, M. Iunius Silanus,
P. Cornelius Sulla. comitiis perfectis dictator magistratu
abiit. aedilis curulis fuit eo anno cum M. Cornelio 6
Cethego P. Cornelius Scipio, cui post Africano fuit
cognomen. huic petenti aedilitatem cum obsisterent
tribuni plebis negantes rationem eius habendam esse,
quod nondum ad petendum legitima aetas esset, "si 7
me" inquit "omnes Quirites aedilem facere volunt,
satis annorum habeo." tanto inde favore ad suffra-
gium ferendum in tribus discursum est, ut tribuni
repente incepto destiterint. aedilicia largitio haec fuit: 8
ludi Romani pro temporis illius copiis magnifice facti
et diem unum instaurati, et *centeni* congii olei in vicos
singulos dati. L. Villius Tappulus et M. Fundanius 9
Fundulus aediles plebei aliquot matronas apud populum

probri accusarunt, quasdam ex eis damnatas in exi-
10 lium egerunt. ludi plebei per biduum instaurati et
Iovis epulum fuit ludorum causa.

1 III. Q. Fulvius Flaccus tertium Appius Claudius
2 consulatum ineunt. et praetores provincias sortiti sunt
P. Cornelius Sulla urbanam et peregrinam, quae duorum
ante sors fuerat, Cn. Fulvius Flaccus Apuliam, C. Clau-
3 dius Nero Suessulam, M. Iunius Silanus Tuscos. con-
sulibus bellum cum Hannibale et binae legiones de-
cretae: alter a Q. Fabio superioris anni consule, alter
4 a Fulvio Centumalo acciperet; praetorum Fulvi Flacci,
quae Luceriae sub Aemilio praetore, Neronis Claudi,
quae in Piceno sub C. Terentio fuissent, legiones essent.
supplementum in eas ipsi scriberent sibi. M. Iunio in
5 Tuscos legiones urbanae prioris anni datae. Ti. Sem-
pronio Graccho et P. Sempronio Tuditano imperium
provinciaeque Lucani et Gallia cum suis exercitibus
6 prorogatae, item P. Lentulo qua vetus provincia in
Sicilia esset, M. Marcello Syracusae et qua Hieronis
regnum fuisset; T. Otacilio classis, Graecia M. Valerio,
Sardinia Q. Mucio Scaevolae, Hispaniae P. et Cn. Cor-
7 neliis. ad veteres exercitus duae urbanae legiones a
consulibus scriptae, summaque trium et viginti legio-
num eo anno effecta est.

8 Dilectum consulum M. Postumi Pyrgensis cum
9 magno prope motu rerum factum impediit. publicanus
erat Postumius, qui multis annis parem fraude avari-
tiaque neminem in civitate habuerat praeter T. Pom-
ponium Veientanum, quem populantem temere agros
in Lucanis ductu Hannonis priore anno ceperant Car-
10 thaginienses. hi, quia publicum periculum erat a vi
tempestatis in iis, quae portarentur ad exercitus, et
ementiti erant falsa naufragia et ea ipsa, quae vera
renuntiaverant, fraude ipsorum facta erant, non casu.
11 in veteres quassasque naves paucis et parvi pretii rebus
impositis, cum mersissent eas in alto exceptis in prae-
paratas scaphas nautis, multiplices fuisse merces emen-

tiebantur. ea fraus indicata M. Aemilio praetori priore 12
anno fuerat ac per eum ad senatum delata nec tamen
ullo senatus consulto notata, quia patres ordinem
publicanorum in tali tempore offensum nolebant. po- 13
pulus severior vindex fraudis erat, excitatique tandem
duo tribuni plebis Spurius et L. Carvilii cum rem in-
visam infamemque cernerent, ducentum milium aeris
multam M. Postumio dixerunt. cui certandae cum dies 14
advenisset, conciliumque tam frequens plebis adesset,
ut multitudinem area Capitolii vix caperet, perorata 15
causa una spes videbatur esse, si C. Servilius Casca
tribunus plebis, qui propinquus cognatusque Postumio
erat, priusquam ad suffragium tribus vocarentur, inter-
cessisset. testibus datis tribuni populum summoverunt, 16
sitellaque lata est, ut sortirentur, ubi Latini suffragium
ferrent. interim publicani Cascae instare, ut concilio 17
diem eximeret; populus reclamare; et forte in cornu
primus sedebat Casca, cui simul metus pudorque ani-
mum versabat. cum in eo parum praesidii esset, tur- 18
bandae rei causa publicani per vacuum summoto locum
cuneo inruperunt iurgantes simul cum populo tribu-
nisque. nec procul dimicatione res erat, cum Fulvius 19
consul tribunis "nonne videtis" inquit "vos in ordi-
nem coactos esse et rem ad seditionem spectare, ni
propere dimittitis plebis concilium?" IV. plebe di- 1
missa senatus vocatur et consules referunt de concilio
plebis turbato vi atque audacia publicanorum: M. Fu- 2
rium Camillum, cuius exilium ruina urbis secutura
fuerit, damnari se ab iratis civibus passum esse; de- 3
cemviros ante eum, quorum legibus ad eam diem
viverent, multos postea principes civitatis iudicium de
se populi passos: Postumium Pyrgensem suffragium 4
populo Romano extorsisse, concilium plebis sustulisse,
tribunos in ordinem coegisse, contra populum Roma-
num aciem instruxisse, locum occupasse, ut tribunos
a plebe intercluderet, tribus in suffragium vocari pro-
hiberet. nihil aliud a caede ac dimicatione continuisse 5

homines nisi patientiam magistratuum, quod cesserint
in praesentia furori atque audaciae paucorum vincique
6 se ac populum Romanum passi sint et comitia, quae
reus vi atque armis prohibiturus erat, ne causa quae-
rentibus dimicationem daretur, voluntate ipsi sua sustu-
7 lerint. haec cum ab optimo quoque pro atrocitate rei
accepta essent, vimque eam contra rem publicam et
8 pernicioso exemplo factam senatus decresset, confestim
Carvilii tribuni plebis omissa multae certatione rei
capitalis diem Postumio dixerunt ac, ni vades daret,
prendi a viatore atque in carcerem duci iusserunt.
9 Postumius vadibus datis non adfuit. tribuni plebem
rogaverunt plebesque ita scivit, si M. Postumius ante
kal. Maias non prodisset citatusque eo die non respon-
disset neque excusatus esset, videri eum in exilio esse
bonaque eius venire, ipsi aqua et igni placere inter-
10 dici. singulis deinde eorum, qui turbae ac tumultus
concitatores fuerant, rei capitalis diem dicere ac vades
11 poscere coeperunt. primo non dantis, deinde etiam
eos, qui dare possent, in carcerem coiciebant; cuius
rei periculum vitantes plerique in exilium abierunt.

1 V. Hunc fraus publicanorum, deinde fraudem auda-
2 cia protegens exitum habuit. comitia inde pontufici
maximo creando sunt habita. ea comitia novus pon-
3 tifex M. Cornelius Cethegus habuit. tres ingenti certa-
mine petierunt, Q. Fulvius Flaccus consul, qui et ante
bis consul et censor fuerat, et T. Manlius Torquatus,
et ipse duobus consulatibus et censura insignis, et *P.*
Licinius Crassus, qui aedilitatem curulem petiturus
4 erat. hic senes honoratosque iuvenis in eo certamine
vicit. ante hunc intra centum annos et viginti nemo
praeter P. Cornelium Calussam pontifex maximus crea-
tus fuerat, qui sella curuli non sedisset.

5 Consules dilectum cum aegre conficerent, quod
inopia iuniorum non facile in utrumque, *ut* et novae
urbanae legiones et supplementum veteribus scribere-
6 tur, sufficiebat, senatus absistere eos incepto vetuit et

triumviros binos creari iussit, alteros qui citra, alteros
qui ultra quinquagensimum lapidem in pagis forisque
et conciliabulis omnem copiam ingenuorum inspicerent
et, si qui roboris satis ad ferenda arma habere vide- 7
rentur, etiamsi nondum militari aetate essent, milites
facerent. tribuni plebis, si iis videretur, ad populum 8
ferrent, ut, qui minores septemdecem annis sacramento
dixissent, iis perinde stipendia procederent, ac si septem-
decem annorum aut maiores milites facti essent. ex 9
hoc senatus consulto creati triumviri bini conquisitio-
nem ingenuorum per agros habuerunt.

Eodem tempore ex Sicilia litterae Marci Marcelli 10
de postulatis militum, qui cum P. Lentulo militabant,
in senatu recitatae sunt. Cannensis reliquiae cladis hic
exercitus erat, relegatus in Siciliam, sicut ante dictum
est, ne ante Punici belli finem in Italiam reportaren-
tur. VI. hi permissu Lentuli primores equitum cen- 1
turionumque et robora ex legionibus peditum legatos
in hiberna ad M. Marcellum miserunt, e quibus unus
potestate dicendi facta: "consulem te, M. Marcelle, in 2
Italia adissemus, cum primum de nobis etsi non ini-
quum, certe triste senatus consultum factum est, nisi
hoc sperassemus, in provinciam nos morte regum tur-
batam ad grave bellum adversus Siculos simul Poe-
nosque mitti et sanguine nostro vulneribusque nostris 3
senatui satisfacturos esse, sicut patrum memoria, qui
capti *a* Pyrrho ad Heracleam erant, adversus Pyrrhum
ipsum pugnantes satisfecerunt. quamquam quod ob 4
meritum nostrum suscensuistis, patres conscripti, nobis,
aut suscensetis? ambo mihi consules et universum se- 5
natum intueri videor, cum te, *M.* Marcelle, intueor,
quem si ad Cannas consulem habuissemus, melior et
rei publicae et nostra fortuna esset. sine, quaeso, prius- 6
quam de condicione nostra queror, noxam, cuius argui-
mur, nos purgare. si non deum ira nec fato, cuius lege
immobilis rerum humanarum ordo seritur, sed culpa
periimus ad Cannas, cuius tandem ea culpa fuit? mili-

7 tum an imperatorum? equidem miles nihil umquam
dicam de imperatore meo, cui praesertim gratias sciam
ab senatu actas, quod non desperaverit de re publica,
cui post fugam a Cannis per omnes annos prorogatum
8 imperium. ceteros item ex reliquiis cladis eius, quos
tribunos militum habuimus, honores petere et gerere
9 et provincias obtinere audivimus. an vobis vestrisque
liberis ignoscitis facile, patres conscripti, in haec vilia
capita saevire *libet?* et consuli primoribusque aliis
civitatis fugere, cum spes alia nulla esset, turpe non
10 fuit; milites utique morituros in aciem misistis? ad
Alliam prope omnis exercitus fugit; ad Furculas Cau-
dinas ne expertus quidem certamen arma tradidit hosti,
11 ut alias pudendas clades exercituum taceam: tamen
tantum afuit ab eo, ut ulla ignominia iis exercitibus
quaereretur, ut et urbs Roma per eum exercitum, qui
12 ab Allia Veios transfugerat, reciperaretur, et Caudinae
legiones, quae sine armis redierant Romam, armatae
remissae in Samnium eundem illum hostem sub iugum
13 miserint, qui hac sua ignominia laetatus fuerat. Can-
nensem vero quisquam exercitum fugae aut pavoris
insimulare potest, ubi plus quinquaginta milia homi-
num ceciderunt, unde consul cum equitibus septua-
ginta fugit, unde nemo superest, nisi quem hostis
14 caedendo fessus reliquit? cum captivis redemptio nega-
batur, nos vulgo homines laudabant, quod rei publicae
nos reservassemus, quod ad consulem Venusiam red-
15 issemus, et speciem iusti exercitus fecissemus; nunc
deteriore condicione sumus, quam apud patres nostros
fuerant captivi. quippe illis arma tantum atque ordo
militandi locusque, in quo tenderent in castris, est
mutatus, quae tamen semel navata rei publicae opera
16 et uno felici proelio recuperarunt: nemo eorum rele-
gatus in exilium est, nemini spes emerendi stipendia
adempta, hostis denique est datus, cum quo dimicantes
17 aut vitam semel aut ignominiam finirent; — nos, qui-
bus, nisi quod commisimus, ut quisquam ex Cannensi

acie miles Romanus superesset, nihil obici potest, non
solum a patria procul Italiaque sed ab hoste etiam
relegati sumus, ubi senescamus in exilio, ne qua spes, 18
ne qua occasio abolendae ignominiae, ne qua placan-
dae civium irae, ne qua denique bene moriendi sit.
neque ignominiae finem nec virtutis praemium peti- 19
mus; modo experiri animum et virtutem exercere liceat.
laborem et periculum petimus, ut virorum, ut mili-
tum officio fungamur. bellum in Sicilia iam alterum 20
annum ingenti dimicatione geritur; urbes alias Poenus,
alias Romanus expugnat; peditum equitum acies con-
currunt; ad Syracusas terra marique geritur res; cla- 21
morem pugnantium crepitumque armorum exaudimus
resides ipsi ac segnes, tamquam nec manus nec arma
habeamus. servorum legionibus Ti. Sempronius consul
totiens iam cum hoste signis conlatis pugnavit; operae
pretium habent libertatem civitatemque: — pro servis 22
saltem ad hoc bellum emptis vobis simus, congredi
cum hoste liceat et pugnando quaerere libertatem. vis
tu mari, vis terra, vis acie, vis urbibus oppugnandis
experiri virtutem? asperrima quaeque ad laborem peri- 23
culumque deposcimus, ut, quod ad Cannas faciundum
fuit, quam primum fiat, quoniam, quidquid postea
viximus, id omne destinatum ignominiae est." VII. sub 1
haec dicta ad genua Marcelli procubuerunt. Marcellus
id nec iuris *nec* potestatis suae esse dixit: senatui
scripturum se omniaque de sententia patrum facturum
esse. eae litterae ad novos consules allatae ac per eos 2
in senatu recitatae sunt, consultusque de iis litteris
ita decrevit senatus, militibus, qui ad Cannas commi- 3
litones suos pugnantis deseruissent, senatum nihil vi-
dere cur res publica committenda esset. si M. Claudio 4
proconsuli aliter videretur, faceret quod e re publica
fideque sua duceret, dum ne quis eorum munere vaca-
ret neu dono militari virtutis ergo donaretur neu in
Italiam reportaretur, donec hostis in terra Italia esset.
Comitia deinde a praetore urbano de senatus sen- 5

tentia plebique scitu sunt habita, quibus creati sunt
quinqueviri muris *et* turribus reficiendis, et triumviri
bini, uni sacris conquirendis donisque persignandis,
6 alteri reficiendis aedibus Fortunae et matris *Matutae*
intra portam Carmentalem et Spei extra portam, quae
7 priore anno incendio consumptae fuerant. — Tempe-
states foedae fuere: in Albano monte biduum conti-
nenter lapidibus pluvit. tacta de caelo multa, duae in
Capitolio aedes, vallum in castris multis locis supra
8 Suessulam, et duo vigiles exanimati; murus turresque
quaedam Cumis non ictae modo fulminibus sed etiam
decussae. Reate saxum ingens visum volitare, sol ru-
9 bere solito magis sanguineoque similis. horum pro-
digiorum causa diem unum supplicatio fuit; et per
aliquot dies consules rebus divinis operam dederunt;
et per eosdem dies sacrum novemdiale fuit.
10 Cum Tarentinorum defectio iam diu et in spe Han-
nibali et in suspicione Romanis esset, causa forte ex-
11 trinsecus maturandae eius intervenit. Phileas Taren-
tinus diu iam per speciem legationis Romae cum esset,
vir inquieti animi et minime otium, quo tum diutino
senescere videbatur, patientis, aditum sibi ad obsides
12 Tarenti*nos et* Thurinos invenit. custodiebantur in atrio
Libertatis minore cura, quia nec ipsis nec civitatibus
13 eorum fallere Romanos expediebat. hos crebris con-
loquiis sollicitatos corruptis aedituis duobus cum primis
tenebris custodia eduxisset, ipse comes occulti itineris
factus profugit. luce prima volgata per urbem fuga
est, missique qui sequerentur ab Tarracina comprensos
omnis retraxerunt. deducti in comitium virgisque ad-
1 probante populo caesi de saxo deiciuntur. VIII. huius
atrocitas poenae duarum nobilissimarum in Italia
Graecarum civitatium animos inritavit cum publice
2 tum etiam singulos privatim, ut quisque tam foede
interemptos aut propinquitate aut amicitia contingebat.
3 ex iis tredecim fere nobiles iuvenes Tarentini coniura-
verunt, quorum principes Nico et Philemenus erant.

hi priusquam aliquid moverent, conloquendum cum 4
Hannibale rati, nocte per speciem venandi urbe egressi
ad eum proficiscuntur. et cum haud procul castris ab- 5
essent, ceteri silva prope viam sese occuluerunt, Nico
et Philemenus progressi ad stationes comprehensique,
ultro id petentes, ad Hannibalem deducti sunt. qui 6
cum et causas consilii sui et, quid pararent, exposuis-
sent, conlaudati oneratique promissis iubentur, ut fidem
popularibus facerent praedandi causa se urbe egressos,
pecora Carthaginiensium, quae pastum propulsa essent,
ad urbem agere: tuto ac sine certamine id facturos 7
promissum est. conspecta ea praeda iuvenum est, minus-
que iterum ac saepius id eos audere miraculo fuit.
congressi cum Hannibale rursus fide sanxerunt liberos 8
Tarentinos leges *suas* suaque omnia habituros neque
ullum vectigal Poeno pensuros praesidiumve invitos
recepturos; prodito praesidio *hospitia Romana praedam*
Carthaginiensium fore. haec ubi convenerunt, tunc vero 9
Philemenus consuetudinem nocte egrediundi redeundi-
que in urbem frequentiorem facere. et erat venandi
studio insignis, canesque et alius apparatus sequeba-
tur; captumque ferme aliquid aut ab hoste ex prae- 10
parato adlatum reportans donabat aut praefecto aut
custodibus portarum. nocte maxime commeare propter
metum hostium credebant. ubi iam eo consuetudinis 11
adducta res est, ut, quocumque noctis tempore sibilo
dedisset signum, porta aperiretur, tempus agendae rei
Hannibali visum est. tridui viam aberat; ubi, quo 12
minus mirum esset uno eodemque loco stativa eum
tam diu habere, aegrum simulabat. Romanis quoque, 13
qui in praesidio Tarenti erant, suspecta esse iam segnis
mora eius desierat. IX. ceterum postquam Tarentum 1
ire constituit, decem milibus peditum atque equitum,
quos in expeditionem velocitate corporum ac levitate
armorum aptissimos esse ratus est, electis quarta vigilia
noctis signa movit praemissisque octoginta fere Nu-
midis equitibus praecepit, ut discurrerent circa vias 2

perlustrarentque omnia oculis, ne quis agrestium procul
3 spectator agminis falleret; praegressos retraherent, ob-
vios occiderent, ut praedonum magis quam exercitus
accolis species esset. ipse raptim agmine acto quin-
decim ferme milium spatio castra ab Tarento posuit
4 et ne ibi quidem *de*nuntiato, quo pergerent, tantum
convocatos milites monuit, via omnes irent nec deverti
quemquam aut excedere ordinem agminis paterentur
et in primis intenti ad imperia accipienda essent neu
quid nisi ducum iussu facerent; se in tempore editu-
5 rum, quae vellet agi. eadem ferme hora Tarentum
fama praevenerat Numidas equites paucos populari
6 agros terroremque late agrestibus iniecisse. ad quem
nuntium nihil ultra motus praefectus Romanus, quam
ut partem equitum postero die luce prima iuberet exire
7 ad arcendum populationibus hostem; in cetera adeo
nihil ab eo intenta cura est, ut contra pro argumento
fuerit illa procursatio Numidarum Hannibalem exer-
8 citumque *e* castris non movisse. Hannibal concubia
nocte movit. dux Philemenus erat cum solito captae
venationis onere; ceteri proditores ea, quae composita
9 erant, expectabant. convenerat autem, ut Philemenus
portula adsueta venationem inferens armatos induceret,
10 parte alia portam Temenitida adiret Hannibal. ea
mediterranea regio est orientem spectans, busta ali-
quantum intra moenia includunt. cum portae adpro-
pinquaret, editus ex composito ignis ab Hannibale est
refulsitque idem redditum ab Nicone signum; extinctae
11 deinde utrimque flammae sunt. Hannibal silentio duce-
bat ad portam. Nico ex improviso adortus sopitos vigiles
12 in cubilibus suis obtruncat portamque aperit. Hannibal
cum peditum agmine ingreditur, equites subsistere iubet,
ut, quo res postulet, occurrere libero campo possint.
13 et Philemenus portulae parte alia, qua commeare ad-
suerat, adpropinquabat. nota vox eius et familiare iam
signum cum excitasset vigilem, dicente vix sustineri
14 grandis bestiae onus, portula aperitur. inferentes aprum

duos iuvenes secutus ipse cum expedito venatore vi-
gilem incautius miraculo magnitudinis in eos, qui fere-
bant, versum venabulo traicit. ingressi deinde triginta 15
fere armati ceteros vigiles obtruncant refringuntque
portam proximam, et agmen sub signis confestim in-
rupit. inde cum silentio in forum ducti Hannibali sese
coniunxerunt. tum duo milia Gallorum Poenus in tres 16
divisa partis per urbem dimittit Tarentinos*que duces
singulis partibus addit binos.* itinera quam maxume
frequentia occupari iubet, tumultu orto Romanos passim 17
caedi, oppidanis parci. sed ut fieri id posset, praecipit
iuvenibus Tarentinis, ut, ubi quem suorum procul vi-
dissent, quiescere ac silere ac bono animo esse iube-
rent. X. iam tumultus erat clamorque, qualis esse in 1
capta urbe solet; sed, quid rei esset, nemo satis pro
certo scire. Tarentini Romanos ad diripiendam urbem 2
credere coortos; Romanis seditio aliqua cum fraude
videri ab oppidanis mota. praefectus primo excitatus 3
tumultu in portum effugit; inde acceptus scapha in
arcem circumvehitur. errorem et tuba audita ex theatro 4
faciebat, nam et Romana erat, a proditoribus ad hoc
ipsum praeparata, et inscienter a Graeco inflata, quis
aut quibus signum daret, incertum efficiebat. ubi in- 5
luxit, et Romanis Punica et Gallica arma cognita [tum]
dubitationem exemerunt et Graeci Romanos passim
caede stratos cernentes ab Hannibale captam urbem
senserunt. postquam lux certior erat et Romani, qui 6
caedibus superfuerant, in arcem confugerant conticisce-
batque paulatim tumultus, tum Hannibal Tarentinos
sine armis convocare iubet. convenere omnes, prae- 7
terquam qui cedentis in arcem Romanos ad omnem
adeundam simul fortunam persecuti fuerant. ibi Han- 8
nibal benigne adlocutus Tarentinos testatusque, quae
praestitisset civibus eorum, quos ad Trasumennum aut
ad Cannas cepisset, simul in dominationem superbam 9
Romanorum invectus, recipere se in domos suas quem-
que iussit et foribus nomen suum inscribere: se domos

eas, quae inscriptae non essent, signo extemplo dato
diripi iussurum. si quis in hospitio civis Romani —
vacuas autem tenebant domos — nomen inscripsisset,
10 eum se pro hoste habiturum. contione dimissa cum
titulis notatae fores discrimen pacatae ab hostili domo
fecissent, signo dato ad diripienda hospitia Romana
passim discursum est. et fuit praedae aliquantum.

1 XI. Postero die ad oppugnandam arcem ducit;
quam cum et *a* mari, quo in paeneinsulae modum pars
maior circumluitur, praealtis rupibus et ab ipsa urbe
muro et fossa ingenti saeptam videret eoque nec vi
2 nec operibus expugnabilem esse, ne aut se ipsum cura
tuendi Tarentinos a maioribus rebus moraretur, aut
in relictos sine valido praesidio Tarentinos impetum
ex arce, cum vellent, Romani facerent, vallo urbem
ab arce intersaepire statuit non sine illa etiam spe,
3 cum prohibentibus opus Romanis manum posse con-
seri et, si ferocius procucurrissent, magna caede ita
attenuari praesidii vires, ut facile per se ipsi Taren-
4 tini urbem ab iis tueri possent. ubi coeptum opus est,
patefacta repente porta impetum in munientis fecerunt
Romani pellique se statio passa est, quae pro opere
erat, ut successu cresceret audacia pluresque et longius
5 pulsos persequerentur. tum signo dato coorti undique
Poeni sunt, quos instructos ad hoc Hannibal tenuerat.
nec sustinuere impetum Romani, sed ab effusa fuga
loci angustiae eos impeditaque alia opere iam coepto,
6 alia apparatu operis morabantur. plurimi in fossam
praecipitavere, occisique sunt plures in fuga quam in
7 pugna. inde opus nullo prohibente fieri coeptum: fossa
ingens ducta, et vallum intra eam erigitur; modicoque
post intervallo murum etiam eadem regione addere
parat, ut vel sine praesidio tueri se adversus Roma-
8 nos possent. reliquit tamen modicum praesidium, simul
ut in perficiendo muro adiuvaret. ipse profectus cum
ceteris copiis ad Galaesum flumen — quinque milia
9 ab urbe abest — posuit castra. ex his stativis regressus

ad inspiciendum, quod opus aliquantum opinione eius
celerius creverat, spem cepit etiam arcem expugnari
posse. et est non altitudine, ut cetera, tuta, sed loco
plano posita et ab urbe muro tantum ac fossa divisa.
cum iam machinationum omni genere et operibus op- 10
pugnaretur, missum a Metaponto praesidium Romanis
fecit animum, ut nocte ex inproviso opera hostium
invaderent. alia disiecerunt, alia igni corruperunt. is-
que finis Hannibali fuit ea parte arcem oppugnandi.
reliqua erat in obsidione spes, nec ea satis efficax, 11
quia arcem tenentes, quae in paeneinsula posita im-
minet faucibus portus, mare liberum habebant, urbs
contra exclusa maritimis commeatibus propiusque in-
opiam erant obsidentes quam obsessi. Hannibal con- 12
vocatis principibus Tarentinis omnes praesentis diffi-
cultates exposuit: neque arcis tam munitae expugnandae
cernere viam neque in obsidione quicquam habere spei,
donec mari hostes potiantur. quod si naves sint, quibus 13
commeatus invehi prohibeat, extemplo aut arce ces-
suros aut dedituros se hostis. adsentiebantur Tarentini; 14
ceterum ei, qui consilium adferret, opem quoque in
eam rem adferendam censebant esse. Punicas enim 15
naves ex Sicilia accitas id posse facere; suas, quae
sinu exiguo intus inclusae essent, cum claustra portus
hostis haberet, quem ad modum inde in apertum mare
evasuras? "evadent" inquit Hannibal; "multa, quae 16
inpedita natura sunt, consilio expediuntur. urbem in
campo sitam habetis. planae et satis latae viae patent
in omnis partis. via, quae e portu per mediam urbem 17
ad mare transmissa est, plaustris transveham naves
haud magna mole. et mare nostrum erit, quo nunc
hostes potiuntur; et illinc mari, hinc terra circumsede-
bimus arcem, immo brevi aut relictam ab hostibus aut
cum ipsis hostibus capiemus." haec oratio non spem 18
modo effectus sed ingentem etiam ducis admirationem
fecit. contracta extemplo undique plaustra iunctaque
inter se, et machinae ad subducendas naves admotae,

munitumque iter, quo faciliora plaustra minorque moles
19 in transitu esset. iumenta inde et homines contracti,
et opus inpigre coeptum; paucosque post dies classis
instructa ac parata circumvehitur arcem et ante os
20 ipsum portus ancoras iacit. hunc statum rerum Han-
nibal Tarenti relinquit regressus ipse in hiberna. cete-
rum defectio Tarentinorum utrum priore anno an hoc
facta sit, in diversum auctores trahunt. plures pro-
pioresque aetate memoriae rerum hoc anno factam
tradunt.

1 XII. Romae consules praetoresque usque *ad* ante
2 diem quintum kal. Maias Latinae tenuerunt. eo die
perpetrato sacro in monte in suas quisque provincias
proficiscuntur. religio deinde nova obiecta est ex car-
3 minibus Marcianis. vates hic Marcius inlustris fuerat,
et cum conquisitio priore anno ex senatus consulto
talium librorum fieret, in M. Aemili praetoris urbani,
4 qui eam rem agebat, manus venerant. is protinus novo
praetori Sullae tradiderat. ex huius Marcii duobus
carminibus alterius post rem factam editi comprobata
auctoritas eventu alteri quoque, cuius nondum tempus
5 venerat, adferebat fidem. priore carmine Cannensis
praedicta clades in haec fere verba erat: "amnem,
Troiugena, fuge Cannam, ne te alienigenae cogant in
6 campo Diomedis conserere manus. sed neque credes
tu mihi, donec compleris sanguine campum, multaque
milia occisa tua deferet amnis in pontum magnum ex
terra frugifera; piscibus atque avibus ferisque, quae
incolunt terras, is fuat esca caro tua. nam mihi ita
7 Iuppiter fatus est." et Diomedis Argivi campos et
Cannam flumen ii, qui militaverant in iis locis, iuxta
8 atque ipsam cladem agnoscebant. tum alterum carmen
recitatum, non eo tantum obscurius, quia incertiora
futura praeteritis sunt, sed perplexius etiam scripturae
9 genere. "hostis, Romani, si expellere vultis, vomica
quae gentium venit longe, Apollini vovendos censeo
ludos, qui quotannis comiter Apollini fiant, cum populus

dederit ex publico partem, *partem* privati uti conferant
pro se atque suis. iis ludis faciendis praeerit praetor 10
is, qui ius populo plebeique dabit summum. decem-
viri Graeco ritu hostiis sacra faciant. hoc si recte
facietis, gaudebitis semper fietque res vestra melior;
nam is divus extinguet perduellis vestros, qui vestros
campos pascit placide." ad id carmen explanandum 11
diem unum sumpserunt. postero die senatus consultum
factum est, ut decemviri de ludis Apollini reque divina
facienda inspicerent. ea cum inspecta relataque ad sena- 12
tum essent, censuerunt patres Apollini ludos vovendos
faciendosque et, quando ludi facti essent, duodecim
milia aeris praetori ad rem divinam et duas hostias
maiores dandas. alterum senatus consultum factum est, 13
ut decemviri sacrum Graeco ritu facerent hisque hostiis,
Apollini bove aurato et capris duabus albis auratis,
Latonae bove femina aurata. ludos praetor in circo 14
maximo cum facturus esset, edixit, ut populus per eos
ludos stipem Apollini, quantam commodum esset, con-
ferret. haec est origo ludorum Apollinarium victoriae, 15
non valetudinis ergo, ut plerique rentur, votorum
factorumque. populus coronatus spectavit, matronae
supplicavere; vulgo apertis ianuis in propatulis epulati
sunt, celeberque dies omni caerimoniarum genere fuit.

XIII. Cum Hannibal circa Tarentum, consules ambo 1
in Samnio essent, sed circumsessuri Capuam videren-
tur, quod malum diuturnae obsidionis esse solet, iam
famem Campani sentiebant, quia sementem facere pro-
hibuerant eos Romani exercitus. itaque legatos ad Han- 2
nibalem miserunt orantes, ut, priusquam consules in
agros suos educerent legiones, viaeque omnes hostium
praesidiis insiderentur, frumentum ex propinquis locis
convehi iuberet Capuam. Hannibal Hannonem ex Brut- 3
tiis cum exercitu in Campaniam transire et dare ope-
ram, ut frumenti copia fieret Campanis, iussit. Hanno 4
ex Bruttiis profectus cum exercitu vitabundus castra
hostium consulesque, qui in Samnio erant, cum Bene-

vento iam adpropinquaret, tria milia passuum ab ipsa
5 urbe loco edito castra posuit; inde ex sociis circa
populis, quo aestate comportatum erat, devehi fru-
mentum in castra iussit praesidiis datis, quae com-
6 meatus eos prosequerentur. Capuam inde nuntium misit,
qua die in castris ad accipiendum frumentum praesto
essent omni undique genere vehiculorum iumentorum-
7 que ex agris contracto. id pro cetera socordia negle-
gentiaque a Campanis actum: paulo plus quadringenta
vehicula missa et pauca praeterea iumenta. ob id
castigatis ab Hannone, quod ne fames quidem, quae
mutas accenderet bestias, curam eorum stimulare posset,
alia prodicta dies ad frumentum maiore apparatu peten-
8 dum. ea omnia, sicut acta erant, cum enuntiata Bene-
ventanis essent, legatos decem extemplo ad consules —
circa Bovianum castra Romanorum erant — miserunt.
9 qui cum auditis, quae ad Capuam agerentur, inter se
comparassent, ut alter in Campaniam exercitum duce-
ret, Fulvius, cui ea provincia obvenerat, profectus
10 nocte Beneventi moenia est ingressus. ex propinquo
cognoscit Hannonem cum exercitus parte profectum
frumentatum; per quaestorem Campanis datum fru-
mentum; duo milia plaustrorum, inconditam inermem-
que aliam turbam advenisse; per tumultum ac trepi-
dationem omnia agi, castrorumque formam et militarem
11 ordinem inmixtis agrestibus et servis sublatum. his
satis compertis consul militibus edicit, signa tantum
armaque in proximam noctem expedirent: castra Pu-
12 nica oppugnanda esse. quarta vigilia profecti sarcinis
omnibus impedimentisque Beneventi relictis paulo ante
lucem cum ad castra pervenissent, tantum pavoris in-
iecerunt, ut, si in plano castra posita essent, haud
13 dubie primo impetu capi potuerint. altitudo loci et
munimenta defenderunt, quae nulla ex parte adiri nisi
14 arduo ac difficili ascensu poterant. luce prima proelium
ingens accensum est. nec vallum modo tutantur Poeni,
sed, ut quibus locus aequior esset, deturbant nitentis

per ardua hostes. XIV. vincit tamen omnia pertinax 1
virtus, et aliquot simul partibus ad vallum ac fossas
perventum est, sed cum multis vulneribus ac militum
pernicie. itaque convocatis *legatis* tribunisque militum 2
consul absistendum temerario incepto ait: tutius sibi
videri reduci eo die exercitum Beneventum, dein postero
castra castris hostium iungi, ne exire inde Campani
neve Hanno regredi posset; id quo facilius obtineatur, 3
collegam quoque et exercitum eius se acciturum totum-
que eo versuros bellum. haec consilia ducis, cum iam
receptui caneret, clamor militum aspernantium tam
segne imperium disiecit. proxima ea parte hostibus 4
erat cohors Paeligna, cuius praefectus Vibius Accaus
arreptum vexillum trans vallum hostium traiecit. exe- 5
cratus inde seque et cohortem, si eius vexilli hostes
potiti essent, princeps ipse per fossam vallumque in
castra inrupit. iamque intra vallum Paeligni pugnabant, 6
cum altera parte Valerio Flacco tribuno militum tertiae
legionis exprobrante Romanis ignaviam, qui sociis cap-
torum *castrorum* concederent decus, T. Pedanius prin- 7
ceps primus centurio, cum signifero signum ademisset,
"iam hoc signum et hic centurio" inquit "intra vallum
hostium erit: sequantur qui capi signum ab hoste
prohibituri sunt." manipulares sui primum transcen-
dentem fossam, dein legio tota secuta est. iam et 8
consul, ad conspectum transgredientium vallum mutato
consilio, ab *resistendo* revocandoque ad incitandos hor-
tandosque versus milites, ostendere, in quanto discri-
mine ac periculo fortissima cohors sociorum et civium
legio esset. itaque pro se quisque omnes per aequa 9
atque iniqua loca, cum undique tela conicerentur, arma-
que et corpora hostes obicerent, pervadunt inrumpunt-
que. multi volnerati, etiam quos vires *et* sanguis de-
sereret, ut intra vallum hostium caderent, nitebantur.
capta itaque momento temporis velut in plano sita 10
nec permunita castra. caedes inde, non iam pugna erat
omnibus intra vallum permixtis. supra decem milia 11

hostium occisa, supra septem milia capitum cum fru-
mentatoribus Campanis omnique plaustrorum et iumen-
torum apparatu capta. et alia ingens praeda fuit, quam
Hanno, populabundus passim cum isset, ex sociorum
12 populi Romani agris traxerat. inde deletis hostium
castris Beneventum reditum, praedamque ibi ambo
consules — nam et Ap. Claudius eo post paucos dies
13 venit — vendiderunt diviseruntque. et donati quorum
opera castra hostium capta erant, ante alios Accaus
Paelignus *et* T. Pedanius, princeps tertiae legionis.
14 Hanno ab Cominio Ocrito, quo nuntiata castrorum cla-
des est, cum paucis frumentatoribus, quos forte secum
habuerat, fugae magis quam itineris modo in Bruttios
1 rediit. XV. et Campani audita sua pariter sociorum-
que clade legatos ad Hannibalem miserunt, qui nun-
tiarent duos consules ad Beneventum esse, diei iter a
Capua, tantum non ad portas et muros bellum esse;
ni propere subveniat, celerius Capuam quam Arpos in
2 potestatem hostium venturam. ne Tarentum quidem,
non modo arcem, tanti debere esse, ut Capuam, quam
Carthagini aequare sit solitus, desertam indefensamque
3 populo Romano tradat. Hannibal curae sibi fore rem
Campanam pollicitus in praesentia duo milia equitum
cum legatis mittit, quo praesidio agros populationibus
possent prohibere.

4 Romanis interim, sicut aliarum rerum, arcis Ta-
rentinae praesidiique, quod ibi obsideretur, cura est.
C. Servilius legatus, ex auctoritate patrum a P. Cor-
nelio praetore in Etruriam ad frumentum coemendum
missus, cum aliquot navibus onustis in portum Taren-
5 tinum inter hostium custodias pervenit. cuius adventu,
qui ante in exigua spe vocati saepe ad transitionem
ab hostibus per conloquia erant, ultro ad transeundum
hostis vocabant sollicitabantque. et erat satis validum
praesidium traductis ad arcem Tarenti tuendam *a Meta-*
6 *ponto* militibus. itaque Metapontini extemplo metu, quo
7 tenebantur, liberati ad Hannibalem defecere. Hoc idem

eadem ora maris et Thurini fecerunt. movit eos non
Tarentinorum magis defectio Metapontinorumque, qui-
bus indidem ex Achaia oriundi etiam cognatione iuncti
erant, quam ira in Romanos propter obsides nuper
interfectos. eorum amici cognatique litteras ac nuntios 8
ad Hannonem Magonemque, qui in propinquo in Brut-
tiis erant, miserunt, si exercitum ad moenia admo-
vissent, se in potestatem eorum urbem traditūros esse.
M. Atinius Thuriis cum modico praesidio praeerat, 9
quem facile elici ad certamen temere ineundum reban-
tur posse non militum, quos perpaucos habebat, fiducia,
quam iuventutis Thurinae; eam ex industria centuria-
verat armaveratque ad talis casus. divisis copiis inter 10
se duces Poeni cum agrum Thurinum ingressi essent,
Hanno cum peditum agmine infestis signis ire ad urbem
pergit, Mago cum equitatu tectus collibus apte *ad*
*te*gendas insidias oppositis subsistit. Atinius peditum 11
tantum agmine per exploratores comperto in aciem
copias educit et fraudis intestinae et hostium insidia-
rum ignarus. pedestre proelium fuit persegne paucis 12
in prima acie pugnantibus Romanis, Thurinis expec-
tantibus magis quam adiuvantibus eventum; et Car-
thaginiensium acies de industria pedem referebat, ut
ad terga collis ab equite suo insessi hostem incautum
pertraheret. quo ubi est ventum, coorti cum clamore 13
equites prope inconditam Thurinorum turbam nec satis
fido animo, unde pugnabat, stantem extemplo in fugam
averterunt. Romani, quamquam circumventos hinc 14
pedes, hinc eques urgebat, tamen aliquamdiu pugnam
traxere. postremo et ipsi terga vertunt atque ad urbem
fugiunt. ibi proditores conglobati cum popularium 15
agmen patentibus portis accepissent, ubi Romanos fusos
ad urbem ferri viderunt, conclamant instare Poenum,
permixtosque et hostis urbem invasuros, ni propere
portas claudant. ita exclusos Romanos praebuere hosti
ad caedem, Atinius tamen cum paucis receptus. seditio 16
inde paulisper tenuit cum *alii manendum in Romanae*

societatis fide, alii cedendum fortunae et tradendam
urbem victoribus censerent. ceterum, ut plerumque,
17 fortuna et consilia mala vicerunt: Atinio cum suis ad
mare ac naves deducto, magis quia ipsi ob imperium
in se mite ac iustum consultum volebant, quam re-
spectu Romanorum, Carthaginienses in urbem accipiunt.
18 Consules a Benevento in Campanum agrum legio-
nes ducunt non ad frumenta modo, quae iam in herbis
19 erant, corrumpenda, sed ad Capuam oppugnandam,
nobilem se consulatum tam opulentae urbis excidio rati
facturos, simul et ingens flagitium imperio dempturos,
quod urbi tam propinquae tertium annum inpunita
20 defectio esset. ceterum ne Beneventum sine praesidio
esset, et ut ad subita belli, si Hannibal, quod facturum
haud dubitabant, ad opem ferendam sociis Capuam
venisset, equitis vim sustinere possent, Ti. Gracchum
ex Lucanis cum equitatu ac levi armatura Beneventum
venire iubent: legionibus stativisque ad obtinendas res
1 in Lucanis aliquem praeficeret. XVI. Graccho, prius-
quam ex Lucanis moveret, sacrificanti triste prodigium
2 factum est: ad exta sacrificio perpetrato angues duo
ex occulto adlapsi adedere iocur conspectique repente
3 ex oculis abierunt. *ob* id cum haruspicum monitu sacri-
ficium instauraretur atque intentius exta reservarentur,
iterum ac tertium tradunt *adlapsos* libatoque iocinere
4 intactos angues abisse. cum haruspices ad imperato-
rem id pertinere prodigium praemonuissent et ab oc-
cultis cavendum hominibus consultisque, nulla tamen
5 providentia fatum imminens moveri potuit. Flavus
Lucanus fuit caput partis eius Lucanorum — cum pars
ad Hannibalem defecisset —, quae cum Romanis stabat,
et iam *altero* anno in magistratu erat, ab iisdem illis
6 creatus praetor. is mutata repente voluntate locum
gratiae apud Poenum quaerens neque transire ipse ne-
que trahere ad defectionem Lucanos satis habuit, nisi
imperatoris et eiusdem hospitis proditi capite ac san-
7 guine foedus cum hostibus sanxisset. ad Magonem,

qui in Bruttiis praeerat, clam in colloquium venit fide-
que ab eo accepta, si Romanum iis imperatorem tra-
didisset, liberos cum suis legibus venturos in amicitiam
Lucanos, deducit Poenum in locum *natum tegendis in-*
sidiis, quo cum paucis Gracchum adducturum ait: Mago 8
ibi pedites equitesque armatos — et capere eas latebras
ingentem numerum — occuleret. loco satis inspecto 9
atque undique explorato dies composita gerendae rei
est. Flavus ad Romanum imperatorem venit. rem se 10
ait magnam incohasse, ad quam perficiendam ipsius
Gracchi opera opus esse. omnium populorum praeto-
ribus, qui ad Poenum in illo communi Italiae motu
descissent, persuasisse, ut redirent in amicitiam Ro- 11
manorum, quando res quoque Romana, quae prope
exitium clade Cannensi venisset, in dies melior atque
auctior fieret, Hannibalis vis senesceret ac prope ad
nihilum venisset. veteri delicto haud inplacabilis fore 12
Romanos: nullam umquam gentem magis exorabilem
promptioremque veniae dandae fuisse. quotiens re-
bellioni etiam maiorum suorum ignotum! haec ab sese 13
dicta; ceterum ab ipso Graccho eadem haec audire
malle eos praesentisque contingere dextram *et* id pignus
fidei secum ferre. locum se concilio iis dixisse a con- 14
spectu amotum haud procul castris Romanis; ibi paucis
verbis transigi rem posse, ut omne nomen Lucanum
in fide ac societate Romana sit. Gracchus fraudem et 15
sermoni et rei abesse ratus ac similitudine veri captus
cum lictoribus ac turma equitum e castris profectus
duce hospite *in* insidias praecipitatur. hostes subito 16
exorti, et, ne dubia proditio esset, Flavus iis se ad-
iungit. tela undique in Gracchum atque equites con-
iciuntur. Gracchus ex equo desilit; idem ceteros facere 17
iubet hortaturque, ut, quod unum reliquum fortuna
fecerit, id cohonestent virtute. reliquum autem quid 18
esse paucis a multitudine in valle silva ac montibus
saepta circumventis praeter mortem? id referre, utrum 19
praebentes corpora pecorum modo inulti trucidentur,

an toti a patiendo expectandoque eventu in impetum
atque iram versi, agentes audentesque, perfusi hostium
cruore, inter exspirantium inimicorum cumulata arma-
20 que et corpora cadant. Lucanum proditorem ac trans-
fugam omnes peterent; qui eam victimam prae se ad
inferos misisset, eum decus eximium, egregium sola-
21 cium suae morti inventurum. inter haec dicta paluda-
mento circa laevum brachium intorto — nam ne scuta
quidem secum extulerant — in hostis impetum fecit.
22 maior quam pro numero hominum editur pugna: iaculis
maxime aperta corpora Romanorum, et cum undique
ex altioribus locis in cavam vallem coniectus esset,
23 transfiguntur. Gracchum iam nudatum praesidio vivum
capere Poeni nituntur; ceterum conspicatus Lucanum
hospitem inter hostis, adeo infestus confertos invasit,
24 ut parci ei sine multorum pernicie non posset. exani-
mem eum Mago extemplo ad Hannibalem misit poni-
que cum captis simul fascibus ante tribunal imperatoris
25 iussit. *si* haec vera fama est, Gracchus in Lucanis
1 ad campos, qui Veteres vocantur, periit. XVII. sunt
qui in agro Beneventano prope Calorem fluvium con-
tendant a castris cum lictoribus ac tribus servis lavandi
2 causa progressum, cum forte inter salicta innata ripis
laterent hostes, nudum atque inermem saxisque, quae
3 volvit amnis, propugnantem interfectum. sunt qui haru-
spicum monitu quingentos passus a castris progressum,
uti loco puro ea quae ante dicta prodigia sunt pro-
curaret, ab insidentibus forte locum duabus turmis
Numidarum circumventum scribant. adeo nec locus
nec ratio mortis in viro tam claro et insigni constat.
4 funeris quoque Gracchi varia est fama. alii in castris
Romanis sepultum ab suis, alii ab Hannibale — et
ea vulgatior fama est — tradunt in vestibulo Puni-
5 corum castrorum rogum extructum esse, armatum exer-
citum decucurrisse cum tripudiis Hispanorum motibus-
que armorum et corporum suae cuique genti adsuetis,
ipso Hannibale omni rerum verborumque honore exe-

quias celebrante. haec tradunt, qui in Lucanis rei
gestae auctores sunt. si illis, qui ad Calorem fluvium 6
interfectum memorant, credere velis, capitis tantum
Gracchi hostes potiti sunt; eo delato ad Hannibalem, 7
missus ab eo confestim Carthalo, qui in castra Romana
ad Cn. Cornelium quaestorem deferret. is funus
imperatoris in castris celebrantibus cum exercitu Beneventanis fecit.

XVIII. Consules agrum Campanum ingressi cum 1
passim popularentur, eruptione oppidanorum et Magonis
cum equitatu territi et trepidi ad signa milites
palatos passim revocarunt et vixdum instructa acie
fusi supra mille et quingentos milites amiserunt. inde 2
ingens ferocia superbae suopte ingenio genti crevit,
multisque proeliis lacessebant Romanos; sed intentiores
ad cavendum consules una pugna fecerat incaute atque
inconsulte inita. restituit tamen his animos et illis 3
minuit audaciam parva una res; sed in bello nihil tam
leve est, quod non magnae interdum rei momentum
faciat. T. Quinctio Crispino Badius Campanus hospes 4
erat, perfamiliari hospitio iunctus. creverat consuetudo,
quod aeger Romae apud Crispinum Badius ante defectionem
Campanam liberaliter comiterque curatus
fuerat. is tum Badius progressus ante stationes, quae 5
pro porta stabant, vocari Crispinum iussit. quod ubi
est Crispino nuntiatum, ratus conloquium amicum ac
familiare quaeri, manente memoria etiam in discidio
publicorum foederum privati iuris, paulum a ceteris
processit. postquam in conspectum venere, "provoco 6
te" inquit "ad pugnam, Crispine," Badius; "conscendamus
equos summotisque aliis, uter bello melior sit,
decernamus." ad ea Crispinus nec sibi nec illi ait 7
hostes deesse, in quibus virtutem ostendant: se, etiamsi
in acie occurrerit, declinaturum, ne hospitali caede
dextram violet; conversusque abibat. enimvero ferocius 8
tum Campanus increpare mollitiam ignaviamque et se
digna probra *in* insontem iacere, hospitalem hostem

appellans simulantemque parcere, cui sciat parem se
9 non esse. si parum publicis foederibus ruptis dirempta
simul et privata iura esse putet, Badium Campanum
T. Quinctio Crispino Romano palam duobus exerciti-
10 bus audientibus renuntiare hospitium. nihil sibi cum
eo consociatum, nihil foederatum hosti cum hoste, cuius
patriam ac penates publicos privatosque oppugnatum
11 venisset. si vir esset, congrederetur. diu cunctantem
Crispinum perpulere turmales, ne inpune insultare Cam-
12 panum pateretur; itaque tantum moratus, dum impera-
tores consuleret, permitterentne sibi extra ordinem in
provocantem hostem pugnare, permissu eorum arma ce-
pit equumque conscendit et Badium nomine compellans
13 ad pugnam evocavit. nulla mora a Campano facta est;
infestis equis concurrerunt. Crispinus supra scutum
sinistrum umerum Badio hasta transfixit superque de-
lapsum cum vulnere ex equo desiluit, ut pedes iacen-
14 tem conficeret. Badius, priusquam opprimeretur, parma
15 atque equo relicto ad suos aufugit; Crispinus equum
armaque capta et cruentam cuspidem insignis spoliis
ostentans cum magna laude et gratulatione militum
ad consules est deductus laudatusque ibi magnifice et
donis donatus.

1 XIX. Hannibal ex agro Beneventano castra ad
Capuam cum movisset, tertio post die quam venit
2 copias in aciem eduxit haudquaquam dubius, quod Cam-
panis absente se paucos ante dies secunda fuisset pugna,
quin multo minus se suumque totiens victorem exer-
3 citum sustinere Romani possent. ceterum postquam
pugnari coeptum est, equitum maxime incursu, cum
iaculis obrueretur, laborabat Romana acies, donec
signum equitibus datum est, ut in hostem admitterent
4 equos. ita equestre proelium erat, cum procul visus
Sempronianus exercitus, cui Cn. Cornelius quaestor
praeerat, utrique parti parem metum praebuit, ne hostes
5 novi adventarent. velut ex composito utrimque signum
receptui datum, reductique in castra prope aequo Marte

discesserunt; plures tamen ab Romanis primo incursu
equitum ceciderunt. Inde consules, ut averterent *a* 6
Capua Hannibalem, nocte, quae secuta est, diversi,
Fulvius in agrum Cumanum, Claudius in Lucanos abit.
postero die, cum vacua castra Romanorum esse nun- 7
tiatum Hannibali esset et duobus agminibus diversos
abisse, incertus primo, utrum sequeretur, Appium in-
stitit sequi. ille circumducto hoste, qua voluit, alio 8
itinere ad Capuam redit.

Hannibali alia in his locis bene gerendae rei for- 9
tuna oblata est. M. Centenius fuit cognomine Paenula,
insignis inter primi pili centuriones et magnitudine
corporis et animo. is perfunctus militia per P. Cor- 10
nelium Sullam praetorem in senatum introductus petit
a patribus, uti sibi quinque milia militum darentur:
se peritum et hostis et regionum brevi operae pre- 11
tium facturum et, quibus artibus ad id locorum nostri
et duces et exercitus capti forent, iis adversus inven-
torem usurum. id non promissum magis stolide quam 12
stolide creditum, tamquam eaedem militares et impe-
ratoriae artes essent. data pro quinque octo milia 13
militum, pars dimidia cives, pars socii. et ipse ali-
quantum voluntariorum *in* itinere ex agris concivit ac
prope duplicato exercitu in Lucanos pervenit, ubi Han-
nibal nequiquam secutus Claudium substiterat. haud 14
dubia res erat, quippe inter Hannibalem ducem et cen-
turionem, exercitusque alterum vincendo veteranum,
alterum novum totum, magna ex parte etiam tumul-
tuarium ac semermem. ut conspecta inter se agmina 15
sunt et neutra pars detrectavit pugnam, extemplo in-
structae acies. pugnatum tamen, ut in nulla pari re,
diu: duas amplius horas con*stitit pugna spe con*citante,
donec dux stetit, Romanam aciem. postquam is non 16
pro vetere fama solum, sed etiam metu futuri dede-
coris, si sua temeritate contractae cladi superesset,
obiectans se hostium telis cecidit, fusa extemplo est
Romana acies. sed adeo ne fugae quidem iter patuit 17

omnibus viis ab equite insessis, ut ex tanta multitu-
dine vix mille evaserint, ceteri passim alii alia peste
absumpti sint.

1 XX. Capua a consulibus iterum summa vi obsideri
coepta est, quaeque in eam rem opus erant compor-
2 tabantur parabanturque. Casilinum frumentum con-
vectum; ad Volturni ostium, ubi nunc urbs est, castellum
communitum *in eoque et Puteolis* — *triennio* ante Fabius
Maximus munierat — praesidium impositum, ut mare
3 proximum et flumen in potestate *essent.* in ea duo
maritima castella frumentum, quod ex Sardinia nuper
missum erat quodque M. Iunius praetor ex Etruria
coemerat, ab Ostia convectum est, ut exercitui per
4 hiemem copia esset. ceterum super eam cladem, quae
in Lucanis accepta erat, volonum quoque exercitus,
qui vivo Graccho summa fide stipendia fecerat, velut
exauctoratus morte ducis ab signis discessit.

5 Hannibal non Capuam neglectam neque in tanto
discrimine desertos volebat socios; sed prospero ex
temeritate unius Romani ducis successu in alterius ducis
6 exercitusque opprimendi occasionem imminebat. Cn.
Fulvium praetorem Apuli legati nuntiabant primo, dum
urbes quasdam Apulorum, quae ad Hannibalem desci-
vissent, oppugnaret, intentius rem egisse; postea nimio
successu et ipsum et milites praeda impletos in tan-
tam licentiam socordiamque effusos, ut nulla disciplina
7 militiae esset. cum saepe alias, tum paucis diebus ante
expertus, qualis sub inscio duce exercitus esset, in
1 Apuliam castra movit. XXI. circa Herdoneam Roma-
nae legiones et praetor Fulvius erat. quo ubi allatum
est hostis adventare, prope est factum, ut iniussu prae-
toris signis convulsis in aciem exirent. nec res magis
ulla tenuit quam spes haud dubia suo id arbitrio, ubi
2 vellent, facturos. nocte insequenti Hannibal, cum tu-
multuatum in castris et plerosque promptius ferociter, signum ut
daret, institisse duci ad arma vocantis sciret, haud
3 dubius prosperae pugnae occasionem dari, tria milia

expeditorum militum in villis circa vepribusque et silvis
disponit, qui signo dato simul omnes e latebris existe-
rent, et Magonem *ac* duo ferme milia equitum, qua 4
fugam inclinaturam credebat, omnia itinera insidere
iubet. his nocte praeparatis prima luce in aciem copias
educit. nec Fulvius est cunctatus, non tam sua ulla 5
spe quam militum impetu fortuito tractus. itaque eadem
temeritate, qua processum in aciem est, instruitur ipsa
acies ad libidinem militum forte procurrentium con-
sistentiumque, quo loco ipsorum tulisset animus, de-
inde per libidinem aut metum deserentium locum. prima 6
legio et sinistra ala in primo instructae, et in longi-
tudinem porrecta acies. clamantibus tribunis nihil in- 7
trorsus roboris ac virium esse et, quacumque impetum
fecissent hostis, perrupturos, nihil, quod salutare esset,
non modo ad animum sed ne ad aures quidem ad-
mittebat. et Hannibal haudquaquam similis dux neque 8
simili exercitu neque ita instructo aderat. ergo ne cla-
morem quidem atque impetum primum eorum Romani
sustinuere. dux, stultitia et temeritate Centenio par, 9
animo haudquaquam comparandus, ubi rem inclinatam
ac trepidantis suos videt, equo arrepto cum ducentis
ferme equitibus effugit; cetera a fronte pulsa, in*de a* 10
tergo atque alis circumventa acies eo usque est caesa,
ut ex duodeviginti milibus hominum duo milia haud
amplius evaserint. castris hostes potiti sunt.

XXII. Hae clades super aliam alia Romam cum 1
essent nuntiatae, ingens quidem et luctus et pavor
civitatem cepit; sed tamen, quia consules, ubi summa
rerum esset, ad id locorum prospere rem gererent,
minus his cladibus commovebantur. legatos ad con- 2
sules mittunt C. Laetorium M. Metilium, qui nuntia-
rent, ut reliquias duorum exercituum cum cura collige-
rent darentque operam, ne per metum ac desperationem 3
hosti se dederent, id quod post Cannensem accidisset
cladem, et ut desertores de exercitu volonum conqui-
rerent. idem negotii P. Cornelio datum, cui et dilectus 4

mandatus erat, isque per fora conciliabulaque edixit,
ut conquisitio volonum fieret iique ad signa reduce-
rentur. haec omnia intentissima cura acta.
5 Ap. Claudius consul D. Iunio ad ostium Vulturni,
M. Aurelio Cotta Puteolis praeposito, qui, ut quaeque
naves ex Etruria ac Sardinia accessissent, extemplo
6 in castra mitterent frumentum, ipse ad Capuam re-
gressus Q. Fulvium collegam invenit Casilino omnia
deportantem molientemque ad oppugnandam Capuam.
7 tum ambo circumsederunt urbem et Claudium Nero-
nem praetorem ab Suessula ex Claudianis castris
8 exciverunt. is quoque modico ibi praesidio ad tenen-
dum locum relicto ceteris omnibus copiis ad Capuam
descendit. ita tria praetoria circa Capuam erecta;
tres exercitus diversis partibus opus adgressi fossa
valloque circumdare urbem parant et castella excitant
modicis intervallis multisque simul locis cum prohi-
9 bentibus opera Campanis eo eventu pugnant, ut postremo
10 portis muroque se contineret Campanus. prius tamen,
quam haec continuarentur opera, legati ad Hanniba-
lem missi, qui quererentur desertam ab eo Capuam
ac prope redditam Romanis obtestarenturque, ut tunc
saltem opem non circumsessis modo sed etiam cir-
11 cumvallatis ferret. consulibus litterae a P. Cornelio
praetore missae, ut, priusquam clauderent Capuam
operibus, potestatem Campanis facerent, ut, qui eorum
vellent, exirent a Capua suasque res secum inde ferrent.
12 liberos fore suaque omnia habituros, qui ante idus
Martias exissent; post eam diem quique exissent qui-
13 que ibi mansissent, hostium futuros numero. ea pro-
nuntiata Campanis atque ita spreta, ut ultro contu-
14 melias dicerent minarenturque. Hannibal ab Herdonea
Tarentum duxerat legiones spe aut vi aut dolo arcis
Tarentinae potiundae; quod ubi parum processit, ad
15 Brundisium flexit iter prodi id oppidum ratus. ibi
quoque cum frustra tereret tempus, legati Campani
ad eum venerunt querentes simul orantesque. quibus

Hannibal magnifice respondit et antea se solvisse ob-
sidionem et nunc adventum suum consules non laturos.
cum hac spe dimissi legati vix regredi Capuam iam 16
duplici fossa valloque cinctam potuerunt.

XXIII. Cum maxume Capua circumvallaretur, 1
Syracusarum oppugnatio ad finem venit, praeterquam
vi ac virtute ducis exercitusque, intestina etiam pro-
ditione adiuta. namque Marcellus initio veris incertus, 2
utrum Agrigentum ad Himilconem et Hippocraten
verteret bellum, an obsidione Syracusas premeret, 3
quamquam nec vi capi videbat posse inexpugnabilem
terrestri ac maritimo situ urbem nec fame, ut quam
prope liberi a Carthagine commeatus alerent, tamen, 4
ne quid inexpertum relinqueret, transfugas Syracusa-
nos — erant autem apud Romanos aliqui nobilissimi
viri inter defectionem ab Romanis, quia ab novis con-
siliis abhorrebant, pulsi — conloquiis suae partis
temptare hominum animos iussit et fidem dare, si
traditae forent Syracusae, liberos eos ac suis legibus
victuros esse. non erat conloquii copia, quia multo- 5
rum animi suspecti omnium curam oculosque conver-
terant, ne quid falleret tale admissum. servus unus 6
exulum pro transfuga intromissus in urbem conventis
paucis initium conloquendi de tali re fecit. dein*de*
in piscatoria quidam nave retibus operti circumvecti-
que ita ad castra Romana conlocutique cum trans-
fugis, et iidem saepius eodem modo et alii atque alii.
postremo ad octoginta facti. et cum iam composita 7
omnia ad proditionem essent, indicio delato ad Epi-
cyden per Attalum quendam, indignantem sibi rem
creditam non esse, necati omnes cum cruciatu sunt.
alia subinde spes, postquam haec vana evaserat, ex- 8
cepit. Damippus quidam Lacedaemonius, missus ab
Syracusis ad Philippum regem, captus ab Romanis
navibus erat. huius utique redimendi et Epicydae 9
cura erat ingens, nec abnuit Marcellus, iam tum Aeto-
lorum, quibus socii Lacedaemonii erant, amicitiam

10 adfectantibus Romanis. ad conloquium de redemptione
eius missis medius maxime atque utrisque opportunus
locus ad portum Trogilorum propter turrim, quam
11 vocant Galeagram, est visus. quo cum saepius com-
mearent, unus ex Romanis ex propinquo murum con-
templans, numerando lapides aestimandoque ipse secum,
12 quid in fronte paterent singuli, altitudinem muri, quan-
tum proxime coniectura poterat, permensus humilio-
remque aliquanto pristina opinione sua et ceterorum
omnium ratus esse et vel mediocribus scalis supera-
13 bilem, ad Marcellum rem defert. haud spernenda
visa. sed cum adiri locus, quia ob id ipsum intentius
14 custodiebatur, non posset, occasio quaerebatur; quam
obtulit transfuga nuntians diem festum Dianae per
triduum agi, et quia alia in obsidione desint, vino
largius epulas celebrari et ab Epicyde praebito uni-
15 versae plebei et per tribus a principibus diviso. id
ubi accepit Marcellus, cum paucis tribunorum militum
conlocutus electisque per eos ad rem tantam agendam
audendamque idoneis centurionibus militibusque et
scalis in occulto comparatis, ceteris signum dari iubet,
ut mature corpora curarent quietique darent: nocte in
16 expeditionem eundum esse. inde ubi id temporis
visum, quo *de* die epulatis iam vini satias principium-
que somni esset, signi unius milites ferre scalas iussit;
et ad mille fere armati tenui agmine per silentium
17 eo deducti. ubi sine strepitu ac tumultu primi evase-
runt in murum, secuti ordine alii, cum priorum audacia
1 dubiis etiam animum faceret. XXIV. iam mille arma-
torum *muri* ceperant partem, cum ceterae admotae
sunt copiae pluribusque scalis in murum evadebant
2 signo ab Hexapylo dato, quo per ingentem solitudi-
nem erat perventum, quia magna pars in turribus
epulati aut sopiti vino erant aut semigraves potabant.
paucos tamen eorum in*proviso* *op*pressos in cubilibus
3 interfecerunt. prope Hexapylon est portula; *ea* magna
vi refringi coepta et e muro ex composito tuba datum

signum erat et iam undique non furtim, sed vi aperte
gerebatur res. quippe ad Epipolas, frequentem custodiis 4
locum, perventum erat, terrendique magis hostes erant
quam fallendi, sicut territi sunt. nam simulac tu- 5
barum est auditus cantus clamorque tenentium muros
partemque urbis, omnia teneri custodes *rati* alii per
murum fugere, alii salire de muro praecipitarique
turba paventium. magna pars tamen ignara tanti 6
mali erat et gravatis omnibus vino somnoque et in
vastae magnitudinis urbe partium sensu non satis
pertinente in omnia. sub lucem Hexapylo effracto 7
Marcellus omnibus copiis urbem ingressus excitavit
convertitque omnes ad arma capienda opemque, si
quam possent, iam captae prope urbi ferendam. Epi- 8
cydes ab Insula, quam ipsi Nason vocant, citato pro-
fectus agmine, haud dubius, quin paucos per negle-
gentiam custodum transgressos murum expulsurus
foret, occurrentibus pavidis, tumultum augere eos 9
dictitans et maiora ac terribiliora vero adferre, post-
quam conspexit omnia circa Epipolas armis conpleta,
lacessito tantum hoste paucis missilibus retro in
Achradinam agmen convertit, non tam vim multitu- 10
dinemque hostium metuens, quam ne qua intestina
fraus per occasionem oreretur clausasque inter tumul-
tum Achradinae atque Insulae inveniret portas. Mar- 11
cellus ut moenia ingressus ex superioribus locis urbem
omnium ferme illa tempestate pulcherrimam subiectam
oculis vidit, inlacrimasse dicitur partim gaudio tantae
perpetratae rei, partim vetusta gloria urbis. Athe- 12
niensium classes demersae et duo ingentes exercitus
cum duobus clarissimis ducibus deleti occurrebant et
tot bella cum Carthaginiensibus tanto cum discrimine
gesta, tot tam opulenti tyranni regesque, praeter 13
ceteros Hiero cum recentissimae memoriae rex, tum
ante omnia, quae virtus ei fortunaque sua dederat,
beneficiis in populum Romanum insignis. ea cum 14
universa occurrerent animo subiretque cogitatio, iam

illa momento horae arsura omnia et ad cineres redi-
tura, priusquam signa Achradinam admoveret, prae-
mittit Syracusanos, qui intra praesidia Romana, ut
ante dictum est, fuerant, ut adloquio leni inpellerent
hostis ad dedendam urbem.

1 XXV. Tenebant Achradinae portas murosque maxu-
me transfugae, quibus nulla erat per condiciones veniae
spes; ei nec adire muros nec adloqui quemquam passi.
2 itaque Marcellus, postquam id inceptum inritum fuit,
ad Euryalum signa referri iussit. tumulus est in ex-
trema parte urbis aversus a mari viaeque imminens
ferenti in agros mediterraneaque insulae, percommode
3 situs ad commeatus excipiendos. praeerat huic arci
Philodemus Argius ab Epicyde impositus; ad quem
missus a Marcello Sosis, unus ex interfectoribus tyranni,
cum longo sermone habito dilatus per frustrationem
esset, rettulit Marcello tempus eum ad deliberandum
4 sumpsisse. cum is diem de die differret, dum Hippo-
crates atque Himilco admoverent castra legionesque,
haud dubius, si in arcem accepisset eos, deleri Roma-
5 num exercitum inclusum muris posse, Marcellus, ut
Euryalum neque tradi neque capi vidit posse, inter
Neapolim et Tycham — nomina ea partium urbis et
instar urbium sunt — posuit castra timens, ne, si
frequentia intrasset loca, contineri ab discursu miles
6 avidus praedae non posset. legati eo ab Tycha et
Neapoli cum infulis et velamentis venerunt precantes,
7 ut a caedibus et ab incendiis parceretur. de quorum
precibus quam postulatis magis consilio habito Mar-
cellus ex omnium sententia edixit militibus, ne quis
8 liberum corpus violaret: cetera praedae futura. castra
testis parietum pro muro saepta; portis regione
platearum patentibus stationes praesidiaque disposuit,
ne quis in discursu militum impetus in castra fieri
9 posset. inde signo dato milites discurrerunt; refractis-
que foribus cum omnia terrore ac tumultu streperent,
a caedibus tamen temperatum est; rapinis nullus ante

modus fuit, quam omnia diuturna felicitate cumulata
bona egesserunt. inter haec et Philodemus, cum spes 10
auxilii nulla esset, fide accepta, ut inviolatus ad Epi-
cyden rediret, deducto praesidio tradidit tumulum
Romanis. aversis omnibus ad tumultum ex parte 11
captae urbis Bomilcar noctem eam nactus, qua propter
vim tempestatis stare ad ancoram in salo Romana
classis non posset, cum triginta quinque navibus ex 12
portu Syracusano profectus libero mari vela in altum
dedit quinque et quinquaginta navibus Epicydae et
Syracusanis relictis; edoctisque Carthaginiensibus, in 13
quanto res Syracusana discrimine esset, cum centum
navibus post paucos dies redit, multis, ut fama est,
donis ex Hieronis gaza ab Epicyde donatus.

XXVI. Marcellus Euryalo recepto praesidioque 1
addito una cura erat liber, ne qua ab tergo vis
hostium in arcem accepta inclusos inpeditosque moe-
nibus suos turbaret. Achradinam inde trinis castris 2
per idonea dispositis loca spe ad inopiam omnium
rerum inclusos redacturum circumsedit. cum per ali- 3
quot dies quietae stationes utrimque fuissent, repente
adventus Hippocratis et Himilconis, ut ultro undique
oppugnarentur Romani, fecit. nam et Hippocrates 4
castris ad magnum portum communitis signoque iis
dato, qui Achradinam tenebant, castra vetera Roma-
norum adortus est, quibus Crispinus praeerat, et
Epicydes eruptionem in stationes Marcelli fecit, et
classis Punica litori, quod inter urbem et castra Ro-
mana erat, adpulsa est, ne quid praesidii Crispino
submitti a Marcello posset. tumultum tamen maiorem 5
hostes praebuerunt quam certamen. nam et Crispinus
Hippocraten non reppulit tantum munimentis, sed
insecutus etiam est trepide fugientem, et Epicyden
Marcellus in urbem compulit. satisque iam etiam in 6
posterum videbatur provisum, ne quid ab repentinis
eorum excursionibus periculi foret. accessit et ab
pestilentia commune malum, quod facile utrorumque 7

animos averteret a belli consiliis. nam tempore autumni
et locis natura gravibus, multo tamen magis extra
urbem quam in urbe, intoleranda vis aestus per utra-
8 que castra omnium ferme corpora movit. ac primo
temporis ac loci vitio et aegri erant et moriebantur;
postea curatio ipsa et contactus aegrorum volgabat
morbos, ut aut neglecti desertique, qui incidissent,
morerentur, aut adsidentis curantisque eadem vi morbi
9 repletos secum traherent cotidianaque funera et mors
ob oculos esset et undique dies noctesque ploratus
10 audirentur. postremo ita adsuetudine mali efferaverant
animos, ut non modo lacrimis iustoque conploratu
prosequerentur mortuos, sed ne efferrent quidem aut
sepelirent, iacerentque strata exanima corpora in con-
spectu similem mortem expectantium mortuique aegros,
11 aegri validos cum metu, tum tabe ac pestifero odore
corporum conficerent. et ut ferro potius morerentur,
12 quidam invadebant soli hostium stationes. multo tamen
vis maior pestis Poenorum castra quam Romana *adorta
erat, nam Romani* diu circumsedendo Syracusas caelo
13 aquisque adsuerant magis. ex hostium exercitu Siculi,
ut primum videre ex gravitate loci volgari morbos,
in suas quisque propinquas urbes dilapsi sunt; et
14 Carthaginienses, quibus nusquam receptus erat, cum
ipsis ducibus Hippocrate atque Himilcone ad inter-
15 necionem omnes perierunt. Marcellus, ut tanta vis
ingruebat mali, traduxerat in urbem suos infirmaque
corpora tecta et umbrae recreaverant. multi tamen
ex Romano exercitu eadem peste absumpti sunt.
1 XXVII. Deleto terrestri Punico exercitu Siculi,
qui Hippocratis milites fuerant, ** *occupaverant*, haud
magna oppida, ceterum et situ et munimentis tuta;
tria milia alterum ab Syracusis, alterum quindecim
abest. eo et commeatus e civitatibus suis comporta-
2 bant et auxilia accersebant. interea Bomilcar iterum
cum classe profectus Carthaginem ita exposita fortuna
sociorum, ut spem faceret non ipsis modo salutarem

opem ferri posse, sed Romanos quoque in capta quodam
modo urbe capi, perpulit, ut onerarias naves quam 3
plurumas omni copia rerum onustas secum mitterent
classemque suam augerent. igitur centum triginta 4
navibus longis, septingentis onerariis profectus a Car-
thagine satis prosperos ventos ad traiciendum in Sici-
liam habuit. sed iidem venti superare eum Pachynum
prohibebant. Bomilcaris adventus fama primo, dein 5
praeter spem mora cum gaudium et metum in vicem
Romanis Syracusanisque praebuisset, Epicydes metuens, 6
ne, si pergerent iidem, qui tum tenebant, ab ortu
solis flare per dies plures venti, classis Punica Afri-
cam repeteret, tradita Achradina mercennariorum mili- 7
tum ducibus ad Bomilcarem navigat. classem in 8
statione versa in Africam habentem atque timentem
navale proelium, non tam quod impar viribus aut
numero navium esset — quippe etiam plures habe-
bat —, quam quod venti aptiores Romanae quam suae
classi flarent, perpulit tamen, ut fortunam navalis
certaminis experiri vellet. et Marcellus, cum et Sicu- 9
lum exercitum ex tota insula conciri videret et cum
ingenti commeatu classem Punicam adventare, ne simul
terra marique inclusus urbe hostium urgeretur, quam-
quam impar numero navium erat, prohibere aditu
Syracusarum Bomilcarem constituit. duae classes in- 10
festae circa promunturium Pachynum stabant, ubi
prima tranquillitas maris in altum evexisset, concur-
surae. itaque cadente iam Euro, qui per dies aliquot 11
saevierat, prior Bomilcar movit, cuius primo classis
petere altum visa est, quo facilius superaret promun-
turium. ceterum postquam tendere ad se Romanas 12
naves vidit, incertum, qua subita territus re, Bomilcar
vela in altum dedit missisque nuntiis Heracleam, qui
onerarias retro inde Africam repetere iuberent, ipse
Siciliam praetervectus Tarentum petit. Epicydes a 13
tanta repente destitutus spe, ne *in* obsidionem magna
ex parte captae urbis rediret, Agrigentum navigat,

expectaturus magis eventum quam inde quicquam
moturus.
1 XXVIII. Quae ubi in castra Siculorum sunt
nuntiata, Epicyden Syracusis excessisse, a Carthagi-
niensibus relictam insulam et prope iterum traditam
2 Romanis, legatos de condicionibus dedendae urbis
explorata prius per conloquia voluntate eorum, qui
3 obsidebantur, ad Marcellum mittunt. cum haud ferme
discreparet, quin, quae ubique regum fuissent, Roma-
norum essent, Siculis cetera cum libertate ac legibus
suis servarentur, evocatis ad conloquium iis, quibus
4 ab Epicyde creditae res erant, missos se simul ad
Marcellum, simul ad eos ab exercitu Siculorum aiunt,
ut una omnium, qui obsiderentur quique extra obsi-
dionem fuissent, fortuna esset, neve alteri proprie
5 sibi paciscerentur quicquam. recepti deinde ab iis,
ut necessarios hospitesque adloquerentur, expositis,
quae pacta iam cum Marcello haberent, oblata spe
salutis perpulere eos, ut secum praefectos Epicydis
Polyclitum et Philistionem et Epicyden, cui Sindon
6 cognomen erat, adgrederentur. interfectis iis et mul-
titudine ad contionem vocata, inopiam quaeque ipsi
inter se fremere occulti soliti erant conquesti, quam-
quam tot mala urgerent, negarunt fortunam accusan-
dam esse, quod in ipsorum esset potestate, quamdiu
7 ea paterentur. Romanis causam oppugnandi Syra-
cusas fuisse caritatem Syracusanorum, non odium;
nam ut occupatas res ab satellitibus Hannibalis, deinde
Hieronymi, Hippocrate atque Epicyde, audierint, tum
bellum movisse et obsidere urbem coepisse, ut cru-
delis tyrannos eius, non ut ipsam urbem expugnarent.
8 Hippocrate vero interempto, Epicyde intercluso ab
Syracusis et praefectis eius occisis, Carthaginiensibus
omni possessione Siciliae terra marique pulsis —
quam superesse causam Romanis, cur non perinde ac
si Hiero ipse viveret, unicus Romanae amicitiae cul-
9 tor, incolumis Syracusas esse velint? itaque nec urbi

nec hominibus aliud periculum quam ab semet ipsis esse, si occasionem reconciliandi se Romanis praetermisissent; eam autem, qualis illo momento horae sit, nullam deinde fore, si simul liberatas ab impotentibus tyrannis *Syracusas esse et applicare se Romanis* apparuisset.

XXIX. Omnium ingenti adsensu audita ea oratio 1
est. praetores tamen prius creari quam legatos nominari placuit. ex ipsorum deinde praetorum numero missi oratores ad Marcellum, quorum princeps „neque 2
primo“ inquit „Syracusani a vobis defecimus, sed Hieronymus, nequaquam tam in vos impius quam in nos; nec postea pacem tyranni caede compositam 3
Syracusanus quisquam, sed satellites regii Hippocrates atque Epicydes oppressis nobis hinc metu, hinc fraude turbaverunt. nec quisquam dicere potest aliquando nobis libertatis tempus fuisse, quod pacis vobiscum non fuerit. nunc certe caede eorum, qui oppressas 4
tenebant Syracusas, cum primum nostri arbitrii esse coepimus, extemplo venimus ad tradenda arma, dedendos nos, urbem, moenia, nullam recusandam fortunam, quae imposita a vobis fuerit. gloriam captae nobi- 5
lissimae pulcherrimaeque urbis Graecarum dei tibi dederunt, Marcelle. quidquid umquam terra marique memorandum gessimus, id tui triumphi titulo accedit. famaene credi velis, quanta urbs a te capta sit, quam 6
posteris quoque eam spectaculo esse, quo quisquis terra, quisquis mari venerit, nunc nostra *de* Atheniensibus Carthaginiensibusque tropaea, nunc tua de nobis ostendat, incolumesque Syracusas familiae vestrae sub clientela nominis Marcellorum tutelaque habendas tradas? ne plus apud vos Hieronymi quam Hieronis 7
memoria momenti faciat: diutius ille multo amicus fuit quam hic hostis, et illius benefacta etiam † re sensistis, huius amentia ad perniciem tantum ipsius valuit.“
Omnia et impetrabilia et tuta erant apud Romanos; 8
inter ipsos plus belli ac periculi erat. namque trans-

fugae tradi se Romanis rati mercennariorum quoque
9 militum auxilia in eundem compulere metum; arreptis-
que armis praetores primum obtruncant, inde ad cae-
dem Syracusanorum discurrunt quosque fors obtulit,
irati interfecere atque omnia, quae in promptu erant,
10 diripuerunt. tum, ne sine ducibus essent, sex prae-
fectos creavere, ut terni Achradinae ac Naso praees-
sent. sedato tandem tumultu exequentibus sciscitando,
quae acta cum Romanis essent, dilucere id quod erat
coepit, aliam suam ac perfugarum causam esse.

1 XXX. in tempore legati a Marcello redierunt falsa
eos suspicione incitatos memorantes, nec causam ex-
2 petendae poenae eorum ullam Romanis esse. erat e
tribus Achradinae praefectis Hispanus, Moericus nomine.
ad eum inter comites legatorum de industria unus ex
Hispanorum auxiliaribus est missus, qui sine arbitris
Moericum nanctus primum, quo in statu reliquisset
Hispaniam — et nuper inde venerat —, exponit:
3 omnia Romanis ibi obtineri armis. posse eum, si
operae pretium faciat, principem popularium esse,
seu militare cum Romanis seu in patriam reverti
lubeat. contra, si malle obsideri pergat, quam spem
4 esse terra marique clauso? motus his Moericus, cum
legatos ad Marcellum mitti placuisset, fratrem inter
eos mittit, qui per eundem illum Hispanum secretus
ab aliis ad Marcellum deductus cum fidem accepisset
composuissetque agendae ordinem rei, Achradinam
5 redit. tum Moericus, ut ab suspicione proditionis
averteret omnium animos, negat sibi placere legatos
commeare ultro citroque, neque recipiendum quem-
quam neque mittendum et, quo intentius custodiae
serventur, opportuna dividenda praefectis esse, ut suae
quisque partis tutandae reus sit. omnes adsensi sunt.
6 partibus dividendis ipsi regio evenit ab Arethusa fonte
usque ad ostium magni portus. id ut scirent Romani,
7 fecit. itaque Marcellus nocte navem onerariam cum
armatis remulco quadriremis trahi ad Achradinam

iussit exponique milites regione portae, quae prope
fontem Arethusam est. hoc cum quarta vigilia factum 8
esset expositosque milites porta, ut convenerat, rece-
pisset Moericus, luce prima Marcellus omnibus copiis
moenia Achradinae adgreditur ita, ut non eos solum, 9
qui Achradinam tenebant, in se converteret, sed ab
Naso etiam agmina armatorum concurrerent relictis
stationibus suis ad vim et impetum Romanorum arcen-
dum. in hoc tumultu actuariae naves instructae iam 10
ante circumvectaeque ad Nasum armatos exponunt,
qui inproviso adorti semiplenas stationes et adapertas
fores portae, qua paulo ante excurrerant armati, haud
magno certamine Nasum cepere desertam trepidatione
et fuga custodum. neque *in* ullis minus praesidii aut 11
pertinaciae ad manendum quam in transfugis fuit,
quia ne suis quidem satis credentes e medio certa-
mine effugerunt. Marcellus, ut captam esse Nasum 12
comperit et Achradinae regionem unam teneri Moeri-
cumque *cum* praesidio suis adiunctum, receptui cecinit,
ne regiae opes, quarum fama maior quam res erat,
diriperentur.

XXXI. Suppresso impetu militum ut iis, qui in 1
Achradina erant, transfugis spatium locusque fugae
datus est, Syracusani tandem liberi metu portis Achra- 2
dinae apertis oratores ad Marcellum mittunt nihil
petentis aliud quam incolumitatem sibi liberisque suis.
Marcellus consilio advocato et adhibitis etiam Syra- 3
cusanis, qui per seditiones pulsi ab domo intra prae-
sidia Romana fuerant, respondit non plura per annos 4
quinquaginta benefacta Hieronis quam paucis his annis
maleficia eorum, qui Syracusas tenuerint, erga popu-
lum Romanum esse. sed pleraque eorum quo debu-
erint reccidisse, foederumque ruptorum ipsos ab se
graviores multo, quam populus Romanus voluerit,
poenas exegisse. se quidem tertium annum circum- 5
sedere Syracusas, non ut populus Romanus servam eam
civitatem haberet, sed ne transfugarum *mercennariorum-*

6 que duces captam et oppressam tenerent. quid potuerint Syracusani facere, exemplo vel eos esse Syracusanorum, qui intra praesidia Romana fuerint; vel Hispanum ducem Moericum, qui praesidium tradiderit, vel ipsorum Syracusanorum postremo serum quidem,
7 sed forte consilium. sibi omnium laborum periculorumque circa moenia Syracusana terra marique tam diu exhaustorum nequaquam tanti eum fructum esse, quod
8 capere Syracusas potuisset. inde quaestor cum praesidio Nasum ad accipiendam pecuniam regiam custodiendamque missus. *Achradina* diripienda militi data est custodibus divisis per domos eorum, qui intra
9 praesidia Romana fuerant. cum multa irae, multa avaritiae foeda exempla ederentur, Archimeden memoriae proditum est in tanto tumultu, quantum *pavor* captae urbis in discursu diripientium militum ciere poterat, intentum formis, quas in pulvere descripserat,
10 ab ignaro milite, quis esset, interfectum; aegre id Marcellum tulisse sepulturaeque curam habitam, et propinquis etiam inquisitis honori praesidioque nomen
11 ac memoriam eius fuisse. hoc maxume modo Syracusae captae; in quibus praedae tantum fuit, quantum vix capta Carthagine tum fuisset, cum qua viribus aequis certabatur.

12 Paucis ante diebus, quam Syracusae caperentur, T. Otacilius cum quinqueremibus octoginta Uticam
13 ab Lilybaeo transmisit et, cum ante lucem portum intrasset, onerarias frumento onustas cepit egressusque in terram depopulatus est aliquantum agri circa Uticam praedamque omnis generis retro ad navis
14 egit. Lilybaeum tertio die, quam inde profectus erat, cum centum triginta onerariis navibus frumento praedaque onustis rediit idque frumentum extemplo Syra-
15 cusas misit; quod ni tam in tempore subvenisset, victoribus victisque pariter perniciosa fames instabat.

1 XXXII. Eadem aestate in Hispania, cum biennio ferme nihil admodum memorabile factum esset con-

siliisque magis quam armis bellum gereretur, Romani
imperatores egressi hibernis copias coniunxerunt. ibi 2
consilium advocatum, omniumque in unum congruerunt
sententiae, quando ad id locorum id modo actum esset,
ut Hasdrubalem tendentem in Italiam retinerent, tem-
pus esse id iam agi, ut bellum in Hispania finiretur.
et satis ad id virium credebant accessisse viginti milia 3
Celtiberorum ea hieme ad arma excita. hostium tres
exercitus erant. Hasdrubal Gisgonis filius et Mago 4
coniunctis castris quinque ferme dierum iter ab Ro-
manis aberant. propior erat Hamilcaris filius Has- 5
drubal, vetus in Hispania imperator; ad urbem nomine
Amtorgim exercitum habebat. eum volebant prius 6
opprimi duces Romani, et spes erat satis superque
ad id virium esse; illa restabat cura, ne fuso eo per-
culsi alter Hasdrubal et Mago in avios saltus montes-
que recipientes sese bellum extraherent. optimum 7
igitur rati divisis bifariam copiis totius simul Hispa-
niae amplecti bellum, ita inter se diviserunt, ut P.
Cornelius duas partes exercitus Romanorum sociorum-
que adversus Magonem duceret atque Hasdrubalem,
Cn. Cornelius cum tertia parte veteris exercitus Cel- 8
tiberis adiunctis cum Hasdrubale Barcino bellum gere-
ret. una profecti ambo duces exercitusque Celtiberis 9
praegredientibus ad urbem Amtorgim in conspectu
hostium dirimente amni ponunt castra. ibi Cn. Scipio 10
cum quibus ante dictum est copiis substitit; P. Scipio
profectus ad destinatam belli partem.

XXXIII. Hasdrubal postquam animadvertit exi- 1
guum Romanum exercitum in castris et spem omnem
in Celtiberorum auxiliis esse, peritus omnis barbaricae 2
et praecipue [omnium] earum gentium, in quibus per
tot annos militabat, perfidiae, facili linguae *commercio*, 3
cum utraque castra plena Hispanorum essent, per
occulta conloquia paciscitur magna mercede cum Celti-
berorum principibus, ut copias inde abducant. nec 4
atrox visum facinus; non enim ut in Romanos verte-

rent arma agebatur, et merces, quanta vel pro bello
satis esset, dabatur, ne bellum gererent, et cum quies
ipsa, tum reditus domum fructusque videndi suos
5 suaque grata vulgo erant. itaque non ducibus facilius
quam multitudini persuasum est. simul ne metus qui-
dem ab Romanis erat, quippe tam paucis, si vi reti-
6 nerent. id quidem cavendum semper Romanis ducibus
erit, exemplaque haec vere pro documentis habenda,
ne ita externis credant auxiliis, ut non plus sui roboris
7 suarumque proprie virium in castris habeant. signis
repente sublatis Celtiberi abeunt nihil aliud quaeren-
tibus causam obtestantibusque, ut manerent, Romanis
8 respondentes quam domestico se avocari bello. Scipio,
postquam socii nec precibus nec vi retineri poterant,
nec se aut parem sine illis hosti esse aut fratri rursus
coniungi vidit posse, nec ullum aliud salutare con-
9 silium in promptu esse, retro quantum posset cedere
statuit, in id omni cura intentus, necubi hosti aequo
se committeret loco, qui transgressus flumen prope
vestigiis abeuntium insistebat.

1 XXXIV. Per eosdem dies P. Scipionem par terror,
2 periculum maius ab novo hoste urgebat. Masinissa
erat iuvenis, eo tempore socius Carthaginiensium, quem
deinde clarum potentemque Romana fecit amicitia. is
3 tum cum equitatu Numidarum et advenienti P. Scipioni
occurrit et deinde adsidue dies noctesque infestus
4 aderat, ut non vagos tantum procul a castris lignatum
pabulatumque progressos exciperet, sed ipsis obequi-
taret castris invectusque in medias saepe stationes
5 omnia ingenti tumultu turbaret. noctibus quoque
saepe incursu repentino in portis valloque trepidatum
est, nec aut locus aut tempus ullum vacuum a metu
6 ac sollicitudine erat Romanis, compulsique intra vallum
adempto rerum omnium usu. cum prope iusta obsidio
esset futuramque artiorem eam appareret, si se Indi-
bilis, quem cum septem milibus et quingentis Suesse-
tanorum adventare fama erat, Poenis coniunxisset,

dux cautus et providens Scipio victus necessitatibus 7
temerarium capit consilium, ut nocte Indibili obviam
iret et, quocumque occurrisset loco, proelium conse-
reret. relicto igitur modico praesidio in castris prae- 8
positoque Ti. Fonteio legato media nocte profectus
cum obviis hostibus manus conseruit. agmina magis 9
quam acies pugnabant, superior tamen, ut in tumul-
tuaria pugna, Romanus erat. ceterum et equites Nu-
midae repente, quos fefellisse se dux ratus erat, ab
lateribus circumfusi magnum terrorem intulere, *et* 10
contracto adversus Numidas certamine novo tertius
insuper advenit hostis, duces Poeni adsecuti ab tergo
iam pugnantis; ancepsque proelium Romanos circum-
steterat incertos, in quem potissimum hostem quamve
in partem conferti eruptionem facerent. pugnanti 11
hortantique imperatori et offerenti se, ubi plurimus
labor erat, latus dextrum lancea traicitur; cuneusque
is hostium, qui in confertos circa ducem impetum
fecerat, ut exanimem labentem ex equo Scipionem
vidit, alacres gaudio cum clamore per totam aciem
nuntiantes discurrunt imperatorem Romanum cecidisse.
ea pervagata passim vox, ut et hostes haud dubie 12
pro victoribus et Romani pro victis essent, fecit.
fuga confestim ex acie duce amisso fieri coepta est; 13
ceterum ut ad erumpendum inter Numidas leviumque
armorum alia auxilia haud difficilis erat, ita effugere 14
tantum equitum aequantium*que* equos velocitate pedi-
tum vix poterant; caesique prope plures in fuga quam
in pugna sunt, nec superfuisset quisquam, ni praecipiti
iam ad vesperum die nox intervenisset.

XXXV. Haud segniter inde duces Poeni fortuna 1
usi confestim e proelio vix necessaria quiete data
militibus ad Hasdrubalem Hamilcaris citatum agmen
rapiunt non dubia spe, *cum se* coniunxissent, debellari
posse. quo ubi est ventum, inter exercitus ducesque 2
victoria recenti laetos gratulatio ingens facta impera-
tore tanto cum omni exercitu deleto et alteram pro

3 haud dubia parem victoriam expectantes. ad Romanos
nondum quidem fama tantae cladis pervenerat, sed
maestum quoddam silentium erat et tacita divinatio,
qualis iam praesagientibus animis inminentis mali
4 esse solet. imperator ipse, praeterquam quod ab sociis
se desertum, hostium tantum auctas copias sentiebat,
coniectura etiam et ratione ad suspicionem acceptae
cladis quam ad ullam bonam spem pronior erat:
5 quonam modo enim Hasdrubalem ac Magonem, nisi
defunctos suo bello, sine certamine adducere exercitum
6 potuisse? quo modo autem non obstitisse aut ab tergo
secutum fratrem, ut, si prohibere, quo minus in unum
coirent et duces et exercitus hostium, non posset, ipse
7 certe cum fratre coniungeret copias? his anxius curis
id modo esse salutare in praesens credebat, cedere inde,
quantum posset; et una nocte ignaris hostibus et ob
8 id quietis aliquantum emensus est iter. luce ut sen-
serunt profectos, hostes praemissis Numidis quam po-
terant maxime citato agmine sequi coeperunt. ante
noctem adsecuti Numidae nunc ab tergo, nunc in
latera incursantes consistere coegerunt ac tutari agmen;
9 quantum possent tamen tuto, ut simul pugnarent pro-
cederentque, Scipio hortabatur, priusquam pedestres
1 copiae adsequerentur. XXXVI. ceterum nunc agendo,
nunc sustinendo agmen cum aliquamdiu haud multum
2 procederetur et nox iam instaret, revocat *a* proelio
suos Scipio et conlectos in tumulum quendam non
quidem satis tutum, praesertim agmini perculso, edi-
3 tiorem tamen, quam cetera circa erant, subducit. ibi
primo impedimentis et equitatu in medium receptis
circumdati pedites haud difficulter impetus incursan-
4 tium Numidarum arcebant; dein, postquam toto agmine
tres imperatores cum tribus iustis exercitibus aderant
apparebat*que* parum armis ad tuendum locum sine
5 munimento valituros esse, circumspectare atque agi-
tare dux coepit, si quo modo posset vallum circum-
icere. sed erat adeo nudus tumulus et asperi soli, ut

nec virgulta vallo caedendo nec terra caespiti faciendo
aut ducendae fossae aliive ulli operi apta inveniri
posset; nec natura quicquam satis arduum aut absci- 6
sum erat, quod hosti aditum ascensumve difficilem
praeberet; omnia fastigio leni subvexa. ut tamen 7
aliquam imaginem valli obicerent, clitellas inligatas
oneribus velut struentes ad altitudinem solitam cir-
cumdabant cumulo sarcinarum omnis generis obiecto,
ubi ad moliendum clitellae defuerant. Punici exer- 8
citus postquam advenere, in tumulum quidem perfacile
agmen erexere; munitionis facies nova primo eos velut
miraculo quodam tenuit, cum duces undique vocifera- 9
rentur, quid starent et non ludibrium illud vix femi-
nis puerisve morandis satis validum distraherent diri-
perentque? captum hostem teneri latentem post sarcinas.
haec contemptim duces increpabant; ceterum neque 10
transilire nec moliri onera obiecta nec caedere stipatas
clitellas ipsisque obrutas sarcinis facile erat. truden- 11
tes sudibus cum amoliti obiecta onera armatis dedissent
viam, pluribusque idem partibus fieret, capta iam
undique castra erant. pauci a multis perculsique a 12
victoribus passim caedebantur; magna pars tamen
militum cum in propinquas refugisset silvas, in
castra P. Scipionis, quibus Ti. Fonteius legatus prae-
erat, perfugerunt. Cn. Scipionem alii in tumulo primo 13
impetu hostium caesum tradunt, alii cum paucis in
propinquam castris turrim perfugisse; hanc igni cir-
cumdatam atque ita exustis foribus, quas nulla moliri
potuerant vi, captam omnisque intus cum ipso impe-
ratore occisos. — Anno octavo, postquam in Hispaniam 14
venerat, Cn. Scipio undetricensimo die post fratris
mortem est interfectus. luctus ex morte eorum non
Romae maior quam per totam Hispaniam fuit; quin 15
apud civis partem doloris et exercitus amissi et
alienata provincia et publica trahebat clades; Hispa- 16
niae ipsos lugebant desiderabantque duces, Gnaeum
magis, quod diutius praefuerat iis priorque et favorem

occupaverat et specimen iustitiae temperantiaeque Ro-
manae primus dederat.
1 XXXVII. Cum deleti exercitus amissaeque Hispa-
2 niae viderentur, vir unus res perditas restituit. erat
in exercitu L. Marcius Septimi filius, eques Romanus,
impiger iuvenis animique et ingenii aliquanto quam
3 pro fortuna, in qua erat natus, maioris. ad summam
indolem accesserat Cn. Scipionis disciplina, sub qua
4 per tot annos omnis militiae artis edoctus fuerat. *is*
et ex fuga collectis militibus et quibusdam de prae-
sidiis deductis haud contemnendum exercitum fecerat
5 iunxeratque cum Ti. Fonteio, P. Scipionis legato. sed
tantum praestitit eques Romanus auctoritate inter
milites atque honore, ut castris citra Hiberum com-
munitis, cum ducem exercitus comitiis militaribus
6 creari placuisset, subeuntes alii aliis in custodiam
valli stationesque, donec per omnis suffragium iret,
ad L. Marcium cuncti summam imperii detulerint.
7 omne inde tempus — exiguum id fuit — muniendis
castris convehendisque commeatibus consumpsit; et
omnia imperia milites cum inpigre, tum haudqua-
8 quam abiecto animo exequebantur. ceterum postquam
Hasdrubalem Gisgonis venientem ad reliquias belli
delendas transisse Hiberum et adpropinquare adlatum
est, signumque pugnae propositum ab novo duce
9 milites viderunt, recordati, quos paulo ante impera-
tores habuissent quibusque et ducibus et copiis freti
prodire in pugnam soliti essent, flere omnes repente
et offensare capita et alii manus ad caelum tendere
deos incusantes, alii strati humi suum quisque nomi-
10 natim ducem implorare. neque sedari lamentatio
poterat excitantibus centurionibus manipulares et ipso
mulcente et increpante Marcio, quod in muliebris et
inutiles se proiecissent fletus potius, quam ad tutan-
dos semet ipsos et rem publicam secum acuerent
animos, et ne inultos imperatores suos iacere sinerent:
11 cum subito clamor tubarumque sonus — iam enim

prope vallum hostes erant — exauditur. inde verso
repente in iram luctu discurrunt ad arma, ac velut
accensi rabie concurrunt ad portas et in hostem
neglegenter atque incomposite venientem incurrunt.
extemplo inprovisa res pavorem incutit Poenis, mi- 12
rabundique, unde tot hostes subito exorti prope deleto
exercitu forent, unde tanta audacia, tanta fiducia sui
victis ac fugatis, quis imperator duobus Scipionibus
caesis exstitisset, quis castris praeesset, quis signum
dedisset pugnae — ad haec tot tam necopinata primo 13
omnium incerti stupentesque referunt pedem, dein
valida inpressione pulsi terga vertunt. et aut fugien- 14
tium caedes foeda fuisset aut temerarius periculosus-
que sequentium impetus, ni Marcius propere receptui
dedisset signum obsistensque ad prima signa et quos-
dam ipse retinens concitatam repressisset aciem. inde
in castra avidos adhuc caedisque et sanguinis reduxit.
Carthaginienses trepide primo ab hostium vallo acti 15
postquam neminem insequi viderunt, metu substitisse
rati contemptim rursus et sedato gradu in castra abeunt.

Par neglegentia in castris custodiendis fuit; nam 16
etsi propinquus hostis erat, tamen reliquias eum esse
duorum exercituum ante paucos dies deletorum suc-
currebat. ob hoc cum omnia neglecta apud hostis 17
essent, exploratis iis Marcius ad consilium prima
specie temerarium magis quam audax animum adiecit,
ut ultro castra hostium oppugnaret, facilius esse ratus 18
unius Hasdrubalis expugnari castra quam, si se rursus
tres exercitus ac tres duces iunxissent, sua defendi;
simul aut, *si* successisset coeptis, erecturum se ad- 19
flictas res aut, si pulsus esset, tamen ultro inferendo
arma contemptum sui dempturum. XXXVIII. ne tamen 1
subita res et nocturnus terror et iam non suae fortunae
consilium perturbaret, adloquendos adhortandosque sibi
milites ratus contione advocata ita disseruit: „vel mea 2
erga imperatores nostros vivos mortuosque pietas, vel
praesens omnium nostrum, milites, fortuna fidem cuivis

facere potest mihi hoc imperium, ut amplum iudicio
vestro, ita re ipsa grave ac sollicitum esse. quo enim
3 tempore, nisi metus maerorem obstupefaceret, vix ita
compos mei essem, ut aliqua solacia invenire aegro
animo possem, cogor vestram omnium vicem, quod
4 difficillimum in luctu est, unus consulere. et ne tum
quidem, ubi, quonam modo has reliquias duorum
exercituum patriae conservare possim, cogitandum
5 est, avertere animum ab assiduo maerore licet. praesto
est enim acerba memoria, et Scipiones me ambo dies
noctesque curis insomniisque agitant et excitant saepe
6 somno, neu se, neu invictos per octo annos in his
terris milites suos, commilitones vestros, neu rem
publicam patiar inultam, et suam disciplinam suaque
7 instituta sequi iubent et, ut imperiis vivorum nemo
oboedientior me uno fuerit, ita post mortem suam,
quod in quaque re facturos illos fuisse maxime cen-
8 seam, id optimum ducere. vos quoque velim, milites,
non lamentis lacrimisque tamquam extinctos prosequi
— vivunt vigentque fama rerum gestarum —, sed,
quotienscumque occurret memoria illorum, velut si
adhortantis signumque dantis videatis eos, ita proelia
9 inire. nec alia profecto species hesterno die oblata
oculis animisque vestris memorabile illud edidit proe-
lium, quo documentum dedistis hostibus non cum Sci-
10 pionibus extinctum esse nomen Romanum et, cuius
populi vis atque virtus non obruta sit Cannensi clade,
ex omni profecto saevitia fortunae emersuram esse.
11 nunc, quia tantum ausi estis sponte vestra, experiri
libet, quantum audeatis duce vestro auctore. non
enim hesterno die, cum signum receptui dedi sequen-
tibus effuse vobis turbatum hostem, frangere audaciam
vestram, sed differre in maiorem gloriam atque oppor-
12 tunitatem volui, ut postmodo praeparati incautos,
armati inermes atque etiam sopitos per occasionem
adgredi possetis. nec huius occasionis spem, milites,
13 forte temere, sed ex re ipsa conceptam habeo. a vobis

quoque profecto si quis quaerat, quonam modo pauci
a multis, victi a victoribus castra tutati sitis, nihil
aliud respondeatis, quam id ipsum timentis vos omnia
et operibus firmata habuisse *et* ipsos paratos in-
structosque fuisse. et ita se res habet: ad id, quod 14
ne timeatur fortuna facit, minime tuti sunt homines,
quia, quod neglexeris, incautum atque apertum habeas.
nihil omnium nunc minus metuunt hostes, quam ne 15
obsessi modo ipsi atque oppugnati castra sua ultro
oppugnemus. audeamus, quod credi non potest ausu-
ros nos. eo ipso, quod difficillimum videtur, facilius
erit. tertia vigilia noctis silenti agmine ducam vos. 16
exploratum habeo non vigiliarum ordinem, non sta-
tiones iustas esse. clamor in portis auditus et primus 17
impetus castra ceperit. tum inter torpidos somno
paventisque ad necopinatum tumultum et inermis in
cubilibus suis oppressos illa caedes edatur, a qua vos
hesterno die revocatos aegre ferebatis. scio audax 18
videri consilium; sed in rebus asperis et tenui spe
fortissima quaeque consilia tutissima sunt, quia, si in
occasionis momento, cuius praetervolat opportunitas,
cunctatus paulum fueris, nequiquam mox omissam
quaeras. unus exercitus in propinquo est, duo haud 19
procul absunt; nunc adgredientibus spes aliqua est;
et iam temptastis vestras atque illorum vires. si 20
diem proferimus et hesternae eruptionis fama con-
temni desierimus, periculum est, ne omnes duces,
omnes copiae conveniant. tres deinde duces, tres
exercitus sustinebimus hostium, quos Cn. Scipio in-
columi exercitu non sustinuit? ut dividendo copias 21
periere duces nostri, ita separatim ac divisi opprimi
possunt hostes. alia belli gerendi via nulla est.
proinde nihil praeter noctis proximae opportunitatem
expectemus. ite deis bene iuvantibus, corpora curate, 22
ut integri vigentesque eodem animo in castra hostium
inrumpatis, quo vestra tutati estis."

Laeti et audiere ab novo duce novum consilium, 23

et, quo audacius erat, magis placebat. reliquum diei
expediendis armis et curatione corporum consumptum,
et maior pars noctis quieti data est. quarta vigilia
1 movere. XXXIX. erant ultra proxuma castra sex
milium intervallo distantes aliae copiae Poenorum.
valles cava intererat, condensa arboribus. in huius
silvae medio ferme spatio cohors Romana arte Punica
2 abditur et equites. ita medio itinere intercepto
ceterae copiae silenti agmine ad proximos hostis
ductae, et, cum statio nulla pro portis neque in vallo
custodiae essent, velut in sua castra nullo usquam
3 obsistente penetravere. inde signa canunt et tollitur
clamor. pars semisomnos hostis caedunt, pars ignes
casis stramento arido tectis iniciunt, pars portas oc-
4 cupant, ut fugam intercludant. hostes simul ignis,
clamor, caedes velut alienatos sensibus nec audire
5 nec providere quicquam sinunt. incidunt inermes inter
catervas armatorum. alii ruunt ad portas, alii ob-
6 saeptis itineribus super vallum saliunt. et ut quis-
que evaserat, protinus ad castra altera fugiunt, ubi
ab cohorte et equitibus ex occulto procurrentibus cir-
7 cumventi caesique ad unum omnes sunt; quamquam,
etiamsi quis ex ea caede effugisset, adeo raptim a
captis propioribus castris in altera transcursum castra
ab Romanis est, ut praevenire nuntius cladis non
8 posset. ibi vero, quo longius ab hoste aberant, et
quia sub lucem pabulatum lignatumque et praedatum
quidam dilapsi fuerant, neglecta magis omnia ac so-
luta invenere, arma tantum in stationibus posita,
milites inermes aut humi sedentes accubantesque aut
9 obambulantes ante vallum portasque. cum his tam
securis solutisque Romani calentes adhuc ab recenti
pugna ferocesque victoria proelium ineunt. itaque
nequaquam resisti in portis potuit. intra portas con-
cursu ex totis castris ad primum clamorem et tumul-
10 tum facto atrox proelium oritur. diuque tenuisset, ni
cruenta scuta Romanorum visa indicium alterius cladis

Poenis atque inde pavorem iniecissent. hic terror in 11
fugam avertit omnis; effusique, qua iter est, nisi quos
caedes oppressit, exuuntur castris. ita nocte ac die
bina castra hostium expugnata ductu L. Marcii. Ad 12
triginta septem milia hostium caesa auctor est Claudius,
qui annales Acilianos ex Graeco in Latinum sermonem
vertit, captos ad mille octingentos triginta, praedam
ingentem partam; in ea fuisse clipeum argenteum 13
pondo centum triginta septem cum imagine Barcini
Hasdrubalis. Valerius Antias una castra Magonis capta 14
tradit, septem milia caesa hostium; altero proelio
eruptione pugnatum cum Hasdrubale, decem milia
occisa, quattuor milia trecentos triginta captos. Piso 15
quinque milia hominum, cum Mago cedentis nostros
effuse sequeretur, caesa ex insidiis scribit. apud omnis 16
magnum nomen Marcii ducis est. et verae gloriae
eius etiam miracula addunt: flammam ei contionanti
fusam e capite sine ipsius sensu cum magno pavore
circumstantium militum; monimentumque victoriae 17
eius de Poenis usque ad incensum Capitolium fuisse in
templo clipeum Marcium appellatum cum imagine
Hasdrubalis. — Quietae deinde aliquamdiu in Hispa- 18
nia res fuere utrisque post tantas in vicem acceptas
inlatasque clades cunctantibus periculum summae
rerum facere.

XL. Dum haec in Hispania geruntur, Marcellus 1
captis Syracusis, cum cetera in Sicilia tanta fide atque
integritate composuisset, ut non modo suam gloriam
sed etiam maiestatem populi Romani augeret, orna-
menta urbis, signa tabulasque, quibus abundabant Sy-
racusae, Romam devexit, hostium quidem illa spolia et
parta belli iure; ceterum inde primum initium mirandi 2
Graecarum artium opera licentiaeque huic sacra pro-
fanaque omnia vulgo spoliandi factum est, quae postremo
in Romanos deos, templum id ipsum primum, quod a
Marcello eximie ornatum est, vertit. visebantur enim 3
ab externis ad portam Capenam dedicata a. M. Mar-

cello templa propter excellentia eius generis orna-
4 menta, quorum perexigua pars comparet. Legationes
omnium ferme civitatium Siciliae ad eum convenie-
bant. dispar ut causa earum, ita condicio erat. qui
ante captas Syracusas aut non desciverant aut redi-
erant in amicitiam, ut socii fideles accepti cultique·
quos metus post captas Syracusas dediderat, ut victi
5 a victore leges acceperunt. erant tamen haud parvae
reliquiae belli circa Agrigentum Romanis, Epicydes
et Hanno duces reliqui prioris belli et tertius novus
ab Hannibale in locum Hippocratis missus, Liby-
phoenicum generis Hippacritanus — Muttinen popu-
lares vocabant —, vir inpiger et sub Hannibale
6 magistro omnis belli artes edoctus. huic ab Epicyde
et Hannone Numidae dati auxiliares, cum quibus ita
pervagatus est hostium agros, ita socios ad retinendos
in fide animos eorum ferendo in tempore cuique
7 auxilium adiit, ut brevi tempore totam Siciliam im-
pleret nominis sui, nec spes alia maior apud faventis
8 rebus Carthaginiensium esset. itaque inclusi ad *id*
tempus moenibus Agrigenti dux Poenus Syracusanus-
que non consilio Muttinis quam fiducia magis ausi
egredi extra muros ad Himeram amnem posuerunt
9 castra. quod ubi perlatum ad Marcellum est, ex-
templo copias movit et ab hoste quattuor ferme
milium intervallo consedit, quid agerent pararentve,
10 expectaturus. sed nullum neque locum neque tempus
cunctationi consiliove dedit Muttinės, transgressus
amnem ac stationibus hostium cum ingenti terrore
11 ac tumultu invectus. postero die prope iusto proelio
compulit hostis intra munimenta. inde revocatus
seditione Numidarum in castris facta, cum trecenti
ferme eorum Heracleam Minoam concessissent, ad
mitigandos revocandosque eos profectus magno opere
monuisse duces dicitur, ne absente se cum hoste ma-
12 nus consererent. id ambo aegre passi duces, magis
Hanno, iam ante anxius gloria eius: Muttinem sibi

modum facere, degenerem Afrum imperatori Cartha-
giniensi misso ab senatu populoque! is perpulit 13
cunctantem Epicyden, ut transgressi flumen in aciem
exirent: nam si Muttinem opperirentur, et secunda
pugnae fortuna evenisset, haud dubie Muttinis gloriam
fore. XLI. enimvero indignum ratus Marcellus se, 1
qui Hannibalem subnixum victoria Cannensi ab Nola
reppulisset, his terra marique victis ab se hostibus
cedere, arma propere capere milites et efferri signa
iubet. instruente exercitum decem effusis equis ad- 2
volant ex hostium acie Numidae nuntiantes populares
suos, primum ea seditione motos, qua trecenti ex
numero suo concesserint Heracleam, dein quod prae- 3
fectum suum ab obtrectantibus ducibus gloriae eius
sub ipsam certaminis diem ablegatum videant, quie-
turos in pugna. gens fallax promissi fidem praestitit. 4
itaque et Romanis crevit animus nuntio celeri per
ordines misso, destitutum ab equite hostem esse, quem
maxime timuerant, et territi hostes, praeterquam quod 5
maxima parte virium suarum non iuvabantur, timore
etiam incusso, ne ab suomet ipsi equite oppugnaren-
tur. itaque haud magni certaminis fuit *proelium*; 6
primus clamor atque inpetus rem decrevit. Numidae
cum in concursu quieti stetissent in cornibus, ut
terga dantis suos viderunt, fugae tantum parumper
comites facti, postquam omnes Agrigentum trepido 7
agmine petentes viderunt, ipsi metu obsidionis passim
in civitatis proxumas dilapsi. multa milia hominum
caesa, capta *sex milia* et octo elephanti. haec ultima
in Sicilia Marcelli pugna fuit. victor inde Syracu-
sas rediit.

Iam ferme in exitu annus erat; itaque senatus 8
Romae decrevit, ut P. Cornelius praetor litteras Ca-
puam ad consules mitteret: dum Hannibal procul 9
abesset, nec ulla magni discriminis res ad Capuam
gereretur, alter eorum, si ita videretur, ad magistratus
subrogandos Romam veniret. litteris acceptis inter se 10

consules comparant, ut Claudius comitia perficeret,
11 Fulvius ad Capuam maneret. consules Claudius crea-
vit Cn. Fulvium Centimalum et P. Sulpicium Servii
filium Galbam, qui nullum antea curulem magistratum
12 gessisset. praetores deinde creati *L. Cornelius Len-
tulus M.* Cornelius Cethegus C. Sulpicius *C. Calpurnius*
13 Piso. Pisoni iuris dictio urbana, Sulpicio Sicilia,
Cethego Apulia, Lentulo Sardinia evenit. consulibus
prorogatum in annum imperium est.

TITI LIVI
AB URBE CONDITA
LIBER XXVI.

PERIOCHA LIBRI XXVI.

Hannibal ad tertium lapidem ab urbe Roma super Anienem castra posuit. ipse cum duobus milibus equitum usque ad ipsam Capenam portam, ut situm urbis exploraret, obequitavit. et cum per triduum in aciem utrimque exercitus omnis descendisset, certamen tempestas diremit; nam cum in castra redisset, statim serenitas erat. Capua capta est a Q. Fulvio et Ap. Claudio consulibus. principes Campanorum veneno sibi mortem consciverunt. cum senatus Campanorum deligatus esset ad palos, ut securi feriretur, litteras a senatu missas Q. Fulvius consul, quibus iubebatur parcere, antequam legeret, in sinu posuit et lege agi iussit et supplicium peregit. cum comitiis apud populum quaereretur, cui mandaretur Hispaniarum imperium, nullo id volente suscipere P. Scipio, P. filius eius, qui in Hispania ceciderat, professus est se iturum et suffragio populi consensuque omnium missus Novam Carthaginem expugnavit, cum haberet annos XXIV videreturque divina stirpe creatus, quia et ipse, postquam togam acceperat, cotidie in Capitolio erat, et in cubiculo matris eius anguis saepe videbatur. res praeterea gestas in Sicilia continet et amicitiam cum Aetolis iunctam bellumque gestum adversus Acarnanas et Philippum, Macedoniae regem.

I. Cn. Fulvius Centimalus P. Sulpicius Galba con- 1
sules cum idibus Martiis magistratum inissent, senatu
in Capitolium vocato de re publica, de administratione
belli, de provinciis exercitibusque patres consuluerunt.
Q. Fulvio Ap. Claudio, prioris anni consulibus, pro- 2
rogatum imperium est atque exercitus, quos habebant,

decreti adiectumque, ne a Capua, quam obsidebant,
3 abscederent prius quam expugnassent. ea tum cura
maxime intentos habebat Romanos, non ab ira tantum,
quae in nullam umquam civitatem iustior fuit, quam
4 quod urbs tam nobilis ac potens, sicut defectione sua
traxerat aliquot populos, ita recepta inclinatura rursus
5 animos videbatur ad veteris imperii respectum. et prae-
toribus prioris anni, M. Iunio in Etruria, P. Sempronio
in Gallia, cum binis legionibus, quas habuerant, pro-
6 rogatum est imperium; prorogatum et M. Marcello,
ut pro consule in Sicilia reliqua belli perficeret eo
7 exercitu, quem haberet; si supplemento opus esset, sup-
pleret de legionibus, quibus P. Cornelius propraetor
8 in Sicilia praeesset, dum ne quem militem legeret ex
eo numero, quibus senatus missionem reditumque in
9 patriam negasset ante belli finem. C. Sulpicio, cui
Sicilia evenerat, duae legiones, quas P. Cornelius
habuisset, decretae et supplementum de exercitu Cn.
Fulvii, qui priore anno in Apulia foede caesus fugatus-
10 que erat. huic generi militum senatus eundem quem
Cannensibus finem statuerat militiae. additum etiam
utrorumque ignominiae est, ne in oppidis hibernarent
neve hiberna propius ullam urbem decem milibus pas-
11 suum aedificarent. L. Cornelio in Sardinia duae legiones
datae, quibus Q. Mucius praefuerat; supplementum, si
12 opus esset, consules scribere iussi. T. Otacilio et M.
Valerio Siciliae Graeciaeque ora cum legionibus classi-
busque, quibus praeerant, decretae; quinquaginta Graecia
cum legione una, centum Sicilia cum duabus legionibus
13 habebant naves. tribus et viginti legionibus Romanis
eo anno bellum terra marique est gestum.

1 II. Principio eius anni cum de litteris L. Marcii
referretur, res gestae magnificae senatui visae; titulus
honoris, quod imperio non populi iussu, non ex aucto-
ritate patrum dato "propraetor senatui" scripserat,
2 magnam partem hominum offendebat: rem mali exempli
esse, imperatores legi ab exercitibus et sollemne auspi-

candorum comitiorum in castra et provincias procul ab legibus magistratibusque ad militarem temeritatem transferri. et cum quidam referendum ad senatum cen- 3
serent, melius visum differri eam consultationem, donec proficiscerentur equites, qui ab Marcio litteras attulerant. rescribi de frumento et vestimentis exercitus 4
placuit eam utramque rem curae fore senatui; adscribi autem "propraetori L. Marcio" non placuit, ne id ipsum, quod consultationi reliquerant, pro praeiudicato ferret. dimissis equitibus de nulla re prius consules rettule- 5
runt, omniumque in unum sententiae congruebant, agendum cum tribunis plebis esse, primo quoque tempore ad plebem ferrent, quem cum imperio mitti placeret in Hispaniam ad eum exercitum, cui Cn. Scipio imperator praefuisset. ea res cum tribunis acta promul- 6
gataque est.

Sed aliud certamen occupaverat animos. C. Sem- 7
pronius Blaesus die dicta Cn. Fulvium ob exercitum in Apulia amissum in contionibus vexabat, multos imperatores temeritate atque inscitia exercitum in locum praecipitem perduxisse dictitans, neminem praeter Cn. 8
Fulvium ante conrupisse omnibus vitiis legiones suas, quam proderet. itaque vere dici posse prius eos perisse, quam viderent hostem, nec ab Hannibale, sed ab imperatore suo victos esse. neminem, cum suffragium 9
ineat, satis cernere, cui imperium, cui exercitum permittat. quid interfuisse inter Ti. Sempronium *et Cn. Fulvium? Ti. Sempronium*, cum ei servorum exercitus 10
datus esset, brevi effecisse disciplina atque imperio, ut nemo eorum generis ac sanguinis sui memor in acie esset, praesidio sociis, hostibus terrori essent; Cumas, Beneventum aliasque urbes eos velut e faucibus Hannibalis ereptas populo Romano restituisse: Cn. Ful- 11
vium Quiritium Romanorum exercitum, honeste genitos, liberaliter educatos servilibus vitiis imbuisse. ergo effecisse, ut feroces et inquieti inter socios, ignavi et inbelles inter hostes essent nec impetum modo Poe-

12 norum, sed ne clamorem quidem sustinere possent. nec
hercule mirum esse *cessisse* milites in acie, cum primus
13 omnium imperator fugeret; magis mirari se aliquos
stantis cecidisse, et non omnes comites Cn. Fulvi fuisse
pavoris ac fugae. C. Flaminium, L. Paulum, L. Postu-
mium, Cn. ac P. Scipiones cadere in acie maluisse
14 quam deserere circumventos exercitus: Cn. Fulvium
prope unum nuntium deleti exercitus Romam redisse.
facinus indignum esse Cannensem exercitum, quod ex
acie fugerit, in Siciliam deportatum, ne prius inde
dimittatur, quam hostis ex Italia decesserit, et hoc
15 idem in Cn. Fulvi legionibus nuper decretum: Cn. Fulvio
fugam ex proelio ipsius temeritate commisso impuni-
tam esse, et eum in ganea lustrisque, ubi iuventam
16 egerit, senectutem acturum, milites, qui nihil aliud
peccaverint, quam quod imperatoris similes fuerint,
relegatos prope in exilium ignominiosam pati militiam.
adeo imparem libertatem Romae diti ac pauperi, hono-
1 rato atque inhonorato esse. III. reus ab se culpam
in milites transferebat: eos ferociter pugnam poscentis
productos in aciem, non eo quo voluerint, quia serum
diei fuerit, sed postero die, et tempore et loco aequo
instructos, seu famam seu vim hostium non sustinuisse.
2 cum effuse omnes fugerent, se quoque turba ablatum,
ut Varronem Cannensi pugna, ut multos alios impe-
3 ratores. qui autem solum se restantem prodesse rei
publicae, nisi si mors sua remedio publicis cladibus
4 futura esset, potuisse? non se inopia commeatus in
loca iniqua incaute deductum, non agmine inexplorato
euntem insidiis circum*ventum;* vi aperta, armis, acie
victum. nec suorum animos nec hostium in potestate
habuisse: suum cuique ingenium audaciam aut pavo-
5 rem facere. bis est accusatus pecuniaque anquisitum;
tertio testibus datis, cum, praeterquam quod omnibus
probris onerabatur, iurati permulti dicerent fugae pavo-
risque initium a praetore ortum, ab eo desertos mili-
6 tes, cum haud vanum timorem ducis crederent, terga

dedisse, tanta ira accensa est, ut capite anquirendum
contio succlamaret. de eo quoque novum certamen 7
ortum; nam cum bis pecunia anquisisset, tertio capitis
se anquirere diceret, tribuni plebis appellati conlegae 8
negarunt se in mora esse, quo minus, quod ei more
maiorum permissum esset, seu legibus seu moribus
mallet, anquireret, quoad vel capitis vel pecuniae iudi-
casset privato. tum Sempronius perduellionis se iudi- 9
care Cn. Fulvio dixit diemque comitiis ab C. Calpurnio
praetore urbano petit. inde alia spes ab reo temptata 10
est, si adesse in iudicio Q. Fulvius frater posset, florens
tum et fama rerum gestarum et propinqua spe Capuae
potiundae. id cum per litteras miserabiliter pro fratris 11
capite scriptas petisset Fulvius, negassentque patres
e re publica esse abscedi a Capua, postquam dies co- 12
mitiorum aderat, Cn. Fulvius exulatum Tarquinios abiit.
id ei iustum exilium esse scivit plebs.

IV. Inter haec vis omnis belli versa in Ca- 1
puam erat; obsidebatur tamen acrius quam oppugna-
batur; nec aut famem tolerare servitia ac plebs poterant
aut mittere nuntios ad Hannibalem per custodias tam
artas. inventus est Numida, qui acceptis litteris eva- 2
surum se professus praestaret promissum. per media
Romana castra nocte egressus spem accendit Campanis,
dum aliquid virium superesset, ab omni parte eruptio-
nem temptandi. ceterum in multis certaminibus eque- 3
stria proelia ferme prospera faciebant, pedite superaban-
tur. sed nequaquam tam laetum vincere quam triste
vinci ulla parte erat ab obsesso et prope expugnato
hoste. inita tandem ratio est, ut quod viribus deerat 4
arte aequaretur. ex omnibus legionibus electi sunt
iuvenes maxime vigore ac levitate corporum veloces;
eis parmae breviores quam equestres et septena iacula
quaternos longa pedes data praefixa ferro, quale hastis
velitaribus inest. eos singulos in equos suos accipientes 5
equites adsuefecerunt et vehi post sese et desilire per-
niciter, ubi datum signum esset. *id* postquam ad- 6

suetudine cotidiana satis intrepide fieri visum est, in
campum, qui medius inter castra murumque erat, ad-
7 versus instructos Campanorum equites processerunt, et,
ubi ad coniectum teli ventum est, signo dato velites
desiliunt. pedestris inde acies ex equitatu repente in
hostium equites incurrit, iaculaque cum impetu alia
8 super alia emittunt. quibus plurimis in equos viros-
que passim coniectis permultos volneraverunt, pavoris
tamen plus ex re nova atque inopinata iniectum est,
et in perculsum hostem equites invecti fugam stragem-
9 que eorum usque ad portas fecerunt. inde equitatu
quoque superior Romana res fuit. institutum, ut veli-
10 tes in legionibus essent. auctorem peditum equiti in-
miscendorum centurionem Q. Navium ferunt, honorique
id ei apud imperatorem fuisse.

1 V. Cum in hoc statu ad Capuam res essent, Hanni-
balem diversum Tarentinae arcis potiundae Capuaeque
2 retinendae trahebant curae. vicit tamen respectus Ca-
puae, in quam omnium sociorum hostiumque conversos
videbat animos, documento futurae, qualemcumque
3 eventum defectio ab Romanis habuisset. igitur magna
parte impedimentorum relicta in Bruttiis et omni gra-
viore armatu cum delectis peditum equitumque quam
poterat aptissimus ad maturandum iter in Campaniam
contendit. secuti tamen tam raptim euntem tres et
4 triginta elephanti. in valle occulta post Tifata mon-
tem imminentem Capuae consedit. adveniens cum
castellum Galatiam praesidio vi pulso cepisset, in cir-
5 cumsedentis Capuam se vertit, praemissisque nuntiis
Capuam, quo tempore castra Romana adgressurus esset,
ut eodem et illi ad eruptionem parati portis omnibus
6 sese effunderent, ingentem praebuit terrorem. nam
alia parte ipse adortus est, alia Campani omnes, equites
peditesque, et cum iis Punicum praesidium, cui Bostar
7 et Hanno praeerant, erupit. Romani ut in re trepida,
ne ad unam concurrendo partem aliquid indefensi re-
8 linquerent, ita inter sese copias partiti sunt: Ap. Claudius

Campanis, Fulvius Hannibali est oppositus; C. Nero
propraetor cum equitibus sex legionum via, quae Sues-
sulam fert, C. Fulvius Flaccus legatus cum sociali
equitatu constitit e regione Volturni amnis. proelium 9
non solito modo clamore ac tumultu est coeptum, sed
ad alium virorum, equorum armorumque sonum dispo-
sita in muris Campanorum inbellis multitudo tantum
cum aeris crepitu, qualis in defectu lunae silenti nocte
cieri solet, edidit clamorem, ut averteret etiam pugnan-
tium animos. Campanos facile a vallo Appius arcebat; 10
maior vis ab altera parte Fulvium Hannibal et Poeni 11
urgebant. legio ibi sexta loco cessit, qua pulsa cohors
Hispanorum cum tribus elephantis usque ad vallum
pervasit, ruperatque mediam aciem Romanorum et in
ancipiti spe ac periculo erat, utrum in castra per-
rumperet an intercluderetur a suis. quem pavorem 12
legionis periculumque castrorum Fulvius ubi vidit,
Q. Navium primoresque alios centurionum hortatur, ut
cohortem hostium sub vallo pugnantem invadant: in
summo discrimine rem verti; aut viam dandam iis esse, 13
et minore conatu, quam condensam aciem rupissent,
in castra inrupturos, aut conficiendos sub vallo esse.
nec magni certaminis rem fore: paucos esse et ab suis 14
interclusos, et quae, dum paveat Romanus, interrupta
acies videatur, eam, si se utrimque in hostem vertat,
ancipiti pugna medios circumventuram. Navius ubi 15
haec imperatoris dicta accepit, secundi hastati signum
ademptum signifero in hostis infert, iacturum in medios
eos minitans, ni se propere sequantur milites et par-
tem capessant pugnae. ingens corpus erat, et arma 16
honestabant, et sublatum alte signum converterat ad
spectaculum cives hostesque. ceterum postquam iam 17
ad signa pervenerat Hispanorum, tum undique in eum
tragulae coniectae et prope tota in unum acies versa;
sed neque multitudo hostium neque telorum vis arcere
impetum eius viri potuerunt. VI. Et M. Atilius lega- 1
tus primi principis ex eadem legione signum inferre

in cohortem Hispanorum coepit; et qui castris prae-
erant L. Porcius Licinus et T. Popilius legati pro vallo
acriter propugnant elephantosque transgredientes in
2 ipso vallo conficiunt. quorum corporibus cum oppleta
fossa esset, velut aggere aut ponte iniecto transitum
hostibus dedit. ibi *su*per stragem iacentium elephan-
3 torum atrox edita caedes. altera in parte castrorum
iam inpulsi erant Campani Punicumque praesidium et
sub ipsa porta Capuae, quae Vulturnum fert, pugna-
4 batur; neque tam armati inrumpentibus Romanis re-
sistebant, quam porta ballistis scorpionibusque instructa
5 missilibus procul hostis arcebat. et suppressit impetum
Romanorum vulnus imperatoris Ap. Claudi, cui suos
ante prima signa adhortanti sub laevo umero summum
pectus gaeso ictum est. magna vis tamen hostium
ante portam est caesa, ceteri trepidi in urbem con-
6 pulsi. et Hannibal, postquam cohortis Hispanorum
stragem vidit summaque vi castra hostium defendi,
omissa oppugnatione recipere signa et convertere agmen
peditum obiecto ab tergo equitatu, ne hostis instaret,
7 coepit. legionum ardor ingens ad hostem insequen-
dum fuit; Flaccus receptui cani iussit, satis ad utrum-
que profectum ratus, ut et Campani, quam haud mul-
tum in Hannibale praesidii esset, et ipse Hannibal
8 sentiret. caesa eo die qui huius pugnae auctores sunt
octo milia hominum de Hannibalis exercitu, tria ex
Campanis tradunt, signaque Carthaginiensibus quin-
9 decim adempta, duodeviginti Campanis. apud alios
nequaquam tantam molem pugnae inveni plusque pa-
voris quam certaminis fuisse, cum inopinato in castra
Romana Numidae Hispanique cum elephantis inru-
10 pissent, elephanti per media castra vadentes stragem
tabernaculorum ingenti sonitu ac fugam abrumpentium
11 vincula iumentorum facerent; fraudem quoque super
tumultum adiectam inmissis ab Hannibale, qui habitu
Italico gnari Latinae linguae iuberent consulum ver-
bis, quoniam amissa castra essent, pro se quemque

militum in proxumos montes fugere; sed eam celeriter 12
cognitam fraudem oppressamque magna caede hostium;
elephantos igni e castris exactos. Hoc ultimum — ut- 13
cumque initum finitumque est — ante deditionem Ca-
puae proelium fuit. medix tuticus, qui summus magi-
stratus apud Campanos est, eo anno Seppius Loesius
erat, loco obscuro tenuique fortuna ortus. matrem 14
eius quondam pro pupillo eo procurantem familiare
ostentum, cum respondisset haruspex summum quod
esset imperium Capuae perventurum ad eum puerum,
nihil ad eam spem adgnoscentem dixisse ferunt "ne 15
tu perditas res Campanorum narras, ubi summus honos
ad filium meum perveniet." ea ludificatio veri et ipsa 16
in verum vertit; nam cum fame ferroque urgerentur
nec spes ulla superesset sisti *posse*, *iis*, *qui nati* in
spem honorum erant, honores detrectantibus, Loesius 17
querendo desertam ac proditam a primoribus Capuam
summum magistratum ultimus omnium Campanorum
cepit.

VII. Ceterum Hannibal ut nec hostis elici amplius 1
ad pugnam vidit neque per castra eorum perrumpi ad
Capuam posse, ne suos quoque commeatus interclu- 2
derent novi consules, abscedere inrito incepto et movere
a Capua statuit castra. multa secum, quonam inde 3
ire pergeret, volventi subiit animum impetus caput
ipsum belli Romam petendi, cuius rei semper cupitae
praetermissam occasionem post Cannensem pugnam et
alii vulgo fremebant et ipse non dissimulabat: necopi- 4
nato pavore ac tumultu non esse desperandum aliquam
partem urbis occupari posse; et, si Roma in discri- 5
mine esset, Capuam extemplo omissuros aut ambo
imperatores Romanos aut alterum ex iis, et, si divi-
sissent copias, utrumque infirmiorem factum aut sibi
aut Campanis bene gerendae rei fortunam daturos esse.
una ea cura angebat, ne, ubi abscessisset, extemplo 6
dederentur Campani. Numidam promptum ad omnia
audenda *agenda*que donis perlicit, ut litteris acceptis

specie transfugae castra Romana ingressus altera parte
7 clam Capuam pervadat. litterae autem erant adhorta-
tione plenae: profectionem suam, quae salutaris illis
foret, abstracturam ad defendendam Romam ab op-
pugnanda Capua duces atque exercitus Romanos. ne
8 desponderent animos; tolerando paucos dies totam so-
9 luturos obsidionem. inde navis in flumine Vulturno
conprehensas subigi ad id, quod iam ante praesidii causa
10 fecerat, castellum iussit. quarum ubi tantam copiam
esse, ut una nocte traici posset exercitus, allatum est,
cibariis decem dierum praeparatis deductas nocte ad
fluvium legiones ante lucem traiecit.

1 VIII. Id priusquam fieret, ita futurum conpertum
ex transfugis Fulvius Flaccus senatui Romam cum
scripsisset, varie animi hominum pro cuiusque ingenio
2 adfecti sunt. ut in re tam trepida senatu extemplo
vocato P. Cornelius, cui Asinae cognomen erat, omnes
duces exercitusque ex tota Italia neque Capuae neque
ullius alterius rei memor ad urbis praesidium revo-
3 cabat; Fabius Maximus abscedi a Capua terrerique et
circumagi ad nutus comminationesque Hannibalis flagi-
4 tiosum ducebat: qui ad Cannas victor ire tamen ad
urbem ausus non esset, eum a Capua repulsum spem
5 potiundae urbis Romae cepisse! non ad Romam ob-
sidendam, sed ad Capuae liberandam obsidionem ire.
Romam cum eo exercitu, qui ad urbem esset, Iovem
foederum ruptorum ab Hannibale testem deosque alios
6 defensuros esse. has diversas sententias media sen-
tentia P. Valerii Flacci vicit, qui utriusque rei memor
imperatoribus, qui ad Capuam essent, scribendum cen-
suit, quid ad urbem praesidii esset; quantas autem
Hannibal copias duceret aut quanto exercitu ad Ca-
7 puam obsidendam opus esset, ipsos scire. si ita Romam
e ducibus alter et exercitus pars mitti posset, ut ab
reliquo et duce et exercitu Capua recte obsideretur,
8 inter se compararent Claudius Fulviusque, utri obsi-
denda Capua, utri ad prohibendam obsidione patriam

Romam veniundum esset. hoc senatus consulto Capuam 9
perlato Q. Fulvius proconsul, cui, collega ex vulnere
ae*gro*, *di*grediundum Romam erat, e tribus exercitibus
milite electo, ad quindecim milia peditum, mille equites
Vulturnum traducit. inde cum Hannibalem Latina via 10
iturum satis comperisset, ipse per Appiae municipia
quaeque propter eam viam sunt, Setiam, Coram, La-
vinium praemisit, ut commeatus paratos et in urbibus 11
haberent et ex agris deviis in viam proferrent prae-
sidiaque in urbes contraherent, ut sua cuique res pu-
blica in manu esset.

IX. Hannibal quo die Vulturnum est transgressus, 1
haud procul a flumine castra posuit; postero die praeter 2
Cales in agrum Sidicinum pervenit. ibi diem unum
populando moratus per Suessanum Allifanumque et
Casinatem agrum via Latina ducit. sub Casino biduo
stativa habita et passim populationes factae. inde prae- 3
ter Interamnam Aquinumque in Fregellanum agrum ad
Lirim fluvium ventum, ubi intercisum pontem a Fre-
gellanis morandi itineris causa invenit. et Fulvium 4
Vulturnus tenuerat amnis navibus ab Hannibale in-
censis rates ad traiciendum exercitum in magna inopia
materiae aegre comparantem. traiecto ratibus exercitu 5
relicum Fulvio expeditum iter non per urbes modo
sed circa viam expositis benigne commeatibus erat,
alacresque milites alius alium, ut adderet gradum me-
mor ad defendendam iri patriam, hortabantur. Romam 6
Fregellanus nuntius diem noctemque itinere continuato
ingentem attulit terrorem; tumultuosius, quam *quod*
allatum erat, *con*cursus hominum adfingentium vana
auditis totam urbem concitat. ploratus mulierum non 7
ex privatis solum domibus exaudiebatur, sed undique
matronae in publicum effusae circa deum delubra dis-
currunt, crinibus passis aras verrentes, nixae genibus,
supinas manus ad caelum ac deos tendentes orantes- 8
que, ut urbem Romanam e manibus hostium eriperent
matresque Romanas et liberos parvos inviolatos ser-

9 varent. senatus magistratibus in foro praesto est, si
quid consulere velint. alii accipiunt imperia discedunt-
que ad suas quisque officiorum partes, alii offerunt
se, si quo usus operae sit. praesidia in arce, in Ca-
pitolio, in muris, circa urbem, in monte etiam Albano
10 atque arce Aefulana ponuntur. inter hunc tumultum
Q. Fulvium proconsulem profectum cum exercitu Capua
adfertur; cui ne minueretur imperium, si in urbem
venisset, decernit senatus, ut Q. Fulvio par cum con-
11 sulibus imperium esset. Hannibal infestius perpopulato
agro Fregellano propter intercisos pontis, per Frusi-
natem Ferentinatemque et Anagninum agrum in Labi-
12 canum venit. inde Algido Tusculum petiit, nec receptus
moenibus infra Tusculum dextrorsus Gabios descendit.
inde in Pupiniam exercitu demisso octo milia passuum
13 ab Roma posuit castra. quo propius hostis accedebat,
eo maior caedes fiebat fugientium praecedentibus Nu-
midis, pluresque omnium generum atque aetatium
capiebantur.

1 X. In hoc tumultu Fulvius Flaccus porta Capena
cum exercitu Romam ingressus media urbe per Carinas
Esquilias contendit; inde egressus inter Esquilinam
2 Collinamque portam posuit castra. aediles plebis com-
meatum eo conportarunt. consules senatusque in castra
venerunt. ibi de summa re publica consultatum. pla-
cuit consules circa portas Collinam Esquilinamque
ponere castra, C. Calpurnium praetorem urbanum Capi-
tolio atque arci praeesse et senatum frequentem in
foro contineri, si quid in tam subitis rebus consulto
3 opus esset. Inter haec Hannibal ad Anienem fluvium
tria milia passuum ab urbe castra admovit. ibi sta-
tivis positis ipse cum duobus milibus equitum ad por-
tam Collinam usque ad Herculis templum est progressus
atque, unde proxime poterat, moenia situmque urbis
4 obequitans contemplabatur. id eum tam licenter atque
otiose facere Flacco indignum visum est; itaque immisit
equites summoverique atque in castra redigi hostium

equitatum iussit. cum commissum proelium esset, con- 5
sules transfugas Numidarum, qui tum in Aventino ad
mille et ducenti erant, media urbe transire Esquilias
iusserunt, nullos aptiores inter convalles tectaque hor- 6
torum et sepulcra et cavas undique vias ad pugnan-
dum futuros rati. quos cum ex arce Capitolioque clivo
Publicio in equis decurrentis quidam vidissent, captum
Aventinum conclamaverunt. ea res tantum tumultum 7
ac fugam praebuit, ut, nisi castra Punica extra urbem
fuissent, effusura se omnis pavida multitudo fuerit;
tunc in domos atque in tecta refugiebant vagosque in
viis suos *pro* hostibus lapidibus telisque incessebant.
nec comprimi tumultus aperirique error poterat re- 8
fertis itineribus agrestium turba pecorumque, quae
repentinus pavor in urbem compulerat. equestre proe- 9
lium secundum fuit, summotique hostes sunt. et quia
multis locis comprimendi tumultus erant, qui temere
oriebantur, placuit omnes, qui dictatores, consules cen-
soresve fuissent, cum imperio esse, donec recessisset
a muris hostis. et diei quod reliquum fuit et nocte 10
insequenti multi temere excitati tumultus sunt com-
pressique.

XI. Postero die transgressus Anienem Hannibal 1
in aciem omnis copias eduxit; nec Flaccus consulesque
certamen detrectavere. instructis utrimque exercitibus 2
in eius pugnae casum, in qua urbs Roma victori prae-
mium esset, imber ingens grandine mixtus ita utram-
que aciem turbavit, ut vix armis retentis in castra
sese receperint nullius rei minore quam hostium metu.
et postero die eodem loco acies instructas eadem tem- 3
pestas diremit. ubi recepissent se in castra, mira sere-
nitas cum tranquillitate oriebatur. in religionem ea 4
res apud Poenos versa est, auditaque vox Hannibalis
fertur, potiundae sibi urbis Romae modo mentem non
dari, modo fortunam. minuere etiam spem eius duae 5
aliae, parva magnaque, res: magna illa, quod, cum
ipse ad moenia urbis Romae armatus sederet, milites

sub vexillis in supplementum Hispaniae profectos audiit;
6 parva autem, quod *per* eos dies eum forte agrum, in
quo ipse castra haberet, venisse nihil ob id deminuto
7 pretio cognitum ex quodam captivo est. id vero adeo
superbum atque indignum visum, eius soli, quod ipse
bello captum possideret haberetque, inventum Romae
emptorem, ut extemplo vocato praecone tabernas argen-
tarias, quae circa forum Romanum essent, iusserit
8 venire. his motus ad Tutiam fluvium castra rettulit,
sex milia passuum ab urbe. inde ad lucum Feroniae
pergit ire, templum ea tempestate inclutum divitiis.
9 Capenates aliique, *qui* accolae eius erant, primitias
frugum eo donaque alia pro copia portantes multo
auro argentoque id exornatum habebant. iis omnibus
donis tum spoliatum templum. aeris acervi, cum rudera
milites religione inducti iacerent, post profectionem
10 Hannibalis magni inventi. huius populatio templi haud
dubia inter scriptores est. Coelius Romam euntem ab
Ereto devertisse eo Hannibalem tradit iterque eius ab
11 Reate Cutiliisque et ab Amiterno orditur; ex Campania
in Samnium, inde in Paelignos pervenisse praeterque
oppidum Sulmonem in Marrucinos transisse, inde Al-
bensi agro in Marsos, hinc Amiternum Forulosque
12 vicum venisse. neque ibi error est, quod tanti *ducis*
*tanti*que exercitus vestigia intra tam brevis aevi memo-
riam potuerint confundi — isse enim ea constat —,
13 tantum id interest, veneritne eo itinere ad urbem, an
ab urbe in Campaniam redierit.
1 XII. Ceterum non quantum Romanis pertinaciae
ad premendam obsidione Capuam fuit, tantum ad de-
2 fendendam Hannibali. namque *per Samnium* et Lucanos
in Bruttium agrum ad fretum ac Regium eo cursu
contendit, ut prope repentino adventu incautos op-
3 presserit. Capua etsi nihilo segnius obsessa per eos
dies fuerat, tamen adventum Flacci sensit, et admiratio
4 orta est non simul regressum Hannibalem. inde per
conloquia intellexerunt relictos se desertosque et spem

Capuae retinendae deploratam apud Poenos esse. ac- 5
cessit edictum proconsulis ex senatus consulto propo-
situm vulgatumque apud hostis, ut qui civis Campanus
ante certam diem transisset, sine fraude esset. nec 6
ulla facta est transitio metu magis eos quam fide con-
tinente, quia maiora in defectione deliquerant, quam
quibus ignosci posset. ceterum quem ad modum nemo 7
privato consilio ad hostem transibat, ita nihil salu-
tare in medium consulebatur. nobilitas rem publicam 8
deseruerant neque in senatum cogi poterant; in magi-
stratu erat, qui non sibi honorem adiecisset, sed in-
dignitate sua vim ac ius magistratui, quem gerebat,
dempsisset; iam ne in foro quidem aut publico loco 9
principum quisquam apparebat, domibus inclusi patriae
occasum cum suo exitio in dies expectabant; summa 10
curae omnis in Bostarem Hannonemque, praefectos
praesidii Punici, versa erat, suo, non sociorum peri-
culo sollicitos. ii conscriptis ad Hannibalem litteris 11
non libere modo sed etiam aspere, quibus non Capuam
solam traditam in manum hostibus, sed se quoque *et*
praesidium in omnis cruciatus proditos incusabant: ab- 12
isse eum in Bruttios velut avertentem sese, ne Capua
in oculis eius caperetur; at hercule Romanos ne op-
pugnatione quidem urbis Romanae abstrahi a Capua
obsidenda potuisse: tanto constantiorem inimicum Ro- 13
manum quam amicum Poenum esse. si redeat Capuam
bellumque omne eo vertat, et se et Campanos paratos
eruptioni fore. non cum Reginis neque Tarentinis 14
bellum gesturos transisse Alpis; ubi Romanae legiones
sint, ibi et Carthaginiensium exercitus debere esse. sic
ad Cannas, sic ad Trasumennum rem bene gestam
coeundo conferundoque cum hoste castra, fortunam
temptando. in hanc sententiam litterae conscriptae 15
Numidis proposita mercede eam professis operam dan-
tur. ii specie transfugarum cum ad Flaccum in castra
venissent, ut inde tempore capto abirent, famesque,
quae iam diu Capuae erat, nulli non probabilem causam

16 transitionis faceret, mulier repente Campana in castra
venit, scortum transfugarum unius, indicatque impera-
tori Romano Numidas fraude composita transisse litte-
17 rasque ad Hannibalem ferre: id unum ex iis, qui sibi
rem aperuisset, arguere sese paratam esse. productus
primo satis constanter ignorare se mulierem simulabat;
paulatim dein convictus veris, cum tormenta posci et
parari videret, fassus id ita esse, litteraeque prolatae,
18 et additum etiam indicio, quod celabatur, et alios specie
19 transfugarum Numidas vagari in castris Romanis. ii
supra septuaginta comprensi et cum transfugis novis
mulcati virgis manibusque praecisis Capuam rediguntur.
conspectum tam triste supplicium fregit animos Cam-
1 panorum. XIII. concursus ad curiam populi factus
coegit Loesium senatum vocare; et primoribus, qui
iam diu publicis consiliis aberant, propalam minaban-
tur, nisi venirent in senatum, circa domos eorum ituros
se et in publicum omnis vi extracturos esse. is timor
2 frequentem senatum magistratui praebuit. ibi cum
ceteri de legatis mittendis ad imperatores Romanos
agerent, Vibius Virrius, qui defectionis auctor ab Ro-
manis fuerat, interrogatus sententiam negat eos, qui
3 de legatis et de pace ac deditione loquantur, memi-
nisse, nec quid facturi fuerint, si Romanos in potestate
4 habuissent, nec quid ipsis patiendum sit. "quid? vos"
inquit "eam deditionem fore censetis, qua quondam,
ut adversus Samnites auxilium impetraremus, nos nostra-
5 que omnia Romanis dedidimus? iam e memoria ex-
cessit, quo tempore et in qua fortuna a populo Romano
defecerimus? iam, quem ad modum in defectione prae-
sidium, quod poterat emitti, per cruciatum et ad con-
6 tumeliam necarimus? quotiens in obsidentis quam
inimice eruperimus, castra oppugnarimus, Hannibalem
vocaverimus ad opprimendos eos? hoc, quod recen-
tissimum est, ad oppugnandam Romam hinc eum mise-
7 rimus? age contra, quae illi infeste in nos fecerint,
repetite, ut ex eo, quid speretis, habeatis. cum hostis

alienigena *in* Italia esset, et Hannibal hostis, et cuncta
bello arderent, omissis omnibus, omisso ipso Hanni-
bale ambo consules et duo consulares exercitus ad
Capuam oppugnandam miserunt. alterum annum cir- 8
cumvallatos inclusosque nos fame macerant, et ipsi
nobiscum ultima pericula et gravissimos labores per-
pessi, circa vallum ac fossas saepe trucidati ac prope
ad extremum castris exuti. sed omitto haec: vetus 9
atque usitata res est in oppugnanda hostium urbe
labores ac pericula pati. illud irae atque odii execra-
bilis *inexpiabilis*que indicium est: Hannibal ingentibus 10
copiis peditum equitumque castra oppugnavit et ex
parte cepit: tanto periculo nihil moti sunt ab obsi-
dione; profectus trans Vulturnum perussit Calenum
agrum: nihil tanta sociorum clade avocati sunt; ad 11
ipsam urbem Romam infesta signa ferri iussit: eam
quoque tempestatem imminentem spreverunt; trans-
gressus Anienem amnem tria milia passum ab urbe
castra posuit, postremo ad moenia ipsa et ad portas
accessit, Romam se adempturum eis, nisi omitterent
Capuam, ostendit: non omiserunt. feras bestias, caeco 12
impetu ac rabie concitatas, si ad cubilia et catulos
earum ire pergas, ad opem suis ferendam avertas:
Romanos Roma circumsessa, coniuges, liberi, quorum 13
ploratus hinc prope exaudiebantur, arae, foci, deum
delubra, sepulcra maiorum temerata ac violata a Capua
non averterunt: tanta aviditas supplicii expetendi, tanta
sanguinis nostri hauriendi est sitis. nec iniuria forsi- 14
tan: nos quoque idem fecissemus, si data fortuna esset.
itaque quoniam aliter dis immortalibus est visum, cum
mortem ne recusare quidem debeam, cruciatus contu-
meliasque, quas parat hostis, dum liber, dum mei
potens sum, effugere morte, praeterquam honesta, etiam
leni possum. non videbo Ap. Claudium et Q. Fulvium 15
victoria insolenti subnixos, neque vinctus per urbem
Romanam triumphi spectaculum trahar, ut deinde in
carc*ere* *expi*rem aut *ad* palum deligatus lacerato virgis

tergo cervicem securi Romanae subiciam; nec dirui
incendique patriam videbo, nec rapi ad stuprum matres
16 Campanas virginesque et ingenuos pueros. Albam, unde
ipsi oriundi erant, a fundamentis proruerunt, ne stirpis,
ne memoria originum suarum extaret: nedum eos Ca-
puae parsuros credam, cui infestiores quam Carthagini
17 sunt. itaque quibus vestrum ante fato cedere, quam
haec tot tam acerba videant, in animo est, iis apud
18 me hodie epulae instructae parataeque sunt. satiatis
vino ciboque poculum idem, quod mihi datum fuerit,
circumferetur: ea potio corpus a cruciatu, animum a
contumeliis, oculos, auris a videndis audiendisque omni-
bus acerbis indignisque, quae manent victos, vindicabit.
parati erunt, qui magno rogo in propatulo aedium
19 accenso corpora exanima iniciant. haec una via et
honesta et libera ad mortem. et ipsi virtutem mira-
buntur hostes, et Hannibal fortis socios sciet ab se
1 desertos ac proditos esse." XIV. Hanc orationem Virri
plures cum adsensu audierunt, quam forti animo id,
2 quod probabant, exsequi potuerunt: maior pars senatus,
multis saepe bellis expertam populi Romani clemen-
tiam haud diffidentes sibi quoque placabilem fore,
legatos ad dedendam Romanis Capuam decreverunt
3 miseruntque. Vibium Virrium septem et viginti ferme
senatores domum secuti sunt epulatique cum eo et,
quantum facere potuerant alienatis mentibus vino ab
imminentis sensu mali, venenum omnes sumpserunt;
4 inde misso convivio dextris inter se datis ultimoque
conplexu conlacrimantes suum patriaeque casum alii,
ut eodem rogo cremarentur, manserunt, alii domos
5 digressi sunt. inpletae cibis vinoque venae minus effica-
cem in maturanda morte vim veneni fecerunt: itaque
noctem totam plerique eorum et diei insequentis par-
tem cum animam egissent, omnes tamen prius, quam
aperirentur hostibus portae, expirarunt.

6 Postero die porta Iovis, quae adversus castra Ro-
mana erat, iussu proconsulis aperta est. ea intromissa

legio una et duae alae cum C. Fulvio legato. is cum 7
omnium primum arma telaque, quae Capuae erant, ad
se conferenda curasset, custodiis ad omnes portas dispo-
sitis, ne quis exire aut emitti posset, praesidium Pu-
nicum comprehendit, senatum Campanum ire in castra
ad imperatores Romanos iussit. quo cum venissent, 8
extemplo iis omnibus catenae iniectae, iussique ad
quaestores deferre quod auri atque argenti haberent.
auri pondo duo milia septuaginta fuit, argenti triginta
milia pondo et mille ducenta. senatores quinque et 9
viginti Cales in custodiam, duodetriginta Teanum missi,
quorum de sententia maxime descitum ab Romanis
constabat. XV. de supplicio Campani senatus haud- 1
quaquam inter Fulvium Claudiumque conveniebat: facilis
impetrandae veniae Claudius, Fulvio durior sententia
erat. itaque Appius Romam ad senatum arbitrium eius 2
rei totum reiciebat: percunctandi etiam aequum esse 3
potestatem fieri patribus, num communicassent consilia
cum aliquis sociorum Latini nominis [municipiorum],
et num ope eorum in bello forent adiuti. id vero 4
minime committendum esse Fulvius dicere, ut solli-
citarentur criminibus dubiis sociorum fidelium animi
et subicerentur indicibus, quis *neque quid dicerent* ne-
que quid facerent, quicquam umquam pensi fuisset;
itaque se eam quaestionem oppressurum extincturum-
que. ab hoc sermone cum digressi essent, et Appius 5
quamvis ferociter loquentem collegam non dubitaret
tamen litteras super tanta re ab Roma expectaturum,
Fulvius, ne id ipsum impedimentum incepto foret, di- 6
mittens praetorium tribunis militum ac praefectis so-
cium imperavit, uti duobus milibus equitum delectis
denuntiarent, ut ad tertiam bucinam praesto essent.
cum hoc equitatu nocte Teanum profectus prima luce 7
portam intravit atque in forum perrexit; concursuque
ad primum equitum ingressum facto magistratum Sidi-
cinum citari iussit imperavitque, ut produceret Cam-
panos, quos in custodia haberet. producti omnes vir- 8

gisque caesi ac securi percussi. inde citato equo Cales
percurrit; ubi cum in tribunali consedisset productique
Campani deligarentur ad palum, eques citus ab Roma
venit litterasque a C. Calpurnio praetore Fulvio et
9 senatus consultum tradit. murmur ab tribunali totam
contionem pervasit, differri rem integram ad patres
de Campanis. et Fulvius id ita esse ratus acceptas
litteras neque resolutas cum in gremio reposuisset,
praeconi imperavit, ut lictorem lege agere iuberet. ita
de iis quoque, qui Calibus erant, sumptum supplicium.
10 tum litterae lectae senatusque consultum serum ad
impediendam rem actam, quae summa ope adproperata
11 erat, ne impediri posset. consurgentem iam Fulvium
Taurea Vibellius Campanus, per mediam vadens tur-
bam, nomine inclamavit et, cum mirabundus, quidnam
12 sese vellet, resedisset Flaccus, "me quoque" inquit
"iube occidi, ut gloriari possis multo fortiorem, quam
13 ipse es, virum abs te occisum esse." cum Flaccus
negaret profecto satis compotem mentis esse, modo
prohiberi etiam se, si id vellet, senatus consulto di-
14 ceret, tum Vibellius "quando quidem" inquit "capta
patria, propinquis amicisque amissis, cum ipse manu
mea coniugem liberosque interfecerim, ne quid in-
digni paterentur, mihi ne mortis quidem copia eadem
est, quae his civibus meis, petatur a virtute invisae
15 huius vitae vindicta." atque ita gladio, quem veste
texerat, per adversum pectus transfixus ante pedes
1 imperatoris moribundus procubuit. XVI. Quia et quod
ad supplicium attinet Campanorum et pleraque alia de
Flacci unius sententia acta erant, mortuum Ap. Clau-
2 dium sub deditionem Capuae quidam tradunt. hunc
quoque ipsum Tauream neque sua sponte venisse Cales
neque sua manu interfectum, sed cum inter ceteros
ad palum deligatus *quiritaret*, quia parum inter stre-
pitus exaudiri possent quae vociferabatur, silentium
3 fieri Flaccum iussisse; tum Tauream illa, quae ante
memorata sunt, dixisse, virum se fortissimum ab ne-

quaquam pari ad virtutem occidi; sub haec dicta iussu
proconsulis praeconem ita pronuntiasse: "lictor, viro
forti adde virgas et in eum primum lege age." lectum 4
quoque senatus consultum, priusquam securi feriret,
quidam auctores sunt; sed quia adscriptum in senatus
consulto fuerit, si ei videretur, integram rem ad sena-
tum reiceret, interpretatum esse, quid magis e re
publica duceret, aestimationem sibi permissam.
Capuam a Calibus reditum est, Atellaque et Ca- 5
latia in deditionem acceptae. ibi quoque in eos, qui
capita rerum erant, animadversum. ita ad septuaginta 6
principes senatus interfecti, trecenti ferme nobiles Cam-
pani in carcerem conditi; alii per sociorum Latini
nominis urbes in custodias dati variis casibus interie-
runt; multitudo alia civium Campanorum venum data.
de urbe agroque reliqua consultatio fuit, quibusdam 7
delendam censentibus urbem praevalidam, propinquam,
inimicam. ceterum praesens utilitas vicit; nam propter
agrum, quem omni fertilitate terrae satis constabat
primum in Italia esse, urbs servata est, ut esset aliqua
aratorum sedes. urbi frequentandae multitudo incola- 8
rum libertinorumque et institorum opificumque retenta;
ager omnis et tecta publica populi Romani facta.
ceterum habitari tantum tamquam urbem Capuam fre- 9
quentarique placuit, corpus nullum civitatis nec sena-
tum nec plebis concilium nec magistratus esse: sine 10
consilio publico, sine imperio multitudinem, nullius rei
inter se sociam, ad consensum inhabilem fore; prae-
fectum ad iura reddenda ab Roma quotannis missuros.
ita ad Capuam res compositae consilio ab omni parte 11
laudabili. severe et celeriter in maxime noxios animad-
versum; multitudo civium dissipata in nullam spem
reditus; non saevitum incendiis ruinisque in tecta in-
noxia murosque, et cum emolumento quaesita etiam 12
apud socios lenitatis species incolumitate urbis nobi-
lissimae opulentissimaeque, cuius ruinis omnis Cam-
pania, omnes qui Campaniam circa accolunt populi

13 ingemuissent; confessio expressa hosti, quanta vis in
Romanis ad expetendas poenas ab infidelibus sociis et
quam nihil in Hannibale auxili ad receptos in fidem
tuendos esset.

1 XVII. Romani patres perfuncti, quod ad Capuam
attinebat, cura C. Neroni ex iis duabus legionibus,
quas ad Capuam habuerat, sex milia peditum et tre-
centos equites, quos ipse legisset, et socium Latini
nominis peditum numerum parem et octingentos equites
2 decernunt. eum exercitum Puteolis in naves inposi-
tum Nero in Hispaniam transportavit. cum Tarraco-
nem navibus venisset expositisque ibi copiis et navibus
subductis socios quoque navalis multitudinis augendae
3 causa armasset, profectus ad Hiberum flumen exerci-
tum ab Ti. Fonteio et *L.* Marcio accepit. inde pergit
4 ad hostis ire. Hasdrubal Hamilcaris ad Lapides atros
castra habebat; in Ausetanis is locus est inter oppida
Iliturgim et Mentissam. huius saltus fauces Nero *in-*
5 *sedit. Hasdrubal, cum* in arto res esset, caduceatorem
misit, qui promitteret, si inde emissus foret, se omnem
6 exercitum ex Hispania deportaturum. quam rem cum
laeto animo Romanus accepisset, diem posterum Has-
drubal conloquio petivit, ut coram leges conscribe-
rentur de tradendis arcibus urbium dieque statuenda,
ad quam praesidia deducerentur, suaque omnia sine
7 fraude Poeni deportarent. quod ubi impetravit, ex-
templo primis tenebris atque inde tota nocte, quod
gravissimum exercitus erat, Hasdrubal quacumque posset
8 evadere *e* saltu iussit. data sedulo opera est, ne multi
ea nocte exirent, ut ipsa paucitas cum ad hostem silentio
fallendum aptior tum ad evadendum per artas semitas
9 ac difficilis esset. ventum insequenti die ad conloquium
est; sed loquendo plura scribendoque dedita opera,
quae in rem non essent, die consumpto in posterum
10 dilatum est. addita insequens nox spatium dedit et
11 alios emittendi. nec postero die res finem invenit. ita
aliquot dies disceptando palam de legibus noctesque

emittendis clam e castris Carthaginiensibus absumptae.
et postquam pars maior emissa exercitus erat, iam ne
iis quidem, quae ultro dicta erant, stabatur, minus- 12
que ac minus cum timore simul fide decrescente con-
veniebat. iam ferme pedestres omnes copiae evaserant
e saltu, cum prima luce densa nebula saltum omnem
camposque circa intexit. quod ubi sensit Hasdrubal,
mittit ad Neronem, qui in posterum diem conloquium
differret: illum diem religiosum Carthaginiensibus ad
agendum quicquam rei seriae esse. ne tum quidem 13
suspecta fraus cum esset, data venia eius diei, ex-
temploque Hasdrubal cum equitatu elephantisque castris
egressus sine ullo tumultu in tutum evasit. hora ferme 14
quarta dispulsa sole nebula aperuit diem, vacuaque
hostium castra conspexerunt Romani. tum demum 15
Claudius Punicam fraudem adgnoscens, ut se dolo
captum sensit, proficiscentem instituit sequi paratus con-
fligere acie; sed hostis detrectabat pugnam. levia tamen 16
proelia inter extremum Punicum agmen praecursores-
que Romanorum fiebant.

XVIII. Inter haec Hispaniae populi nec qui post 1
cladem acceptam defecerant redibant ad Romanos, nec
ulli novi deficiebant. et Romae senatui populoque post 2
receptam Capuam non Italiae iam maior quam Hispa-
niae cura erat. et exercitum augeri et imperatorem
mitti placebat. nec tam, quem mitterent, satis con- 3
stabat, quam illud, ubi duo summi imperatores intra
dies triginta cecidissent, qui in locum duorum succe-
deret, extraordinaria cura deligendum esse. cum alii 4
alium nominarent, postremum eo decursum est, ut
proconsuli creando in Hispaniam comitia haberentur;
diemque comitiis consules edixerunt. primo expecta- 5
verant, ut, qui se tanto imperio dignos crederent,
nomina profiterentur. quae ut destituta expectatio est,
redintegratus luctus acceptae cladis desideriumque im-
peratorum amissorum. maesta itaque civitas, prope 6
inops consilii, comitiorum die tamen in campum de-

scendit; atque in magistratus versi circumspectant ora
principum aliorum alios intuentium fremuntque adeo
perditas res desperatumque de re publica esse, ut nemo
7 audeat in Hispaniam imperium accipere, cum subito
P. Cornelius, *P. Cornelii*, qui in Hispania ceciderat,
filius, quattuor et viginti ferme annos natus, professus
se petere in superiore, unde conspici posset, loco con-
8 stitit. in quem postquam omnium ora conversa sunt,
clamore ac favore ominati extemplo sunt felix faustum-
9 que imperium. iussi deinde inire suffragium ad unum
omnes non centuriae modo sed etiam homines P. Sci-
10 pioni imperium esse in Hispania iusserunt. ceterum
post rem actam, ut iam resederat impetus animorum
ardorque, silentium subito ortum et tacita cogitatio,
quidnam egissent? nonne favor plus valuisset quam
11 ratio? aetatis maxime paenitebat; quidam fortunam
etiam domus horrebant nomenque ex funestis duabus
familiis in eas provincias, ubi inter sepulcra patris patrui-
1 que res gerendae essent, proficiscentis. XIX. quam
ubi ab re tanto impetu acta sollicitudinem curamque
hominum animadvertit, advocata contione ita de aetate
sua imperioque mandato et bello, quod gerundum esset,
2 magno elatoque animo disseruit, ut ardorem eum, qui
resederat, excitaret rursus novaretque *et* impleret ho-
mines certioris spei, quam quantam fides promissi
3 humani aut ratio ex fiducia rerum subicere solet. fuit
enim Scipio non veris tantum virtutibus mirabilis, sed
arte quoque quadam ab iuventa in ostentationem earum
4 compositus, pleraque apud multitudinem aut *ut* per
nocturnas visa species aut velut divinitus mente mo-
nita agens, sive et ipse capti quadam superstitione
animi, sive ut imperia consiliaque velut sorte oraculi
5 missa sine cunctatione exsequerentur. ad hoc iam inde
ab initio praeparans animos, ex quo togam virilem
sumpsit, nullo die prius ullam publicam privatamque
rem egit, quam in Capitolium iret ingressusque aedem
consideret et plerumque solus in secreto ibi tempus

tereret. hic mos, *quem* per omnem vitam servabat, 6
seu consulto seu temere vulgatae opinioni fidem apud
quosdam fecit stirpis eum divinae virum esse, rettu- 7
litque famam in Alexandro Magno prius vulgatam, et
vanitate et fabula parem, anguis immanis concubitu
conceptum, et in cubiculo matris eius visam persaepe
prodigii eius speciem interventuque hominum evolu-
tam repente atque ex oculis elapsam. his miraculis 8
numquam ab ipso elusa fides est; quin potius aucta
arte quadam nec abnuendi tale quicquam nec palam
adfirmandi. multa alia eiusdem generis, alia vera, alia 9
adsimulata, admirationis humanae in eo iuvene ex-
cesserant modum; quibus freta tunc civitas aetati haud-
quaquam maturae tantam rerum molem tantumque
imperium permisit.

Ad eas copias, quas ex vetere exercitu Hispania 10
habebat quaeque a Puteolis cum C. Nerone traiectae
erant, decem milia militum et *mille* equites adduntur;
et M. Iunius Silanus propraetor adiutor ad res geren-
das datus est. ita cum triginta navium classe — 11
omnes autem quinqueremes erant — *ab* ostiis Tiberinis
profectus praeter oram Tusci maris, Alpes atque Galli-
cum sinum et deinde Pyrenaei circumvectus promun-
turium, Emporiis, urbe Graeca — oriundi et ipsi a
Phocaea sunt —, copias exposuit. inde sequi navibus 12
iussis Tarraconem pedibus profectus conventum omnium
sociorum — etenim legationes ad famam eius ex omni
se provincia effuderant — habuit. naves ibi subduci 13
iussit remissis quattuor triremibus Massiliensium, quae
officii causa ab domo prosecutae fuerant. responsa 14
inde legationibus suspensis varietate tot casuum dare
coepit ita elato ab ingenti virtutum suarum fiducia
animo, ut nullum ferox verbum excideret, ingensque
omnibus, quae diceret, cum maiestas inesset tum fides.
XX. profectus ab Tarracone et civitates sociorum et 1
hiberna exercitus adiit conlaudavitque milites, quod
duabus tantis deinceps cladibus icti provinciam ob-

2 tinuissent nec fructum secundarum rerum sentire hostis
passi omni cis Hiberum agro eos arcuissent sociosque
3 cum fide tutati essent. Marcium secum habebat cum
tanto honore, ut facile appareret nihil minus vereri
4 quam ne quis obstaret gloriae suae. successit inde
Neroni Silanus, et in hiberna milites novi deducti.
Scipio omnibus, quae adeunda agendaque erant, mature
5 aditis peractisque Tarraconem concessit. nihilo minor
fama apud hostis Scipionis erat quam apud civis so-
ciosque, et divinatio quaedam futuri, quo minus ratio
timoris reddi poterat oborti temere, maiorem inferens
6 metum. in hiberna diversi concesserant, Hasdrubal
Gisgonis usque ad Oceanum et Gadis, Mago in medi-
terranea maxime supra Castulonensem saltum; Has-
drubal Hamilcaris filius proximus Hibero circa Sagun-
tum hibernavit.

7 Aestatis eius extremo, qua capta est Capua et
Scipio in Hispaniam venit, Punica classis ex Sicilia
Tarentum accita *ad* arcendos commeatus praesidi Ro-
8 mani, quod in arce Tarentina erat, clauserat quidem
omnis ad arcem a mari aditus, sed adsidendo diutius
9 artiorem annonam sociis quam hosti faciebat. non
enim tantum subvehi oppidanis per pacata litora aper-
tosque portus praesidio navium Punicarum poterat,
quantum frumenti classis ipsa turba navali mixta ex
10 omni genere hominum absumebat, ut arcis praesidium
etiam sine invecto, quia pauci erant, ex ante prae-
parato sustentari posset, Tarentinis classique ne in-
11 vectum quidem sufficeret. tandem maiore gratia quam
venerat classis dimissa est. annona haud multum laxa-
verat, quia remoto maritimo praesidio subvehi fru-
mentum non poterat.

1 XXI. Eiusdem aestatis exitu M. Marcellus ex Si-
cilia provincia cum ad urbem venisset, a C. Calpurnio
2 praetore senatus ei ad aedem Bellonae datus est. ibi
cum de rebus ab se gestis disseruisset, questus leniter
non suam magis quam militum vicem, quod provincia

confecta exercitum deportare non licuisset, postulavit,
ut triumphanti urbem inire liceret. id non impetravit.
cum multis verbis actum esset, utrum minus conve- 3
niret, cuius nomine absentis ob res prospere ductu
eius gestas supplicatio decreta foret et dis immortali-
bus habitus honos, ei praesenti negare triumphum, an 4
quem tradere exercitum successori iussissent, quod nisi
manente in provincia bello non decerneretur, eum quasi
debellato triumphare, cum exercitus testis meriti at-
que immeriti triumphi abesset, medium visum, ut ovans
urbem iniret. tribuni plebis ex auctoritate senatus ad 5
populum tulerunt, ut M. Marcello, quo die urbem ovans
iniret, imperium esset. pridie quam urbem iniret, in 6
monte Albano triumphavit; inde ovans multam prae
se praedam in urbem intulit: cum simulacro captarum 7
Syracusarum catapultae ballistaeque et alia omnia in-
strumenta belli lata et pacis diuturnae regiaeque opu-
lentiae ornamenta, argenti aerisque fabrefacti vis, alia 8
supellex pretiosaque vestis et multa nobilia signa,
quibus inter primas Graeciae urbes Syracusae ornatae
fuerant. Punicae quoque victoriae signum octo ducti 9
elephanti. et non minimum fuere spectaculum cum
coronis aureis praecedentes Sosis Syracusanus et Moe-
ricus Hispanus, quorum altero duce nocturno Syra- 10
cusas introitum erat, alter Nasum quodque ibi praesidii
erat prodiderat. his ambobus civitas data et quingena 11
iugera agri, Sosidi in agro Syracusano, qui aut regius
aut hostium populi Romani fuisset, et aedes Syracusis
cuius vellet eorum, in quos belli iure animadversum
esset; Moerico Hispanisque, qui cum eo transierant, 12
urbs agerque in Sicilia ex iis, qui a populo Romano
defecissent, iussa dari. id M. Cornelio mandatum, ut, 13
ubi ei videretur, urbem agrumque eis adsignaret. in
eodem agro Belligeni, per quem inlectus ad transitio-
nem Moericus erat, quadringenta iugera agri decreta.
Post profectionem ex Sicilia Marcelli Punica classis 14
octo milia peditum, tria Numidarum equitum exposuit.

ad eos Murgentia et Er*getium urbes defec*ere. secutae
defectionem earum Hybla et Macella sunt et igno-
15 biliores quaedam aliae. et Numidae praefecto Muttine
vagi per totam Siciliam sociorum populi Romani agros
16 urebant. super haec exercitus Romanus iratus, partim
quod cum imperatore non devectus ex provincia esset,
partim quod in oppidis hibernare vetiti erant, segni
fungebantur militia, magisque eis auctor ad seditio-
17 nem quam animus deerat. inter has difficultates M. Cor-
nelius praetor et militum animos nunc consolando nunc
castigando sedavit et civitates omnis, quae defecerant,
in dicionem redegit atque ex iis Murgentiam Hispa-
nis, quibus urbs agerque debebatur ex senatus con-
sulto, attribuit.

1 XXII. Consules cum ambo Apuliam provinciam
haberent, minusque iam terroris a Poenis et Hanni-
bale esset, sortiri iussi Apuliam Macedoniamque pro-
vincias. Sulpicio Macedonia evenit, isque Laevino
2 successit. Fulvius Romam comitiorum causa arcessitus
cum comitia consulibus rogandis haberet, praerogativa
Voturia iuniorum T. Manlium Torquatum et T. Ota-
3 cilium *absentem consules dixit. cum ad Manlium*, qui
praesens erat, gratulandi causa turba coiret, nec dubius
esset consensus populi, magna circumfusus turba ad
4 tribunal consulis venit petitque, ut pauca sua verba
audiret centuriamque, quae tulisset suffragium, revo-
5 cari iuberet. erectis omnibus expectatione, quidnam
postulaturus esset, oculorum valetudinem excusavit:
6 impudentem et gubernatorem et imperatorem esse, qui,
cum alienis oculis ei omnia agenda sint, postulet sibi
7 aliorum capita ac fortunas committi. proinde, si vi-
deretur ei, redire in suffragium Voturiam iuniorum
iuberet et meminisse in consulibus creandis belli, quod
8 in Italia sit, temporumque rei publicae. vixdum re-
quiesse auris a strepitu et tumultu hostili, quo paucos
ante menses invaserint prope moenia Romana. post
haec cum centuria frequens succlamasset nihil se mutare

sententiae eosdemque consules dicturos esse, tum Tor- 9
quatus "neque ego vestros" inquit "mores consul ferre
potero, neque vos imperium meum. redite in suffragium et cogitate bellum Punicum *in* Italia et hostium
ducem Hannibalem esse." tum centuria et auctoritate 10
mota viri et admirantium circa fremitu petiit a consule, ut Voturiam seniorum citaret: velle sese cum 11
maioribus natu conloqui et ex auctoritate eorum consules dicere. citatis Voturiae senioribus datum secreto
in Ovili cum iis conloquendi tempus. seniores de tribus 12
consulendum dixerunt esse, duobus plenis iam honorum, Q. Fabio et M. Marcello, et, si utique novum
aliquem adversus Poenos consulem creari vellent, M.
Valerio Laevino: egregie adversus Philippum regem
terra marique rem gessisse. ita de tribus consulta- 13
tione data senioribus dimissis iuniores suffragium ineunt. M. [Marcellum] Claudium fulgentem tum Sicilia
domita et M. Valerium absentis consules dixerunt.
auctoritatem praerogativae omnes centuriae secutae
sunt. eludant nunc antiqua mirantis: non equidem, 14
si qua sit sapientium civitas, quam docti fingunt magis
quam norunt, aut principes graviores temperantioresque a cupidine imperii aut multitudinem melius moratam censeam fieri posse. centuriam vero iuniorum 15
seniores consulere voluisse, quibus imperium suffragio
mandaret, vix ut veri simile sit, parentium quoque
hoc saeculo vilis levisque apud liberos auctoritas fecit.
XXIII. Praetoria inde comitia habita. P. Manlius Vulso 1
et L. Manlius Acidinus et C. Laetorius et L. Cincius
Alimentus creati sunt. forte ita incidit, ut comitiis 2
perfectis nuntiaretur T. Otacilium, quem T. Manlio,
nisi interpellatus ordo comitiorum esset, conlegam absentem daturus fuisse videbatur populus, mortuum in
Sicilia esse. — Ludi Apollinares et priore anno fuerant 3
et, eo anno ut fierent, referente Calpurnio praetore,
senatus decrevit, ut in perpetuum voverentur. — Eodem 4
anno prodigia aliquot visa nuntiataque sunt. in aede

Concordiae Victoria, quae in culmine erat, fulmine
icta decussaque ad Victorias, quae in antefixis erant,
5 haesit neque inde procidit. et Anagniae et Fregellis
nuntiatum est murum portasque de caelo tactas, et in
foro Subertano sanguinis rivos per diem totum fluxisse,
et Ereti lapidibus pluvisse, et Reate mulam peperisse.
6 ea prodigia hostiis maioribus sunt procurata, et ob-
secratio in unum diem populo indicta et novemdiale
sacrum. — Sacerdotes publici aliquot eo anno demor-
7 tui sunt novique suffecti: in locum M'. Aemili Nu-
midae decemviri sacrorum M. Aemilius Lepidus, in
locum M. Pomponi Mathonis pontificis C. Livius, in
8 locum Sp. Carvili Maximi auguris M. Servilius. T. Ota-
cilius Crassus pontufex quia exacto anno mortuus erat,
ideo nominatio in locum eius non est facta. C. Clau-
dius flamen Dialis, quod exta perperam dederat, flamo-
nio abiit.

1 XXIV. Per idem tempus M. Valerius Laevinus,
temptatis prius per secreta conloquia principum animis,
ad indictum ante ad id ipsum concilium Aetolorum
2 classe expedita venit. ubi cum Syracusas Capuamque
captam in fidem in Italia *Sicilia*que rerum secunda-
3 rum ostentasset adiecissetque iam inde a maioribus
traditum morem Romanis colendi socios, ex quibus
alios in civitatem atque aequum secum ius accepissent,
alios in ea fortuna haberent, ut socii esse quam cives
4 mallent; Aetolos eo in maiore futuros honore, quod
gentium transmarinarum in amicitiam primi venissent:
5 Philippum eis et Macedonas gravis accolas esse, quo-
rum se vim ac spiritus et iam fregisse et eo redac-
turum esse, ut non iis modo urbibus, quas per vim
ademissent Aetolis, excedant, sed ipsam Macedoniam
6 infestam habeant; et Acarnanas, quos aegre ferrent
Aetoli a corpore suo diremptos, restituturum se in
7 antiquam formulam iurisque ac dicionis eorum —: haec
dicta promissaque a Romano imperatore Scopas, qui
tum praetor gentis erat, et Dorimachus, princeps Aeto-

lorum, adfirmaverunt auctoritate sua, minore cum vere-
cundia et maiore cum fide vim maiestatemque populi
Romani extollentes. maxime tamen spes potiundae 8
movebat Acarnaniae. igitur conscriptae condiciones,
quibus in amicitiam societatemque populi Romani veni-
rent, additumque, ut, si placeret vellentque, eodem 9
iure amicitiae Elei Lacedaemoniique et Attalus et Pleu-
ratus et Scerdilaedus essent, Asiae Attalus, hi Thra-
cum et Illyriorum reges; bellum ut extemplo Aetoli 10
cum Philippo terra gererent; navibus ne minus viginti
quinque quinqueremibus adiuvaret Romanus; urbium 11
Corcyrae tenus ab Aetolia incipienti solum tectaque
et muri cum agris Aetolorum, alia omnis praeda populi
Romani esset, darentque operam Romani, ut Acarna-
niam Aetoli haberent; si Aetoli pacem cum Philippo 12
facerent, foederi adscriberent ita ratam fore pacem, si
Philippus arma ab Romanis sociisque quique eorum
dicionis essent abstinuisset; item, si populus Romanus 13
foedere iungeretur regi, ut caveret, ne ius ei belli in-
ferendi Aetolis sociisque eorum esset. haec convene- 14
runt conscriptaque biennio post Olympiae ab Aetolis,
in Capitolio ab Romanis, ut testata sacratis monu-
mentis essent, sunt posita. morae causa fuerant re- 15
tenti Romae diutius legati Aetolorum. nec tamen
impedimento id rebus gerendis fuit: et Aetoli extemplo
moverunt adversus Philippum bellum, et Laevinus Za-
cynthum — parva insula est propinqua Aetoliae, urbem
unam eodem, quo ipsa est, nomine habet —, eam praeter
arcem vi cepit et Oeniadas Nasumque Acarnanum captas
Aetolis contribuit; Philippumque satis implicatum bello 16
finitimo ratus, ne Italiam Poenosque et pacta cum
Hannibale posset respicere, Corcyram ipse se recepit.

XXV. Philippo Aetolorum defectio Pellae hiber- 1
nanti adlata est. itaque, quia primo vere moturus
exercitum in Graeciam erat, *ut* Illyrios finitumasque 2
eis urbes ab tergo metu quietas Macedonia haberet,
expeditionem subitam in Oricinorum atque Apollonia-

tium fines fecit egressosque Apolloniatas cum magno
3 terrore ac pavore compulit intra muros. vastatis proxi-
mis Illyrici in Pelagoniam eadem celeritate vertit iter;
inde Dardanorum urbem Sintiam, in Macedoniam
4 transitum Dardanis facturam, cepit. his raptim actis
memor Aetolici iunctique cum eo Romani belli per
Pelagoniam et Lyncum et Bottiaeam in Thessaliam
5 descendit — ad bellum secum adversus Aetolos ca-
pessendum incitari posse homines credebat — et relicto
ad fauces Thessaliae Perseo cum quattuor milibus ar-
6 matorum ad arcendos aditu Aetolos, ipse, priusquam
maioribus occuparetur rebus, in Macedoniam atque
7 inde in Thraciam exercitum ac Maedos duxit. incurrere
ea gens in Macedoniam solita erat, ubi regem occu-
patum externo bello ac sine praesidio esse regnum
8 sensisset. ad frangendas igitur *vires* vastare agros et
urbem Iamphorynnam, caput arcemque Maedicae, op-
9 pugnare coepit. Scopas ubi profectum in Thraciam
regem occupatumque ibi bello audivit, armata omni
iuventute Aetolorum bellum inferre Acarnaniae parat.
10 adversus quos Acarnanum gens, et viribus impar et
iam Oeniadas Nasumque amissa cernens Romanaque
insuper arma ingruere, ira magis instruit quam con-
11 silio bellum. coniugibus liberisque et senioribus super
sexaginta annos in propinquam Epirum missis, ab
quindecim ad sexaginta annos coniurant nisi victores
12 se non redituros: qui victus acie excessisset, eum ne
quis urbe, tecto, mensa, lare reciperet, diram execra-
tionem in popularis, obtestationem quam sanctissimam
13 potuerunt adversus hospites composuerunt precatique
simul Epirotas sunt, ut, qui suorum in acie cecidis-
sent, eos uno tumulo contegerent adicerentque humatis
14 titulum: "hic siti sunt Acarnanes, qui adversus vim
atque iniuriam Aetolorum pro patria pugnantes mor-
15 tem occubuerunt." per haec incitatis animis castra
in extremis finibus suis obvia hosti posuerunt. nuntiis
ad Philippum missis, quanto res in discrimine esset,

omittere Philippum id, quod in manibus erat, coege-
runt bellum Iamphorynna per deditionem recepta et
prospero alio successu rerum. Aetolorum impetum 16
tardaverat primo coniurationis fama Acarnanicae, deinde
auditus Philippi adventus regredi etiam in intimos
coegit fines. nec Philippus, quamquam, ne opprime- 17
rentur Acarnanes, itineribus magnis ierat, ultra Dium
est progressus. inde, cum audisset reditum Aetolorum
ex Acarnania, et ipse Pellam rediit. XXVI. Laevinus 1
veris principio a Corcyra profectus navibus superato
Leucata promunturio cum venisset Naupactum; Anti-
cyram inde se petiturum edixit, ut praesto ibi Scopas
Aetolique essent. sita Anticyra est in Locride laeva 2
parte sinum Corinthiacum intranti. breve terra iter 3
eo, brevis navigatio ab Naupacto est. tertio ferme
post die utrimque oppugnari coepta est. gravior a
mari oppugnatio erat, quia et tormenta machinaeque
omnis generis in navibus erant, et Romani inde op-
pugnabant. itaque intra paucos dies recepta urbs per
deditionem Aetolis traditur, praeda ex pacto Romanis
cessit. litterae *interea* Laevino redditae consulem eum 4
absentem declaratum, et successorem venire P. Sulpi-
cium. ceterum diuturno ibi morbo inplicitus serius
spe omnium Romam venit.

M. Marcellus cum idibus Martiis consulatum inisset, 5
senatum eo die moris modo causa habuit, professus
nihil se absente conlega neque de re publica neque de
provinciis acturum. scire se frequentis Siculos prope 6
urbem in villis obtrectatorum suorum esse; quibus
tantum abesse ut per se non liceat palam Romae cri-
mina [edita] ficta ab inimicis vulgare, ut, ni simularent 7
aliquem sibi timorem absente conlega dicendi de con-
sule esse, ipse eis extemplo daturus senatum fuerit.
ubi quidem conlega venisset, non passurum quicquam
prius agi, quam ut Siculi in senatum introducantur.
dilectum prope a M. Cornelio per totam Siciliam habi- 8
tum, ut quam plurumi questum de se Romam venirent;

eundem litteris falsis urbem inplesse, bellum in Sicilia
9 esse, ut suam laudem minuat. moderati animi glo-
riam eo die adeptus consul senatum dimisit; ac prope
iustitium omnium rerum futurum videbatur, donec alter
10 consul ad urbem venisset. otium, ut solet, excitavit
plebis rumores: belli diuturnitatem et vastatos agros
circa urbem, qua infesto agmine isset Hannibal, ex-
haustam dilectibus Italiam et prope quotannis caesos
11 exercitus querebantur, et consules bellicosos ambo viros
acresque nimis et feroces creatos, qui vel in pace
tranquilla bellum excitare possent, nedum in bello
respirare civitatem forent passuri.

1 XXVII. Interrupit hos sermones nocte, quae pridie
Quinquatrus fuit, pluribus simul locis circa forum in-
2 cendium ortum. eodem tempore septem tabernae, quae
postea quinque, et argentariae, quae nunc novae ap-
3 pellantur, arsere; conprehensa postea privata aedificia
— neque enim tum basilicae erant —, conprehensae
lautumiae forumque piscatorium et atrium regium.
4 aedis Vestae vix defensa est tredecim maxime servo-
rum opera, qui in publicum redempti ac manu missi
5 sunt. nocte ac die continuatum incendium fuit; nec
ulli dubium erat humana id fraude factum esse, quod
pluribus simul locis, et iis diversis, ignes coorti essent.
6 itaque consul ex auctoritate senatus pro contione edixit,
qui, quorum opera id conflatum incendium, profitere-
tur, praemium fore libero pecuniam, servo libertatem.
7 eo praemio inductus Campanorum Calaviorum servus —
Manus ei nomen erat — indicavit dominos et quin-
que praeterea iuvenes nobiles Campanos, quorum pa-
rentes a Q. Fulvio securi percussi erant, id incendium
8 fecisse vulgoque facturos alia, ni conprendantur. con-
prehensi ipsi familiaeque eorum. et primo elevabatur
index indiciumque: pridie eum verberibus castigatum
ab dominis discessisse, per iram ac levitatem ex re
9 fortuita crimen commentum; ceterum ut coram coar-
guebantur, et quaestio ex ministris facinoris foro medio

haberi coepta est, fassi omnes, atque in dominos ser-
vosque conscios animadversum est. indici libertas data
et viginti milia aeris.
Consuli Laevino Capuam praetereunti circumfusa 10
multitudo Campanorum est obsecrantium cum lacri-
mis, ut sibi Romam ad senatum ire liceret oratum,
si qua misericordia tandem flecti possent, ne se ad
ultimum perditum irent nomenque Campanorum a
Q. Flacco deleri sinerent. Flaccus sibi privatam simul- 11
tatem cum Campanis negare ullam esse; publicas
inimicitias et esse et futuras, quoad eo animo esse
erga populum Romanum sciret. nullam enim in terris 12
gentem esse, nullum infestiorem populum nomini Ro-
mano. ideo se moenibus inclusos tenere eos, quia, si
qui evasissent aliqua, velut feras bestias per agros
vagari et laniare et trucidare quodcumque obvium
detur. alios ad Hannibalem transfugisse, alios ad Ro- 13
mam incendendam profectos. inventurum in semusto
foro consulem vestigia sceleris Campanorum. Vestae 14
aedem petitam et aeternos ignes et conditum in pene-
trali fatale pignus imperi Romani. se minime censere
tutum esse Campanis potestatem intrandi Romana
moenia fieri. Laevinus Campanos iure iurando a Flacco 15
adactos, quinto die, quam ab senatu responsum acce-
pissent, Capuam redituros, sequi se Romam iussit. hac 16
circumfusus multitudine, simul Siculis obviam egressis
secutisque Romam, praebuit *speciem dolentis duarum*
clarissimarum urbium excidio ac celeberrimis viris
victos bello accusatores in urbem adducentis.
De re publica tamen primum ac de provinciis 17
ambo consules ad senatum rettulere. XXVIII. ibi Lae- 1
vinus, quo statu Macedonia et Graecia, Aetoli, Acar-
nanes Locrique essent, quasque ibi res ipse egisset
terra marique, exposuit: Philippum, inferentem bellum 2
Aetolis, in Macedoniam retro ab se conpulsum ad in-
tuma penitus regni abisse, legionemque inde deduci
posse; classem satis esse ad arcendum Italia regem.

3 haec de se deque provincia, cui praefuerat, consul.
tum de provinciis communis relatio fuit. decrevere
patres, ut alteri consulum Italia bellumque cum Han-
nibale provincia esset, alter classem, cui T. Otacilius
praefuisset, Siciliamque provinciam cum L. Cincio prae-
4 tore obtineret. exercitus eis duo decreti, qui in Etruria
Galliaque essent; eae quattuor erant legiones; urbanae
duae superioris anni in Etruriam, duae, quibus Sul-
5 picius consul praefuisset, in Galliam mitterentur; Galliae
et legionibus praeesset, quem consul, cuius Italia pro-
6 vincia esset, praefecisset; in Etruriam C. Calpurnius
post praeturam *pro*rogato in annum imperio missus.
et Q. Fulvio Capua provincia decreta prorogatumque
7 in annum imperium; exercitus civium sociorumque
minui iussus, ut ex duabus legionibus una legio, quin-
8 que milia peditum et trecenti equites essent, dimissis,
qui plurima stipendia haberent, et sociorum septem
milia peditum et trecenti equites relinquerentur, eadem
ratione stipendiorum habita in veteribus militibus di-
9 mittendis. Cn. Fulvio consuli superioris anni nec de
provincia Apulia nec de exercitu, quem habuerat, quic-
quam mutatum; tantum in annum prorogatum impe-
rium est. P. Sulpicius, conlega eius, omnem exercitum
10 praeter socios navalis iussus dimittere est. item ex
Sicilia exercitus, cui M. Cornelius praeesset, ubi consul
11 in provinciam venisset, dimitti iussus. L. Cincio prae-
tori ad obtinendam Siciliam Cannenses milites dati
12 duarum instar legionum. totidem legiones in Sardi-
niam P. Manlio Vulsoni praetori decretae, quibus L. Cor-
13 nelius in eadem provincia priore anno praefuerat. ur-
banas legiones ita scribere consules iussi, ne quem
militem facerent, qui in exercitu M. Claudii, M. Valerii,
Q. Fulvi fuisset, neve eo anno plures quam una et
viginti Romanae legiones essent.

1 XXIX. His senatus consultis perfectis sortiti pro-
vincias consules. Sicilia et classis Marcello, Italia cum
2 bello adversus Hannibalem Laevino evenit. quae sors,

velut iterum captis Syracusis, ita exanimavit Siculos
expectatione sortis in consulum conspectu stantis, ut
comploratio eorum flebilesque voces et extemplo oculos
hominum converterint et postmodo sermones prae-
buerint. circumibant enim senatorum *domos* cum veste 3
sordida adfirmantes se non modo suam quosque pa-
triam sed totam Siciliam relicturos, si eo Marcellus
iterum cum imperio redisset. nullo suo merito eum 4
ante inplacabilem in se fuisse: quid iratum, quod Ro-
mam de se questum venisse Siculos sciat, facturum!
obrui Aetnae ignibus aut mergi freto satius illi in-
sulae esse quam velut dedi noxae inimico. hae Sicu- 5
lorum querellae domos primum nobilium circumlatae
celebrataeque sermonibus, quos partim misericordia
Siculorum partim invidia Marcelli excitabat, in sena-
tum etiam pervenerunt. postulatum a consulibus est, 6
ut de permutandis provinciis senatum consulerent. Mar-
cellus, si iam auditi ab senatu Siculi essent, aliam
forsitan futuram fuisse sententiam suam dicere: nunc, 7
ne quis timore frenari eos dicere possit, quo minus
de eo libere querantur, in cuius potestate mox futuri
sint, si conlegae nihil intersit, mutare se provinciam
paratum esse. deprecari senatus praeiudicium: nam 8
cum extra sortem conlegae optionem dari provinciae
inicum fuerit, quanto maiorem iniuriam, immo con-
tumeliam esse, sortem suam ad eum transferri? ita 9
senatus, cum, quid placeret, magis ostendisset quam
decresset, dimittitur. inter ipsos consules permutatio
provinciarum, rapiente fato Marcellum ad Hanniba-
lem, facta est, ut, ex quo primus post advers*a omnia* 10
*secund*ae pugnae gloriam ceperat, in eius laudem post-
remus Romanorum imperatorum, prosperis tum maxime
bellicis rebus, caderet.

XXX. Permutatis provinciis Siculi in senatum 1
introducti multa de Hieronis regis fide perpetua erga
populum Romanum verba fecerunt in gratiam publicam
avertentes; Hieronymum ac postea Hippocraten atque 2

Epicyden tyrannos cum ob alia tum propter defectio-
nem ab Romanis ad Hannibalem invisos fuisse sibi.
ob eam causam et Hieronymum a principibus iuven-
3 tutis prope publico consilio interfectum, et in Epi-
cydis Hippocratisque caedem septuaginta nobilissimo-
rum iuvenum coniurationem factam; quos Marcelli mora
destitutos, quia ad praedictum tempus exercitum ad
Syracusas non admovisset, indicio facto omnis ab
4 tyrannis interfectos. eam quoque Hippocratis et Epi-
cydis tyrannidem Marcellum excitasse Leontinis cru-
5 deliter direptis. numquam deinde principes Syracusa-
norum desisse ad Marcellum transire pollicerique se
urbem, cum vellet, eiredituros; sed eum primo vi
6 capere maluisse; dein, cum id neque terra neque mari
omnia expertus potuisset, auctores traditarum Syra-
cusarum fabrum aerarium Sosim et Moericum Hispa-
num quam principes Syracusanorum habere, totiens
id nequiquam ultro offerentis, praeoptasse, quo scilicet
iustiore de causa vetustissimos socios populi Romani
7 trucidaret ac diriperet. si non Hieronymus ad Hanni-
balem defecisset, sed populus Syracusanus et senatus,
si portas Marcello Syracusani publice et non oppressis
Syracusanis tyranni eorum Hippocrates et Epicydes
clausissent, si Carthaginiensium animis bellum cum
8 populo Romano gessissent, quid ultra quam quod fecerit,
nisi ut deleret Syracusas, facere hostiliter Marcellum
9 potuisse? certe praeter moenia et tecta exhausta urbis
et refracta ac spoliata deum delubra, dis ipsis orna-
mentisque eorum ablatis, nihil relictum Syracusis esse.
10 bona quoque multis adempta, ita ut ne nudo quidem
solo, reliquiis direptae fortunae, alere sese ac suos
possent. orare se patres conscriptos, ut, si nequeant
omnia, saltem quae compareant cognoscique possint,
11 restitui dominis iubeant. talia conquestos cum exce-
dere ex templo, ut de postulatis eorum patres consuli
12 possent, Laevinus iussisset, "maneant immo," inquit
Marcellus, "ut coram iis respondeam, quando ea con-

dicione pro vobis, patres conscripti, bella gerimus, ut victos armis accusatores habeamus, duae captae hoc anno urbes, Capua Fulvium reum, Marcellum Syracusae habeant." XXXI. reductis in curiam legatis 1
tum consul "non adeo maiestatis" inquit "populi Romani imperiique huius oblitus sum, patres conscripti, ut, si de meo crimine ambigeretur, consul dicturus causam accusantibus Graecis fuerim. sed non quid ego 2
fecerim in disquisitionem venit, — nam quidquid in hostibus feci ius belli defendit —, sed quid isti pati debuerint. qui si non fuerunt hostes, nihil interest, nunc an vivo Hierone Syracusas violaverim. sin autem 3
desciverunt a populo Romano, legatos nostros ferro atque armis petierunt, urbem ac moenia clauserunt, exercituque Carthaginiensium adversus nos tutati sunt, quis passos esse hostilia, cum fecerint, indignatur? tradentis urbem principes Syracusanorum aversatus 4
sum; Sosim et Moericum Hispanum, quibus tantam *rem* crederem, potiores habui. non estis extremi Syracusanorum, quippe qui aliis humilitatem obiciatis: quis est vestrum, qui se mihi portas aperturum, qui 5
armatos milites meos in urbem accepturum promiserit? odistis et exsecramini eos, qui fecerunt, et ne hic quidem contumeliis in eos dicendis parcitis: tantum abest, ut et ipsi tale quicquam facturi fueritis. ipsa 6
humilitas eorum, patres conscripti, quam isti obiciunt, maximo argumento est me neminem, qui navatam operam rei publicae nostrae vellet, aversatum esse. et 7
antequam obsiderem Syracusas, nunc legatis mittendis nunc ad conloquium eundo temptavi pacem; et posteaquam neque legatos violandi verecundia erat, nec mihi ipsi congresso ad portas cum principibus responsum dabatur, multis terra marique exhaustis laboribus tandem vi atque armis Syracusas cepi. quae captis 8
acciderint, apud Hannibalem et Carthaginienses victos iustius quam apud victoris populi senatum quererentur. ego, patres conscripti, Syracusas spoliatas si negaturus 9

essem, numquam spoliis earum urbem Romam exorna-
rem. quae autem singulis victor aut ademi aut dedi,
cum belli iure tum ex cuiusque merito satis scio me
10 fecisse. ea vos rata habeatis, patres conscripti, necne,
magis rei publicae interest quam mea. quippe mea
fides exsoluta est; ad rem publicam pertinet, ne acta
mea rescindendo alios in posterum segniores duces
11 faciatis. et quoniam coram et Siculorum et mea verba
audistis, patres conscripti, simul templo excedemus,
ut me absente liberius consuli senatus possit." ita di-
missi Siculi, et ipse in Capitolium ad dilectum discessit.
1 XXXII. consul alter de postulatis Siculorum ad patres
rettulit. ibi cum diu sententiis certatum esset, et magna
pars senatus, principe eius sententiae T. Manlio Tor-
2 quato, cum tyrannis bellum gerendum fuisse cense-
rent, hostibus et Syracusanorum et populi Romani, et
urbem recipi, non capi, et receptam legibus antiquis
et libertate stabiliri, non fessam miseranda servitute
3 bello adfligi: inter tyrannorum et ducis Romani cer-
tamina praemium victoris in medio positam urbem
pulcherrimam ac nobilissimam perisse, horreum atque
aerarium quondam populi Romani, cuius munificentia
ac donis multis tempestatibus, hoc denique ipso Pu-
4 nico bello adiuta ornataque res publica esset. si ab
inferis existat rex Hiero, fidissimus imperi Romani
cultor, quo ore aut Syracusas aut Romam ei ostendi
posse, cum, ubi semirutam ac spoliatam patriam re-
spexerit, ingrediens Romam in vestibulo urbis, prope
5 in porta, spolia patriae suae visurus sit? — haec talia-
que cum ad invidiam consulis miserationemque Sicu-
lorum dicerentur, mitius tamen decreverunt patres:
6 acta M. Marcelli, quae is gerens bellum victorque
egisset, rata habenda esse; in relicum curae senatui
fore rem Syracusanam mandaturosque consuli Laevino,
ut, quod sine iactura rei publicae fieri posset, fortunis
7 eius civitatis consuleret. missis duobus senatoribus in
Capitolium ad consulem, uti rediret in curiam, et

introductis Siculis senatus consultum recitatum est,
legatique benigne appellati ac dimissi ad genua se 8
Marcelli consulis proiecerunt * et obsecrantes, ut, quae
deplorandae ac levandae calamitatis causa dixissent,
veniam eis daret et in fidem clientelamque se urbem-
que Syracusas acciperet. pollicens hoc consul clementer
appellatos eos dimisit.

XXXIII. Campanis deinde senatus datus est, quo- 1
rum oratio miserabilior, causa durior erat. neque enim 2
meritas poenas negare poterant, nec tyranni erant,
in quos culpam conferrent; sed satis pensum poena-
rum tot veneno absumptis, tot securi percussis sena-
toribus credebant: paucos nobilium superesse, quos 3
nec sua conscientia, ut quicquam de se gravius con-
sulerent, impulerit, nec victoris ira capitis damnaverit;
eos libertatem sibi suisque et bonorum aliquam par-
tem orare, cives Romanos adfinitatibus plerosque et
propinquis etiam cognationibus ex conubio vetusto
iunctos. summotis deinde e templo paulisper dubita- 4
tum, an arcessendus a Capua Q. Fulvius esset —
mortuus enim post captam Claudius consul erat —,
ut coram imperatore, qui res gessisset, sicut inter
Marcellum Siculosque disceptatum fuerat, disceptaretur.
dein cum M. Atilium, C. Fulvium fratrem Flacci, legatos 5
eius, et Q. Minucium et L. Veturium Philonem, item
Claudii legatos, qui omnibus gerendis rebus adfuerant,
in senatu viderent nec Fulvium avocari a Capua nec
differri Campanos vellent, interrogatus sententiam M. 6
Atilius Regulus, cuius ex iis, qui ad Capuam fuerant,
maxima auctoritas erat, "in consilio" inquit "arbi- 7
tror me fuisse consulibus, Capua capta cum quaere-
retur, ecqui Campanorum bene meritus de re publica
nostra esset. duas mulieres conpertum est, Vestiam 8
Oppiam Atellanam Capuae habitantem et Paculam
Cluviam, quae quondam quaestum corpore fecisset, illam
cotidie sacrificasse pro salute et victoria populi Ro-
mani, hanc captivis egentibus alimenta clam suppedi-

9 tasse; ceterorum omnium Campanorum eundem erga
nos animum quem Carthaginiensium fuisse, securique
percussos a Q. Fulvio esse magis quorum dignitas
10 inter alios quam quorum culpa eminebat. per sena-
tum agi de Campanis, qui cives Romani sunt, iniussu
populi non video posse, idque et apud maiores nostros
in Satricanis factum esse, cum defecissent, ut M. An-
tistius tribunus plebis prius rogationem ferret, scisce-
retque plebs, uti senatui de Satricanis sententiae di-
11 cendae ius esset. itaque censeo cum tribunis plebis
agendum esse, ut eorum unus pluresve rogationem
ferant ad plebem, qua nobis statuendi de Campanis
12 ius fiat." L. Atilius tribunus plebis ex auctoritate
senatus plebem in haec verba rogavit: "omnes Cam-
pani, Atellani, Calatini, Sabatini, qui se dediderunt
in arbitrium dicionemque populi Romani *Q.* Fulvio
13 proconsuli, quosque una secum dedidere, quaeque una
secum dedidere, agrum urbemque, divina humanaque,
utensiliaque sive quid aliud dediderunt, de iis rebus
14 quid fieri velitis, vos rogo, Quirites." plebes sic iussit:
"quod senatus iuratus, maxima pars, censeat, qui ad-
1 sient, id volumus iubemusque." XXXIV. ex hoc plebei
scito senatus consultus Oppiae Cluviaeque primum
bona ac libertatem restituit: si qua alia praemia pe-
2 tere ab senatu vellent, venire eas Romam. Campanis
in familias singulas decreta facta, quae non operae
3 pretium est omnia enumerare. aliorum bona publi-
canda, ipsos liberosque eorum et coniuges vendendas
extra filias, quae enupsissent, priusquam in populi
4 Romani potestatem venirent; alios in vincula conden-
dos, ac de iis posterius consulendum; aliorum Cam-
panorum summam etiam census distinxerunt, publi-
5 canda necne bona essent. pecua captiva praeter equos
et mancipia praeter puberes virile secus et omnia, quae
solo non continerentur, restituenda censuerunt dominis.
6 Campanos omnis, Atellanos, Calatinos, Sabatinos, extra-
quam qui eorum aut ipsi aut parentes eorum apud

hostis essent, liberos esse iusserunt ita, ut nemo eorum 7
civis Romanus aut Latini nominis esset, neve quis
eorum, qui Capuae fuisset, dum portae clausae essent,
in urbe agrove Campano intra certam diem maneret,
locus ubi habitarent trans Tiberim, qui non contingeret
Tiberim, daretur; qui nec Capuae nec in urbe Cam- 8
pana, quae a populo Romano defecisset, per bellum
fuissent, eos cis Lirim amnem Romam versus; qui ad 9
Romanos transissent, priusquam Capuam Hannibal ve-
niret, cis Vulturnum emovendos censuerunt, ne quis
eorum propius mare quindecim milibus passuum agrum
aedificiumve haberet. qui eorum trans Tiberim emoti 10
essent, ne ipsi posterive eorum uspiam pararent habe-
rentve nisi in Veiente, Sutrino Nepesinove agro, dum
ne cui maior quam quinquaginta iugerum agri modus
esset. senatorum omnium quique magistratus Capuae, 11
Atellae, Calatiae gessissent bona venire Capuae iusse-
runt, libera corpora, quae venum dari placuerat, Ro-
mam mitti ac Romae venire. signa, statuas aeneas, 12
quae capta de hostibus dicerentur, quae eorum sacra
ac profana essent, ad pontificum collegium reiecerunt.
ob haec decreta maestiores aliquanto, quam Romam 13
venerant, Campanos dimiserunt. nec iam Q. Fulvii
saevitiam in sese, sed iniquitatem deum atque execra-
bilem fortunam suam incusabant.

XXXV. Dimissis Siculis Campanisque dilectus 1
habitus. scripto deinde exercitu de remigum supple-
mento agi coeptum; in quam rem cum neque hominum 2
satis, nec, ex qua pararentur stipendiumque acciperent,
pecuniae quicquam ea tempestate in publico esset,
edixerunt consules, ut privati ex censu ordinibusque, 3
sicut antea, remiges darent cum stipendio cibariisque
dierum triginta. ad id edictum tantus fremitus homi- 4
num, tanta indignatio fuit, ut magis dux quam materia
seditioni deesset: secundum Siculos Campanosque ple-
bem Romanam perdendam lacerandamque sibi consules
sumpsisse. per tot annos tributo exhaustos nihil reliqui 5

praeter terram nudam ac vastam habere. tecta hostis
incendisse, servos agri cultores rem publicam abduxisse
nunc ad militiam parvo aere emendo, nunc remiges
6 imperando; si quid cui argenti aerisve fuerit, stipendio
remigum et tributis annuis ablatum. se, ut dent, quod
non habeant, nulla vi, nullo imperio cogi posse. bona
sua venderent, in corpora, quae reliqua essent, saevi-
rent. ne unde redimantur quidem quicquam superesse.
7 haec non in occulto, sed propalam in foro atque oculis
ipsorum consulum ingens turba circumfusi fremebant,
8 nec eos sedare consules nunc castigando, nunc con-
solando poterant. spatium deinde iis tridui se dare
ad cogitandum dixerunt; quo ipsi ad rem inspiciendam
9 *et* expediendam usi sunt. senatum postero die habue-
runt de remigum supplemento; ubi cum multa dis-
seruissent, cur aequa plebis recusatio esset, verterunt
orationem eo, ut dicerent privatis id seu aequum seu
10 iniquum onus iniungendum esse: nam unde, cum pe-
cunia in aerario non esset, paraturos navalis socios?
quo modo autem sine classibus aut Siciliam obtineri
aut Italia Philippum arceri posse aut tuta Italiae litora
1 esse? XXXVI. cum in hac difficultate rerum consi-
lium haereret, ac prope torpor quidam occupasset homi-
2 num mentes, tum Laevinus consul: magistratus senatui
et senatum populo, sicut honore praestent, ita ad
omnia, quae dura atque aspera essent, subeunda duces
3 debere esse. "si, quod iniungere inferiori velis, id
prius in te ac tuos ipse iuris statueris, facilius omnis
oboedientis habeas. nec impensa gravis est, cum *ex*
ea plus quam pro virili parte sibi quemque capere
4 principum vident. itaque *si* classes habere atque ornare
volumus populum Romanum, privatos sine recusatione
5 remiges dare, nobismet ipsis primum imperemus. aurum,
argentum, *aes* signatum omne senatores crastino die
in publicum conferamus, ita ut anulos sibi quisque et
coniugi et liberis, et filio bullam, et, quibus uxor
filiaeve sunt, singulas uncias pondo auri relinquant:

argenti, qui curuli sella sederunt, equi ornamenta et 6
libras pondo, ut salinum patellamque deorum causa
habere possint, ceteri senatores libram argenti tan-
tum; aeris signati quina milia in singulos patres fami- 7
liae relinquamus: ceterum omne aurum, argentum, aes 8
signatum ad triumviros mensarios extemplo deferamus
nullo ante senatus consulto facto, ut voluntaria con-
latio et certamen adiuvandae rei publicae excitet ad
aemulandum animos primum equestris ordinis, dein
reliquae plebis. hanc unam viam multa inter nos con- 9
locuti consules invenimus. ingredimini dis bene iuvan-
tibus. res publica incolumis et privatas res facile
salvas praestat; publica prodendo tua nequiquam ser-
ves." in haec tanto animo consensum est, ut gratiae 10
ultro consulibus agerentur. senatu inde misso pro se 11
quisque aurum *et* argentum et aes in publicum con-
ferunt tanto certamine iniecto, ut prima aut inter
primos nomina sua vellent in publicis tabulis esse, ut
nec triumviri accipiundo nec scribae referundo suffi-
cerent. hunc consensum senatus equester ordo est 12
secutus, equestris ordinis plebs. ita sine edicto, sine
coercitione magistratus nec remige in supplementum
nec stipendio res publica eguit; paratisque omnibus
ad bellum consules in provincias profecti sunt.

XXXVII. Neque aliud [magis] tempus belli fuit, 1
quo Carthaginienses Romanique pariter variis casibus
immixtis magis in ancipiti spe ac metu fuerint. nam 2
Romanis et in provinciis, hinc in Hispania adversae
res, hinc prosperae in Sicilia luctum et laetitiam
miscuerant; et in Italia cum Tarentum amissum damno 3
et dolori, tum arx cum praesidio retenta praeter spem
gaudio fuit; et terrorem subitum pavoremque urbis 4
Romae obsessae et oppugnatae Capua post dies paucos
capta in laetitiam vertit. transmarinae quoque res 5
quadam vice pensatae: Philippus hostis tempore haud
satis opportuno factus, Aetoli novi adsciti socii Atta-
lusque, Asiae rex, iam velut despondente fortuna Ro-

6 manis imperium orientis. Carthaginienses quoque Capuae amissae Tarentum captum aequabant, et ut ad moenia urbis Romanae nullo prohibente se pervenisse in gloria ponebant, ita pigebat inriti incepti pudebat-
7 que adeo se spretos, ut sedentibus ipsis ad Romana moenia alia porta exercitus Romanus in Hispaniam
8 duceretur. ipsae quoque Hispaniae, quo propius spem venerant tantis duobus ducibus exercitibusque caesis debellatum ibi ac pulsos inde Romanos esse, eo plus ab L. Marcio, tumultuario duce, ad vanum et inritum
9 victoriam redactam esse indignationis praebebant. ita aequante fortuna suspensa omnia utrisque erant integra spe, integro metu, velut illo tempore primum bellum inciperent.

1 XXXVIII. Hannibalem ante omnia angebat, quod Capua pertinacius oppugnata ab Romanis quam defensa ab se multorum Italiae populorum animos aver-
2 terat, quos neque omnis tenere praesidiis, nisi vellet in multas parvasque partis carpere exercitum, quod minime tum expediebat, poterat, nec deductis praesidiis spei liberam vel obnoxiam timori sociorum relin-
3 quere fidem. praeceps in avaritiam et crudelitatem animus ad spolianda, quae tueri nequibat, ut vastata
4 hosti relinquerentur, inclinavit. id foedum consilium cum incepto, tum etiam exitu fuit. neque enim indigna patientium modo abalienabantur animi, sed ceterorum etiam: quippe ad pluris exemplum quam *malum*
5 pertinebat. nec consul Romanus temptandis urbibus,
6 sicunde spes aliqua se ostendisset, deerat. Salapiae principes erant Dasius et Blattius; Dasius Hannibali amicus, Blattius, quantum ex tuto poterat, rem Romanam fovebat et per occultos nuntios spem proditionis fecerat Marcello. sed sine adiutore Dasio res
7 transigi non poterat. multum ac diu cunctatus, et tum quoque magis inopia consilii potioris quam spe effectus, Dasium appellabat. at ille, cum ab re aversus, tum aemulo potentatus inimicus, rem Hannibali aperit.

arcessito utroque Hannibal cum pro tribunali quae- 8
dam ageret mox de Blattio cogniturus, starentque
summoto populo accusator et reus, Blattius de pro-
ditione Dasium appellabat. enimvero ille velut in mani- 9
festa re exclamat sub oculis Hannibalis secum de
proditione agi. Hannibali atque eis, qui aderant, quo
audacior res erat, minus similis veri visa est: aemu- 10
lationem profecto atque odium esse, et id crimen ad-
ferri, quod, quia testem habere non possit, liberius
fingenti sit. ita inde dimissi sunt. nec Blattius ante 11
abstitit tam audaci incepto, quam idem obtundendo
docendoque, quam ea res ipsis patriaeque salutaris
esset, pervicit, ut praesidium Punicum — *quingenti*
autem Numidae erant — Salapiaque traderetur Mar-
cello. nec sine caede multa tradi potuit. longe for- 12
tissimi equitum toto Punico exercitu erant. itaque
quamquam inprovisa res fuit, nec usus equorum in
urbe erat, tamen armis inter tumultum captis et erup-
tionem temptaverunt et, cum evadere nequirent, pugnan- 13
tes ad ultumum occubuerunt, nec plus quinquaginta
ex iis in potestatem hostium vivi venerunt. plusque 14
aliquanto damni haec ala equitum amissa Hannibali
quam Salapia fuit; nec deinde umquam Poenus, quo
longe plurimum valuerat, equitatu superior fuit.

XXXIX. Per idem tempus cum in arce Tarentina 1
vix inopia tolerabilis esset, spem omnem praesidium,
quod ibi erat, Romanum praefectusque praesidii atque
arcis M. Livius in commeatibus ab Sicilia missis habe-
bant, qui ut tuto praeterveherentur oram Italiae, classis 2
viginti ferme navium Regii stabat. praeerat classi 3
commeatibusque D. Quinctius, obscuro genere ortus,
ceterum multis fortibus factis militari gloria inlustris.
primo quinque naves, quarum maximae duae triremes, 4
a Marcello ei traditae erant[, habuit]; postea rem im-
pigre saepe gerenti tres additae quinqueremes; post- 5
remo ipse a sociis Reginisque et a Velia et a Paesto
debitas ex foedere exigendo classem viginti navium,

6 sicut ante dictum est, efficit. huic ab Regio profectae
classi Democrates cum pari [classi] navium Tarenti-
narum numero quindecim milia ferme ab urbe ad Sapri-
7 portem obvius fuit. velis tum forte inprovidus futuri
certaminis Romanus veniebat; sed circa Crotonem Sy-
barimque suppleverat remigio navis, instructamque et
armatam egregie pro magnitudine navium classem
8 habebat. et tum forte sub idem tempus et venti vis
omnis cecidit et hostes in conspectu fuere, ut ad com-
ponenda armamenta expediendumque remigem ac mili-
9 tem ad imminens certamen satis temporis esset. raro
alias tantis animis iustae concurrerunt classes, quippe
cum in maioris discrimen rei, quam ipsae erant, pugna-
10 rent: Tarentini, ut recuperata urbe ab Romanis post
centesimum prope annum arcem etiam liberarent, spe
commeatus quoque hostibus, si navali proelio posses-
11 sionem maris ademissent, interclusuros; Romani, ut
retenta possessione arcis ostenderent non vi ac virtute,
12 sed proditione ac furto Tarentum amissum. itaque ex
utraque parte signo dato cum rostris concurrissent
neque retro navem inhiberent nec dirimi ab se hostem
paterentur, quam quis indeptus navem erat ferrea in-
iecta manu, ita conserebant ex propinquo pugnam, ut
non missilibus tantum, sed gladiis etiam prope con-
13 lato pede gereretur res. prorae inter se iunctae haere-
bant, puppes alieno remigio circumagebantur. ita in
arto stipatae erant naves, ut vix ullum telum in mari
vanum intercideret; frontibus velut pedestris acies ur-
14 gebant, perviaeque naves pugnantibus erant. insignis
tamen inter ceteras pugna fuit duarum, quae primae
15 agminum concurrerant inter se. in Romana nave ipse
Quinctius erat, in Tarentina Nico, cui Perconi fuit
cognomen, non publico modo sed privato etiam odio
invisus atque infestus Romanis, quod eius factionis
16 erat, quae Tarentum Hannibali prodiderat. hic Quinc-
tium simul pugnantem hortantemque suos incautum
hasta transfigit, atque ille praeceps cum armis procidit

ante proram. victor Tarentinus in turbatam duce amisso 17
navem inpigre transgressus cum summovisset hostis,
et prora iam Tarentinorum esset, puppim male con-
globati tuerentur Romani, repente et alia a puppe tri-
remis hostium apparuit. ita in medio circumventa 18
Romana navis capitur. hinc ceteris terror iniectus, ubi
praetoriam navem captam videre; fugientesque passim
aliae in alto mersae, aliae in terram remis abreptae
mox praedae fuere Thurinis Metapontinisque. ex one- 19
rariis, quae cum commeatu sequebantur, perpaucae in
potestatem hostium venere, aliae ad incertos ventos
hinc atque illinc obliqua transferentes vela in altum
evectae sunt. Nequaquam pari fortuna per eos dies 20
Tarenti res gesta. nam ad quattuor milia hominum
frumentatum egressa cum in agris passim vagarentur,
Livius, qui arci praesidioque Romano praeerat, inten- 21
tus in omnis occasiones gerendae rei C. Persium, in-
pigrum virum, cum duobus milibus et *quingentis* arma-
torum ex arce emisit, qui vage effusos per agros 22
palatosque adortus cum diu passim cecidisset, paucos
ex multis trepida fuga incidentis semiapertis portarum
foribus in urbem compulit, nec *multum afuit, quin*
urbs eodem impetu caperetur. ita aequatae res ad 23
Tarentum, Romanis victoribus *terra*, *Tarentinis* mari.
frumenti spes, quae in oculis fuerat, utrosque frustrata
pariter.

XL. Per idem tempus Laevinus consul, iam magna 1
parte anni circumacta, in Siciliam veteribus novisque
sociis expectatus cum venisset, primum ac potissimum
omnium ratus Syracusis nova pace inconditas com-
ponere res; Agrigentum inde, quod belli reliquum erat 2
tenebaturque a Carthaginiensium valido praesidio, duxit
legiones. et adfuit fortuna incepto. Hanno erat im- 3
perator Carthaginiensium, sed omnem in Muttine Nu-
midisque spem repositam habebant. per totam Siciliam 4
vagus praedas agebat ex sociis Romanorum neque inter-
cludi ab Agrigento vi aut arte ulla nec, quin erumperet,

5 ubi vellet, prohiberi poterat. haec eius gloria quia
iam imperatoris quoque famae officiebat, postremo in
invidiam vertit, ut ne bene gestae quidem res iam
6 Hannoni propter auctorem satis laetae essent. post-
remo praefecturam eius filio suo dedit, ratus cum im-
perio auctoritatem quoque ei inter Numidas erepturum.
7 quod longe aliter evenit: nam veterem favorem eius
sua insuper invidia auxit, neque ille indignitatem in-
iuriae tulit confestimque ad Laevinum occultos nun-
8 tios misit de tradendo Agrigento. per quos ut est facta
fides compositusque rei gerendae modus, portam ad
mare ferentem Numidae cum occupassent pulsis inde
custodibus aut caesis, Romanos ad *id* ipsum missos
9 in urbem acceperunt. et cum agmine iam in media
urbis ac forum magno tumultu iretur, ratus Hanno
non aliud quam tumultum ac secessionem, id quod et
ante acciderat, Numidarum esse ad conprimendam
10 seditionem processit. atque ille, cum ei multitudo maior
quam Numidarum procul visa, et clamor Romanus
haudquaquam ignotus ad auris accidisset, priusquam
11 ad ictum teli veniret, capessit fugam. per aversam
portam emissus adsumpto comite Epicyde cum paucis
ad mare pervenit, nactique opportune parvum navigium,
relicta hostibus Sicilia, de qua per tot annos certa-
12 tum erat, in Africam traiecerunt. alia multitudo Poe-
norum Siculorumque ne temptato quidem certamine
cum caeci in fugam ruerent, clausique exitus essent,
13 circa portas caesa. oppido recepto Laevinus, qui ca-
pita rerum Agrigenti erant, virgis caesos securi per-
cussit, ceteros praedamque vendidit; omnem pecuniam
14 Romam misit. fama Agrigentinorum cladis Siciliam
cum pervasisset, omnia repente ad Romanos inclinave-
runt. prodita brevi sunt viginti oppida, sex vi capta,
voluntaria deditione in fidem venerunt ad quadraginta.
15 quarum civitatium principibus cum pro cuiusque me-
rito consul pretia poenasque exsolvisset coegissetque
Siculos positis tandem armis ad agrum colendum animos

convertere, ut esset non incolarum modo alimentis 16
frugifera insula, sed urbis Romae atque Italiae, id
quod multis saepe tempestatibus fecerat, annonam le-
varet, ab Agathyrna inconditam multitudinem secum
in Italiam transvexit. quattuor milia hominum erant, 17
mixti ex omni conluvione, exules, obaerati, capitalia ausi
plerique, cum in civitatibus suis ac sub legibus vixerant,
et postquam eos ex variis causis fortuna similis con-
globaverat Agathyrnam, per latrocinia ac rapinam
tolerantes vitam. hos neque relinquere Laevinus *in* 18
insula tum primum nova pace coalescente velut mate-
riam novandis rebus satis tutum ratus est, et Reginis
usui futuri erant ad populandum Bruttium agrum ad-
suetam latrociniis quaerentibus manum. et quod ad
Siciliam attinet, eo anno debellatum est.

XLI. In Hispania principio veris P. Scipio navi- 1
bus deductis evocatisque edicto Tarraconem sociorum
auxiliis classem onerariasque ostium inde Hiberi flu-
minis petere iubet. eodem legiones ex hibernis con- 2
venire cum iussisset, ipse cum quinque milibus socio-
rum ab Tarracone profectus ad exercitum est. quo
cum venisset, adloquendos maxime veteres milites, qui
tantis superfuerunt cladibus, ratus contione advocata
ita disseruit: "nemo ante me novus imperator militi- 3
bus suis, priusquam opera eorum usus esset, gratias
agere iure ac merito potuit; me vobis, priusquam pro- 4
vinciam aut castra viderem, obligavit fortuna, primum
quod ea pietate erga patrem patruumque meum vivos
mortuosque fuistis, deinde quod amissam tanta clade 5
provinciae possessionem integram et populo Romano
et successori mihi virtute vestra obtinuistis. sed cum 6
iam benignitate deum id paremus atque agamus, non
ut ipsi maneamus in Hispania, sed ne Poeni maneant,
nec ut pro ripa Hiberi stantes arceamus transitu hostes,
sed ut ultro transeamus transferamusque bellum, vereor, 7
ne cui vestrum maius id audaciusque consilium quam
aut pro memoria cladium nuper acceptarum aut pro

8 aetate mea videatur. adversae pugnae in Hispania
nullius in animo quam meo minus oblitterari possunt,
quippe cui pater et patruus intra triginta dierum spa-
tium, ut aliud super aliud cumularetur familiae nostrae
9 funus, interfecti sunt; sed ut familiaris paene orbitas
ac solitudo frangit animum, ita publica cum fortuna
tum virtus desperare de summa rerum prohibet. ea
fato quodam data nobis sors est, ut magnis omnibus
10 bellis victi vicerimus. vetera omitto, Porsinam, Gallos,
Samnites; a Punicis bellis incipiam. quot classes, quot
11 duces, quot exercitus priore bello amissi sunt! iam
quid hoc bello memorem? omnibus aut ipse adfui cla-
dibus aut, quibus afui, maxime unus omnium eas
sensi. Trebia, Trasumennus, Cannae quid aliud sunt
quam monumenta occisorum exercituum consulumque
12 Romanorum? adde defectionem Italiae, Siciliae maioris
partis, Sardiniae; adde ultimum terrorem ac pavorem,
castra Punica inter Anienem ac moenia Romana posita
et visum prope in portis victorem Hannibalem: in hac
ruina rerum stetit una integra atque immobilis virtus
populi Romani, haec omnia strata humi erexit ac
13 sustulit. vos omnium primi, milites, post Cannensem
cladem vadenti Hasdrubali ad Alpis Italiamque, qui
si se cum fratre coniunxisset, nullum iam nomen esset
populi Romani, ductu auspicioque patris mei obsti-
tistis; et hae secundae res illas adversas sustinuerunt.
14 nunc benignitate deum omnia secunda, prospera, in
dies laetiora ac meliora in Italia Siciliaque geruntur;
15 in Sicilia Syracusae, Agrigentum captum, pulsi tota
insula hostes receptaque provincia in dicione populi
16 Romani est; in Italia Arpi recepti, Capua capta; iter
omne ab urbe Roma trepida fuga emensus Hannibal,
in extremum angulum agri Bruttii conpulsus, nihil
iam maius precatur deos, quam ut incolumi cedere
17 atque abire ex hostium terra liceat. quid igitur minus
conveniat, milites, quam, cum aliae super alias clades
cumularentur, ac di prope ipsi cum Hannibale starent,

vos hic cum parentibus meis — aequentur enim etiam
honore nominis — sustinuisse labantem fortunam populi
Romani, nunc eosdem, cum illic omnia secunda laeta-
que sunt, animis deficere? nuper quoque *quae* acci- 18
derunt, utinam tam sine meo luctu quam ***. nunc
dii immortales imperii Romani praesides, qui centu-
riis omnibus, ut mihi imperium iuberent dari, fuere
auctores, iidem auguriis auspiciisque et per nocturnos
etiam visus omnia laeta ac prospera portendunt. ani- 19
mus quoque meus, maximus mihi ad hoc tempus vates,
praesagit nostram Hispaniam esse, brevi extorre hinc
omne Punicum nomen maria terrasque foeda fuga im-
pleturum. quod mens sua sponte divinat, idem sub- 20
icit ratio haud fallax. vexati ab iis socii nostram fidem
per legatos implorant, tres duces discordantes, prope
ut defecerint alii ab aliis, trifariam exercitum in di-
versissimas regiones distraxere: eadem in illos ingruit 21
fortuna, quae nuper nos adflixit; nam et deseruntur
ab sociis, ut prius ab Celtiberis nos, et diduxere
exercitus, quae patri patruoque meo causa exitii fuit.
nec discordia intestina coire eos in unum sinet, neque 22
singuli nobis resistere poterunt. vos modo, milites,
favete nomini Scipionum, suboli imperatorum vestro-
rum velut accisis recrescenti stirpibus. agite, veteres 23
milites, novum exercitum novumque ducem traducite
Hiberum, traducite in terras cum multis fortibus factis
saepe a vobis peragratas. brevi faciam, ut, quem ad 24
modum nunc noscitatis in me patris patruique simi-
litudinem oris vultusque et lineamenta corporis, ita 25
ingenii, fidei virtutisque effigiem vobis reddam, ut
revixisse aut renatum sibi quisque Scipionem impera-
torem dicat."

XLII. Hac oratione accensis militum animis, re- 1
licto ad praesidium regionis eius M. Silano cum tribus
milibus peditum et trecentis equitibus, ceteras omnes
copias — erant autem viginti quinque milia peditum,
duo milia quingenti equites — Hiberum traiecit. ibi 2

quibusdam suadentibus, ut, quoniam in tris tam di-
versas regiones discessissent Punici exercitus, proxi-
mum adgrederetur, periculum esse ratus, ne eo facto
in unum omnes contraheret, nec par esset unus tot
exercitibus, Carthaginem Novam interim oppugnare
3 statuit, urbem cum ipsam opulentam suis opibus, tum
hostium omni bellico apparatu plenam — ibi arma,
ibi pecunia, ibi totius Hispaniae obsides erant —,
4 sitam praeterea cum opportune ad traiciendum in Afri-
cam, tum super portum satis amplum quantaevis classi
et nescio an unum in Hispaniae ora, qua nostro ad-
5 iacet mari. nemo omnium, quo iretur, sciebat praeter
C. Laelium. is classe circummissus ita moderari cur-
sum navium iussus erat, ut eodem tempore Scipio ab
terra exercitum ostenderet et classis portum intraret.
6 septimo die ab Hibero Carthaginem ventum est simul
terra marique. castra ab regione urbis, qua in septem-
trionem versa est, posita; his ab tergo — nam frons
7 natura tuta erat — duplex vallum obiectum. etenim
sita Carthago sic est: sinus est maris media fere
Hispaniae ora, maxime Africo vento oppositus, *ad duo
milia* et quingentos passus introrsus retractus, paulo
plus *mille et ducentos* passus in latitudinem patens.
8 huius in ostio sinus parva insula obiecta ab alto por-
tum ab omnibus ventis praeterquam Africo tutum facit.
ab intimo sinu paeninsula excurrit, tumulus is ipse,
in quo condita urbs est, ab ortu solis et a meridie
cincta mari; ab occasu stagnum claudit paulum etiam
ad septemtrionem fusum, incertae altitudinis utcum-
9 que exaestuat aut deficit mare. continenti urbem iugum
ducentos fere et quinquaginta passus patens coniungit.
unde cum tam parvi operis munitio esset, non obiecit
10 vallum imperator Romanus, seu fiduciam hosti superbe
ostentans, sive ut subeunti saepe ad moenia urbis re-
1 cursus pateret. XLIII. cetera, quae munienda erant,
cum perfecisset, naves etiam in portu, velut mariti-
mam quoque ostentans obsidionem, instruxit; circum-

vectusque classem cum monuisset praefectos navium, ut vigilias nocturnas intenti servarent, omnia ubique primo obsessum hostem conari, regressus in castra, 2
ut consilii sui rationem, quod ab urbe potissimum oppugnanda bellum orsus esset, militibus ostenderet et spem potiundae cohortando faceret, contione advocata ita disseruit: "ad urbem unam oppugnandam si quis 3
vos adductos credit, is magis operis vestri quam emolumenti rationem exactam, milites, habet. oppugnabitis enim vere moenia unius urbis, sed in una urbe universam ceperitis Hispaniam. hic sunt obsides 4
omnium nobilium regum populorumque; qui simul in potestate vestra erunt, extemplo omnia, quae nunc sub Carthaginiensibus sunt, in dicionem tradent; hic pe- 5
cunia omnis hostium, sine qua neque illi gerere bellum possunt, quippe qui mercennarios exercitus alant, et quae nobis maximo usui ad conciliandos animos barbarorum erit; hic tormenta, arma, omnis apparatus 6
belli est, qui simul et vos instruet et hostis nudabit. potiemur praeterea cum pulcherrima opulentissimaque 7
urbe, tum opportunissima portu egregio, unde terra marique, quae belli usus poscunt, suppeditentur. quae cum magna ipsi habebimus, tum dempserimus hostibus multo maiora. haec illis arx, hoc horreum, aerarium, 8
armamentarium, hoc omnium rerum receptaculum est; huc rectus ex Africa cursus est; haec una inter Pyrenaeum et Gadis statio; hinc omni Hispaniae imminet Africa." * * *

XLIV. * armaverat. cum terra marique instrui 1
oppugnationem videret, et ipse copias ita disponit: oppidanorum duo milia ab ea parte, qua castra Ro- 2
mana erant, opponit, quingentis militibus arcem insidit, quingentos tumulo urbis in orientem verso inponit; multitudinem aliam, quo clamor, quo subita vocasset res, intentam ad omnia occurrere iubet. patefacta 3
deinde porta eos, quos in via ferente ad castra hostium instruxerat, emittit. Romani duce ipso praecipiente

parumper cessere, ut propiores subsidiis in certamine
4 ipso summittendis essent. et primo haud impares ste-
tere acies; subsidia deinde identidem summissa e ca-
stris non averterunt solum in fugam hostis, sed adeo
effusis institerunt, ut nisi receptui cecinisset, permixti
5 fugientibus inrupturi fuisse in urbem viderentur. tre-
pidatio vero non in proelio maior quam tota urbe fuit.
multae stationes pavore atque fuga desertae sunt, re-
lictique muri, cum, qua cuique erat proximum, de-
6 siluissent. quod ubi egressus Scipio in tumulum, quem
Mercuri vocant, animadvertit, multis partibus nudata
defensoribus moenia esse, omnis e castris excitos ire
7 ad oppugnandam urbem et ferre scalas iubet. ipse
trium prae se iuvenum validorum scutis oppositis —
ingens enim iam vis omnis generis telorum e muris
volabat — ad urbem succedit, hortatur, imperat quae
8 in rem sunt, quod*que* plurumum ad accendendos mili-
tum animos intererat, testis spectatorque virtutis atque
9 ignaviae cuiusque adest. itaque in vulnera ac tela
ruunt, neque illos muri neque superstantes armati
10 arcere queunt, quin certatim ascendant. et ab navibus
eodem tempore ea, quae mari adluitur, pars urbis
oppugnari coepta est. ceterum tumultus inde maior
11 quam vis *ad*hiberi poterat. dum adplicant, dum raptim
exponunt scalas militesque, dum, qua cuique proximum
est, in terram evadere properant, ipsa festinatione et
1 certamine alii alios inpediunt. XLV. inter haec re-
pleverat iam Poenus armatis muros, et vis magna ex
2 ingenti copia congesta telorum suppeditabat. sed ne-
que viri nec tela nec quicquam aliud aeque quam
moenia ipsa sese defendebant. rarae enim scalae alti-
tudini aequari poterant, et quo quaeque altiores, eo
3 infirmiores erant. itaque cum summus quisque evadere
non posset, subirent tamen alii, onere ipso frange-
bantur. quidam stantibus scalis, cum altitudo caliginem
4 oculis offudisset, ad terram delati sunt. et cum passim
homines scalaeque ruerent, et ipso successu audacia

atque alacritas hostium cresceret, signum receptui
datum est; quod spem non praesentis modo ab tanto 5
certamine ac labore quietis obsessis, sed etiam in
posterum dedit, scalis et corona capi urbem non posse,
opera et difficilia esse et tempus datura ad ferendam
opem imperatoribus suis.
Vix prior tumultus conticuerat, cum Scipio ab 6
defessis iam vulneratisque recentis integrosque alios
accipere scalas iubet *et* vi maiore adgredi urbem. ipse, 7
ut ei nuntiatum est aestum decedere, quod per pisca-
tores Tarraconenses nunc levibus cumbis, nunc, ubi
eae siderent, vadis pervagatos stagnum conpertum
habebat, facilem pedibus ad murum transitum dari, eo
secum armatos *quingentos* duxit. medium ferme diei 8
erat, et ad id, quod sua sponte cedente in mare aestu
trahebatur aqua, acer etiam septemtrio ortus inclina-
tum stagnum eodem quo aestus ferebat et adeo nuda-
verat vada, ut alibi umbilico tenus aqua esset, alibi
genua vix superaret. hoc cura ac ratione compertum 9
in prodigium ac deos vertens Scipio, qui ad transitum
Romanis mare verterent et stagna auferrent viasque
ante numquam initas humano vestigio aperirent, Nep-
tunum iubebat ducem itineris sequi ac medio stagno
evadere ad moenia. XLVI. ab terra ingens labor suc- 1
cedentibus erat; nec altitudine tantum moenium im-
pediebantur, sed quod e *turribus pugn*antis ad ancipites
utrimque ictus subiectos habebant Romanos, ut latera
infestiora subeuntibus quam adversa corpora essent.
at parte in alia quingentis et per stagnum facilis 2
transitus et in murum ascensus inde fuit; nam neque
opere emunitus erat, ut ubi ipsius loci ac stagni prae-
sidio satis creditum foret, nec ulla armatorum statio
aut custodia opposita intentis omnibus ad opem eo
ferendam, unde periculum ostendebatur. ubi urbem 3
sine certamine intravere, pergunt inde, quanto maximo
cursu poterant, ad eam portam, circa quam omne con-
tractum certamen erat. in quod adeo intenti omnium 4

non animi solum fuere, sed etiam oculi auresque pugnan-
5 tium spectantiumque et adhortantium pugnantis, ut
nemo ante ab tergo senserit captam urbem, quam tela
in aversos inciderunt et utrimque ancipitem hostem
6 habebant. tunc turbatis defensoribus metu et moenia
capta, et porta intus forisque pariter refringi coepta;
et mox caedendo confectis ac distractis, ne iter in-
7 pediretur, foribus armati impetum fecerunt. magna
multitudo et muros transcendebat, sed ii passim ad
caedem oppidanorum versi; illa, quae portam ingressa
erat, iusta acies cum ducibus, cum ordinibus media
8 urbe usque in forum processit. inde cum duobus itine-
ribus fugientis videret hostis, alios ad tumulum in
orientem versum, qui tenebatur quingentorum militum
praesidio, alios in arcem, in quam et ipse Mago cum
omnibus fere armatis, qui muris pulsi fuerant, re-
fugerat, partim copiarum ad tumulum expugnandum
9 mittit, partim ipse ad arcem ducit. et tumulus primo
impetu est captus, et Mago, arcem conatus defendere,
cum omnia hostium plena videret neque spem ullam
10 esse, se arcemque et praesidium dedidit. quoad dedita
arx est, caedes tota urbe passim factae, nec ulli pube-
rum, qui obvius fuit, parcebatur; tum signo dato cae-
dibus finis factus; ad praedam victores versi, quae
ingens omnis generis fuit.

1 XLVII. Liberorum capitum virile secus ad decem
milia capta. inde, qui cives Novae Carthaginis erant,
dimisit, urbemque et sua omnia, quae reliqua eis bellum
2 fecerat, restituit. opifices ad duo milia hominum erant:
eos publicos fore populi Romani edixit cum spe propin-
qua libertatis, si ad ministeria belli enixe operam
3 navassent. ceteram multitudinem incolarum iuvenum
ac validorum servorum in classem ad supplementum
remigum dedit; et auxerat navibus octo captivis clas-
4 sem. extra hanc multitudinem Hispanorum obsides
erant, quorum, perinde ac si sociorum liberi essent,
5 cura habita. captus et apparatus ingens belli: cata-

pultae maximae formae centum viginti, minores du-
centae octoginta una, ballistae maiores viginti tres, 6
minores quinquaginta duae, scorpionum maiorum mi-
norumque et armorum telorumque ingens numerus,
signa militaria septuaginta quattuor. et auri argenti- 7
que relata ad imperatorem magna vis: paterae aureae
fuerunt ducentae septuaginta sex, librae ferme omnes
pondo; argenti infecti signatique decem et octo milia
et trecenta pondo, vasorum argenteorum magnus nu-
merus. haec omnia C. Flaminio quaestori adpensa ad- 8
numerataque sunt; tritici quadringenta milia modium,
hordei ducenta septuaginta. naves onerariae sexaginta 9
tres in portu expugnatae captaeque, quaedam cum suis
oneribus, frumento, armis, aere praeterea ferroque et
linteis et sparto et navali alia materia ad classem
aedificandam, ut minimum omnium inter tantas opes 10
belli captas Carthago ipsa fuerit.

XLVIII. Eo die Scipio, C. Laelio cum sociis na- 1
valibus urbem custodire iusso, ipse in castra legiones 2
reduxit fessosque milites omnibus uno die belli operi-
bus, quippe qui et acie dimicassent et capienda urbe
tantum laboris periculique adissent et capta cum iis,
qui in arcem confugerant, iniquo etiam loco pugnas-
sent, curare corpora iussit. postero die militibus nava- 3
libusque sociis convocatis primum dis immortalibus
laudes gratesque egit, qui se non urbis solum opulen-
tissimae omnium in Hispania uno die compotem fecis-
sent, sed ante eo congessissent omnis Africae atque
Hispaniae opes, ut neque hostibus quicquam relin-
queretur, et sibi ac suis omnia superessent. militum 4
deinde virtutem conlaudavit, quod eos non eruptio
hostium, non altitudo moenium, non inexplorata stagni
vada, non castellum in alto tumulo situm, non muni-
tissima arx deterruisset, quo minus transcenderent
omnia perrumperentque. itaque quamquam omnibus 5
omnia deberet, praecipuum muralis coronae decus eius
esse, qui primus murum ascendisset; profiteretur, qui

6 se dignum eo duceret dono. duo professi sunt, Q. Ti-
berilius centurio legionis quartae et Sex. Digitius socius
navalis. nec ipsi tam inter se acriter contendebant,
quam studia excitaverant uterque sui corporis homi-
7 num. sociis C. Laelius praefectus classis, legionariis
8 M. Sempronius Tuditanus aderat. ea contentio cum
prope seditionem veniret, Scipio tris recuperatores cum
se daturum pronuntiasset, qui cognita causa testibus-
que auditis iudicarent, uter prior in oppidum transcen-
9 disset, C. Laelio et M. Sempronio, advocatis partis
utriusque, P. Cornelium Caudinum de medio adiecit
eosque tris recuperatores considere et causam cogno-
10 scere iussit. cum res eo maiore ageretur certamine,
quod amoti tantae dignitatis non tam advocati quam
moderatores studiorum fuerant, C. Laelius relicto con-
11 silio ad tribunal ad Scipionem accedit eumque docet
rem sine modo ac modestia agi, ac prope esse, ut
manus inter se conferant. ceterum etiam si vis absit,
nihilo minus detestabili exemplo rem agi, quippe ubi
12 fraude ac periurio decus petatur virtutis. stare hinc
legionarios milites, hinc classicos, per omnis deos para-
tos iurare magis quae velint, quam quae sciant vera
esse, et obstringere periurio non se solum suumque
caput, sed signa militaria et aquilas sacramentique
13 religionem. haec se ad eum de sententia P. Cornelii
et M. Sempronii deferre. Scipio conlaudato Laelio ad
contionem advocavit pronuntiavitque se satis comper-
tum habere Q. Tiberilium et Sex. Digitium pariter in
murum escendisse, seque eos ambos virtutis causa
14 coronis muralibus donare. tum reliquos, prout cuius-
que meritum virtusque erat, donavit; ante omnis C.
Laelium praefectum classis et omni genere laudis sibi-
met ipse aequavit et corona aurea ac triginta bubus
donavit.

1 XLIX. Tum obsides civitatium Hispaniae vocari
iussit; quorum quantus numerus fuerit piget scribere,
quippe cum alibi trecentos ferme, alibi tria milia

septingentos viginti quattuor fuisse inveniam. aeque 2
et alia inter auctores discrepant. praesidium Punicum
alius decem, alius septem, alius haud plus quam duum
milium fuisse scribit. capta alibi decem milia capi-
tum, alibi supra quinque et viginti invenio. scorpiones 3
maiores minoresque ad sexaginta captos scripserim,
si auctorem Graecum sequar Silenum; si Valerium
Antiatem, maiorum scorpionum sex milia, minorum
decem et tria milia: adeo nullus mentiendi modus est.
ne de ducibus quidem convenit. plerique Laelium prae- 4
fuisse classi, sunt qui M. Iunium Silanum dicant;
Arinen praefuisse Punico praesidio deditumque Romanis 5
Antias Valerius, Magonem alii scriptores tradunt. non 6
de numero navium captarum, non de pondere auri at-
que argenti et redactae pecuniae convenit. si aliquis
adsentiri necesse est, media simillima veris sunt. ce- 7
terum vocatis obsidibus primum universos bonum ani-
mum habere iussit: venisse enim eos in populi Romani 8
potestatem, qui beneficio quam metu obligare homines
malit exterasque gentis fide ac societate iunctas habere
quam tristi subiectas servitio. deinde acceptis nomi- 9
nibus civitatium recensuit captivos, quot cuiusque po-
puli essent, et nuntios domum misit, ut ad suos quisque
recipiendos veniret. si quarum forte civitatium legati 10
aderant, eis praesentibus suos restituit; ceterorum cu-
ram benigne tuendorum C. Flaminio quaestori attribuit.
inter haec e media turba obsidum mulier magno natu, 11
Mandoni uxor, qui frater Indibilis Ilergetum reguli
erat, flens ad pedes imperatoris procubuit obtestari-
que coepit, ut curam cultumque feminarum impensius
custodibus commendaret. cum Scipio nihil defuturum 12
iis profecto diceret, tum rursus mulier: "haud magni
ista facimus" inquit; "quid enim huic fortunae non
satis est? alia me cura aetatem harum intuentem —
nam ipsa iam extra periculum iniuriae muliebris sum —
stimulat." et aetate et forma florentes circa eam In- 13
dibilis filiae erant aliaeque nobilitate pari, quae omnes

14 eam pro parente colebant. tum Scipio "meae populi-
que Romani disciplinae causa facerem" inquit, "ne
quid, quod sanctum usquam esset, apud nos violare-
15 tur; nunc ut id curem inpensius, vestra quoque virtus
dignitasque facit, quae ne in malis quidem oblitae
16 decoris matronalis estis." spectatae deinde integritatis
viro tradidit eas, tuerique haud secus verecunde ac
modeste quam hospitum coniuges ac matres iussit.
1 L. Captiva deinde a militibus adducitur ad eum
adulta virgo adeo eximia forma, ut, quacumque in-
2 cedebat, converteret omnium oculos. Scipio, percunc-
tatus patriam parentesque, inter cetera accepit despon-
sam eam principi Celtiberorum; adulescenti Allucio no-
3 men erat. extemplo igitur parentibus sponsoque ab
domo accitis, cum interim audiret deperire eum sponsae
amore, ubi primum venit, accuratiore eum sermone
4 quam parentis adloquitur: "iuvenis" inquit "iuvenem
appello, quo minor sit inter nos huius sermonis vere-
cundia. ego, cum sponsa tua capta a militibus nostris
ad me ducta esset audiremque tibi eam cordi esse et
5 forma faceret fidem, quia ipse, si frui liceret ludo
aetatis, praesertim in recto et legitimo amore, et non
res publica animum nostrum occupasset, veniam mihi
dari sponsam impensius amanti vellem, tuo, cuius
6 possum, amori faveo. fuit sponsa tua apud me eadem
qua apud soceros tuos parentisque suos verecundia;
servata tibi est, ut inviolatum et dignum me teque
7 dari tibi donum posset. hanc mercedem unam pro eo
munere paciscor: amicus populo Romano sis et, si me
virum bonum credis esse, qualis patrem patruumque
meum iam ante hae gentes norant, scias multos nostri
similes in civitate Romana esse nec ullum in terris
8 hodie populum dici posse, quem minus tibi hostem
9 tuisque esse velis aut amicum malis." cum adulescens
simul pudore et gaudio perfusus, dextram Scipionis
tenens, deos omnis invocaret ad gratiam illi pro se
referendam, quoniam sibi nequaquam satis facultatis

pro suo animo atque illius erga se merito esset, paren-
tes inde cognatique virginis appellati; qui, quoniam 10
gratis sibi redderetur virgo, ad quam redimendam
satis magnum attulissent auri pondus, orare Scipio- 11
nem, ut id ab se donum acciperet, coeperunt, haud
minorem eius rei apud se gratiam futuram esse ad-
firmantes quam redditae inviolatae foret virginis. Sci- 12
pio, quando tanto opere peterent, accepturum se polli-
citus poni ante pedes iussit vocatoque ad se Allucio
"super dotem" inquit, "quam accepturus a socero es,
haec tibi a me dotalia dona accedent" aurumque tollere
ac sibi habere iussit. his laetus donis honoribusque 13
dimissus domum implevit popularis laudibus meritis
Scipionis: venisse dis simillimum iuvenem, vincentem
omnia cum armis tum benignitate ac beneficiis. ita- 14
que dilectu clientium habito cum delectis mille et
quadringentis equitibus intra paucos dies ad Scipio-
nem revertit.

LI. Scipio retentum secum Laelium, dum captivos 1
obsidesque et praedam ex consilio eius disponeret,
satis omnibus compositis, data quinqueremi *e* captivis 2
*at*que Magone et quindecim fere senatoribus, qui simul
cum eo capti erant, in navem inpositis nuntium vic-
toriae Romam mittit. ipse paucos dies, quibus morari 3
Carthagine statuerat, exercendis navalibus pedestribus-
que copiis absumpsit. primo die legiones in armis 4
quattuor milium spatio decurrerunt; secundo die arma
curare et tergere ante tentoria iussi; tertio die rudi-
bus inter se in modum iustae pugnae concurrerunt
praepilatisque missilibus iaculati sunt; quarto die quies
data; quinto iterum in armis decursum est. hunc or- 5
dinem laboris quietisque, quoad Carthagine morati
sunt, servarunt. remigium classicique milites tranquillo 6
in altum evecti agilitatem navium simulacris navalis
pugnae experiebantur. haec extra urbem terra mari- 7
que corpora simul animosque ad bellum acuebant; urbs
ipsa strepebat apparatu belli fabris omnium generum

8 in publica officina inclusis. dux cuncta pari cura obibat:
nunc in classe ac navali erat, nunc cum legionibus
decurrebat, nunc operibus aspiciendis tempus dabat,
quaeque in officinis quaeque in armamentario ac na-
valibus fabrorum multitudo pluruma in singulos dies
9 certamine ingenti faciebat. his ita incohatis refectis-
que, quae quassata erant muri, dispositisque praesidiis
10 ad custodiam urbis Tarraconem est profectus, a multis
legationibus protinus in via aditus, quas partim dato
responso ex itinere dimisit, partim distulit Tarraco-
nem, quo omnibus novis veteribusque sociis edixerat
conventum. et cuncti fere qui cis Hiberum incolunt
populi, multi etiam ulterioris provinciae convenerunt.
11 Carthaginiensium duces primo ex industria famam
captae Carthaginis conpresserunt; deinde, ut clarior
res erat, quam ut tegi ac dissimulari posset, eleva-
12 bant verbis: necopinato adventu ac prope furto unius
diei urbem unam Hispaniae interceptam, cuius rei
tam parvae praemio elatum insolentem iuvenem in-
modico gaudio speciem magnae victoriae imposuisse;
13 at ubi adpropinquare tres duces, tres victores hostium
exercitus audisset, occursuram ei extemplo domestico-
14 rum funerum memoriam. haec in vulgus iactabant,
haudquaquam ipsi ignari, quantum sibi ad omnia virium
Carthagine amissa decessisset.

TITI LIVI

AB URBE CONDITA

LIBER XXVII.

PERIOCHA LIBRI XXVII.

Cn. Fulvius proconsul cum exercitu ab Hannibale ad Herdoneam caesus est. meliore eventu ab Claudio Marcello consule adversus eundem ad Numistronem pugnatum est. inde Hannibal nocte recessit; Marcellus insecutus est et subinde cedentem pressit, donec confligeret. priore pugna Hannibal superior, Marcellus sequenti. Fabius Maximus consul pater Tarentinos per proditionem recepit. Claudius Marcellus T. Quintius Crispinus consules, speculandi causa progressi e castris, insidiis ab Hannibale circumventi sunt. Marcellus occisus, Crispinus fugit. lustrum a censoribus conditum est. censa sunt civium capita $\overline{\text{CXXXVII}}$ CVIII; ex quo numero apparuit, quantum hominum tot proeliorum adversa fortuna populo Romano abstulisset. in Hispania ad Baeculam Scipio cum Hasdrubale et Hamilcare conflixit et vicit. inter alia captum regalem puerum eximiae formae ad avunculum Masinissam cum donis dimisit. Hasdrubal, qui cum exercitu novo Alpes transcenderat, ut se Hannibali coniungeret, cum milibus hominum LVI caesus est, capta $\overline{\text{V}}$CCC M. Livi consulis ductu, sed non minore opera Claudi Neronis consulis, qui, cum Hannibali oppositus esset, relictis castris ita, ut hostem falleret, cum electa manu profectus Hasdrubalem circumvenerat. res praeterea a P. Scipione in Hispania et a P. Sulpicio praetore adversus Philippum et Achaeos gestas continet.

I. Hic status rerum in Hispania erat. in Italia 1
consul Marcellus Salapia per proditionem recepta Marmoreas et Meles de Samnitibus vi cepit. ad tria milia 2
militum ibi Hannibalis, quae praesidii causa relicta

erant, oppressa. praeda — et aliquantum eius fuit —
militi concessa. tritici quoque ducenta quadraginta
milia modium et centum decem milia hordei inventa.
3 ceterum nequaquam inde tantum gaudium fuit, quanta
clades intra paucos dies accepta est haud procul Her-
4 donea urbe. castra ibi Cn. Fulvius proconsul habebat
spe recipiundae Herdoneae, quae post Cannensem
cladem ab Romanis defecerat, nec loco satis tuto posita
5 nec praesidiis firmata. neglegentiam insitam ingenio
ducis augebat spes ea, quod labare iis adversus Poenum
fidem senserat, postquam Salapia amissa excessisse
6 iis locis in Bruttios Hannibalem auditum est. ea omnia
ab Herdonea per occultos nuntios delata Hannibali
simul curam sociae retinendae urbis et spem fecere
incautum hostem adgrediendi. exercitu expedito, ita
ut famam prope praeveniret, magnis itineribus ad
Herdoneam contendit et, quo plus terroris hosti obi-
7 ceret, acie instructa accessit. par audacia Romanus,
consilio et viribus impar, copiis raptim eductis con-
flixit. quinta legio et sinistra ala acriter pugnam
8 inierunt. ceterum Hannibal signo equitibus dato, ut,
cum pedestres acies occupassent praesenti certamine
oculos animosque, circumvecti pars castra hostium
pars terga pugna*m* *specta*ntium invaderent, ipse Cn.
9 Fulvi similitudinem nominis, quia Cn. Fulvium prae-
torem biennio ante in isdem devicerat locis, increpans,
10 similem eventum pugnae fore adfirmabat. neque ea
spes vana fuit; nam cum comminus acie et peditum
11 certamine multi cecidissent Romanorum, starent tamen
ordines signaque, equestris tumultus a tergo, simul a
castris clamor hostilis auditus sextam ante legionem,
quae in secunda acie posita prior ab Numidis turbata
est, quintam deinde atque eos, qui ad prima signa
12 erant, avertit. pars in fugam effusi, pars in medio caesi,
ubi et ipse Cn. Fulvius cum undecim tribunis militum
13 cecidit. Romanorum sociorumque quot caesa in eo
proelio milia sint, quis pro certo adfirmet, cum alibi

tredecim milia, alibi haud plus quam septem inveniam?
castris praedaque victor potitur. Herdoneam quia et 14
defecturam fuisse ad Romanos comperit nec mansuram
in fide, si inde abscessisset, multitudine omni Meta-
pontum ac Thurios traducta incendit; occidit principes,
qui cum Fulvio conloquia occulta habuisse comperti
sunt. Romani, qui ex tanta clade evaserant, diversis 15
itineribus semermes ad Marcellum consulem in Sam-
nium perfugerunt.

II. Marcellus nihil admodum tanta clade territus 1
litteras Romam ad senatum de duce atque exercitu ad
Herdoneam amisso scribit: ceterum eundem se, qui 2
post Cannensem pugnam ferocem victoria Hannibalem
contuderit, ire adversus eum, brevem illi laetitiam, qua
exultet, facturum. et Romae quidem cum luctus ingens 3
ex praeterito tum timor in futurum erat. consul ex 4
Samnio in Lucanos transgressus ad Numistronem in
conspectu Hannibalis loco plano, cum Poenus collem
teneret, posuit castra. addidit et aliam fidentis speciem, 5
quod prior in aciem eduxit; nec detractavit Hannibal,
ut signa portis efferri vidit. ita tamen aciem in-
struxerunt, ut Poenus dextrum cornu in collem eri-
geret, Romani sinistrum ad oppidum adplicarent. ab 6
hora tertia cum ad noctem pugnam extendissent, fessae-
que pugnando primae acies essent — ab Romanis
prima legio et dextra ala, ab Hannibale Hispani mili-
tes et funditores Baliaris, elephanti quoque commisso
iam certamine in proelium acti —, diu pugna neutro
inclinata stetit. *ut* primae legioni tertia, dextrae alae 7
sinistra subiit, et apud hostis integri a fessis pugnam
accepere, novum atque atrox proelium ex iam segni 8
repente exarsit recentibus animis corporibusque; sed
nox incerta victoria diremit pugnantis. postero die 9
Romani ab sole orto in multum diei stetere in acie;
ubi nemo hostium adversus prodiit, spolia per otium
legere et congestos in unum locum cremavere suos.
nocte insequenti Hannibal silentio movit castra et in 10

Apuliam abiit. Marcellus, ubi lux fugam hostium
aperuit, sauciis cum praesidio modico Numistrone re-
lictis praepositoque iis L. Furio Purpurione tribuno
militum, vestigiis institit sequi. ad Venusiam adeptus
11 eum est. ibi per dies aliquot, cum ab stationibus pro-
cursaretur, mixta equitum peditumque tumultuosa magis
proelia quam magna, et ferme omnia Romanis secunda
12 fuere. inde per Apuliam ducti exercitus sine ullo
memorando certamine, cum Hannibal nocte signa
moveret, locum insidiis quaerens, Marcellus nisi certa
luce et explorato ante non sequeretur.

1 III. Capuae interim Flaccus dum bonis principum
vendendis, agro, qui publicatus erat, locando — locavit
autem omnem frumento — tempus terit, ne deesset
materia in Campanos saeviendi, novum in occulto
2 gliscens per indicium protractum est facinus. milites
aedificiis emotos, simul ut cum agro tecta urbis fru-
enda locarentur, simul metuens, ne suum quoque
exercitum sicut Hannibalis nimia urbis amoenitas
emolliret, in portis murisque sibimet ipsos tecta mili-
3 tariter coegerat aedificare. erant autem pleraque ex
cratibus ac tabulis facta, alia harundine texta, stra-
mento intecta omnia, velut de industria alimentis ignis.
4 haec noctis una hora omnia *ut* incenderent, centum
septuaginta Campani principibus fratribus Blossiis con-
5 iuraverant. indicio eius rei ex familia Blossiorum facto,
portis repente iussu proconsulis clausis, cum ad arma
signo dato milites concurrissent, comprehensi omnes,
qui in noxa erant, et quaestione acriter habita damnati
necatique; indicibus libertas et aeris dena milia data.
6 Nucerinos et Acerranos, querentes, ubi habitarent, non
esse, Acerris ex parte incensis, Nuceria deleta, Romam
7 Fulvius ad senatum misit. Acerranis permissum, ut aedi-
ficarent, quae incensa erant; Nucerini Atellam, quia id
maluerant, Atellanis Calatiam migrare iussis traducti.

8 Inter multas magnasque res, quae nunc secundae
nunc adversae occupabant cogitationes hominum, ne

Tarentinae quidem arcis excidit memoria. M. Ogulnius 9
et P. Aquilius in Etruriam legati ad frumentum
coemendum, quod Tarentum portaretur, profecti, et
mille milites de exercitu urbano, par numerus Roma-
norum sociorumque eodem in praesidium cum fru-
mento missi.

IV. Iam aestas in exitu erat, comitiorumque con- 1
sularium instabat tempus. sed litterae Marcelli negantis
e re publica esse vestigium abscedi ab Hannibale, cui
cedenti certamenque abnuenti gravis ipse instaret,
curam iniecerant, ne aut consulem tum maxime res 2
agentem a bello avocarent, aut in annum consules
deessent. optimum visum est, quamquam extra Italiam 3
esset, Valerium potius consulem ex Sicilia revocari.
ad eum litterae iussu senatus ab L. Manlio praetore 4
urbano missae cum litteris consulis M. Marcelli, ut
ex iis nosceret, quae causa patribus eum potius quam
collegam revocandi ex provincia esset.

Eo fere tempore legati ab rege Syphace Romam 5
venerunt, quae is prospera proelia cum Carthaginien-
sibus fecisset, memorantes. regem nec inimiciorem ulli 6
populo quam Carthaginiensi nec amiciorem quam Ro-
mano esse adfirmabant; misisse eum antea legatos in
Hispaniam ad Cn. et P. Cornelios imperatores Roma-
nos; nunc ab ipso velut fonte petere Romanam ami-
citiam voluisse. senatus non legatis modo benigne 7
respondit, sed et ipse legatos cum donis ad regem
misit, L. Genucium P. Poetelium P. Popillium. dona 8
tulere togam et tunicam purpuream, sellam eburneam,
pateram ex quinque pondo auri factam. protinus et
alios Africae regulos iussi adire. iis quoque quae 9
darentur, portata, togae praetextae et terna pondo
paterae aureae. et Alexandream ad Ptolomaeum et 10
Cleopatram reges M. Atilius et M'. Acilius legati, ad
commemorandam renovandamque amicitiam missi, dona
tulere, regi togam et tunicam purpuream cum sella
eburnea, reginae pallam pictam cum amiculo purpureo.

11 Multa ea aestate, qua haec facta sunt, ex pro-
pinquis urbibus agrisque nuntiata sunt prodigia: Tus-
culi agnum cum ubere lactenti natum, Iovis aedis
culmen fulmine ictum ac prope omni tecto nudatum;
12 isdem ferme diebus Anagniae terram ante portam
ictam diem ac noctem sine ullo ignis alimento arsisse,
et aves ad Compitum Anagninum in luco Dianae
13 nidos in arboribus reliquisse; Tarracinae in mari haud
procul portu angues magnitudinis mirae lascivientium
14 piscium modo exultasse; Tarquiniis porcum cum ore
humano genitum, et in agro Capenate ad lucum Fero-
niae quattuor signa sanguine multo diem ac noctem
15 sudasse. haec prodigia hostiis maioribus procurata
decreto pontificum; et supplicatio diem unum Romae
ad omnia pulvinaria, alterum in Capenati agro ad
Feroniae lucum indicta.

1 V. M. Valerius consul litteris excitus, provincia
exercituque mandato L. Cincio praetori, M. Valerio
Messalla praefecto classis cum parte navium in Africam
praedatum simul speculatumque, quae populus Car-
2 thaginiensis ageret pararetque, misso, ipse decem
navibus Romam profectus cum prospere pervenisset,
3 senatum extemplo habuit. ibi de suis rebus gestis
commemoravit: cum annos prope sexaginta in Sicilia
terra marique magnis saepe cladibus bellatum esset,
se eam provinciam confecisse; neminem Carthaginien-
4 sem in Sicilia esse; neminem Siculum, qui fugati metu
inde afuerint, non esse; omnis in urbes, in agros suos
5 reductos arare, serere; desertam recoli tandem terram,
frugiferam ipsis cultoribus, populoque Romano pace
6 ac bello fidissimum annonae subsidium. exim Muttine
et si quorum aliorum merita erga populum Romanum
erant in senatum introductis, honores omnibus ad ex-
7 solvendam fidem consulis habiti. Muttines etiam civis
Romanus factus rogatione ab tribuno plebis ex aucto-
ritate patrum ad plebem lata.

8 Dum haec Romae geruntur, M. Valerius quinqua-

ginta navibus cum ante lucem ad Africam accessisset,
inproviso in agrum Uticensem escensionem fecit; eum- 9
que late depopulatus multis mortalibus cum alia omnis
generis praeda captis ad naves redit atque in Siciliam
tramisit, tertio decumo die, quam profectus inde erat,
Lilybaeum revectus. ex captivis quaestione habita haec 10
comperta consulique Laevino omnia ordine perscripta,
ut sciret, quo in statu Africae res essent: quinque 11
milia Numidarum cum Masinissa Galae filio, acerrimo
iuvene, Carthagine esse, et alios per totam Africam
milites mercede conduci, qui in Hispaniam ad Has-
drubalem traicerentur, ut is quam maximo exercitu 12
primo quoque tempore in Italiam transgressus iungeret
se Hannibali; in eo positam victoriam credere Cartha-
ginienses; classem praeterea ingentem apparari ad 13
Siciliam repetendam, eamque se credere brevi traiec-
turam. haec recitata a consule ita movere senatum, 14
ut non expectanda comitia consuli censerent, sed dic-
tatore comitiorum habendorum causa dicto extemplo
in provinciam redeundum. illa disceptatio tenebat, quod 15
consul in Sicilia se M. Valerium Messallam, qui tum
classi praeesset, dictatorem dicturum esse aiebat, patres
extra Romanum agrum — eum autem in Italia ter-
minari — negabant dictatorem dici posse. M. Lucre- 16
tius tribunus plebis cum de ea re consuleret, ita de-
crevit senatus, ut consul, priusquam ab urbe discederet,
populum rogaret, quem dictatorem dici placeret eum-
que, quem populus iussisset, diceret dictatorem; si
consul noluisset, praetor populum rogaret; si ne is
quidem vellet, tum tribuni ad plebem ferrent. cum 17
consul se populum rogaturum negasset, quod suae
potestatis esset, praetoremque vetuisset rogare, tribuni
plebis rogarunt, plebesque scivit, ut Q. Fulvius, qui
tum ad Capuam erat, dictator diceretur. sed quo die 18
id plebis concilium futurum erat, consul clam nocte
in Siciliam abiit; destitutique patres litteras ad M.
Claudium mittendas censuerunt, ut desertae ab conlega

rei publicae subveniret diceretque quem populus iussisset
19 dictatorem. ita a M. Claudio consule Q. Fulvius dic-
tator dictus, et ex eodem plebis scito ab Q. Fulvio
dictatore P. Licinius Crassus pontifex maximus magister
1 equitum dictus. VI. dictator postquam Romam venit,
C. Sempronium Blaesum legatum, quem ad Capuam
habuerat, in Etruriam provinciam ad exercitum misit
in locum C. Calpurni praetoris, quem, ut Capuae
2 exercituique suo praeesset, litteris excivit. ipse comitia
in quem diem primum potuit edixit; quae certamine
inter tribunos dictatoremque iniecto perfici non po-
3 tuerunt. Galeria iuniorum, quae sorte praerogativa
erat, Q. Fulvium et Q. Fabium consules dixerat,
eodemque iure vocatae inclinassent, ni se tribuni plebis
4 C. et L. Arrenii interposuissent, qui neque magistra-
tum continuari satis civile esse aiebant, et multo foedioris
5 exempli eum ipsum creari, qui comitia haberet; itaque
si suum nomen dictator acciperet, se comitiis inter-
cessuros; si aliorum praeterquam ipsius ratio haberetur,
6 comitiis se moram non facere. dictator causam comi-
tiorum auctoritate senatus, plebis scito, exemplis tu-
7 tabatur: namque Cn. Servilio consule, cum C. Flaminius
alter consul ad Trasumennum cecidisset, ex auctori-
tate patrum ad plebem latum, plebemque scivisse, ut,
quoad bellum in Italia esset, ex iis, qui consules
fuissent, quos et quotiens vellet, reficiendi consules
8 populo ius esset; exemplaque in eam rem se habere
vetus L. Postumi Megelli, qui interrex iis comitiis,
quae ipse habuisset, consul cum C. Iunio Bubulco
creatus esset; recens Q. Fabii, qui sibi continuari con-
sulatum, nisi id bono publico fieret, profecto num-
9 quam sisset. his orationibus cum diu certatum esset,
postremo ita inter dictatorem ac tribunos convenit, ut
10 eo, quod censuisset senatus, staretur. patribus id tempus
rei publicae visum est, ut per veteres et expertos
bellique peritos imperatores res publica gereretur:
11 itaque moram fieri comitiis non placere. concedentibus

tribunis comitia habita; declarati consules Q. Fabius
Maximus quintum, Q. Fulvius Flaccus quartum. prae- 12
tores inde creati L. Veturius Philo, T. Quinctius Cris-
pinus, C. Hostilius Tubulus, C. Aurunculeius. magi-
stratibus in annum creatis Q. Fulvius dictatura se
abdicavit.

Extremo aestatis huius classis Punica navium 13
quadraginta cum praefecto Hamilcare in Sardiniam
traiecta Olbiensem primo, dein, postquam ibi P. Man- 14
lius Volso praetor cum exercitu apparuit, circumacta
inde ad alterum insulae latus, Caralitanum agrum
vastavit, et cum praeda omnis generis in Africam
redit.

Sacerdotes Romani eo anno mortui aliquot suf- 15
fectique: C. Servilius pontifex factus in locum T. Ota-
cilii Crassi; Ti. Sempronius Ti. F. Longus augur factus
in locum T. Otacilii Crassi; decemvir item sacris 16
faciundis in locum Ti. Semproni C. F. Longi Ti. Sem-
pronius Ti. F. Longus suffectus. M. Marcius rex sa-
crorum mortuus est et M. Aemilius Papus maximus
curio; neque in eorum locum sacerdotes eo anno
suffecti.

Et censores hic annus habuit L. Veturium Phi- 17
lonem et P. Licinium Crassum, maximum ponti-
ficem. Crassus Licinius nec consul nec praetor ante
fuerat, quam censor est factus; ex aedilitate gradum
ad censuram fecit. sed hi censores neque senatum 18
legerunt neque quicquam publicae rei egerunt: mors
diremit L. Veturi; inde et Licinius censura se abdicavit.
aediles curules L. Veturius et P. Licinius Varus ludos 19
Romanos diem unum instaurarunt. aediles plebei Q. Catius
et L. Porcius Licinus ex multaticio argento signa
aenea ad Cereris dedere, et ludos pro temporis eius
copia magnifici apparatus fecerunt.

VII. Exitu anni huius C. Laelius legatus Scipio- 1
nis die quarto et tricensimo, quam ab Tarracone pro-
fectus erat, Romam venit; isque cum agmine capti-

vorum ingressus urbem magnum concursum hominum
2 fecit. postero die in senatum introductus captam Carthaginem, caput Hispaniae, uno die receptasque aliquot urbes, quae defecissent, novasque in societatem
3 adscitas exposuit. ex captivis comperta iis fere congruentia, quae in litteris fuerant M. Valerii Messallae. maxime movit patres Hasdrubalis transitus in Italiam
4 vix Hannibali atque eius armis obsistentem. productus et in contionem Laelius eadem edisseruit. senatus ob res feliciter a P. Scipione gestas supplicationem in unum diem decrevit; C. Laelium primo quoque tempore cum quibus venerat navibus redire in Hispaniam iussit.
5 Carthaginis expugnationem in hunc annum contuli multis auctoribus, haud nescius quosdam esse, qui
6 anno insequenti captam tradiderint; sed mihi minus simile veri visum est annum integrum Scipionem nihil gerundo in Hispania consumpsisse.
7 Q. Fabio Maximo quintum, Q. Fulvio Flacco quartum consulibus idibus Martiis, quo die magistratum inierunt, Italia ambobus provincia decreta, regionibus tamen partitum imperium: Fabius ad Tarentum, Ful-
8 vius in Lucanis ac Bruttiis rem gereret. M. Claudio prorogatum in annum imperium. praetores sortiti provincias, C. Hostilius Tubulus urbanam, L. Veturius Philo peregrinam cum Gallia, T. Quinctius Crispinus
9 Capuam, C. Aurunculeius Sardiniam. exercitus ita per provincias divisi: Fulvio duae legiones, quas in Sicilia M. Valerius Laevinus haberet, Q. Fabio, quibus in Etruria C. Calpurnius praefuisset; urbanus exercitus
10 ut in Etruriam succederet; C. Calpurnius eidem praeesset provinciae exercituique; Capuam exercitumque, quem Q. Fulvius habuisset, T. Quinctius obtineret.
11 C. Hostilius ab C. Laetorio propraetore provinciam exercitumque, qui tum Arimini erat, acciperet. M. Marcello, quibus consul rem gesserat, legiones decretae.
12 M. Valerio cum L. Cincio — iis quoque enim prorogatum in Sicilia imperium — Cannensis exercitus datus,

eumque supplere ex militibus, qui ex legionibus Cn.
Fulvi superessent, iussi. conquisitos eos consules in 13
Siciliam miserunt; additaque eadem militiae ignominia,
sub qua Cannenses militabant quique ex praetoris
Cn. Fulvi exercitu ob similis iram fugae missi eo ab
senatu fuerant. C. Aurunculeio eaedem in Sardinia 14
legiones, quibus P. Manlius Volso eam provinciam
obtinuerat, decretae. P. Sulpicio eadem legione eadem- 15
que classe Macedoniam obtinere iusso prorogatum in
annum imperium. triginta quinqueremes ex Sicilia
Tarentum ad Q. Fabium consulem mitti iussae; cetera 16
classe placere praedatum in Africam aut ipsum M.
Valerium Laevinum traicere, aut mittere seu L. Cin-
cium seu M. Valerium Messallam vellet. nec de Hispania 17
quicquam mutatum, nisi quod non in annum Scipioni
Silanoque, sed donec revocati ab senatu forent, proro-
gatum imperium est. ita provinciae exercituumque in
eum annum partita imperia.

VIII. Inter maiorum rerum curas comitia maximi 1
curionis, cum in locum M. Aemili sacerdos crearetur,
vetus excitaverunt certamen, patriciis negantibus C.
Mamili Atelli, qui unus ex plebe petebat, habendam 2
rationem esse, quia nemo ante eum nisi ex patribus
id sacerdotium habuisset. tribuni appellati ad senatum 3
rem reiecerunt; senatus populi potestatem fecit: ita
primus ex plebe creatus maximus curio C. Mamilius
Atellus. et flaminem Dialem invitum *in*augurari coegit 4
P. Licinius pontifex maximus C. Valerium Flaccum;
decemvirum sacris faciundis creatus in locum Q. Muci
Scaevolae demortui C. Laetorius. causam inaugurari 5
coacti flaminis libens reticuissem, ni ex mala fama
in bonam vertisset. ob adulescentiam neglegentem
luxuriosamque C. Flaccus flamen captus a P. Licinio
pontifice maximo erat, L. Flacco fratri germano
cognatisque aliis ob eadem vitia invisus. is, ut ani- 6
mum eius cura sacrorum et caerimoniarum cepit, ita
repente exuit antiquos mores, ut nemo tota iuventute

haberetur prior nec probatior primoribus patrum, suis
7 pariter alienisque, esset. huius famae consensu elatus
ad iustam fiduciam sui rem intermissam per multos
annos ob indignitatem flaminum priorum repetivit, ut
8 in senatum introiret. ingressum eum curiam cum
L. Licinius praetor inde eduxisset, tribunos plebis
appellavit. flamen vetustum ius sacerdotii repetebat:
datum id cum toga praetexta et sella curuli ei flamo-
9 nio esse. praetor non exoletis vetustate annalium exem-
plis stare ius, sed recentissimae cuiusque consuetudinis
usu volebat: nec patrum nec avorum memoria Dialem
10 quemquam id ius usurpasse. tribuni rem inertia flami-
num oblitteratam ipsis, non sacerdotio damno fuisse
cum aequom censuissent, ne ipso quidem contra ten-
dente praetore magno adsensu patrum plebisque
flaminem in senatum introduxerunt, omnibus ita
existimantibus, magis sanctitate vitae quam sacerdotii
iure eam rem flaminem obtinuisse.

11 Consules priusquam in provincias irent, duas urba-
nas legiones, in supplementum quantum opus erat
12 ceteris exercitibus militum scripserunt. urbanum vete-
rem exercitum Fulvius consul C. Fulvio Flacco legato
— frater hic consulis erat — in Etruriam dedit du-
cendum et legiones, quae in Etruria erant, Romam
13 deducendas. et Fabius consul reliquias exercitus Ful-
viani conquisitas — fuere autem ad quattuor milia
trecenti quadraginta quattuor — Q. Maximum filium
ducere in Siciliam ad M. Valerium proconsulem iussit
atque ab eo duas legiones et triginta quinqueremes
14 accipere. nihil eae deductae ex insula legiones mi-
nuerunt nec viribus nec specie eius provinciae praesi-
15 dium. nam cum praeter egregie suppletas duas veteres
legiones transfugarum etiam Numidarum equitum pedi-
tumque magnam vim haberet, Siculos quoque, qui in
exercitu Epicydis aut Poenorum fuerant, belli peritos
16 viros, milites scripsit. ea externa auxilia cum singulis
Romanis legionibus adiunxisset, duorum speciem exer-

cituum servavit: altero L. Cincium partem insulae,
qua regnum Hieronis fuerat, tueri iussit; altero ipse 17
ceteram insulam tuebatur, divisam quondam Romani
Punicique imperii finibus, classe quoque septuaginta
navium partita, ut omni ambitu litorum praesidio orae
maritumae essent. ipse cum Muttinis equitatu provin- 18
ciam peragrabat, ut viseret agros cultaque ab incultis
notaret et perinde dominos laudaret castigaretque.
ita tantum ea cura frumenti provenit, ut et Romam 19
mitteret et Catinam conveheret, unde exercitui, qui ad
Tarentum aestiva acturus esset, posset praeberi.

IX. Ceterum transportati milites in Siciliam — 1
et erant maior pars Latini nominis sociorumque —
prope magni motus causa fuere: adeo ex parvis saepe
magnarum momenta rerum pendent. fremitus enim 2
inter Latinos sociosque in conciliis ortus, decimum
annum dilectibus, stipendiis se exhaustos esse; quo-
tannis ferme clade magna pugnare; alios in acie occidi, 3
alios morbo absumi; magis perire sibi civem, qui ab
Romano miles lectus sit, quam qui ab Poeno captus:
quippe ab hoste gratis remitti in patriam, ab Romanis
extra Italiam in exilium verius quam in militiam ab-
legari. octavum iam ibi annum senescere Cannensem 4
militem, moriturum ante, quam Italia hostis, quippe
nunc cum maxime florens viribus, excedat. si veteres 5
milites non redeant in patriam, novi legantur, brevi
neminem superfuturum. itaque, quod propediem res
ipsa negatura sit, priusquam ad ultimam solitudinem
atque egestatem perveniant, negandum populo Romano
esse. si consentientes in hoc socios videant Romani, 6
profecto de pace cum Carthaginiensibus iungenda
cogitaturos; aliter numquam vivo Hannibale sine bello
Italiam fore. haec acta in conciliis. triginta tum co- 7
loniae populi Romani erant; ex iis duodecim, cum
omnium legationes Romae essent, negaverunt consuli-
bus esse, unde milites pecuniamque darent. eae fuere
Ardea, Nepete, Sutrium, Alba, Carseoli, Sora, Suessa,

8 Circei, Setia, Cales, Narnia, Interamna. nova re con-
sules icti cum absterrere eos a tam detestabili consilio
vellent, castigando increpandoque plus quam leniter
agendo profecturos rati, eos ausos esse consulibus
9 dicere aiebant, quod consules ut in senatu pronuntiarent
in animum inducere non possent: non enim detrecta-
tionem eam munerum militiae sed apertam defectionem
10 a populo Romano esse. redirent itaque propere in
colonias et tamquam integra re, locuti magis quam
ausi tantum nefas, cum suis consulerent. admonerent
non Campanos neque Tarentinos esse eos sed Romanos;
11 inde oriundos, inde in colonias atque in agrum bello
captum stirpis augendae causa missos. quae liberi
parentibus deberent, ea illos Romanis debere, si ulla
12 pietas, si memoria antiquae patriae esset. consulerent
igitur de integro: nam tum quidem quae temere agi-
tassent, ea prodendi imperii Romani, tradendae Hanni-
13 bali victoriae esse. cum alternis haec consules diu
iactassent, nihil moti legati neque se, quod domum
renuntiarent, habere dixerunt neque senatum suum,
quod novi consuleret, ubi nec miles, qui legeretur, nec
14 pecunia, quae daretur in stipendium, esset. cum ob-
stinatos eos viderent consules, rem ad senatum detu-
lerunt, ubi tantus pavor animis hominum est iniectus,
ut magna pars actum de imperio dicerent: idem alias
colonias facturas, idem socios; consensisse omnes ad
1 prodendam Hannibali urbem Romanam. X. consules
hortari et consolari senatum et dicere alias colonias
in fide atque officio pristino fore; eas quoque ipsas,
quae officio decesserint, si legati circa eas colonias
mittantur, qui castigent, non qui precentur, verecun-
2 diam imperii habituras esse. permissum ab senatu iis
cum esset, agerent facerentque ut e re publica ducerent,
pertemptatis prius aliarum coloniarum animis cita-
verunt legatos quaesiveruntque ab iis, ecquid milites
3 ex formula paratos haberent. pro duodeviginti coloniis
M. Sextilius Fregellanus respondit et milites ex formula

paratos esse, et, si pluribus opus esset, pluris daturos 4
et, quidquid aliud imperaret velletque populus Romanus,
enixe facturos: ad id sibi neque opes deesse et animum
etiam superesse. consules parum sibi videri praefati 5
pro merito eorum sua voce conlaudari eos, nisi uni-
versi patres iis in curia gratias egissent, sequi in se-
natum eos iusserunt. senatus quam poterat honoratis- 6
simo decreto adlocutus eos mandat consulibus, ut ad
populum quoque eos producerent et inter multa alia
praeclara, quae ipsis maioribusque suis praestitissent,
recens etiam meritum eorum in rem publicam com-
memorarent. ne nunc quidem post tot saecula sileantur 7
fraudenturve laude sua: Signini fuere et Norbani Sati-
culanique et Fregellani et Lucerini et Venusini et
Brundusini et Hadriani et Firmani et Ariminenses, et 8
ab altero mari Pontiani et Paestani et Cosani, et
mediterranei Beneventani et Aesernini et Spoletini et
Placentini et Cremonenses. harum coloniarum subsidio 9
tum imperium populi Romani stetit, iisque gratiae in
senatu et apud populum actae. duodecim aliarum 10
coloniarum, quae detractaverunt imperium, mentionem
fieri patres vetuerunt, neque illos dimitti neque retineri
neque appellari a consulibus. ea tacita castigatio ma-
xime ex dignitate populi Romani visa est.

Cetera expedientibus, quae ad bellum opus erant, 11
consulibus aurum vicensimarium, quod in sanctiore
aerario ad ultimos casus servabatur, promi placuit.
prompta ad quattuor milia pondo auri. inde quingena 12
pondo data consulibus et M. Marcello et P. Sulpicio
proconsulibus et L. Veturio praetori, qui Galliam pro-
vinciam erat sortitus, additumque Fabio consuli cen- 13
tum pondo auri praecipuum, quod in arcem Taren-
tinam portaretur; cetero auro usi sunt ad vestimenta
praesenti pecunia locanda exercitui, qui in Hispania
bellum secunda sua fama ducisque gerebat. XI. Pro- 1
digia quoque, priusquam ab urbe consules proficis-
cerentur, procurari placuit. in Albano monte tacta 2

de caelo erant signum Iovis arborque templo pro-
pinqua et ostium lacus, et Capuae murus Fortunaeque
aedis, et Sinuessae murus portaque: haec de caelo
3 tacta. cruentam etiam fluxisse aquam Albanam quidam
auctores erant; et Romae intus in cella [aedis] Fortis
Fortunae de capite signum, quod in corona erat, in
4 manum sponte sua prolapsum; et Priverni satis con-
stabat bovem locutum, volturiumque frequenti foro in
tabernam devolasse, et Sinuessae natum ambiguo inter
marem ac feminam sexu infantem, quos androgynos
5 volgus, ut pleraque, faciliore ad duplicanda verba
Graeco sermone, appellat, et lacte pluvisse, et cum
6 elephanti capite puerum natum. ea prodigia hostiis
maioribus procurata, et supplicatio circa omnia pul-
vinaria et obsecratio in unum diem indicta; et de-
cretum, ut C. Hostilius praetor ludos Apollini, sicut
iis annis voti factique erant, voveret faceretque.

7 Per eos dies et censoribus creandis Q. Fulvius
consul comitia habuit. creati censores, ambo qui non-
dum consules fuerant, M. Cornelius Cethegus, P. Sem-
8 pronius Tuditanus. ii censores ut agrum Campanum
fruendum locarent, ex auctoritate patrum latum ad
9 plebem est, plebesque scivit. senatus lectionem con-
tentio inter censores de principe legendo tenuit. Sem-
proni lectio erat; ceterum Cornelius morem traditum
10 a patribus sequendum aiebat, ut qui primus censor
ex iis, qui viverent, fuisset, eum principem legerent:
11 is T. Manlius Torquatus erat; Sempronius, cui di
sortem legendi dedissent, ei ius liberum eosdem de-
disse deos; se id suo arbitrio facturum lecturumque
Q. Fabium Maximum, quem tum principem Romanae
12 civitatis esse vel Hannibale iudice victurus esset. cum
diu certatum verbis esset, concedente conlega lectus
a Sempronio princeps in senatu Q. Fabius Maximus
consul. inde alius lectus senatus octo praeteritis, inter
quos M. Caecilius Metellus erat, infamis auctor dese-
13 rendae Italiae post Cannensem cladem. in equestribus

quoque notis eadem servata causa; sed erant perpauci,
quos ea infamia attingeret. illis omnibus — et multi 14
erant — adempti equi, qui Cannensium legionum equites
in Sicilia erant. addiderunt acerbitati etiam tempus,
ne praeterita stipendia procederent iis, quae equo publico
meruerant, sed dena stipendia equis privatis facerent.
magnum praeterea numerum eorum conquisi- 15
verunt, qui equo merere deberent; atque ex iis, qui
principio eius belli septemdecim annos nati fuerant
neque militaverant, omnes aerarios fecerunt. locaverunt 16
inde reficienda, quae circa forum incendio consumpta
erant, septem tabernas, macellum, atrium regium.

XII. Transactis omnibus, quae Romae agenda erant, 1
consules ad bellum profecti. prior Fulvius praegressus 2
Capuam; post paucos dies consecutus Fabius, qui et
conlegam coram obtestatus et per litteras Marcellum,
ut quam acerrimo bello detinerent Hannibalem, dum
ipse Tarentum oppugnaret: ea urbe adempta hosti iam 3
undique pulso, nec ubi consisteret nec quod fidum
respiceret habenti, ne remorandi quidem causam in
Italia fore. Regium etiam nuntium mittit ad praefec- 4
tum praesidii, quod ab Laevino consule adversus Bruttios
ibi locatum erat, octo milia hominum, pars maxima
ab Agathyrna, sicut ante dictum est, ex Sicilia tra-
ducta, rapto vivere hominum adsuetorum; additi erant 5
Bruttiorum indidem perfugae, et audacia et audendi
omnia necessitatibus pares. hanc manum ad Bruttium 6
primum agrum depopulandum duci iussit, inde ad
Cauloneam urbem oppugnandam. imperata non inpigre
solum sed etiam avide executi direptis fugatisque cul-
toribus agri summa vi urbem oppugnabant. Marcellus 7
et consulis litteris excitus et quia ita induxerat in
animum neminem ducem Romanum tam parem Hanni-
bali quam se esse, ubi primum in agris pabuli copia
fuit, ex hibernis profectus ad Canusium Hannibali
occurrit. sollicitabat ad defectionem Canusinos Poenus; 8
ceterum ut adpropinquare Marcellum audivit, castra

inde movit. aperta erat regio sine ullis ad insidias
latebris; itaque in loca saltuosa cedere inde coepit.
9 Marcellus vestigiis instabat castraque castris conferebat
et opere perfecto extemplo in aciem legiones educebat.
Hannibal turmatim per equites peditumque iaculatores
levia certamina serens casum universae pugnae non
necessarium ducebat. tractus est tamen ad id, quod
10 vitabat, certamen. nocte praegressum adsequitur locis
planis ac patentibus Marcellus; castra inde ponentem
pugnando undique in munitores operibus prohibet. ita
signa conlata pugnatumque totis copiis et, cum iam
nox instaret, Marte aequo discessum est. castra exiguo
11 distantia spatio raptim ante noctem permunita. postero
die luce prima Marcellus in aciem copias eduxit; nec
Hannibal detractavit certamen multis verbis adhorta-
tus milites, ut memores Trasumenni Cannarumque
12 contunderent ferociam hostis: urgere atque instare eum,
non iter quietos facere, non castra ponere pati, non
respirare aut circumspicere; cotidie simul orientem
solem et Romanam aciem in campis videndam esse:
13 si uno proelio haud incruentus abeat, quietius deinde
tranquilliusque eum bellaturum. his inritati adhorta-
tionibus simulque taedio ferociae hostium cotidie in-
stantium lacessientiumque acriter proelium ineunt.
14 pugnatum amplius duabus horis est. cedere inde ab
Romanis dextra ala et extraordinarii coepere. quod
ubi Marcellus vidit, duodevicensimam legionem in pri-
15 mam aciem inducit. dum alii trepidi cedunt, alii segniter
subeunt, turbata tota acies est, dein prorsus fusa, et
16 vincente pudorem metu terga dabant. cecidere in
pugna fugaque ad duo milia et septingenti civium
sociorumque; in iis quattuor Romani centuriones, duo
17 tribuni militum, M. Licinius et M. Helvius. signa
militaria quattuor de ala, prima quae fugit, duo de
legione, quae cedentibus sociis successerat, amissa.
1 XIII. Marcellus, postquam in castra reditum est,
contionem adeo saevam atque acerbam apud milites

habuit, ut proelio per diem totum infeliciter tolerato
tristior iis irati ducis oratio esset. „dis immortalibus, 2
ut in tali re, laudes gratesque“ inquit „ago, quod victor
hostis cum tanto pavore incidentibus vobis in vallum
portasque non ipsa castra est adgressus; deseruissetis
profecto eodem terrore castra, quo omisistis pugnam.
qui pavor hic, qui terror, quae repente, qui et cum 3
quibus pugnaretis, oblivio animos cepit? nempe idem
sunt hi hostes, quos vincendo et victos sequendo
priorem aestatem absumpsistis, quibus dies noctesque 4
fugientibus per hos dies institistis, quos levibus proe-
liis fatigastis, quos hesterno die nec iter facere nec
castra ponere passi estis. omitto ea, quibus gloriari 5
potestis; cuius et ipsius pudere ac paenitere vos oportet,
referam. nempe aequis manibus hesterno die diremistis
pugnam. quid haec nox, quid hic dies attulit? vestrae 6
iis copiae inminutae sunt an illorum auctae? non
equidem mihi cum exercitu meo loqui videor nec cum
Romanis militibus; corpora tantum atque arma sunt
eadem. an, si eosdem animos habuissetis, terga vestra 7
vidisset hostis? signa alicui manipulo aut cohorti
ademisset? adhuc caesis legionibus Romanis gloria-
batur; vos illi hodierno die primum fugati exercitus
dedistis decus.“ clamor inde ortus, ut veniam eius 8
diei daret; ubi vellet deinde experiretur militum su-
orum animos. „ego vero experiar“ inquit, „milites, et
vos crastino die in aciem educam, ut victores potius
quam victi veniam impetretis quam petitis“. cohorti- 9
bus, quae signa amiserant, hordeum dari iussit, cen-
turionesque manipulorum, quorum signa amissa fuerant,
destrictis gladiis discinctos destituit; et, ut postero die
omnes, equites pedites, armati adessent, edixit. ita 10
contio dimissa fatentium iure ac merito sese increpi-
tos, neque illo die virum quemquam in acie Romana
fuisse praeter unum ducem, cui aut morte satisfacien-
dum aut egregia victoria esset. postero die armati
ornatique ad edictum aderant. imperator eos conlaudat 11

pronuntiatque, a quibus orta pridie fuga esset, co-
hortesque, quae signa amisissent, se in primam
12 aciem inducturum; edicere iam sese omnibus pugnan-
dum ac vincendum esse et adnitendum singulis uni-
versisque, ne prius hesternae fugae quam hodiernae
13 victoriae fama Romam perveniat. inde cibo corpora
firmare iussi, ut, si longior pugna esset, viribus suffi-
cerent. ubi omnia dicta factaque sunt, quibus excita-
1 rentur animi militum, in aciem procedunt. XIV. quod
ubi Hannibali nuntiatum est, „cum eo nimirum“ inquit
„hoste res est, qui nec bonam nec malam ferre fortu-
nam possit! seu vicit, ferociter instat victis; seu victus
2 est, instaurat cum victoribus certamen“. signa inde
canere iussit et copias educit. pugnatum utrimque
aliquanto quam pridie acrius est, Poenis ad obtinen-
dum hesternum decus adnitentibus, Romanis ad demen-
3 dam ignominiam. sinistra ala ab Romanis et cohortes,
quae amiserant signa, in prima acie pugnabant, et
4 legio vicensima ab dextro cornu instructa. L. Cornelius
Lentulus et C. Claudius Nero legati cornibus praeerant;
Marcellus mediam aciem hortator testisque praesens
5 firmabat. ab Hannibale Hispani primam obtinebant
6 frontem, et id roboris in omni exercitu erat. cum an-
ceps diu pugna esset, Hannibal elephantos in primam
aciem induci iussit, si quem inicere ea res tumultum
7 ac pavorem posset. et primo turbarunt signa ordines-
que, et partim occulcatis partim dissupatis terrore,
8 qui circa erant, nudaverant una parte aciem, latiusque
fuga manasset, ni C. Decimius Flavus tribunus mili-
tum signo arrepto primi hastati manipulum eius signi
sequi se iussisset. duxit, ubi maxime tumultum con-
globatae beluae faciebant, pilaque in eas conici iussit.
9 haesere omnia tela haud difficili ex propinquo in tanta
corpora ictu et tam conferta turba. sed ut non omnes
vulnerati sunt, ita in quorum tergis infixa stetere pila,
ut est genus anceps, in fugam versi etiam integros
10 avertere. tum iam non unus manipulus, sed pro se

quisque miles, qui modo adsequi agmen fugientium
elephantorum poterat, pila conicere. eo magis ruere
in suos beluae tantoque maiorem stragem edere, quam
inter hostes ediderant, quanto acrius pavor conster-
natam agit, quam insidentis magistri imperio regitur.
in perturbatam transcursu beluarum aciem signa in- 11
ferunt Romani pedites et haud magno certamine dis-
supatos trepidantesque avertunt. tum in fugientes 12
equitatum inmittit Marcellus, nec ante finis sequendi
est factus, quam in castra paventes conpulsi sunt. nam 13
super alia, quae terrorem trepidationemque facerent,
elephanti quoque duo in ipsa porta corruerant, coacti-
que erant milites per fossam vallumque ruere in
castra. ibi maxima hostium caedes facta: caesa ad
octo milia hominum, quinque elephanti. nec Romanis 14
incruenta victoria fuit: mille ferme et septingenti de
duabus legionibus et sociorum supra mille et trecentos
occisi; vulnerati permulti civium sociorumque. Hanni- 15
bal nocte proxima castra movit; cupientem insequi
Marcellum prohibuit multitudo sauciorum. XV. specu- 1
latores, qui prosequerentur agmen, missi postero die
rettulerunt Bruttios Hannibalem petere.

Isdem ferme diebus et ad Q. Fulvium consulem 2
Hirpini et Lucani et Volcientes traditis praesidiis Han-
nibalis, quae in urbibus habebant, dediderunt sese,
clementerque a consule cum verborum tantum casti-
gatione ob errorem praeteritum accepti. et Bruttiis 3
similis spes veniae facta est, cum ab iis Vibius et
Paccius fratres, longe nobilissimi gentis eius, eandem,
quae data Lucanis erat, condicionem deditionis petentes
venissent. Q. Fabius consul oppidum in Sallentinis 4
Manduriam vi cepit. ibi ad tria milia hominum capta
et ceterae praedae aliquantum. inde Tarentum pro-
fectus in ipsis faucibus portus posuit castra. naves, 5
quas Laevinus tutandis commeatibus habuerat, par-
tim machinationibus onerat apparatuque moenium
oppugnandorum, partim tormentis et saxis omnique

missilium telorum genere instruit, onerarias quoque,
6 non eas solum, quae remis agerentur, ut alii machinas
scalasque ad muros ferrent, alii procul ex navibus
7 vulnerarent moenium propugnatores. hae naves ut ab
aperto mari urbem adgrederentur, instructae paratae-
que sunt. et erat liberum mare classe Punica, cum
Philippus oppugnare Aetolos pararet, Corcyram tra-
8 missa. in Bruttiis interim Cauloneae oppugnatores sub
adventum Hannibalis, ne opprimerentur, in tumulum
a praesenti impetu tutum, ad cetera inopem, con-
cessere.

9 Fabium Tarentum obsidentem leve dictu momen-
tum ad rem ingentem potiundam adiuvit. praesidium
Bruttiorum datum ab Hannibale Tarentini habebant.
eius praesidii praefectus deperibat amore mulierculae,
10 cuius frater in exercitu Fabii consulis erat. is certior
litteris sororis factus de nova consuetudine advenae
locupletis atque inter popularis tam honorati, spem
nactus per sororem quolibet inpelli amantem posse,
11 quid speraret ad consulem detulit. quae cum haud
vana cogitatio visa esset, pro perfuga iussus Tarentum
transire, ac per sororem praefecto conciliatus, primo
occulte temptando animum, dein satis explorata levi-
tate blanditiis muliebribus perpulit eum ad proditionem
12 custodiae loci, cui praepositus erat. ubi et ratio agen-
dae rei et tempus convenit, miles nocte per intervalla
stationum clam ex urbe emissus ea, quae acta erant,
quaeque ut agerentur convenerat, ad consulem refert.
13 Fabius vigilia prima dato signo iis, qui in arce erant,
quique custodiam portus habebant, ipse circumito portu
ab regione urbis in orientem versa occultus consedit.
14 canere inde tubae simul ab arce simul a portu et ab
navibus, quae ab aperto mari adpulsae erant, clamor-
que undique cum ingenti tumultu, unde minimum
periculi erat, de industria ortus. consul interim silentio
15 continebat suos. igitur Democrates, qui praefectus
antea classis fuerat, forte illo loco praepositus, post-

quam quieta omnia circa se vidit, alias partes eo tu-
multu personare, ut captae urbis interdum excitaretur
clamor, veritus, ne inter cunctationem suam consul 16
aliquam vim faceret ac signa inferret, praesidium ad
arcem, unde maxime terribilis accidebat sonus, tra-
ducit. Fabius cum et ex temporis spatio et ex silentio 17
ipso, quod, ubi paulo ante strepebant excitantes vocan-
tesque ad arma, inde nulla accidebat vox, deductas
custodias sensisset, ferri scalas ad eam partem muri,
qua Bruttiorum cohortem praesidium agitare prodi-
tionis conciliator nuntiaverat, iubet. ea primum captus 18
est murus adiuvantibus recipientibusque Bruttiis, et
transcensum in urbem est; inde et proxuma refracta
porta, ut frequenti agmine signa inferrentur. tum cla- 19
more sublato sub ortum ferme lucis nullo obvio armato
in forum perveniunt, omnesque undique, qui ad arcem
portumque pugnabant, in se converterunt. XVI. proe- 1
lium in aditu fori maiore impetu quam perseverantia
commissum est: non animo, non armis, non arte belli,
non vigore ac viribus corporis par Romano Taren-
tinus erat. igitur pilis tantum coniectis, prius paene, 2
quam consererent manus, terga dederunt, dilapsique
per nota urbis itinera in suas amicorumque domos.
duo ex ducibus Nico et Democrates fortiter pugnantes 3
cecidere; Philemenus, qui proditionis ad Hannibalem
auctor fuerat, cum citato equo ex proelio avectus
esset, vacuus paulo post equus errans per urbem cog- 4
nitus, corpus nusquam inventum est: creditum vulgo
est in puteum apertum ex equo praecipitasse. Car- 5
thalonem autem, praefectum Punici praesidii, cum
commemoratione paterni hospitii positis armis venien-
tem ad consulem miles obvius obtruncat. alii alios 6
passim sine discrimine armatos inermisque caedunt,
Carthaginienses Tarentinosque pariter. Bruttii quoque
multi passim interfecti, seu per errorem seu vetere in
eos insito odio seu ad proditionis famam, ut vi potius
atque armis captum Tarentum videretur, extinguen-

7 dam. tum a caede ad diripiendam urbem discursum.
milia triginta servilium capitum dicuntur capta, ar-
genti vis ingens facti signatique, auri octoginta tria
milia pondo, signa et tabulae, prope ut Syracusarum
8 ornamenta aequaverint. sed maiore animo generis eius
praeda abstinuit Fabius quam Marcellus; qui inter-
roganti scriba, quid fieri signis vellet ingentis magni-
tudinis — di sunt, suo quisque habitu in modum
pugnantium formati —, deos iratos Tarentinis relin-
9 qui iussit. murus inde, qui urbem ab arce dirimebat,
dirutus est ac disiectus.

Dum haec Tarenti aguntur, Hannibal, iis, qui
10 Cauloneam obsidebant, in deditionem acceptis, audita
oppugnatione Tarenti dies noctesque cursim agmine
acto, cum festinans ad opem ferendam captam urbem
audisset, „et Romani suum Hannibalem“ inquit „habent:
11 eadem qua ceperamus arte Tarentum amisimus“. ne
tamen fugientis modo convertisse agmen videretur,
quo constituerat loco, quinque milia ferme ab urbe
posuit castra. ibi paucos moratus dies Metapontum
12 sese recepit. inde duos Metapontinos cum litteris prin-
cipum eius civitatis ad Fabium Tarentum mittit, fidem
ab consule accepturos inpunita iis priora fore, si Me-
13 tapontum cum praesidio Punico prodidissent. Fabius
quae adferrent vera esse ratus diem, qua accessurus
esset Metapontum, constituit litterasque ad principes
14 dedit, quae ad Hannibalem delatae sunt. enimvero
laetus successu fraudis, si ne Fabius quidem dolo in-
victus fuisset, haud procul Metaponto insidias ponit.
15 Fabio auspicanti, priusquam egrederetur ab Tarento,
aves semel atque iterum non addixerunt; hostia quo-
que caesa consulenti deos haruspex cavendum a fraude
16 hostili et ab insidiis praedixit. Metapontini, postquam
ad constitutam non venerat diem, remissi, ut cunctan-
tem hortarentur, ac repente conprehensi metu gra-
vioris quaestionis detegunt insidias.

1 XVII. Aestatis eius principio, qua haec ageban-

tur, P. Scipio in Hispania cum hiemem totam recon-
ciliandis barbarorum animis partim donis partim re-
missione obsidum captivorumque absumpsisset, Edesco
ad eum clarus inter duces Hispanos venit. erant coniunx 2
liberique eius apud Romanos; sed praeter eam causam
etiam velut fortuita inclinatio animorum, quae His-
paniam omnem averterat ad Romanum a Punico im-
perio, traxit eum. eadem causa Indibili Mandonioque 3
fuit, haud dubie omnis Hispaniae principibus, cum
omni popularium manu relicto Hasdrubale secedendi
in imminentes castris eius tumulos, unde per continen-
tia iuga tutus receptus ad Romanos esset. Hasdrubal, 4
cum hostium res tantis augescere incrementis cerneret,
suas imminui, ac fore ut, nisi audendo aliquid moveret,
qua coepissent, fluerent, dimicare quam primum statuit.
Scipio avidior etiam certaminis erat, cum a spe, quam 5
successus rerum augebat, tum quod, priusquam iun-
gerentur hostium exercitus, cum uno dimicare duce
exercituque quam simul cum universis malebat. cete- 6
rum, etiamsi cum pluribus pariter dimicandum foret,
arte quadam copias auxerat. nam cum videret nullum
esse navium usum, quia vacua omnis Hispaniae ora
classibus Punicis erat, subductis navibus Tarracone
navales socios terrestribus copiis addidit. et armorum 7
adfatim erat, *et* captorum Carthagine et quae post
captam eam fecerat tanto opificum numero incluso
officinis. cum iis copiis Scipio veris principio ab Tarra- 8
cone egressus — iam enim et Laelius redierat ab
Roma, sine quo nihil maioris rei motum volebat — du-
cere ad hostem pergit. per omnia pacata eunti, ut 9
cuiusque populi fines transiret, prosequentibus ex-
cipientibusque sociis, Indibilis et Mandonius cum suis
copiis occurrerunt. Indibilis pro utroque locutus, haud- 10
quaquam *ut* barbarus stolide incauteve, sed potius
cum verecundia *ac* gravitate propiorque excusanti
transitionem ut necessariam, quam glorianti eam velut
primam occasionem raptam: scire enim se transfugae 11

nomen execrabile veteribus sociis, novis suspectum
esse; neque eum se reprehendere morem hominum, si
12 tamen anceps odium causa, non nomen faciat. merita
inde sua in duces Carthaginienses commemoravit,
avaritiam contra eorum superbiamque et omnis generis
13 iniurias in se atque populares. itaque corpus dumtaxat
suum ad id tempus apud eos fuisse; animum iam pri-
dem ibi esse, ubi ius ac fas crederent coli. ad deos
quoque confugere supplices, qui nequeant hominum
14 vim atque iniurias pati; se id Scipionem orare, ut
transitio sibi nec fraudi apud eum nec honori sit;
quales ex ea die experiundo cognorit, perinde operae
15 eorum pretium faceret. ita prorsus respondet facturum
Romanus nec pro transfugis habiturum, qui non
duxerint societatem ratam, ubi nec divini quicquam
16 nec humani sanctum esset. productae deinde in con-
spectum iis coniuges liberique lacrumantibus gaudio
17 redduntur. atque eo die in hospitium abducti; postero
die foedere accepta fides, dimissique ad copias adducen-
das. isdem deinde castris tendebant, donec ducibus iis
ad hostem perventum est.

1 XVIII. Proximus Carthaginiensium exercitus Has-
drubalis prope urbem Baeculam erat. pro castris
2 equitum stationes habebant. in eas velites antesignani-
que et qui primi agminis erant, advenientes ex itinere,
priusquam castris locum caperent, adeo contemptim
impetum fecerunt, ut facile appareret, quid utrique
3 parti animorum esset. in castra trepida fuga conpulsi
equites sunt, signaque Romana portis prope ipsis inlata.
4 atque illo quidem die inritatis tantum ad certamen
5 animis castra Romani posuerunt. nocte Hasdrubal in
tumulum copias recipit plano campo in summo pa-
tentem; fluvius ab tergo, ante circaque velut ripa
6 praeceps oram eius omnem cingebat. suberat et altera
inferior summissa fastigio planities; eam quoque altera
7 crepido haud faciliori ascensu ambibat. in hunc in-
feriorem campum postero die Hasdrubal, postquam

stantem pro castris hostium aciem vidit, equites
Numidas leviumque armorum Baliares et Afros de-
misit. Scipio circumvectus ordines signaque ostendebat 8
hostem, praedamnata spe aequo dimicandi campo
captantem tumulos, loci fiducia, non virtutis aut armo-
rum stare in conspectu; sed altiora moenia habuisse
Carthaginem, quae transcendisset miles Romanus: nec 9
tumulos nec arcem, ne mare quidem armis obstitisse
suis. ad id fore altitudines, quas cepissent, hostibus,
ut per praecipitia et praerupta salientes fugerent; eam
quoque se illis fugam clausurum. cohortesque duas 10
alteram tenere fauces vallis, per quam deferretur am-
nis, iubet, alteram viam insidere, quae ab urbe per
tumuli obliqua in agros ferret. ipse expeditos, qui
pridie stationes hostium pepulerant, ad levem arma-
turam infimo stantem supercilio ducit. per aspreta 11
primum, nihil aliud quam via impediti, iere. deinde,
ut sub ictum venerunt, telorum primo omnis generis
vis ingens effusa in eos est, ipsi contra saxa, quae 12
locus strata passim, omnia ferme missilia, praebet,
ingerere, non milites solum sed etiam turba calonum
inmixta armatis. ceterum quamquam ascensus difficilis 13
erat, et prope obruebantur telis saxisque, adsuetudine
tamen succedendi muros et pertinacia animi subierunt
primi. qui simul cepere aliquid aequi loci, ubi firmo 14
consisterent gradu, levem et concursatorem hostem
atque intervallo tutum, cum procul missilibus pugna
eluditur, instabilem eundem ad comminus conserendas
manus, expulerunt loco et cum caede magna in aciem
altiori superstantem tumulo inpegere. inde Scipio 15
iussis adversus mediam evadere aciem victoribus ce-
teras copias cum Laelio dividit, atque eum parte dextra
tumuli circumire, donec mollioris ascensus viam in-
veniret, iubet; ipse ab laeva circumitu haud magno
in transversos hostes incurrit. inde primo turbata acies 16
est, dum ad circumsonantem undique clamorem flec-
tere cornua et obvertere ordines volunt. hoc tumultu 17

et Laelius subiit, et, dum pedem referunt, ne ab tergo
vulnerarentur, laxata prima acies locusque ad evaden-
18 dum et mediis datus est, qui per tam iniquum locum
stantibus integris ordinibus elephantisque ante signa
19 locatis numquam evasissent. cum ab omni parte caedes
fieret, Scipio, qui laevo cornu in dextrum incucurrerat,
20 maxime in nuda latera hostium pugnabat. et iam ne
fugae quidem patebat locus; nam et stationes utrim-
que Romanae dextra laevaque insederant vias, et porta
castrorum ducis principumque fuga clausa erat, addita
trepidatione elephantorum, quos territos aeque atque
hostes timebant. caesa igitur ad octo milia hominum.

1 XIX. Hasdrubal, iam antequam dimicaret pecunia
rapta elephantisque praemissis, quam plurumos poterat
de fuga excipiens praeter Tagum flumen ad Pyrenaeum
2 tendit. Scipio castris hostium potitus, cum praeter
libera capita omnem praedam militibus concessisset,
in recensendis captivis decem milia peditum duo milia
equitum invenit. ex iis Hispanos sine pretio omnes
3 domum dimisit, Afros vendere quaestorem iussit. cir-
cumfusa inde multitudo Hispanorum et ante deditorum
et pridie captorum regem eum ingenti consensu ap-
4 pellavit. tum Scipio silentio per praeconem facto sibi
maximum nomen imperatoris esse dixit, quo se milites
sui appellassent; regium nomen, alibi magnum, Romae
5 intolerabile esse. regalem animum in se esse, si id
in hominis ingenio amplissimum ducerent, taciti iudi-
6 carent, vocis usurpatione abstinerent. sensere etiam bar-
bari magnitudinem animi, cuius miraculo nominis alii
mortales stuperent, id ex tam alto fastigio aspernantis.

7 Dona inde regulis principibusque Hispanorum
divisa, et ex magna copia captorum equorum trecen-
8 tos, quos vellet, eligere Indibilem iussit. cum Afros
venderet iussu imperatoris quaestor, puerum adultum
inter eos forma insigni cum audisset regii generis
9 esse, ad Scipionem misit. quem cum percunctaretur
Scipio, quis et cuias et cur id aetatis in castris fuisset,

Numidam esse se ait, Massivam populares vocare;
orbum a patre relictum, apud maternum avum Galam,
regem Numidarum, eductum, cum avunculo Masinissa,
qui nuper cum equitatu subsidio Carthaginiensibus
venisset, in Hispaniam traiecisse. prohibitum propter 10
aetatem a Masinissa numquam ante proelium inisse;
eo die, quo pugnatum cum Romanis esset, inscio
avunculo, clam armis equoque sumpto in aciem exisse;
ibi prolapso equo effusum in praeceps captum ab Ro-
manis esse. Scipio cum adservari Numidam iussisset, 11
quae pro tribunali agenda erant, peragit; inde cum
se in praetorium recepisset, vocatum eum interrogat,
velletne ad Masinissam reverti. cum effusis gaudio 12
lacrimis cupere vero diceret, tum puero anulum
aureum, tunicam lato clavo cum Hispano sagulo et
aurea fibula equumque ornatum donat, iussisque pro-
sequi, quoad vellet, equitibus dimisit.

XX. De bello inde consilium habitum. et auctori- 1
bus quibusdam, ut confestim Hasdrubalem conseque-
retur, anceps id ratus, ne Mago atque alter Hasdru- 2
bal cum eo iungerent copias, praesidio tantum ad
insidendum Pyrenaeum misso ipse relicuum aestatis
recipiendis in fidem Hispaniae populis absumpsit.

Paucis post proelium factum ad Baeculam diebus, 3
cum Scipio rediens iam Tarraconem saltu Castulonensi
excessisset, Hasdrubal Gisgonis filius et Mago impera-
tores ex ulteriore Hispania ad Hasdrubalem venere,
serum post male gestam rem auxilium, consilio in
cetera exequenda belli haud parum opportuni. ibi 4
conferentibus, quid in cuiusque provinciae regione
animorum Hispanis esset, unus Hasdrubal Gisgonis
ultimam Hispaniae oram, quae ad Oceanum et Gades
vergit, ignaram adhuc Romanorum esse eoque Car-
thaginiensibus satis fidam censebat; inter Hasdrubalem 5
alterum et Magonem constabat beneficiis Scipionis
occupatos omnium animos publice privatimque esse,
nec transitionibus finem ante fore, quam omnes His-

pani milites aut in ultima Hispaniae amoti aut tra-
6 ducti in Galliam forent. itaque, etiam si senatus Car-
thaginiensium non censuisset, eundum tamen Hasdru-
bali fuisse in Italiam, ubi belli caput rerumque summa
esset, simul ut Hispanos omnes procul ab nomine
7 Scipionis ex Hispania abduceret; exercitum eius cum
transitionibus tum adverso proelio imminutum Hispanis
repleri militibus, et Magonem, Hasdrubali Gisgonis
filio tradito exercitu, ipsum cum grandi pecunia ad
8 conducenda mercede auxilia in Baliares traicere; Has-
drubalem Gisgonis cum exercitu penitus in Lusitaniam
abire nec cum Romano manus conserere; Masinissae
ex omni equitatu, quod roboris esset, tria milia equi-
tum expleri, eumque vagum per citeriorem Hispaniam
sociis opem ferre, hostium oppida atque agros popu-
lari. his decretis ad exsequenda quae statuerant duces
digressi. haec eo anno in Hispania acta.
9 Romae fama Scipionis in dies crescere, Fabio
Tarentum captum astu magis quam virtute gloriae
10 tamen esse, Fulvi senescere fama, Marcellus etiam
adverso rumore esse, superquam quod primo male
pugnaverat, quia vagante per Italiam Hannibale media
11 aestate Venusiam in tecta milites abduxisset. inimicus
erat ei C. Publicius Bibulus tribunus plebis. is iam a
prima pugna, quae adversa fuerat, adsiduis contioni-
bus infamen invisumque plebei Claudium fecerat et iam
12 de imperio abrogando eius agebat, cum tamen neces-
sarii Claudi obtinuerunt, ut relicto Venusiae legato
Marcellus Romam veniret ad purganda ea, quae inimici
obicerent, nec de imperio eius abrogando absente ipso
13 ageretur. forte sub idem tempus et Marcellus ad de-
precandam ignominiam et Q. Fulvius consul comitio-
1 rum causa Romam venit. XXI. actum de imperio
Marcelli in circo Flaminio est ingenti concursu plebis-
2 que et omnium ordinum; accusavitque tribunus plebis
non Marcellum modo sed omnem nobilitatem: fraude
eorum et cunctatione fieri, ut Hannibal decimum iam

annum Italiam provinciam habeat, diutius ibi quam
Carthagine vixerit. habere fructum imperii prorogati 3
Marcello populum Romanum: bis caesum exercitum
eius aestiva Venusiae sub tectis agere. hanc tribuni 4
orationem ita obruit Marcellus commemoratione rerum
suarum, ut non rogatio solum de imperio eius abro-
gando antiquaretur, sed postero die consulem eum
ingenti consensu centuriae omnes crearent. additur 5
conlega T. Quinctius Crispinus, qui tum praetor erat.
postero die praetores creati P. Licinius Crassus Dives
pontifex maximus, P. Licinius Varus, Sex. Iulius Caesar,
Q. Claudius Flamen.

Comitiorum ipsorum diebus sollicita civitas de 6
Etruriae defectione fuit. principium eius rei ab Ar-
retinis fieri C. Calpurnius scripserat, qui eam provin-
ciam pro praetore obtinebat. itaque confestim eo 7
missus Marcellus consul designatus, qui rem inspiceret
ac, si digna videretur, exercitu accito bellum ex Apulia
in Etruriam transferret. eo metu conpressi Etrusci
quieverunt. Tarentinorum legatis pacem petentibus 8
cum libertate ac legibus suis responsum ab senatu
est, ut redirent, cum Fabius consul Romam venisset.

Ludi et Romani et plebei eo anno in singulos 9
dies instaurati. aediles curules fuere L. Cornelius
Caudinus et Ser. Sulpicius Galba, plebei C. Servilius
et Q. Caecilius Metellus. Servilium negabant iure aut 10
tribunum plebis fuisse aut aedilem esse, quod patrem
eius, quem triumvirum agrarium occisum a Bois circa
Mutinam esse opinio per decem annos fuerat, vivere
atque in hostium potestate esse satis constabat.

XXII. Undecimo anno Punici belli consulatum 1
inierunt M. Marcellus quintum — ut numeretur con-
sulatus, quem vitio creatus non gessit — et T. Quinc-
tius Crispinus. utrisque consulibus Italia decreta pro- 2
vincia est et duo consulum prioris anni exercitus —
tertius Venusiae tum erat, cui Marcellus praefuerat —,
ita, ut ex tribus eligerent duo, quos vellent, tertius

ei traderetur, cui Tarentum et Sallentini provincia
3 evenisset. ceterae provinciae ita divisae: praetoribus
P. Licinio Varo urbana, P. Licinio Crasso pontifici
maximo peregrina et quo senatus censuisset, Sex. Iulio
4 Caesari Sicilia, Q. Claudio Flamini Tarentum. proro-
gatum in annum imperium est Q. Fulvio Flacco, ut
provinciam Capuam, quae T. Quincti praetoris fuerat,
5 cum una legione obtineret. prorogatum et C. Hostilio
Tubulo est, ut pro praetore in Etruriam ad duas
legiones succederet C. Calpurnio. prorogatum et L.
Veturio Philoni est, ut pro praetore Galliam eandem
provinciam cum isdem duabus legionibus obtineret,
6 quibus praetor obtinuisset. quod in L. Veturio, idem
in C. Aurunculeio decretum ab senatu latumque de
prorogando imperio ad populum est, qui praetor Sar-
diniam provinciam cum duabus legionibus obtinuerat.
additae ei ad praesidium provinciae quinquaginta longae
7 naves, quas P. Scipio ex Hispania misisset. et P. Sci-
pioni et M. Silano suae Hispaniae suique exercitus
in annum decreti; Scipio ex octoginta navibus, quas
aut secum ex Italia adductas aut captas Carthagine
habebat, quinquaginta in Sardiniam tramittere iussus,
8 quia fama erat magnum navalem apparatum eo anno
Carthagine esse, ducentis navibus omnem oram Italiae
9 Siciliaeque ac Sardiniae inpleturos. et in Sicilia ita
divisa res est: Sex. Caesari exercitus Cannensis datus
est; M. Valerius Laevinus — ei quoque enim proro-
gatum imperium est — classem, quae ad Siciliam
erat, navium septuaginta obtineret, adderet eo triginta
naves, quae ad Tarentum priore anno fuerant; cum
ea centum navium classe, si videretur ei, praedatum
10 in Africam traiceret. et P. Sulpicio, ut eadem classe
Macedoniam Graeciamque provinciam haberet, proro-
gatum in annum imperium est. de duabus, quae ad
urbem Romam fuerant, legionibus nihil mutatum.
11 supplementum, quo opus esset, ut scriberent consuli-
bus permissum. una et viginti legionibus eo anno de-

fensum imperium Romanum est. et P. Licinio Varo 12
praetori urbano negotium datum, ut naves longas tri-
ginta veteres reficeret, quae Ostiae erant, et viginti
novas naves sociis navalibus conpleret, ut quinqua-
ginta navium classe oram maris vicinam urbi Roma-
nae tueri posset. C. Calpurnius vetitus ab Arretio 13
movere exercitum, nisi cum successor venisset; idem
et Tubulo imperatum, ut inde praecipue caveret, ne
qua nova consilia orerentur.

XXIII. Praetores in provincias profecti; consules 1
religio tenebat, quod prodigiis aliquot nuntiatis non
facile litabant. et ex Campania nuntiata erant, Capuae 2
duas aedes, Fortunae et Martis, et sepulcra aliquot de
caelo tacta, Cumis — adeo minimis etiam rebus prava
religio inserit deos — mures in aede Iovis aurum
rosisse, Casini examen apium ingens in foro consedisse,
et Ostiae murum portamque de caelo tactam, Caere 3
vulturium volasse in aedem Iovis, Vulsiniis sanguine
lacum manasse. horum prodigiorum causa diem unum 4
supplicatio fuit. per dies aliquot hostiae maiores sine
litatione caesae, diuque non impetrata pax deum. in
capita consulum re publica incolumi exitiabilis prodi-
giorum eventus vertit.

Ludi Apollinares Q. Fulvio Ap. Claudio consuli- 5
bus a P. Cornelio Sulla praetore urbano primum facti
erant; inde omnes deinceps praetores urbani fecerant;
sed in unum annum vovebant dieque incerta faciebant.
eo anno pestilentia gravis incidit in urbem agrosque, 6
quae tamen magis in longos morbos quam in perni-
ciabiles evasit. eius pestilentiae causa et supplicatum 7
per compita tota urbe est, et P. Licinius Varus praetor
urbanus legem ferre ad populum iussus, ut ii ludi in
perpetuum in statam diem voverentur. ipse primus
ita vovit, fecitque ante diem tertium idus Quintiles.
is dies deinde sollemnis servatus.

XXIV. De Arretinis et fama in dies gravior et 1
cura crescere patribus. itaque C. Hostilio scriptum

est, ne differret obsides ab Arretinis accipere, et, cui traderet Romam deducendos, C. Terentius Varro cum
2 imperio missus. qui ut venit, extemplo Hostilius legionem unam, quae ante urbem castra habebat, signa in urbem ferre iussit praesidiaque locis idoneis disposuit; tum in forum citatis senatoribus obsides im-
3 peravit. cum senatus biduum ad considerandum [tempus] peteret, aut ipsos extemplo dare aut se postero die senatorum omnes liberos sumpturum edixit. inde portas custodire iussit tribunos militum praefectosque socium
4 et centuriones, ne quis nocte urbe exiret. id segnius neglegentiusque factum: septem principes senatus, priusquam custodiae in portis locarentur, ante noctem
5 cum liberis evaserunt. postero die luce prima, cum senatus in forum citari coeptus esset, desiderati, bonaque eorum venierunt. a ceteris senatoribus centum viginti obsides, liberi ipsorum, accepti traditique
6 C. Terentio Romam deducendi. is omnia suspectiora, quam ante fuerant, in senatu fecit. itaque tamquam imminente Etrusco tumultu legionem unam, alteram ex urbanis, Arretium ducere iussus ipse C. Terentius,
7 eamque habere in praesidio urbis; C. Hostilium cum cetero exercitu placuit totam provinciam peragrare et cavere, ne qua occasio novare cupientibus res dare-
8 tur. C. Terentius ut Arretium cum legione venit, claves portarum cum magistratus poposcisset, negantibus iis comparere, fraude amotas magis ratus quam neglegentia intercidisse, ipse alias claves omnibus portis imposuit, cavitque cum cura, ut omnia in potestate
9 sua essent; Hostilium intentius monuit, ut in eo spem non moturos quicquam Etruscos poneret, si, ne quid movere possent, praecavisset.

1 XXV. De Tarentinis inde magna contentione in senatu actum coram Fabio, defendente ipso quos ceperat armis, aliis infensis et plerisque aequantibus
2 eos Campanorum noxae poenaeque. senatus consultum in sententiam M'. Acili factum est, ut oppidum prae-

sidio custodiretur, Tarentinique omnes intra moenia
continerentur, res integra postea referretur, cum tran-
quillior status Italiae esset. et de M. Livio praefecto 3
arcis Tarentinae haud minore certamine actum est,
aliis senatus consulto notantibus praefectum, quod
eius socordia Tarentum proditum hosti esset, aliis
praemia decernentibus, quod per quinquennium arcem 4
tutatus esset, maximeque unius eius opera receptum
Tarentum foret, mediis ad censores, non ad senatum 5
notionem de eo pertinere dicentibus. cuius sententiae
et Fabius fuit; adiecit tamen fateri se opera Livi
Tarentum receptum, quod amici eius vulgo in senatu
iactassent: neque enim recipiundum fuisse, nisi amis-
sum foret.

Consulum alter T. Quinctius Crispinus ad exer- 6
citum, quem Q. Fulvius Flaccus habuerat, cum sup-
plemento in Lucanos est profectus. Marcellum aliae 7
atque aliae obiectae animo religiones tenebant, in
quibus quod, cum bello Gallico ad Clastidium aedem
Honori et Virtuti vovisset, dedicatio eius a pontifici-
bus impediebatur, quod negabant unam cellam duobus 8
diis recte dedicari, quia, si de caelo tacta aut prodigii
aliquid in ea factum esset, difficilis procuratio foret,
quod utri deo res divina fieret, sciri non posset: ne- 9
que enim duobus nisi certis deis rite una hostia fieri.
ita addita Virtutis aedes adproperato opere; neque
tamen ab ipso aedes eae dedicatae sunt. tum demum 10
ad exercitum, quem priore anno Venusiae reliquerat,
cum supplemento proficiscitur.

Locros in Bruttiis Crispinus oppugnare conatus, 11
quia magnam famam attulisse Fabio Tarentum rebatur,
omne genus tormentorum machinarumque ex Sicilia
arcessierat; et naves indidem accitae erant, quae ver-
gentem ad mare partem urbis oppugnarent. ea omissa 12
oppugnatio est, quia Lacinium Hannibal admoverat
copias, et conlegam eduxisse iam a Venusia exercitum
fama erat, cui coniungi volebat. itaque in Apuliam ex 13

Bruttiis reditum, et inter Venusiam Bantiamque minus
trium milium passuum intervallo consules binis castris
14 consederunt. in eandem regionem et Hannibal redit
averso ab Locris bello. ibi consules ambo ingenio
feroces prope cotidie in aciem exire haud dubia spe,
si duobus exercitibus consularibus iunctis commisisset
sese hostis, debellari posse.

1 XXVI. Hannibal quia cum Marcello bis priore
anno congressus vicerat victusque erat, ut, cum eodem
si dimicandum foret, nec spem nec metum ex vano
haberet, ita duobus consulibus haudquaquam sese
2 parem futurum credebat. itaque totus in suas artes
3 versus insidiis locum quaerebat. levia tamen proelia
inter bina castra vario eventu fiebant; quibus cum
extrahi aestatem posse consules crederent, nihilo minus
oppugnari Locros posse rati, L. Cincio, ut ex Sicilia
4 Locros cum classe traiceret, scribunt. et ut ab terra
quoque oppugnari moenia possent, ab Tarento partem
5 exercitus, qui in praesidio erat, duci eo iusserunt. ea
ita futura per quosdam Thurinos conperta Hannibali
cum essent, mittit ad insidendam ab Tarento viam.
ibi sub tumulo Peteliae tria milia equitum, duo pe-
6 ditum in occulto locata; in quae inexplorato euntes
Romani cum incidissent, ad duo milia armatorum
caesa, mille et quingenti ferme vivi capti, alii dissu-
pati fuga per agros saltusque Tarentum rediere.

7 Tumulus erat silvestris inter Punica et Romana
castra, ab neutris primo occupatus, quia Romani,
qualis pars eius, quae vergeret ad hostium castra,
esset, ignorabant, Hannibal insidiis quam castris
8 aptiorem eum crediderat. itaque nocte ad id missas
aliquot Numidarum turmas medio in saltu condiderat,
quorum interdiu nemo ab statione movebatur, ne aut
9 arma aut ipsi procul conspicerentur. fremebant vulgo
in castris Romanis occupandum eum tumulum esse et
castello firmandum, ne, si occupatus ab Hannibale
10 foret, velut in cervicibus haberent hostem. movit ea

res Marcellum, et conlegae „quin imus“ inquit „ipsi
cum equitibus paucis exploratum? subiecta res oculis
nostris certius dabit consilium“. adsentienti Crispino 11
cum equitibus ducentis viginti, ex quibus quadraginta
Fregellani, ceteri Etrusci erant, proficiscuntur; secuti 12
tribuni militum, M. Marcellus consulis filius et A. Man-
lius, simul et duo praefecti socium L. Arrenius et
M'. Aulius. immolasse eo die quidam prodidere me- 13
moriae consulem Marcellum, et prima hostia caesa
iocur sine capite inventum, in secunda omnia con-
paruisse, quae adsolent, auctum etiam visum in capite;
nec id sane haruspici placuisse, quod secundum trunca 14
et turpia exta nimis laeta apparuissent. XXVII. ce- 1
terum consulem Marcellum tanta cupiditas tenebat
dimicandi cum Hannibale, ut numquam satis castra
castris conlata crederet. tum quoque vallo egrediens 2
signum dedit, ut ad locum miles esset paratus, ut, si
collis, in quem speculatum irent, placuisset, vasa col-
ligerent ac sequerentur. exiguum campi ante castra 3
erat; inde in collem aperta undique et conspecta fere-
bat via. Numidis speculator, nequaquam in spem tan-
tae rei positus, sed si quos vagos pabuli aut ligno-
rum causa longius a castris progressos possent
excipere, signum dat, ut pariter ab suis quisque late-
bris exorerentur. non ante apparuere, quibus obviis 4
ab iugo ipso consurgendum erat, quam circumiere,
qui ab tergo intercluderent viam. tum undique omnes 5
exorti et clamore sublato impetum fecere. cum in ea
valle consules essent, ut neque evadere possent in
iugum occupatum ab hoste nec receptum ab tergo
circumventi haberent, extrahi tamen diutius certamen
potuisset, ni coepta ab Etruscis fuga pavorem ceteris
iniecisset. non tamen omisere pugnam deserti ab 6
Etruscis Fregellani, donec integri consules hortando
ipsique ex parte pugnando rem sustinebant; sed post- 7
quam vulneratos ambo consules, Marcellum etiam
transfixum lancea prolabentem ex equo moribundum

videre, tum et ipsi — perpauci autem supererant —
cum Crispino consule duobus iaculis icto et Marcello
8 adolescente saucio et ipso effugerunt. interfectus A.
Manlius tribunus militum, et ex duobus praefectis
socium M'. Aulius occisus, *L.* Arrenius captus. et
lictores consulum quinque vivi in hostium potestatem
venerunt, ceteri aut interfecti aut cum consule effugerunt.
9 equitum tres et quadraginta aut in proelio aut in fuga
10 ceciderunt, duodeviginti vivi capti. tumultuatum in
castris fuerat, ut consulibus irent subsidio, cum consulem
et filium alterius consulis saucios exiguasque
infelicis expeditionis reliquias ad castra venientes
11 cernunt. mors Marcelli cum alioqui miserabilis fuit,
tum quod nec pro aetate — iam enim maior sexaginta
annis erat — neque pro veteris prudentia ducis
tam inprovide se conlegamque et prope totam rem
publicam in praeceps dederat.

12 Multos circa unam rem ambitus fecerim, si, quae
de Marcelli morte variant auctores, omnia exequi
13 velim. ut omittam alios, Coelius triplicem gestae rei
memoriam edit: unam traditam fama, alteram scriptam
in laudatione fili, qui rei gestae interfuerit, tertiam,
14 quam ipse pro inquisita ac sibi conperta adfert. ceterum
ita fama variat, ut tamen plerique loci speculandi
causa castris egressum, omnes insidiis circumventum
tradant.

1 XXVIII. Hannibal magnum terrorem hostibus
morte consulis unius, vulnere alterius iniectum esse
ratus, ne cui deesset occasioni, castra in tumulum, in
2 quo pugnatum erat, extemplo transfert. ibi inventum
Marcelli corpus sepelit. Crispinus, et morte conlegae
et suo vulnere territus, silentio insequentis noctis
profectus, quos proxumos nanctus est montes, in iis
3 loco alto et tuto undique castra posuit. ibi duo duces
sagaciter moti sunt, alter ad inferendam, alter ad
4 cavendam fraudem. anulis Marcelli simul cum corpore
Hannibal potitus erat. eius signi errore ne cui dolus

necteretur a Poeno metuens, Crispinus circa civitates
proximas miserat nuntios, occisum conlegam esse
anulisque eius hostem potitum: ne quibus litteris cre-
derent nomine Marcelli compositis. paulo ante hic 5
nuntius consulis Salapiam venerat, quam litterae ab
Hannibale allatae sunt Marcelli nomine compositae,
se nocte, quae diem illum secutura esset, Salapiam
venturum; parati milites essent, qui in praesidio erant,
si quo opera eorum opus esset. sensere Salapitani 6
fraudem et ab ira non defectionis modo sed etiam
equitum interfectorum rati occasionem supplicii peti,
remisso retro nuntio — perfuga autem Romanus erat —, 7
ut sine arbitro milites quae vellent agerent, oppidanos
per muros urbisque opportuna loca in stationibus dis-
ponunt, custodias vigiliasque in eam noctem intentius 8
instruunt, circa portam, qua venturum hostem reban-
tur, quod roboris in praesidio erat opponunt. Hannibal 9
quarta vigilia ferme ad urbem accessit. primi agminis
erant perfugae Romanorum et arma Romana habebant.
ii, ubi ad portam est ventum, Latine omnes loquentes
excitant vigiles, aperireque portam iubent: consulem
adesse. vigiles velut ad vocem eorum excitati tumul- 10
tuari, trepidare, moliri portam. cataracta deiecta clausa
erat; eam partim vectibus levant, partim funibus sub-
ducunt in tantum altitudinis, ubi subire recti possent.
vixdum satis patebat iter, cum perfugae certatim ruunt 11
per portam; et cum sescenti ferme intrassent, remisso
fune, quo suspensa erat, cataracta magno sonitu ce-
cidit. Salapitani alii perfugas neglegenter ex itinere 12
suspensa umeris, ut inter pacatos, gerentis arma in-
vadunt, alii e turri eius portae murisque saxis, sudibus,
pilis absterrent hostem. ita inde Hannibal suamet 13
ipse fraude captus abiit, profectusque ad Locrorum
solvendam obsidionem, quam *L.* Cincius summa vi,
operibus tormentorumque omni genere ex Sicilia ad-
vecto oppugnabat. Magoni iam haud ferme fidenti 14
retenturum defensurumque se urbem prima spes morte

15 nuntiata Marcelli adfulsit. secutus inde nuntius Hanni-
balem Numidarum equitatu praemisso ipsum, quantum
16 adcelerare posset, cum peditum agmine sequi. itaque
ubi primum Numidas edito e speculis signo adventare
sensit, et ipse patefacta repente porta ferox in hostes
erumpit. et primo magis quia inproviso id fecerat,
quam quod par viribus esset, anceps certamen erat;
17 deinde, ut supervenere Numidae, tantus pavor Romanis
est iniectus, ut passim ad mare ac naves fugerent
relictis operibus machinisque, quibus muros quatiebant.
ita adventu Hannibalis soluta Locrorum obsidio est.

1 XXIX. Crispinus postquam in Bruttios profectum
Hannibalem sensit, exercitum, cui conlega praefuerat,
M. Marcellum tribunum militum Venusiam abducere
2 iussit; ipse cum legionibus suis Capuam profectus,
vix lecticae agitationem prae gravitate vulnerum
patiens, Romam litteras de morte conlegae scripsit,
3 quantoque ipse in discrimine esset: se comitiorum
causa non posse Romam venire, quia nec viae laborem
passurus videretur et de Tarento sollicitus esset, ne
ex Bruttiis Hannibal eo converteret agmen; legatos
opus esse ad se mitti, viros prudentes, cum quibus
4 quae vellet de re publica loqueretur. hae litterae re-
citatae magnum et luctum morte alterius consulis et
metum de altero fecerunt. itaque et Q. Fabium filium
ad exercitum Venusiam miserunt, et ad consulem tres
legati missi, Sex. Iulius Caesar, L. Licinius Pollio,
L. Cincius Alimentus, cum paucis ante diebus ex
5 Sicilia redisset. hi nuntiare consuli iussi, ut, si ad
comitia ipse venire Romam non posset, dictatorem in
6 agro Romano diceret comitiorum causa; si consul
Tarentum profectus esset, Q. Claudium praetorem pla-
cere in eam regionem inde abducere legiones, in qua
plurimas sociorum urbes tueri posset.

7 Eadem aestate M. Valerius cum classe centum
navium ex Sicilia in Africam tramisit et ad Clupeam
urbem escensione facta agrum late nullo ferme obvio

armato vastavit. inde ad naves raptim praedatores
recepti, quia repente fama accidit classem Punicam
adventare. octoginta erant et tres naves. cum his haud 8
procul Clupea prospere pugnat Romanus. decem et
octo navibus captis, fugatis aliis, cum magna terrestri
navalique praeda Lilybaeum rediit.

Eadem aestate et Philippus implorantibus Achaeis 9
auxilium tulit, quos et Machanidas tyrannus Lacedae-
moniorum finitimo bello urebat, et Aetoli navibus per
fretum, quod Naupactum et Patras interfluit — Rhion
incolae vocant —, exercitu traiecto depopulati erant.
Attalum quoque regem Asiae, quia Aetoli summum 10
gentis suae magistratum ad eum proximo concilio de-
tulerunt, fama erat in Europam traiecturum. XXX. ob 1
haec Philippo in Graeciam descendenti ad Lamiam
urbem Aetoli duce Pyrrhia, qui praetor in eum annum
cum absente Attalo creatus erat, occurrerunt. habe- 2
bant et ab Attalo auxilia secum et mille ferme ex
Romana classe a P. Sulpicio missos. adversus hunc
ducem atque has copias Philippus bis prospero eventu
pugnavit; mille admodum hostium utraque pugna
occidit. inde cum Aetoli metu compulsi Lamiae urbis 3
moenibus tenerent sese, Philippus ad Phalara exerci-
tum reduxit. in Maliaco sinu is locus est, quondam
frequenter habitatus propter egregium portum tutas-
que circa stationes et aliam opportunitatem maritumam
terrestremque. eo legati ab rege Aegypti Ptolomaeo 4
Rhodiisque et Atheniensibus et Chiis venerunt ad
dirimendum inter Philippum atque Aetolos bellum.
adhibitus ab Aetolis et ex finitimis pacificator Amy-
nander rex Athamanum. omnium autem non tanta 5
pro Aetolis cura erat, ferociori quam pro ingeniis
Graecorum gente, quam ne Philippus regnumque eius
grave libertati futurum rebus Graeciae immisceretur.
de pace dilata consultatio est in concilium Achaeorum, 6
concilioque ei et locus et dies certa indicta; interim
triginta dierum indutiae impetratae. profectus inde 7

rex per Thessaliam Boeotiamque Chalcidem Euboeae
venit, ut Attalum, quem classe Euboeam petiturum
8 audierat, portibus et litorum adpulsu arceret. inde
praesidio relicto adversus Attalum, si forte interim
traiecisset, profectus ipse cum paucis equitum levis-
9 que armaturae Argos venit. ibi curatione Heraeorum
Nemeorumque suffragiis populi ad eum delata, quia
se Macedonum reges ex ea civitate oriundos ferunt,
Heraeis peractis ab ipso ludicro extemplo Aegium
profectus est ad indictum multo ante sociorum con-
10 cilium. ibi de Aetolico finiendo bello actum, ne causa
11 aut Romanis aut Attalo intrandi Graeciam esset. sed
ea omnia vixdum indutiarum tempore circumacto
Aetoli turbavere, postquam et Attalum Aeginam venisse
et Romanam classem stare ad Naupactum audivere.
12 vocati enim in concilium Achaeorum, in quo et eae
legationes erant, quae ad Phalara egerant de pace,
primum questi sunt quaedam parva contra fidem con-
13 ventionis tempore indutiarum facta; postremo nega-
runt dirimi bellum posse, nisi Messeniis Achaei Pylum
redderent, Romanis restitueretur Atintania, Scerdilaedo
14 et Pleurato Ardiaei. enimvero indignum ratus Philip-
pus victos victori sibi ultro condiciones ferre, ne antea
quidem se aut de pace audisse aut indutias pepigisse
dixit spem ullam habentem quieturos Aetolos, sed ut
omnes socios testes haberet se pacis, illos belli cau-
15 sam quaesisse. ita infecta pace concilium dimisit quat-
tuor milibus armatorum relictis ad praesidium Achae-
16 orum et quinque longis navibus acceptis, quas si
adiecisset missae nuper ad se classi Carthaginiensium
et ex Bithynia ab rege Prusia venientibus navibus,
statuerat navali proelio lacessere Romanos iam diu in
17 regione ea potentes maris. ipse ab eo concilio Argos
regressus; iam enim Nemeorum adpetebat tempus, quae
celebrari volebat praesentia sua.
1 XXXI. Occupato rege apparatu ludorum et per
dies festos licentius quam inter belli tempora remit-

tente animum P. Sulpicius ab Naupacto profectus
classem appulit inter Sicyonem et Corinthum, agrum-
que nobilissimae fertilitatis effuse vastavit. fama eius 2
rei Philippum ab ludis excivit; raptimque cum equitatu
profectus, iussis subsequi peditibus, palatos passim
per agros gravesque praeda, ut qui nihil tale metu-
erent, adortus Romanos compulit ad naves. classis 3
Romana haudquaquam laeta praeda Naupactum re-
dit. Philippo ludorum quoque, qui reliqui erant, cele-
britatem quantaecumque, de Romanis tamen, victoriae
partae fama auxerat, laetitiaque ingenti celebrati festi 4
dies, eo magis etiam, quod populariter dempto capitis
insigni purpuraque atque alio regio habitu aequaverat
ceteris se in speciem, quo nihil gratius est civitatibus
liberis; praebuissetque haud dubiam eo facto spem 5
libertatis, nisi omnia intoleranda libidine foeda ac de-
formia effecisset. vagabatur enim cum uno aut altero
comite per maritas domos dies noctesque, et summit- 6
tendo se in privatum fastigium quo minus conspectus,
eo solutior erat, et libertatem, cum aliis vanam osten-
disset, totam in suam licentiam verterat. neque enim 7
omnia emebat aut eblandiebatur, sed vim etiam flagitiis
adhibebat, periculosumque et viris et parentibus erat
moram incommoda severitate libidini regiae fecisse.
uni etiam principi Achaeorum Arato adempta uxor 8
nomine Polycratia ac spe regiarum nuptiarum in Mace-
doniam asportata fuerat.

Per haec flagitia sollemni Nemeorum peracto 9
paucisque additis diebus Dymas est profectus ad prae-
sidium Aetolorum, quod ab Eleis adcitum acceptum-
que in urbem erat, eiciendum. Cycliadas — penes eum 10
summa imperii erat — Achaeique ad Dymas regi
occurrere, et Eliorum accensi odio, quod a ceteris
Achaeis dissentirent, et infensi Aetolis, quos Romanum
quoque adversus se movisse bellum credebant. profecti 11
ab Dymis coniuncto exercitu transeunt Larisum amnem,
qui Elium agrum a Dymaeo dirimit. XXXII. primum 1

diem, quo fines hostium ingressi sunt, populando ab-
sumpserunt. postero die acie instructa ad urbem ac-
cesserunt praemissis equitibus, qui obequitando portis
promptum ad excursiones genus lacesserent Aetolorum.
2 ignorabant Sulpicium cum quindecim navibus ab Nau-
pacto Cyllenen traiecisse et expositis in terram quat-
tuor milibus armatorum silentio noctis, ne conspici
3 agmen posset, intrasse Elim. itaque inprovisa res in-
gentem iniecit terrorem, postquam inter Aetolos Elios-
4 que Romana signa atque arma cognovere. et primo
recipere suos voluerat rex; dein contracto iam inter
Aetolos et Tralles — Illyriorum id est genus — cer-
tamine cum urgeri videret suos, et ipse rex cum
5 equitatu in cohortem Romanam incurrit. ibi equus
pilo traiectus cum prolapsum super caput regem effu-
disset, atrox pugna utrimque accensa est et ab Ro-
manis impetu in regem facto et protegentibus regiis.
6 insignis et ipsius pugna fuit, cum pedes inter equites
coactus esset proelium inire. dein, cum iam impar
certamen esset, caderentque circa eum multi et vul-
nerarentur, raptus ab suis atque alteri equo iniectus
7 fugit. eo die castra quinque milia passuum ab urbe
Eliorum posuit. postero die omnes copias ad propin-
quum Eliorum castellum — Pyrgum vocant — eduxit,
quo agrestium multitudinem cum pecoribus metu po-
8 pulationum compulsam audierat. eam inconditam in-
ermemque multitudinem primo statim terrore adveniens
cepit; compensaveratque ea praeda quod ignominiae
9 ad Elim acceptum fuerat. dividenti praedam captivos-
que — fuere autem quattuor milia hominum, pecorum-
que omnis generis ad viginti milia — nuntius ex
Macedonia venit Eropum quendam corrupto arcis prae-
sidiique praefecto Lychnidum cepisse, tenere et Das-
saretiorum quosdam vicos et Dardanos etiam concire.
10 omisso igitur Achaico atque Aetolico bello, relictis
tamen duobus milibus et quingentis omnis generis
armatorum cum Menippo et Polyphanta ducibus ad

praesidium sociorum, profectus ab Dymis per Achaiam 11
Boeotiamque et Euboeam decumis castris Demetria-
dem in Thessaliam pervenit. XXXIII. ibi alii maiorem 1
adferentes tumultum nuntii occurrunt: Dardanos in
Macedoniam effusos Orestidem iam tenere ac descen-
disse in Argestaeum campum, famamque inter bar-
baros celebrem esse Philippum occisum. expeditione 2
ea, qua cum populatoribus agri ad Sicyonem pugnavit,
in arborem inlatus impetu equi ad eminentem ramum
cornu alterum galeae praefregit; id inventum ab Aetolo 3
quodam perlatumque in Aetoliam ad Scerdilaedum,
cui notum erat insigne galeae, famam interfecti regis
vulgavit. post profectionem ex Achaia regis Sulpicius 4
Aeginam classe profectus cum Attalo sese coniunxit.
Achaei cum Aetolis Eleisque haud procul Messene 5
prosperam pugnam fecerunt. Attalus rex et P. Sul-
picius Aeginae hibernarunt.

Exitu huius anni T. Quinctius consul, dictatore 6
comitiorum ludorumque faciendorum causa dicto T.
Manlio Torquato, ex volnere moritur; alii Tarenti, alii
in Campania mortuum tradunt. ita, quod nullo ante 7
bello acciderat, duo consules sine memorando proelio
interfecti velut orbam rem publicam reliquerant. dic-
tator Manlius magistrum equitum C. Servilium — tum
aedilis curulis erat — dixit. senatus quo die primum 8
est habitus, ludos magnos facere dictatorem iussit,
quos M. Aemilius praetor urbanus C. Flaminio Cn.
Servilio consulibus fecerat et in quinquennium voverat.
tum dictator et fecit ludos et in insequens lustrum
vovit. ceterum cum duo consulares exercitus tam prope 9
hostem sine ducibus essent, omnibus aliis omissis una
praecipua cura patres populumque incessit consules
primo quoque tempore creandi, et ut eos crearent
potissimum, quorum virtus satis tuta a fraude Punica
esset: cum toto eo bello damnosa praepropera ac 10
fervida ingenia imperatorum fuissent, tum eo ipso
anno consules nimia cupiditate conserendi cum hoste

11 manum in necopinatam fraudem lapsos esse. ceterum
deos immortales, miseritos nominis Romani, pepercisse
innoxiis exercitibus, temeritatem consulum ipsorum
1 capitibus damnasse. XXXIV. cum circumspicerent
patres, quosnam consules facerent, longe ante alios
eminebat C. Claudius Nero; ei conlega quaerebatur.
2 et virum quidem eum egregium ducebant, sed prompti-
orem acrioremque, quam tempora belli postularent
3 aut hostis Hannibal; temperandum acre ingenium eius
moderato et prudenti viro adiuncto conlega censebant.
M. Livius erat, multis ante annis ex consulatu populi
4 iudicio damnatus, quam ignominiam adeo aegre tulerat,
ut rus migraret et per multos annos et urbe et omni
5 coetu caruerit hominum. octavo ferme post damna-
tionem anno M. Claudius Marcellus et M. Valerius
Laevinus consules redduxerant eum in urbem; sed
erat veste obsoleta capilloque et barba promissa, prae
se ferens in vultu habituque insignem memoriam
6 ignominiae acceptae. L. Veturius et P. Licinius cen-
sores eum tonderi et squalorem deponere et in sena-
tum venire fungique aliis publicis muneribus coegerunt.
7 sed tum quoque aut verbo adsentiebatur aut pedibus
in sententiam ibat, donec cognati hominis eum causa
M. Livii Macati, cum fama eius ageretur, stantem
8 coegit in senatu sententiam dicere. tunc ex tanto inter-
vallo auditus convertit ora hominum in se, causamque
sermonibus praebuit, indigno iniuriam a populo factam,
magnoque id damno fuisse, quod tam gravi bello nec
opera nec consilio talis viri usa res publica esset:
9 C. Neroni neque Q. Fabium neque M. Valerium Lae-
vinum dari conlegam posse, quia duos patricios creari
10 non liceret; eandem causam in T. Manlio esse, praeter-
quam quod recusasset delatum consulatum recusaturus-
que esset. egregium par consulum fore, si M. Livium
11 C. Claudio conlegam adiunxissent. nec populus men-
tionem eius rei ortam a patribus est aspernatus. unus
12 eam rem in civitate is, cui deferebatur honos, abnuebat,

levitatem civitatis accusans: sordidati rei non miseri-
tos candidam togam invito offerre; eodem honores
poenasque congeri. si virum bonum ducerent, quid ita 13
pro malo ac noxio damnassent? si noxium comperissent,
quid ita male credito priore consulatu alterum cre-
derent? haec taliaque arguentem et querentem casti- 14
gabant patres, et M. Furium memorantes revocatum
de exilio patriam pulsam sede sua restituisse; ut
parentium saevitiam, sic patriae patiendo ac ferendo
leniendam esse. adnisi omnes cum *C.* Claudio M. Li- 15
vium consulem fecerunt.

XXXV. Post diem tertium eius diei praetorum 1
comitia habita. praetores creati L. Porcius Licinus
C. Mamilius C. et A. Hostilii Catones. comitiis per-
fectis ludisque factis dictator et magister equitum
magistratu abierunt. C. Terentius Varro in Etruriam 2
pro praetore missus, ut ex ea provincia C. Hostilius
Tarentum ad eum exercitum iret, quem T. Quinctius
consul habuerat; et L. Manlius trans mare legatus 3
iret viseretque, quae res ibi gererentur; simul quod
Olympiae ludicrum ea aestate futurum erat, quod
maximo coetu Graeciae celebraretur, ut, si tuto per
hostem posset, adiret id concilium, ut, qui Siculi bello 4
ibi profugi aut Tarentini cives relegati ab Hannibale
essent, domos redirent scirentque sua omnia iis, quae
ante bellum habuissent, reddere populum Romanum.

Quia periculosissimus annus inminere videbatur, 5
neque consules in re publica erant, in consules de-
signatos omnes versi, quam primum eos sortiri pro-
vincias et praesciscere, quam quisque eorum provin-
ciam, quem hostem haberet, volebant. de reconciliatione 6
etiam gratiae eorum in senatu actum est principio
facto a Q. Fabio Maximo. inimicitiae autem nobiles 7
inter eos erant et acerbiores eas indignioresque Livio
sua calamitas fecerat, quod spretum se in ea fortuna
credebat. itaque is magis inplacabilis erat et nihil 8
opus esse reconciliatione aiebat: acrius et intentius

omnia gesturos timentes, ne crescendi ex se inimico
9 conlegae potestas fieret. vicit tamen auctoritas senatus,
ut positis simultatibus communi animo consilioque
10 administrarent rem publicam. provinciae iis non per-
mixtae regionibus, sicut superioribus annis, sed diver-
sae extremis Italiae finibus, alteri adversus Hanni-
balem Bruttii et Lucani, alteri Gallia adversus
Hasdrubalem, quem iam Alpibus adpropinquare fama
11 erat, decreta. exercitum e duobus, qui in Gallia qui-
que in Etruria esset, addito urbano, eligeret, quem
12 mallet, qui Galliam esset sortitus. cui Bruttii provin-
cia evenisset, novis legionibus urbanis scriptis, utrius
13 mallet consulum prioris anni exercitum sumeret; re-
lictum a consule exercitum Q. Fulvius proconsul ac-
14 ciperet, eique in annum imperium esset. et C. Hostilio,
cui pro Etruria Tarentum mutaverant provinciam,
pro Tarento Capuam mutaverunt; legio una data est,
cui Fulvius proximo anno praefuerat.

1 XXXVI. De Hasdrubalis adventu in Italiam cura
in dies crescebat. Massiliensium primum legati nun-
2 tiaverant eum in Galliam transgressum, erectosque
adventu eius, quia magnum pondus auri attulisse
diceretur ad mercede auxilia conducenda, Gallorum ani-
3 mos. missi deinde cum iis legati ab Roma Sex. Antistius
et M. Raecius ad rem inspiciendam rettulerant misisse
se cum Massiliensibus ducibus, qui per hospites eorum,
4 principes Gallorum, omnia explorata referrent; pro
comperto habere Hasdrubalem ingenti iam coacto exer-
citu proximo vere Alpes traiecturum, nec tum eum
quicquam aliud morari, nisi quod clausae hieme Alpes
essent.

5 In locum M. Marcelli P. Aelius Paetus augur
creatus inauguratusque; et Cn. Cornelius Dolabella
rex sacrorum inauguratus est in locum M. Marcii,
6 qui biennio ante mortuus erat. hoc eodem anno et
lustrum conditum est a censoribus P. Sempronio Tudi-
7 tano et M. Cornelio Cethego. censa civium capita

centum triginta septem milia centum octo, minor ali-
quanto numerus, quam qui ante bellum fuerat. eo 8
anno primum, ex quo Hannibal in Italiam venisset,
comitium tectum esse memoriae proditum est, et ludos
Romanos semel instauratos ab aedilibus curulibus
Q. Metello et C. Servilio. et plebei ludi biduum in- 9
staurati a C. Mamilio et M. Caecilio Metello aedilibus
plebis; et tria signa ad Cereris eidem dederunt; et
Iovis epulum fuit ludorum causa.

Consulatum inde ineunt C. Claudius Nero et 10
M. Livius iterum. qui quia iam designati provincias
sortiti erant, praetores sortiri iusserunt. C. Hostilio 11
iurisdictio urbana evenit; addita et peregrina, ut tres
in provincias exire possent; A. Hostilio Sardinia,
C. Mamilio Sicilia, L. Porcio Gallia evenit. summa 12
legionum trium et viginti ita per provincias divisa:
binae consulum essent, quattuor Hispania haberet,
binas tres praetores, in Sicilia et Sardinia et Gallia,
duas C. Terentius in Etruria, duas Q. Fulvius in Bruttiis, 13
duas Q. Claudius circa Tarentum et Sallentinos, unam
C. Hostilius Tubulus Capuae; duae urbanae ut scri-
berentur. primis quattuor legionibus populus tribunos 14
creavit, in ceteras consules miserunt.

XXXVII. Priusquam consules proficiscerentur, no- 1
vendiale sacrum fuit, quia Veis de caelo lapidaverat.
sub unius prodigii, ut fit, mentionem alia quoque 2
nuntiata, Menturnis aedem Iovis et lucum Maricae,
item Atellae murum et portam de caelo tacta; Men- 3
turnenses, terribilius quod esset, adiciebant sanguinis
rivum in porta fluxisse; et Capuae lupus nocte portam
ingressus vigilem laniaverat. haec procurata hostiis 4
maioribus prodigia, et supplicatio diem unum fuit ex
decreto pontificum. inde iterum novendiale instauratum,
quod in Armilustro lapidibus visum pluere. liberatas 5
religione mentes turbavit rursus nuntiatum Frusinone
natum infantem esse quadrimo parem, nec magnitu-
dine tam mirandum, quam quod is quoque, ut Sinues-

sae biennio ante, incertus, mas an femina esset, natus
6 erat. id vero haruspices ex Etruria adciti foedum ac
turpe prodigium dicere: extorrem agro Romano, procul
terrae contactu, alto mergendum. vivum in arcam
7 condidere provectumque in mare proiecerunt. decrevere
item pontifices, ut virgines ter novenae per urbem
euntes carmen canerent. id cum in Iovis Statoris aede
discerent conditum ab Livio poeta carmen, tacta de
8 caelo aedis in Aventino Iunonis Reginae; prodigium-
que id ad matronas pertinere haruspices cum respon-
9 dissent donoque divam placandam esse, aedilium curu-
lium edicto in Capitolium convocatae, quibus in urbe
Romana intraque decimum lapidem ab urbe domicilia
essent, ipsae inter se quinque et viginti delegerunt,
10 ad quas ex dotibus stipem conferrent. inde donum
pelvis aurea facta lataque in Aventinum, pureque et
11 caste a matronis sacrificatum. confestim ad aliud sa-
crificium eidem divae ab decemviris edicta dies, cuius
ordo talis fuit: ab aede Apollinis boves feminae albae
12 duae porta Carmentali in urbem ductae. post eas duo
signa cupressea Iunonis Reginae portabantur; tum
septem et viginti virgines, longam indutae vestem,
13 carmen in Iunonem Reginam canentes ibant, illa tem-
pestate forsitan laudabile rudibus ingeniis, nunc ab-
horrens et inconditum, si referatur. virginum ordinem
sequebantur decemviri coronati laurea praetextatique.
14 a porta Iugario vico in forum venere. in foro pompa
constitit, et per manus reste data virgines sonum
15 vocis pulsu pedum modulantes incesserunt. inde vico
Tusco Velabroque per Bovarium forum in clivum
Publicium atque aedem Iunonis Reginae perrectum.
ibi duae hostiae ab decemviris immolatae et simulacra
cupressea in aedem inlata.

1 XXXVIII. Deis rite placatis dilectum consules
habebant acrius intentiusque, quam prioribus annis
2 quisquam meminerat habitum; nam et belli terror
duplicatus novi hostis in Italiam adventu, et minus

iuventutis erat, unde scriberent milites. itaque colonos 3
etiam maritimos, qui sacrosanctam vacationem dice-
bantur habere, dare milites cogebant. quibus recusan-
tibus edixere in diem certam, ut, quo quisque iure
vacationem haberet, ad senatum deferret. ea die ad 4
senatum hi populi venerunt: Ostiensis Alsiensis Antias
Anxurnas Menturnensis Sinuessanus et ab supero mari
Senensis. cum vacationes suas quisque populus recitaret, 5
nullius, cum in Italia hostis esset, praeter Antiatem
Ostiensemque vacatio observata est, et earum colonia-
rum iuniores iure iurando adacti, supra dies triginta
non pernoctaturos se esse extra moenia coloniae suae,
donec hostis in Italia esset. cum omnes censerent 6
primo quoque tempore consulibus eundum ad bellum
— nam et Hasdrubali occurrendum esse descendenti
ab Alpibus, ne Gallos Cisalpinos neve Etruriam erec-
tam in spem rerum novarum sollicitaret, et Hannibalem 7
suo proprio occupandum bello, ne emergere ex Bruttiis
atque obviam ire fratri posset —, Livius cunctabatur,
parum fidens suarum provinciarum exercitibus; con- 8
legam ex duobus consularibus egregiis exercitibus et
tertio, cui Q. Claudius Tarenti praeesset, electionem
habere; intuleratque mentionem de volonibus revocandis
ad signa. senatus liberam potestatem consulibus fecit 9
et supplendi, unde vellent, et eligendi de omnibus
exercitibus, quos vellent, permutandique *et* ex pro-
vinciis, quo e re publica censerent esse, traducendi.
ea omnia cum summa concordia consulum acta. vo- 10
lones in undevicensimam et vicensimam legiones scripti.
magni roboris auxilia ex Hispania quoque a P. Sci- 11
pione M. Livio missa quidam ad id bellum auctores
sunt, octo milia Hispanorum Gallorumque et duo milia
de legione militum, equitum mille, mixtos Numidas
Hispanosque, M. Lucretium has copias navibus ad-
vexisse; et sagittariorum funditorumque ad tria milia 12
ex Sicilia C. Mamilium misisse.

XXXIX. Auxerunt Romae tumultum litterae ex 1

2 Gallia allatae ab L. Porcio praetore: Hasdrubalem
movisse ex hibernis et iam Alpes transire; octo milia
Ligurum conscripta armataque coniunctura se trans-
gresso in Italiam esse, nisi mitteretur in Ligures,
qui eos bello occuparet; se cum invalido exercitu,
3 quoad tutum putaret, progressurum. hae litterae con-
sules raptim confecto dilectu maturius, quam consti-
tuerant, exire in provincias coegerunt ea mente, ut
uterque hostem in sua provincia contineret neque con-
4 iungi aut conferre in unum vires pateretur. plurimum
in eam rem adiuvit opinio Hannibalis, quod, etsi ea
aestate transiturum in Italiam fratrem crediderat, re-
cordando, quae ipse in transitu nunc Rhodani, nunc
Alpium cum hominibus locisque pugnando per quin-
5 que menses exhausisset, haudquaquam tam facilem
maturumque transitum expectabat; ea tardius movendi
6 ex hibernis causa fuit. ceterum Hasdrubali et sua et
aliorum spe omnia celeriora atque expeditiora fuere.
non enim receperunt modo Arverni eum deincepsque
aliae Gallicae atque Alpinae gentes, sed etiam secutae
7 sunt ad bellum. et cum per munita pleraque transitu
fratris, quae antea invia fuerant, ducebat, tum etiam
duodecim annorum adsuetudine perviis Alpibus factis
8 inter mitiora iam transibat hominum ingenia. invisi-
tati namque antea alienigenis nec videre ipsi advenam
in sua terra adsueti, omni generi humano insociabiles
erant. et primo ignari, quo Poenus pergeret, suas
rupes suaque castella et pecorum hominumque prae-
9 dam peti crediderant; fama deinde Punici belli, quo
duodecimum annum Italia urebatur, satis edocuerat
viam tantum Alpes esse, duas praevalidas urbes,
magno inter se maris terrarumque spatio discretas,
10 de imperio et opibus certare. hae causae aperuerant
11 Alpes Hasdrubali. ceterum quod celeritate itineris pro-
fectum erat, id mora ad Placentiam, dum frustra ob-
12 sidet magis quam oppugnat, conrupit. crediderat
campestris oppidi facilem expugnationem esse, et no-

bilitas coloniae induxerat eum, magnum se excidio
eius urbis terrorem ceteris ratum iniecturum. non ipse 13
se solum ea oppugnatione inpediit, sed Hannibalem
post famam transitus eius tanto spe sua celeriorem
iam moventem ex hibernis continuerat, quippe repu- 14
tantem, non solum quam lenta urbium oppugnatio
esset, sed etiam quam ipse frustra eandem illam co-
loniam ab Trebia victor regressus temptasset.

XL. Consules diversis itineribus profecti ab urbe 1
velut in duo pariter bella distenderant curas hominum,
simul recordantium, quas primus adventus Hannibalis
intulisset Italiae clades, simul cum illa angeret cura, 2
quos tam propitios urbi atque imperio fore deos, ut
eodem tempore utrobique res publica prospere gere-
retur? adhuc adversa secundis pensando rem ad id
tempus extractam esse: cum in Italia ad Trasumen- 3
num et Cannas praecipitasset Romana res, prospera
bella in Hispania prolapsam eam erexisse; postea, 4
cum in Hispania alia super aliam clades duobus egre-
giis ducibus amissis duos exercitus ex parte delesset,
multa secunda in Italia Siciliaque gesta quassatam
rem publicam excepisse; et ipsum intervallum loci, 5
quod in ultimis terrarum oris alterum bellum gere-
retur, spatium dedisse ad respirandum: nunc duo bella 6
in Italiam accepta, duo celeberrimi nominis duces
circumstare urbem Romanam, et unum in locum totam
periculi molem, omne onus incubuisse. qui eorum
prior vicisset, intra paucos dies castra cum altero
iuncturum. terrebat et proximus annus lugubris duo- 7
rum consulum funeribus. his anxii curis homines di-
gredientes in provincias consules prosecuti sunt. me- 8
moriae proditum est plenum adhuc irae in civis
M. Livium ad bellum proficiscentem monenti Q. Fabio,
ne, priusquam genus hostium cognosset, temere manum
consereret, respondisse, ubi primum hostium agmen
conspexisset, pugnaturum. cum quaereretur, quae causa 9
festinandi esset, „aut ex hoste egregiam gloriam“

inquit „aut ex civibus victis gaudium meritum certe,
etsi non honestum, capiam“.

10 Priusquam Claudius consul in provinciam perveniret,
per extremum finem agri Larinatis ducentem in Sal-
lentinos exercitum Hannibalem expeditis cohortibus
adortus C. Hostilius Tubulus incomposito agmini
11 terribilem tumultum intulit; ad quattuor milia homi-
num occidit, novem signa militaria cepit. moverat ex
hibernis ad famam hostis Q. Claudius, qui per urbes
12 agri Sallentini castra disposita habebat. itaque ne
cum duobus exercitibus simul confligeret, Hannibal
nocte castra ex agro Tarentino movit atque in Bruttios
13 concessit. Claudius in Sallentinos agmen convertit,
Hostilius Capuam petens obvius ad Venusiam fuit
14 consuli Claudio. ibi ex utroque exercitu electa pedi-
tum quadraginta milia, duo milia et quingenti equites,
quibus consul adversus Hannibalem rem gereret: re-
liquas copias Hostilius Capuam ducere iussus, ut
Q. Fulvio proconsuli traderet.

1 XLI. Hannibal undique contracto exercitu, quem
in hibernis aut in praesidiis agri Bruttii habuerat, in
Lucanos ad Grumentum venit spe recipiendi oppida,
2 quae per metum ad Romanos defecissent. eodem a
Venusia consul Romanus exploratis itineribus conten-
dit, et mille fere et quingentos passus castra ab hoste
3 locat. Grumenti moenibus prope iniunctum videbatur
4 Poenorum vallum; quingenti passus intererant. castra
Punica ac Romana interiacebat campus; colles immine-
bant nudi sinistro lateri Carthaginiensium, dextro
Romanorum, neutris suspecti, quod nihil silvae neque
5 ad insidias latebrarum habebant. in medio campo ab
stationibus procursantes certamina haud satis digna
dictu serebant. id modo Romanum quaerere appare-
bat, ne abire hostem pateretur: Hannibal inde evadere
6 cupiens totis viribus in aciem descendebat. tum con-
sul ingenio hostis usus, quo minus in tam apertis
collibus timeri insidiae poterant, quinque cohortes ad-

ditis quinque manipulis nocte iugum superare et in
aversis vallibus considere iubet. tempus exsurgendi ex 7
insidiis et adgrediendi hostem Ti. Claudium Asellum
tribunum militum et P. Claudium praefectum socium
edocet, quos cum iis mittebat. ipse luce prima copias 8
omnes peditum equitumque in aciem eduxit. paulo
post et ab Hannibale signum pugnae propositum est,
clamorque in castris ad arma discurrentium est sub-
latus. inde eques pedesque certatim portis ruere ac
palati per campum properare ad hostes. quos ubi 9
effusos consul videt, tribuno militum tertiae legionis
C. Aurunculeio imperat, ut equites legionis quanto
maximo impetu possit in hostem emittat: ita pecorum 10
modo incompositos toto passim campo se fudisse, ut
sterni obterique, priusquam instruantur, possint.
XLII. nondum Hannibal e castris exierat, cum pu- 1
gnantium clamorem audivit. itaque excitus tumultu
raptim ad hostem copias agit. iam primos occupaverat 2
equester terror; peditum etiam prima legio et dextra
ala proelium inibat; incompositi hostes, ut quemque
aut pediti aut equiti casus obtulit, ita conserunt
manus. crescit pugna subsidiis et procurrentium ad 3
certamen numero augetur; pugnantisque, quod nisi in
vetere exercitu et duci veteri haud facile est, inter 4
tumultum ac terrorem instruxisset Hannibal, ni co-
hortium ac manipulorum decurrentium per colles
clamor ab tergo auditus metum, ne intercluderentur
a castris, iniecisset. inde pavor incussus et fuga pas- 5
sim fieri coepta est. minorque caedes fuit, quia pro-
pinquitas castrorum breviorem fugam perculsis fecit.
equites enim tergo inhaerebant; in transversa latera 6
invaserant cohortes secundis collibus via nuda ac
facili decurrentes. tamen supra octo milia hominum 7
occisa, supra septingentos capti; signa militaria novem
adempta; elephanti etiam, quorum nullus usus in re-
pentina ac tumultuaria pugna fuerat, quattuor occisi,
duo capti. circa quingentos Romanorum sociorumque 8

victores ceciderunt. postero die Poenus quievit; Ro-
manus in aciem copiis eductis postquam neminem
signa contra efferre vidit, spolia legi caesorum hostium
et suorum corpora conlata in unum sepeliri iussit.
9 inde insequentibus continuis diebus aliquot ita institit
10 portis, ut prope inferre signa videretur, donec Hanni-
bal tertia vigilia crebris ignibus tabernaculisque, quae
pars castrorum ad hostes vergebat, et Numidis paucis,
qui in vallo portisque se ostenderent, relictis profec-
11 tus Apuliam petere intendit. ubi inluxit, successit
vallo Romana acies, et Numidae ex composito pau-
lisper in portis se valloque ostentavere frustratique
aliquamdiu hostes citatis equis agmen suorum adse-
12 quuntur. consul ubi silentium in castris et ne paucos
quidem, qui prima luce obambulaverant, parte ulla
cernebat, duobus equitibus speculatum in castra prae-
missis postquam satis tuta omnia esse exploratum
13 est, inferri signa iussit; tantumque ibi moratus, dum
milites ad praedam discurrunt, receptui deinde cecinit
14 multoque ante noctem copias redduxit. postero die
luce prima profectus, magnis itineribus famam et
vestigia agminis sequens haud procul Venusia hostem
15 adsequitur. ibi quoque tumultuaria pugna fuit; supra
duo milia Poenorum caesa. inde nocturnis montanis-
que itineribus Poenus, ne locum pugnandi daret, Meta-
16 pontum petiit. Hanno inde — is enim praesidio eius
loci praefuerat — in Bruttios cum paucis ad exer-
citum novum comparandum missus; Hannibal copiis
eius ad suas additis Venusiam retro quibus venerat
itineribus repetit, atque inde Canusium procedit. num-
17 quam Nero vestigiis hostis abstiterat et Q. Fulvium,
cum Metapontum ipse proficisceretur, in Lucanos, ne
regio ea sine praesidio esset, arcessierat.

1 XLIII. Inter haec ab Hasdrubale, postquam a
Placentiae obsidione abscessit, quattuor Galli equites,
duo Numidae cum litteris missi ad Hannibalem cum
per medios hostes totam ferme longitudinem Italiae

emensi essent, dum Metapontum cedentem Hannibalem 2
sequuntur, incertis itineribus Tarentum delati a vagis
per agros pabulatoribus Romanis ad Q. Claudium
propraetorem deducuntur. eum primo incertis inplicantes 3
responsis, ut metus tormentorum admotus fateri vera
coegit, edocuerunt litteras se ab Hasdrubale ad Han-
nibalem ferre. cum iis litteris sicut erant signatis 4
L. Verginio tribuno militum ducendi ad Claudium
consulem traduntur. duae simul turmae Samnitium 5
praesidii causa missae. qui ubi ad consulem per-
venerunt, litteraeque lectae per interpretem sunt, et
ex captivis percunctatio facta, tum Claudius non id 6
tempus esse rei publicae ratus, quo consiliis ordinariis
provinciae suae quisque finibus per exercitus suos
cum hoste destinato ab senatu bellum gereret; auden- 7
dum ac novandum aliquid inprovisum, inopinatum,
quod coeptum non minorem apud cives quam hostes
terrorem faceret, perpetratum in magnam laetitiam
ex magno metu verteret, litteris Hasdrubalis Romam 8
ad senatum missis simul et ipse patres conscriptos,
quid pararet, edocet: ut, cum in Umbria se occursu-
rum Hasdrubal fratri scribat, legionem a Capua Romam 9
arcessant, dilectum Romae habeant, exercitum urba-
num ad Narniam hosti opponant. haec senatui scripta. 10
praemissi item per agrum Larinatem Marrucinum
Frentanum Praetutianum, qua exercitum ducturus erat,
ut omnes ex agris urbibusque commeatus paratos mi-
liti ad vescendum in viam deferrent, equos iumenta-
que alia producerent, ut vehiculorum fessis copia esset.
ipse de toto exercitu civium sociorumque quod roboris 11
erat delegit, sex milia peditum, mille equites; pro-
nuntiat occupare se in Lucanis proximam urbem
Punicumque in ea praesidium velle: ut ad iter parati
omnes essent. profectus nocte flexit in Picenum. 12

Et consul quidem quantis maximis itineribus po-
terat ad conlegam ducebat relicto Q. Catio legato,
qui castris praeesset. XLIV. Romae haud minus ter- 1

roris ac tumultus erat, quam fuerat biennio ante, cum
castra Punica obiecta Romanis moenibus portisque
fuerant. neque satis constabat animis, tam audax iter
consulis laudarent vituperarentne; apparebat, quo nihil
2 iniquius est, ex eventu famam habiturum: castra prope
Hannibalem hostem relicta sine duce, cum exercitu,
cui detractum foret omne quod roboris, quod floris
fuerit, et consulem in Lucanos ostendisse iter, cum
3 Picenum et Galliam peteret, castra relinquentem nulla
alia re tutiora quam errore hostis, qui ducem inde
4 atque exercitus partem abesse ignoraret. quid futurum,
si id palam fiat, et aut insequi Neronem cum sex
milibus armatorum profectum Hannibal toto exercitu
velit aut castra invadere praedae relicta sine viribus,
5 sine imperio, sine auspicio? veteres eius belli clades,
duo consules proximo anno interfecti terrebant; et ea
omnia accidisse, cum unus imperator, unus exercitus
hostium in Italia esset; nunc duo bella Punica facta,
duos ingentes exercitus, duos prope Hannibales in
6 Italia esse. quippe et Hasdrubalem patre eodem Hamil-
care genitum, aeque inpigrum ducem, per tot annos
in Hispania Romano exercitatum bello, gemina victoria
insignem duobus exercitibus cum clarissimis ducibus
7 deletis. nam itineris quidem celeritate ex Hispania et
concitatis ad arma Gallicis gentibus multo magis
8 quam Hannibalem ipsum gloriari posse: quippe in iis
locis hunc coegisse exercitum, quibus ille maiorem
partem militum fame ac frigore, quae miserrima mor-
9 tis genera sint, amisisset. adiciebant etiam periti
rerum Hispaniae, haud cum ignoto eum duce C. Nerone
congressurum, sed quem in saltu impedito deprensus
forte haud secus quam puerum conscribendis fallaci-
10 bus condicionibus pacis frustratus elusisset. omnia
maiora etiam vero praesidia hostium, minora sua,
metu interprete semper in deteriora inclinato, ducebant.

1 XLV. Nero postquam iam tantum intervalli ab
hoste fecerat, ut detegi consilium satis tutum esset,

paucis milites alloquitur. negat ullius consilium im- 2
peratoris in speciem audacius, re ipsa tutius fuisse
quam suum. ad certam eos se victoriam ducere: quippe 3
ad quod bellum collega non ante, quam ad satietatem
ipsius peditum atque equitum datae ab senatu copiae
fuissent maiores instructioresque, quam si adversus
ipsum Hannibalem iret, profectus sit, eo ipsi si quan-
tumcumque virium momentum addiderint, rem omnem
inclinaturos. auditum modo in acie — nam ne ante 4
audiatur, daturum operam — alterum consulem et
alterum exercitum advenisse haud dubiam victoriam
facturum. famam bellum conficere, et parva momenta 5
in spem metumque impellere animos; gloriae quidem
ex re bene gesta partae fructum prope omnem ipsos
laturos; semper quod postremum adiectum sit, id rem 6
totam videri traxisse. cernere ipsos, quo concursu,
qua admiratione, quo favore hominum iter suum cele-
bretur. et hercule per instructa omnia ordinibus viro- 7
rum mulierumque undique ex agris effusorum, inter
vota ac preces et laudes ibant: illos praesidia rei
publicae, vindices urbis Romanae imperiique appella-
bant; in illorum armis dextrisque suam liberorumque
suorum salutem ac libertatem repositam esse. deos 8
omnes deasque precabantur, ut illis faustum iter, felix
pugna, matura ex hostibus victoria esset, damnaren-
turque ipsi votorum, quae pro iis suscepissent, ut, 9
quem ad modum nunc solliciti prosequerentur eos, ita
paucos post dies laeti ovantibus victoria obviam irent.
invitare inde pro se quisque et offerre et fatigare 10
precibus, ut, quae ipsis iumentisque usui essent, ab
se potissimum sumerent; benigne omnia cumulata dare.
modestia certare milites, ne quid ultra usum necessa- 11
rium sumerent; nihil morari, nec ab signis *abire* nec
subsistere cibum capientes; diem ac noctem ire; vix
quod satis ad naturale desiderium corporum esset,
quieti dare. et ad collegam praemissi erant, qui nun- 12
tiarent adventum percunctarenturque, clam an palam,

interdiu an noctu venire sese vellet, isdem an aliis
considere castris. nocte clam ingredi melius visum est.
1 XLVI. Tessera per castra ab Livio consule data
erat, ut tribunus tribunum, centurio centurionem, eques
2 equitem, pedes peditem acciperet: neque enim dilatari
castra opus esse, ne hostis adventum alterius consulis
sentiret; et coartatio plurium in angusto tendentium
facilior futura erat, quod Claudianus exercitus nihil
ferme praeter arma secum in expeditionem tulerat.
3 ceterum in ipso itinere auctum voluntariis agmen erat,
offerentibus ultro sese et veteribus militibus perfunc-
tis iam militia et iuvenibus, quos certatim nomina
dantes, si quorum corporis species roburque virium
4 aptum militiae videbatur, conscripserat. ad Senam castra
alterius consulis erant, et quingentos ferme inde passus
Hasdrubal aberat. itaque cum iam adpropinquaret,
tectus montibus substitit Nero, ne ante noctem castra
5 ingrederetur. silentio ingressi, ab sui quisque ordinis
hominibus in tentoria abducti, cum summa omnium
laetitia hospitaliter excipiuntur. postero die consilium
habitum, cui et L. Porcius Licinus praetor adfuit.
6 castra iuncta consulum castris habebat, et ante ad-
ventum eorum per loca alta ducendo exercitum, cum
modo insideret angustos saltus, ut transitum clauderet,
modo ab latere aut ab tergo carperet agmen, ludi-
ficatus hostem omnibus artibus belli fuerat; is tum
7 in consilio aderat. multorum eo inclinabant sententiae,
ut, dum fessum via ac vigiliis reficeret militem Nero,
simul et ad noscendum hostem paucos sibi sumeret
8 dies, tempus pugnae differretur; Nero non suadere
modo, sed summa ope orare institit, ne consilium
suum, quod tutum celeritas fecisset, temerarium mo-
9 rando facerent: errore, qui non diuturnus futurus esset,
velut torpentem Hannibalem nec castra sua sine duce
relicta adgredi nec ad sequendum se iter intendisse.
antequam se moveat, deleri exercitum Hasdrubalis
10 posse redirique in Apuliam. qui prolatando spatium

hosti det, eum et illa castra prodere Hannibali et
aperire in Galliam iter, ut per otium, ubi velit, Has-
drubali coniungatur. extemplo signum dandum et ex- 11
eundum in aciem abutendumque errore hostium ab-
sentium praesentiumque, dum neque illi sciant cum
paucioribus nec hi cum pluribus et validioribus rem
esse. consilio dimisso signum pugnae proponitur, con- 12
festimque in aciem procedunt.

XLVII. Iam hostes ante castra instructi stabant. 1
moram pugnae attulit, quod Hasdrubal, provectus ante
signa cum paucis equitibus, scuta vetera hostium no-
tavit, quae ante non viderat, et strigosiores equos;
multitudo quoque maior solita visa est. suspicatus 2
enim id, quod erat, receptui propere cecinit ac misit
ad flumen, unde aquabantur, ubi et excipi aliqui pos-
sent et notari oculis, si qui forte adustioris coloris
ut ex recenti via essent; simul circumvehi procul 3
castra iubet speculari que, num auctum aliqua parte
sit vallum, et ut attendant, semel bisne signum canat
in castris. ea cum ordine omnia relata essent, castra 4
nihil aucta errorem faciebant: bina erant, sicut ante
adventum consulis alterius fuerant, una M. Livii, al-
tera L. Porci, neutris quicquam, quo latius tenderetur,
ad munimenta adiectum. illud veterem ducem adsue- 5
tumque Romano hosti movit, quod semel in praetoriis
castris signum, bis in consularibus referebant cecinisse.
duos profecto consules esse, et quonam modo alter
ab Hannibale abscessisset, cura angebat. minime id, 6
quod erat, suspicari poterat, tantae rei frustratione
Hannibalem elusum, ut, ubi dux, ubi exercitus esset,
cum quo castra conlata haberet, ignoraret; profecto 7
haud mediocri clade absterritum insequi non ausum;
magno opere vereri, ne perditis rebus serum ipse
auxilium venisset Romanisque eadem iam fortuna in
Italia quae in Hispania esset. interdum litteras suas 8
ad eum non pervenisse credere, interceptisque iis con-
sulem ad sese opprimendum adcelerasse. his anxius

curis extinctis ignibus vigilia prima dato signo, ut
9 taciti vasa colligerent, signa ferri iussit. in trepidatione
et nocturno tumultu duces parum intente adservati,
alter in destinatis iam ante animo latebris subsedit,
alter per vada nota Metaurum flumen tranavit. ita
desertum ab ducibus agmen primo per agros palatur,
fessique aliquot *itinere* ac vigiliis sternunt somno
corpora passim atque infrequentia relinquunt signa.
10 Hasdrubal, dum lux viam ostenderet, ripa fluminis
signa ferri iubet, et per tortuosi amnis sinus flexus-
que cum *iter* errore revolvens haud multum processis-
set, ubi prima lux transitum opportunum ostendisset,
11 transiturus erat. sed cum quantum a mari abscedebat,
tanto altioribus coercentibus amnem ripis non in-
veniret vada, diem terendo spatium dedit ad insequen-
dum sese hosti.

1 XLVIII. Nero primum cum omni equitatu ad-
venit, Porcius deinde adsecutus cum levi armatura.
2 qui cum fessum agmen carperent ab omni parte in-
cursarentque, et iam omisso itinere, quod fugae simile
erat, castra metari Poenus in tumulo super fluminis
3 ripam vellet, advenit Livius peditum omnibus copiis
non itineris modo, sed ad conserendum extemplo proe-
4 lium instructis armatisque. sed ubi omnes copias con-
iunxerunt, derectaque acies est, Claudius dextro in
cornu, Livius ab sinistro pugnam instruit, media acies
5 praetori tuenda data. Hasdrubal omissa munitione
castrorum postquam pugnandum vidit, in prima acie
ante signa elephantos locat, circa eos laevo in cornu
adversus Claudium Gallos opponit, haud tantum iis
6 fidens, quantum ab hoste timeri eos credebat; ipse
dextrum cornu adversus M. Livium sibi atque His-
panis — et ibi maxime in vetere milite spem habebat
7 — sumpsit; Ligures in medio post elephantos positi.
sed longior quam latior acies erat; Gallos prominens
8 collis tegebat. ea frons, quam Hispani tenebant, cum
sinistro Romanorum cornu concurrit; dextra omnis

acies extra proelium eminens cessabat; collis opposi-
tus arcebat, ne aut a fronte aut ab latere adgrederen-
tur. inter Livium Hasdrubalemque ingens contractum 9
certamen erat, atroxque caedes utrimque edebatur. ibi 10
duces ambo, ibi pars maior peditum equitumque Ro-
manorum, ibi Hispani, vetus miles peritusque Roma-
nae pugnae, et Ligures, durum in armis genus. eodem
versi elephanti, qui primo impetu turbaverant ante-
signanos et iam signa moverant loco; deinde crescente 11
certamine et clamore inpotentius iam regi et inter
duas acies versari, velut incerti, quorum essent, haud
dissimiliter navibus sine gubernaculo vagis. Claudius 12
„quid ergo praecipiti cursu tam longum iter emensi
sumus"? clamitans militibus, cum in adversum collem
frustra signa erigere conatus esset, postquam ea re-
gione penetrari ad hostem non videbat posse, cohortes 13
aliquot subductas e dextro cornu, ubi stationem magis
segnem quam pugnam futuram cernebat, post aciem 14
circumducit et non hostibus modo sed etiam suis in-
opinantibus in dextrum hostium latus incurrit; tanta-
que celeritas fuit, ut, cum ostendissent se ab latere,
mox in terga iam pugnarent. ita ex omnibus parti- 15
bus, ab fronte, ab latere, ab tergo, trucidantur His-
pani Liguresque, et ad Gallos iam caedes pervenerat.
ibi minimum certaminis fuit: nam et pars magna ab 16
signis aberant, nocte dilapsi stratique somno passim
per agros, et qui aderant, itinere ac vigiliis fessi, in-
tolerantissima laboris corpora, vix arma umeris gesta-
bant; et iam diei medium erat, sitisque et calor hiantes 17
caedendos capiendosque adfatim praebebat. XLIX. ele- 1
phanti plures ab ipsis rectoribus quam ab hoste inter-
fecti. fabrile scalprum cum malleo habebant; id, ubi
saevire beluae ac ruere in suos coeperant, magister
inter aures positum, ipso in articulo, quo iungitur
capiti cervix, quanto maximo poterat ictu adigebat.
ea celerrima via mortis in tantae molis belua inventa 2
erat, ubi regentis imperium sprevissent, primusque id

Hasdrubal instituerat, dux cum saepe alias memora-
3 bilis, tum illa praecipue pugna. ille pugnantes hortando
pariterque obeundo pericula sustinuit, ille fessos ab-
nuentesque taedio et labore nunc precando nunc casti-
gando accendit; ille fugientes revocavit omissamque
4 pugnam aliquot locis restituit; postremo, cum haud
dubie fortuna hostium esset, ne superstes tanto exer-
citui suum nomen secuto esset, concitato equo se in
cohortem Romanam inmisit. ibi, ut patre Hamilcare
et Hannibale fratre dignum erat, pugnans cecidit.

5 Numquam eo bello una acie tantum hostium
interfectum est, redditaque aequa Cannensi clades vel
6 ducis vel exercitus interitu videbatur. quinquaginta
sex milia hostium occisa, capta quinque milia et
quadringenti; magna praeda alia cum omnis generis,
7 tum auri etiam argentique. civium etiam Romanorum,
qui capti apud hostes erant, supra quattuor milia ca-
pitum recepta. id solacii fuit pro amissis eo proelio
militibus. nam haudquaquam incruenta victoria fuit:
8 octo ferme milia Romanorum sociorumque occisa;
adeoque etiam victores sanguinis caedisque ceperat
satietas, ut postero die, cum esset nuntiatum Livio
consuli Gallos Cisalpinos Liguresque, qui aut proelio
non adfuissent aut inter caedem effugissent, uno ag-
mine abire sine certo duce, sine signis, sine ordine
ullo aut imperio; si una equitum ala mittatur, posse
9 omnes deleri: „supersint“ inquit „aliqui nuntii et hostium
cladis et nostrae virtutis“.

1 L. Nero ea nocte, quae secuta est pugnam, *pro-
fectus* citatiore quam inde venerat agmine die sexto
2 ad stativa sua atque ad hostem pervenit. iter eius
frequentia minore, quia nemo praecesserat nuntius,
laetitia vero tanta, vix ut compotes mentium prae
3 gaudio essent, celebratum est. nam Romae neuter
animi habitus satis dici enarrarique potest, nec quo
incerta expectatione eventus civitas fuerat, nec quo
4 victoriae famam accepit. numquam per omnis dies,

ex quo Claudium consulem profectum fama attulit,
ab orto sole ad occidentem aut senator quisquam a
curia atque ab magistratibus abscessit aut populus e
foro. matronae, quia nihil in ipsis opis erat, in preces 5
obtestationesque versae, per omnia delubra vagae sup-
pliciis votisque fatigare deos. tam sollicitae ac sus- 6
pensae civitati fama incerta primo accidit duos Nar-
nienses equites in castra, quae in faucibus Umbriae
opposita erant, venisse ex proelio nuntiantes caesos
hostes. et primo magis auribus quam animis id ac- 7
ceptum erat ut maius laetiusque, quam quod mente
capere aut satis credere possent, et ipsa celeritas
fidem impediebat, quod biduo ante pugnatum dicebatur.
litterae deinde ab L. Manlio Acidino missae ex castris 8
adferuntur de Narniensium equitum adventu. hae lit- 9
terae per forum ad tribunal praetoris latae senatum
curia exciverunt; tantoque certamine ac tumultu populi
ad fores curiae concursum est, ut adire nuntius non
posset, sed traheretur a percunctantibus vociferantibus-
que, ut in rostris prius quam in senatu litterae reci-
tarentur. tandem summoti et coerciti a magistratibus, 10
dispensarique laetitia inter inpotentes eius animos
potuit. in senatu primum, deinde in contione litterae 11
recitatae sunt; et pro cuiusque ingenio aliis iam cer-
tum gaudium, aliis nulla ante futura fides erat, quam
legatos consulumve litteras audissent. LI. ipsos deinde 1
adpropinquare legatos adlatum est. tunc enim vero
omnis aetas currere obvii, primus quisque oculis auri-
busque haurire tantum gaudium cupientes. ad Mul- 2
vium usque pontem continens agmen pervenit. legati 3
— *ii* erant L. Veturius Philo P. Licinius Varus Q. Cae-
cilius Metellus — circumfusi omnis generis hominum
frequentia in forum pervenerunt, cum alii ipsos, alii
comites eorum, quae acta essent, percunctarentur. et 4
ut quisque audierat exercitum hostium imperatorem-
que occisum, legiones Romanas incolumes, salvos con-
sules esse, extemplo aliis porro impertiebant gaudium

5 suum. cum aegre in curiam perventum esset, multo
aegrius summota turba, ne patribus misceretur, litterae
in senatu recitatae sunt. inde traducti in contionem
6 legati. L. Veturius litteris recitatis ipse planius omnia,
quae acta erant, exposuit cum ingenti adsensu, po-
stremo etiam clamore universae contionis, cum vix
7 gaudium animis caperent. discursum inde ab aliis circa
templa deum, ut grates agerent, ab aliis domos, ut
coniugibus liberisque tam laetum nuntium impertirent.
8 senatus, quod M. Livius et C. Claudius consules in-
columi exercitu ducem hostium legionesque occidissent,
supplicationem in triduum decrevit. eam supplicatio-
nem C. Hostilius praetor pro contione edixit, celebra-
9 taque a viris feminisque est; omniaque templa per
totum triduum aequalem turbam habuere, cum matro-
nae amplissima veste cum liberis, perinde ac si debel-
latum foret, omni solutae metu deis immortalibus
10 grates agerent. statum quoque civitatis ea victoria
movit, ut iam inde haud secus quam in pace res inter
se contrahere vendendo, emendo, mutuum dando ar-
gentum creditumque solvendo auderent.
11 C. Claudius consul cum in castra redisset, caput
Hasdrubalis, quod servatum cum cura attulerat, proici
ante hostium stationes captivosque Afros vinctos, ut
erant, ostendi, duos etiam ex iis solutos ire ad Han-
12 nibalem et expromere, quae acta essent, iussit. Hanni-
bal, tanto simul publico familiarique ictus luctu, agno-
13 scere se fortunam Carthaginis fertur dixisse; castrisque
inde motis, ut omnia auxilia, quae diffusa latius tueri
non poterat, in extremum Italiae angulum Bruttios
contraheret, et Metapontinos, civitatem universam,
excitos sedibus suis, et Lucanorum qui suae dicionis
erant in Bruttium agrum traduxit.

TITI LIVI
AB URBE CONDITA
LIBER XXVIII.

PERIOCHA LIBRI XXVIII.

Res in Hispania prospere gestae a Silano Scipionis legato et ab L. Scipione fratre adversus Poenos, a Sulpicio proconsule socio Attalo rege Asiae adversus Philippum regem Macedonum pro Aetolis referuntur. cum M. Livio et Claudio Neroni consulibus triumphus decretus esset, Livius, qui in provincia sua rem gesserat, quadrigis invectus est, Nero, qui in collegae provinciam, ut victoriam eius adiuvaret, venerat, equo secutus est, et in hoc habitu plus gloriae reverentiaeque habuit: nam et plus in bello quam collega fecerat. ignis in aede Vestae neglegentia virginis, quae non custodierat, extinctus est; caesa est flagro. P. Scipio in Hispania cum Poenis debellavit XIIII anno eius belli, quinto post anno quam ierat, praeclusisque in totum possessione provinciae eius hostibus Hispanias recepit; et a Tarracone in Africam ad Syphacem regem Massyliorum transvectus foedus iunxit. Hasdrubal Gisgonis ibi cum eo in eodem lecto cenavit. munus gladiatorium in honorem patris patruique Carthagini nova edidit, non ex gladiatoribus, sed ex his, qui aut in honorem ducis aut ex provocatione descendebant; in quo reguli fratres de regno ferro contenderunt. cum Gisia urbs obpugnaretur, oppidani liberos et coniuges rogo extructo occiderunt et se insuper praecipitaverunt. ipse Scipio, dum gravi morbo implicitus est, seditionem in parte exercitus motam confirmatus discussit, rebellantesque Hispaniae populos coegit in deditionem venire, et amicitia facta cum Masinissa rege Numidarum, qui illi auxilium, si in Africam traiecisset, pollicebatur, cum Gaditanis quoque post discessum inde Magonis, cui Carthagine scriptum erat, ut in Italiam traiceret, Romam reversus consulque creatus. Africam provinciam petenti contradicente Q. Fabio Maximo Sicilia data est, permissumque, ut in Africam traiceret, si id e re publica esse censeret. Mago Hamilcaris filius a minore Baliari insula, ubi hiemaverat, in Italiam traiecit.

---

1 I. Cum transitu Hasdrubalis, quantum in Italiam
declinaverat belli, tantum levatae Hispaniae videren-
2 tur, renatum ibi subito par priori bellum est. His-
panias ea tempestate sic habebant Romani Poenique:
Hasdrubal Gisgonis filius ad Oceanum penitus Gades-
3 que concesserat; nostri maris ora omnisque ferme
Hispania, qua in orientem vergit, Scipionis ac Romanae
4 dicionis erat. novus imperator Hanno, in locum Bar-
cini Hasdrubalis novo cum exercitu ex Africa trans-
gressus Magonique iunctus, cum in Celtiberia, quae
media inter duo maria est, brevi magnum hominum
5 numerum armasset, Scipio adversus eum M. Silanum
cum decem haud plus milibus militum, equitibus
6 quingentis misit. Silanus quantis maximis potuit iti-
neribus — inpediebant autem et asperitates viarum
et angustiae saltibus crebris, ut pleraque Hispaniae
sunt, inclusae —, tamen non solum nuntios sed etiam
famam adventus sui praegressus, ducibus indidem ex
7 Celtiberia transfugis ad hostem pervenit. eisdem auc-
toribus conpertum est, cum decem circiter milia ab
hoste abessent, bina castra circa viam, qua irent, esse:
laeva Celtiberos, novum exercitum, supra novem milia
8 hominum, dextra Punica tenere castra. ea stationibus,
vigiliis, omni iusta militari custodia tuta et firma esse,
illa altera soluta neglectaque, ut barbarorum et tiro-
num et minus timentium, quod in sua terra essent.
9 ea prius adgredienda ratus Silanus signa quam maxime
ad laevam iubebat ferri, necunde ab stationibus
Punicis conspiceretur; ipse praemissis speculatoribus
1 citato agmine ad hostem pergit. II. tria milia ferme
aberat, cum hauddum quisquam hostium senserat;
confragosa loca et obsiti virgultis tegebant colles:
2 ibi in cava valle atque ob id occulta considere mili-
tem et cibum capere iubet. interim speculatores trans-
3 fugarum dicta adfirmantes venerunt. tum sarcinis in
medium coniectis arma Romani capiunt acieque iusta
in pugnam vadunt. mille passum aberant, cum ab

hoste conspecti sunt, trepidarique repente coeptum; et
Mago ex castris citato equo ad primum clamorem et
tumultum advehitur. erant in Celtiberorum exercitu 4
quattuor milia scutata et ducenti equites; hanc iustam
legionem — et id ferme roboris erat — in prima
acie locat, ceteros, levem armaturam, in subsidiis
posuit. cum ita instructos educeret e castris, vixdum 5
in egressos vallo eos Romani pila coniecerunt. sub- 6
sidunt Hispani adversus emissa tela ab hoste, inde ad
mittenda ipsi consurgunt; quae cum Romani conferti,
ut solent, densatis excepissent scutis, tum pes cum
pede conlatus et gladiis geri res coepta est. ceterum 7
asperitas locorum et Celtiberis, quibus in proelio con-
cursare mos est, velocitatem inutilem faciebat et haud
iniqua eadem erat Romanis stabili pugnae adsuetis,
nisi quod angustiae et internata virgulta ordines diri- 8
mebant et singuli binique velut cum paribus conserere
pugnam cogebantur. quod ad fugam impedimento hosti- 9
bus erat, id ad caedem eos velut vinctos praebebat.
et iam ferme omnibus scutatis Celtiberorum inter- 10
fectis levis armatura et Carthaginienses, qui ex alteris
castris subsidio venerant, perculsi caedebantur. duo 11
haud amplius milia peditum et equitatus omnis vix
inito proelio cum Magone effugerunt; Hanno, alter
imperator, cum eis, qui postremi iam profligato proelio
advenerant, vivus capitur. Magonem fugientem equi- 12
tatus ferme omnis et quod veterum peditum erat
secuti decimo die in Gaditanam provinciam ad Has-
drubalem pervenerunt; Celtiberi, novus miles, in proxi-
mas dilapsi silvas inde domos diffugerunt.

Peropportuna victoria nequaquam tantum iam 13
conflatum bellum, quanta futuri materia belli, si
licuisset iis Celtiberorum gente excita et alios ad arma
sollicitare populos, oppressa erat. itaque conlaudato 14
benigne Silano Scipio spem debellandi, si nihil eam
ipse cunctando moratus esset, nactus, ad id quod re-
licuum belli erat in ultimam Hispaniam adversus

15 Hasdrubalem pergit. Poenus cum castra tum forte
in Baetica ad sociorum animos continendos in fide
haberet, signis repente sublatis fugae magis quam
itineris modo penitus ad Oceanum et Gades ducit.
16 ceterum, quoad continuisset exercitum, propositum
bello se fore ratus, antequam freto Gades traiceret,
exercitum omnem passim in civitates divisit, ut et
1 muris se ipsi et armis muros tutarentur. III. Scipio,
ubi animadvertit dissipatum passim bellum et circum-
ferre ad singulas urbes arma diutini magis quam
2 magni esse operis, retro vertit iter. ne tamen hostibus
eam relinqueret regionem, L. Scipionem fratrem cum
decem milibus peditum mille equitum ad oppugnan-
dam opulentissimam in iis locis urbem — Orongin
3 barbari appellabant — mittit. sita in Maesessum
finibus est, Bastetanae gentis, ager frugifer, argentum
etiam incolae fodiunt. ea arx fuerat Hasdrubali ad
4 excursiones circa mediterraneos populos faciendas.
Scipio castris prope urbem positis priusquam circum-
vallaret urbem, misit ad portas qui ex propinquo al-
5 loquio animos temptarent suaderentque, ut amicitiam
potius quam vim experirentur Romanorum. ubi nihil
pacati respondebatur, fossa duplicique vallo circumdata
6 urbe in tres partes exercitum dividit, ut una semper
pars quietis interim duabus oppugnaret. prima pars
cum adorta oppugnare est, atrox sane et anceps
7 proelium fuit: non subire, non scalas ferre ad muros
prae incidentibus telis facile erat; etiam qui erexerant
ad murum scalas, alii furcis ad id ipsum factis de-
trudebantur, in alios lupi superne ferrei iniecti, ut in
8 periculo essent, ne suspensi in murum extraherentur.
quod ubi animadvertit Scipio, nimia paucitate suorum
exaequatum certamen esse, et iam eo superare hostem,
9 quod ex muro pugnaret, duabus simul partibus, prima
recepta, urbem est adgressus. quae res tantum pavoris
iniecit fessis iam cum primis pugnando, ut et oppi-
dani moenia repentina fuga desererent, et Punicum

praesidium metu, ne prodita urbs esset, relictis sta-
tionibus in unum se colligeret. timor inde oppidanos 10
incessit, ne, si hostis urbem intrasset, sine discrimine,
Poenus an Hispanus esset, obvii passim caederentur;
itaque patefacta repente porta frequentes ex oppido 11
sese eiecerunt, scuta prae se tenentes, ne tela procul
coicerentur, dextras nudas ostentantes, ut gladios ab-
iecisse appareret. id utrum parum ex intervallo sit 12
conspectum an dolus aliquis suspectus fuerit, incom-
pertum est: impetus hostilis in transfugas factus, nec
secus quam adversa acies caesi; eademque porta
signa infesta urbi inlata. et aliis partibus securibus 13
dolabrisque caedebantur et refringebantur portae, et
ut quisque intraverat eques, ad forum occupandum
— ita enim praeceptum erat — citato equo pergebat;
additum erat et triariorum equiti praesidium; legio- 14
narii ceteras partis urbis pervadunt, direptione et caede
obviorum, nisi qui armis se tuebantur, abstinuerunt.
Carthaginienses omnes in custodiam dati sunt, oppi- 15
danorum quoque trecenti ferme, qui clauserant portas;
ceteris traditum oppidum, suae redditae res. cecidere 16
in urbis eius oppugnatione hostium duo milia ferme,
Romanorum haud amplius nonaginta.

IV. Laeta et ipsis, qui rem gessere, urbis eius 1
oppugnatio fuit et imperatori ceteroque exercitui; et
speciosum adventum suum ingentem turbam captivo-
rum prae se agentes fecerunt. Scipio conlaudato fratre 2
cum, quanto poterat verborum honore, Carthagini ab se
captae captam ab eo Orongim aequasset, quia et hiems 3
instabat, ut nec temptare Gades nec disiectum passim
per provinciam exercitum Hasdrubalis consectari posset,
in citeriorem Hispaniam omnes suas copias reduxit,
dimissisque in hiberna legionibus, L. Scipione fratre 4
Romam misso et Hannone hostium imperatore ceteris-
que nobilibus captivis ipse Tarraconem concessit.

Eodem anno classis Romana cum M. Valerio 5
Laevino proconsule ex Sicilia in Africam transmissa

in Uticensi Carthaginiensique agro late populationes
6 fecit. extremis finibus Carthaginiensium circa ipsa
moenia Uticae praedae actae sunt. repetentibus Siciliam classis Punica — septuaginta erant longae naves
— occurrit. decem et septem naves ex iis captae sunt,
7 quattuor in alto mersae, cetera fusa ac fugata classis.
terra marique victor Romanus cum magna omnis generis praeda Lilybaeum repetit. tuto inde mari pulsis hostium navibus magni conmeatus frumenti Romam subvecti.

1 V. Principio aestatis eius, qua haec sunt gesta,
P. Sulpicius proconsul et Attalus rex cum Aeginae, sicut ante dictum est, hibernassent, Lemnum inde classe iuncta — Romanae quinque et viginti quinqueremes,
2 regiae quinque et triginta *erant* — transmiserunt. et
Philippus, ut, seu terra seu mari obviam eundum hosti foret, paratus ad omnes conatus esset, ipse Demetriadem ad mare descendit, Larisam diem ad convenien-
3 dum exercitui edixit. undique ab sociis legationes
4 Demetriadem ad famam regis convenerunt. sustulerant
enim animos Aetoli cum ab Romana societate tum post Attali adventum, finitimosque depopulabantur.
5 nec Acarnanes solum Boeotique et qui Euboeam in-
colunt in magno metu erant, sed Achaei quoque, quos super Aetolicum bellum Machanidas etiam Lacedaemonius tyrannus haud procul Argivorum fine positis
6 castris terrebat. hi omnes, suis quisque urbibus, quae
pericula terra marique portenderentur, memorantes
7 auxilia regem orabant. ne ex regno quidem ipsius
tranquillae nuntiabantur res: et Scerdilaedum Pleuratumque motos esse, et Thracum maxime Maedos, si quod longinquum bellum regem occupasset, proxima
8 Macedoniae incursuros. Boeoti quidem et interiores
Graeciae populi Thermopylarum saltum, ubi angustae fauces coartant iter, fossa valloque intercludi ab Aetolis nuntiabant, ne transitum ad sociorum urbes tuen-
9 das Philippo darent. vel segnem ducem tot excitare
tumultus circumfusi poterant. legationes dimittit polli-

citus, prout tempus ac res sineret, omnibus laturum
se auxilium; in praesentia, quae maxime urgebat res, 10
Peparethum praesidium urbi mittit, unde allatum erat
Attalum ab Lemno classe transmissa omnem circum
urbem agrum depopulatum. Polyphantam cum modica 11
manu in Boeotiam, Menippum item quendam ex regiis
ducibus cum mille peltastis — pelta caetrae haud
dissimilis est — Chalcidem mittit; additi quingenti 12
Agrianum, ut omnes insulae partes tueri posset. ipse
Scotussam est profectus, eodemque ab Larisa Mace-
donum copias traduci iussit. eo nuntiatum est concilium 13
Aetolis Heracleam indictum regemque Attalum ad
consultandum de summa belli venturum. hunc con- 14
ventum ut turbaret subito adventu, magnis itineribus
Heracleam duxit. et concilio quidem dimisso iam venit; 15
segetibus tamen, quae iam prope maturitatem erant,
maxime in sinu Aenianum evastatis Scotussam copias
reducit. ibi exercitu omni relicto cum cohorte regia
Demetriadem sese recipit. inde ut ad omnes hostium 16
motus posset occurrere, in Phocidem atque Euboeam
et Peparethum mittit, qui loca alta eligerent, unde
editi ignes apparerent; ipse in Tisaeo — mons est 17
in altitudinem ingentem cacuminis editi — speculam
posuit, ut ignibus procul sublatis signum, ubi quid
molirentur hostes, momento temporis acciperet.

Romanus imperator et Attalus rex a Peparetho 18
Nicaeam traiecerunt; inde classem in Euboeam ad ur-
bem Oreum tramittunt, quae ab Demetriaco sinu
Chalcidem et Euripum petenti ad laevam prima ur-
bium Euboeae posita est. ita inter Attalum ac Sul- 19
picium convenit, ut Romani a mari, regii a terra
oppugnarent. VI. quadriduo post quam adpulsa classis 1
est urbem adgressi sunt. id tempus occultis cum Platore,
qui a Philippo praepositus urbi erat, conloquiis ab-
sumptum est. duas arces urbs habet, unam imminen- 2
tem mari, altera urbis media est; cuniculo inde via
ad mare ducit, quam a mari turris quinque tabulato-

3 rum, egregium propugnaculum, claudebat. ibi primo
atrocissimum contractum est certamen et turre in-
structa omni genere telorum, et tormentis machinis-
4 que ad oppugnandam eam ex navibus expositis. cum
omnium animos oculosque id certamen avertisset, porta
maritumae arcis Plator Romanos accepit, momentoque
arx occupata est. oppidani pulsi inde in mediam ur-
5 bem ad alteram tendere arcem. et ibi positi erant,
qui fores portae obicerent. ita exclusi in medio cae-
6 duntur capiunturque. Macedonum praesidium con-
globatum sub arcis muro stetit nec fuga effuse petita,
7 nec pertinaciter proelio inito. eos Plator venia ab Sul-
picio impetrata in naves impositos ad Demetrium
Phthiotidis exposuit, ipse ad Attalum se recepit.
8 Sulpicius tam facili ad Oreum successu elatus
Chalcidem inde protinus victrici classe petit; ubi haud-
9 quaquam ad spem eventus respondit. ex patenti utrim-
que coactum in angustias mare speciem intuenti primo
gemini portus in ora duo versi praebuerit; sed haud
10 facile alia infestior classi statio est. nam et venti ab
utriusque terrae praealtis montibus subiti ac procel-
losi *se* deiciunt, et fretum ipsum Euripi non septiens
die, sicut fama fert, temporibus statis reciprocat, sed
temere in modum venti nunc huc nunc illuc verso
mari velut monte praecipiti devolutus torrens rapi-
tur. ita nec nocte nec die quies navibus datur.
11 cum classem tam infesta statio accepit, tum et oppi-
dum alia parte clausum mari, alia ab terra egregie
munitum praesidioque valido firmatum et praecipue
fide praefectorum principumque, quae fluxa et vana
apud Oreum fuerat, stabile atque inexpugnabile fuit.
12 id prudenter, ut in temere suscepta re, Romanus fecit,
quod circumspectis difficultatibus, ne frustra tempus
tereret, celeriter abstitit incepto classemque inde ad
Cynum Locridis — emporium id est Opuntiorum urbis
mille passuum a mari sitae — traiecit.
1 VII. Philippum et ignes ab Oreo editi monuerant,

sed serius Platoris fraude ex specula elati; et inpari maritumis viribus haud facilis erat in insulam classi
accessus. ita res per cunctationem omissa. ad Chalci- 2
dis auxilium, ubi signum accepit, impigre est motus; nam et ipsa Chalcis quamquam eiusdem insulae urbs est, tamen adeo arto interscinditur freto, ut ponte continenti iungatur terraque aditum faciliorem quam
mari habeat. *rediit* igitur Philippus ab Demetriade 3
Scotussam. inde de tertia vigilia profectus deiecto praesidio fusisque Aetolis, qui saltum Thermopylarum insidebant, cum trepidos hostis Heracleam compulisset, ipse uno die Phocidis Elatiam milia amplius sexaginta
contendit. eodem ferme die ab Attalo rege Opuntio- 4
rum urbs capta diripiebatur. concesserat eam regi praedam Sulpicius, quia Oreum paucos ante dies ab Romano milite expertibus regiis direptum fuerat.
Romana classis Oreum sese receperat, et Attalus 5
ignarus adventus Philippi pecuniis a principibus ex-
igendis terebat tempus, adeoque inprovisa res fuit, 6
ut, nisi Cretensium quidam forte pabulatum ab urbe longius progressi agmen hostium procul conspexissent,
opprimi potuerit. Attalus inermis atque incompositus 7
cursu effuso mare ac naves petit, et molientibus ab terra naves Philippus supervenit tumultumque etiam
ex terra nauticis praebuit. inde Opuntem rediit deos 8
hominesque accusans, quod tantae rei fortunam ex
oculis prope raptam amisisset. Opuntii quoque ab 9
eadem ira increpiti, quod, cum trahere obsidionem in adventum suum potuissent, viso statim hoste prope in voluntariam deditionem concessissent. compositis
circa Opuntem rebus Thronium est profectus. et At- 10
talus primo Oreum est profectus; inde, cum fama accidisset Prusian Bithyniae regem in fines regni sui transgressum, omissis Romanis rebus atque Aetolico
bello in Asiam traiecit. et Sulpicius Aeginam classem 11
recepit, unde initio veris profectus erat. haud maiore 12
certamine, quam Opuntem Attalus ceperat, Philippus

Thronium cepit. incolebant urbem eam profugi ab
Thebis Phthioticis; urbe sua capta a Philippo cum in
fidem Aetolorum perfugissent, sedem iis Aetoli eam
dederant urbis vastae ac desertae priore eiusdem Phi-
13 lippi bello. tum ab Thronio, sicut paulo ante dictum
est, recepto profectus Tithronion et Drymias, Doridis
parva atque ignobilia oppida, cepit. inde Elatiam,
iussis ibi se opperiri Ptolemaei Rhodiorumque legatis,
14 venit. ubi cum de finiendo Aetolico bello ageretur —
adfuerant enim legati nuper Heracleae concilio Roma-
norum Aetolorumque —, nuntius adfertur Machani-
dam Olympiorum sollemne ludicrum parantes Elios
15 adgredi statuisse. praevertendum id ratus legatis cum
benigno responso dimissis, se neque causam eius belli
fuisse nec moram, si modo aequa et honesta condicione
16 liceat, paci facturum, cum expedito agmine profectus
per Boeotiam Megara atque inde Corinthum descendit,
unde commeatibus sumptis Phliunta Pheneumque petit.
17 et iam cum Heraeam venisset, audito Machanidam
fama adventus sui territum refugisse Lacedaemonem,
Aegium se ad concilium Achaeorum. recepit, simul
classem Punicam, ut mari quoque aliquid posset, ac-
citam ibi ratus se inventurum. paucis ante diebus
18 inde Oxeas traiecerant Poeni; inde portus Acarnanum
petierant, cum ab Oreo profectum Attalum Romanos-
que audissent, veriti, ne ad se iretur et intra Rhium
— fauces eae sunt Corinthii sinus — opprimerentur.

1 VIII. Philippus maerebat quidem et angebatur,
cum ad omnia ipse raptim isset, nulli tamen se rei
in tempore occurrisse, et rapientem omnia ex oculis
2 elusisse celeritatem suam fortunam. in concilio autem
dissimulans aegritudinem elato animo disseruit, testatus
deos hominesque se nulli loco nec tempori defuisse,
quin, ubi hostium arma concrepuissent, eo quanta
3 maxima posset celeritate tenderet; sed vix rationem
iniri posse, utrum a se audacius an fugacius ab hosti-
bus geratur bellum: sic ab Opunte Attalum, sic Sul-

picium ab Chalcide, sic eis ipsis diebus Machanidam
e manibus suis elapsum. sed non semper felicem esse 4
fugam, nec pro difficili id bellum habendum, in quo
si modo congressus cum hostibus sis, viceris. quod 5
primum esset, confessionem se hostium habere nequa-
quam pares esse sibi; brevi et victoriam haud dubiam
habiturum, nec meliore eventu eos secum quam spe
pugnaturos. laeti regem socii audierunt. reddidit inde 6
Achaeis Heraeam et Triphyliam; Alipheram autem
Megalopolitis, quod suorum fuisse finium satis proba-
bant, restituit. inde navibus acceptis ab Achaeis — 7
erant autem tres quadriremes et biremes totidem —
Anticyram traiecit. inde quinqueremibus septem et 8
lembis viginti amplius, quos ut adiungeret Cartha-
giniensium classi, miserat in Corinthium sinum, pro-
fectus ad Erythras Aetolorum, quae prope Eupalium
sunt, escensionem fecit. haud fefellit Aetolos: nam 9
hominum quod aut in agris aut in propinquis castellis
Potidaniae atque Apolloniae fuit, in silvas montesque
refugit; pecora, quae inter festinationem abigi nequi- 10
erant, sunt direpta et in naves conpulsa. cum iis
ceteraque praeda Nicia praetore Achaeorum Aegium
misso, cum Corinthum petisset, pedestris inde copias
per Boeotiam terra duci iussit. ipse ab Cenchreis 11
praeter terram Atticam super Sunium navigans inter
medias prope hostium classes Chalcidem pervenit;
inde conlaudata fide ac virtute, quod neque timor nec 12
spes flexisset eorum animos, hortatusque, in posterum
ut eadem constantia permanerent in societate, si suam
quam Oritanorum atque Opuntiorum fortunam mallent,
ab Chalcide Oreum navigat principumque iis, qui 13
fugere capta urbe quam se Romanis tradere maluerant,
summa rerum et custodia urbis permissa, ipse Deme-
triadem ab Euboea, unde primum ad opem ferendam
sociis profectus erat, traiecit. Cassandreae deinde cen- 14
tum navium longarum carinis positis contractaque ad
effectum eius operis multitudine fabrorum navalium,

quia res in Graecia tranquillas et profectio Attali
fecerat et in tempore laborantibus sociis latum ab se
auxilium, retro in regnum concessit, ut Dardanis
bellum inferret.

1 IX. Extremo aestatis eius, qua haec in Graecia
gesta sunt, cum Q. Fabius Maximus legatus ab M. Livio
consule Romam ad senatum missus nuntiasset consu-
lem satis praesidii Galliae provinciae credere L. Porcium
cum suis legionibus esse, decedere se inde ac deduci
2 exercitum consularem posse, patres non M. Livium
tantum redire ad urbem, sed conlegam quoque eius
3 C. Claudium iusserunt. id modo in decreto interfuit,
quod M. Livi exercitum reduci, Neronis legiones
Hannibali oppositas manere in provincia iusserunt.
4 inter consules ita per litteras convenit, ut quem ad
modum uno animo rem publicam gessissent, ita, quam-
quam ex diversis regionibus convenirent, uno tempore
5 ad urbem accederent; Praeneste qui prior venisset,
collegam ibi opperiri iussus. forte ita evenit, ut eodem
die ambo Praeneste venirent. inde praemisso edicto,
ut triduo post frequens senatus ad aedem Bellonae
adesset, omni multitudine obviam effusa ad urbem
6 accessere. non salutabant modo universi circumfusi,
sed contingere pro se quisque victrices dextras con-
sulum cupientes, alii gratulabantur, alii gratias agebant,
7 quod eorum opera incolumis res publica esset. in
senatu cum more omnium imperatorum expositis rebus
ab se gestis postulassent, ut pro re publica fortiter
feliciterque administrata et deis immortalibus habere-
tur honos et ipsis triumphantibus urbem inire liceret,
8 se vero ea, quae postularent, decernere patres merito
deorum primum, dein secundum deos consulum respon-
9 derunt; et supplicatione amborum nomine et triumpho
utrique decreto, inter ipsos, ne, cum bellum communi
animo gessissent, triumphum separarent, ita convenit,
10 ut, quoniam et in provincia M. Livii res gesta esset,
et eo die, quo pugnatum foret, eius forte auspicium

fuisset, et exercitus Livianus deductus Romam venisset,
Neronis deduci de provincia non potuisset, ut M. Livium
quadrigis urbem ineuntem milites sequerentur, C. Clau-
dius equo sine militibus inveheretur. ita consociatus 11
triumphus cum utrique tum magis ei, qui, quantum
merito anteibat, tantum honore conlegae cesserat,
gloriam auxit. illum equitem aiebant sex dierum 12
spatio transcurrisse longitudinem Italiae et eo die cum
Hasdrubale in Gallia signis conlatis pugnasse, quo
eum castra adversus sese in Apulia posita habere
Hannibal credidisset: ita unum consulem pro utraque 13
parte Italiae adversus duos duces, duos exercitus hinc
consilium suum, hinc corpus opposuisse. nomen Ne- 14
ronis satis fuisse ad continendum castris Hannibalem;
Hasdrubalem vero qua alia re quam adventu eius
obrutum atque extinctum esse? itaque iret alter con- 15
sul sublimis curru multiiugis, si vellet, equis; uno
equo per urbem verum triumphum vehi, Neronemque,
etiam si pedes incedat, vel parta eo bello vel spreta
eo triumpho gloria memorabilem fore. hi sermones
spectantium Neronem usque in Capitolium prosecuti
sunt. pecuniae in aerarium tulerunt sestertium triciens, 16
octoginta milia aeris. militibus M. Livius quinquagenos 17
senos asses divisit; tantundem C. Claudius absentibus
militibus suis est pollicitus, cum ad exercitum redisset.
notatum est eo die plura carmina militaribus iocis in 18
C. Claudium quam in consulem suum iactata, equites 19
L. Veturium et Q. Caecilium legatos magnis tulisse
laudibus hortatosque esse plebem, ut eos consules in
proxumum annum crearent; adiecisse equitum praero- 20
gativae auctoritatem consules postero die in contione,
quam forti fidelique duorum praecipue legatorum
opera usi essent, commemorantes.

X. Cum comitiorum tempus adpeteret et per dicta- 1
torem comitia haberi placuisset, C. Claudius consul
M. Livium conlegam dictatorem dixit, Livius Q. Cae-
cilium magistrum equitum. a M. Livio dictatore creati 2

consules L. Veturius Q. Caecilius, is ipse, qui tum
erat magister equitum. inde praetorum comitia habita;
3 creati C. Servilius M. Caecilius Metellus Ti. Claudius
Asellus Q. Mamilius Turrinus, qui tum aedilis plebis
4 erat. comitiis perfectis dictator magistratu abdicato
dimissoque exercitu in Etruriam provinciam ex sena-
tus consulto est profectus ad quaestiones habendas,
5 qui Etruscorum Umbrorumve populi defectionis ab
Romanis ad Hasdrubalem sub adventum eius consilia
agitassent quique eum auxiliis aut commeatu aut ope
6 aliqua iuvissent. haec eo anno domi militiaeque gesta.
7 ludi Romani ter toti instaurati ab aedilibus curulibus
Cn. Servilio Caepione Ser. Cornelio Lentulo; item ludi
plebei semel toti instaurati ab aedilibus plebis M. Pom-
ponio Mathone et Q. Mamilio Turrino.
8 Tertio decimo anno Punici belli, L. Veturio Phi-
lone et Q. Caecilio Metello consulibus, Bruttii ambo-
bus, ut cum Hannibale bellum gererent, provincia de-
9 creta. praetores exinde sortiti sunt, M. Caecilius Metellus
urbanam, Q. Mamilius peregrinam, C. Servilius Sici-
10 liam, Ti. Claudius Sardiniam. exercitus ita divisi:
consulum alteri, quem C. Claudius prioris anni con-
sul, alteri, quem Q. Claudius propraetor — eae binae
11 legiones erant — habuissent exercitum; in Etruria
duas volonum legiones a C. Terentio propraetore
M. Livius proconsul, cui prorogatum in annum im-
12 perium erat, acciperet; et Q. Mamilio, ut collegae
iuris dictione tradita Galliam cum exercitu, cui L.
Porcius propraetor praefuerat, obtineret, decretum est,
iussusque populari agros Gallorum, qui ad Poenos
13 sub adventum Hasdrubalis defecissent. C. Servilio
cum Cannensibus duabus legionibus, sicut C. Mamilius
14 tenuerat, Sicilia tuenda data. ex Sardinia vetus exer-
citus, cui A. Hostilius praefuerat, deportatus; novam
legionem, quam Ti. Claudius traiceret secum, consules
15 conscripserunt. Q. Claudio, ut Tarentum, C. Hostilio
Tubulo, ut Capuam provinciam haberet, prorogatum

in annum imperium est. M. Valerius proconsul, qui 16
tuendae circa Siciliam maritumae orae praefuerat,
triginta navibus C. Servilio traditis cum cetera omni
classe redire ad urbem iussus.

XI. In civitate tanto discrimine belli sollicita, 1
cum omnium secundorum adversorumque causas in
deos verterent, multa prodigia nuntiabantur: Tarraci- 2
nae Iovis aedem, Satrici Matris Matutae de caelo tac-
tam; Satricanos haud minus terrebant in aedem Iovis
foribus ipsis duo perlapsi angues; ab Antio nuntiatum
est cruentas spicas metentibus visas esse; Caere porcus 3
biceps et agnus mas idem feminaque natus erat; et
Albae duo soles visos ferebant et nocte Fregellis lucem
obortam. et bos in agro Romano locutus, et ara Nep- 4
tuni multo manasse sudore in circo Flaminio diceba-
tur, et aedes Cereris, Salutis, Quirini de caelo tactae.
prodigia consules hostiis maioribus procurare iussi et 5
supplicationem unum diem habere. ea ex senatus con-
sulto facta. plus omnibus aut nuntiatis peregre aut 6
visis domi prodigiis terruit animos hominum ignis in
aede Vestae extinctus, caesaque flagro est Vestalis,
cuius custodia eius noctis fuerat, iussu P. Licini pontu-
ficis. id quamquam nihil portendentibus deis ceterum 7
neglegentia humana acciderat, tamen et hostiis ma-
ioribus procurari et supplicationem ad Vestae haberi
placuit.

Priusquam proficiscerentur consules ad bellum, 8
moniti a senatu sunt, ut in agros reducendae plebis
curam haberent: deum benignitate summotum bellum
ab urbe Romana et Latio esse, et posse sine metu
in agris habitari; minime convenire Siciliae quam
Italiae colendae maiorem curam esse. sed res haud- 9
quaquam erat populo facilis, et liberis cultoribus bello
absumptis et inopia servitiorum et pecore direpto
villisque dirutis aut incensis. magna tamen pars aucto-
ritate consulum compulsa in agros remigravit. mo- 10
verant autem huiusce rei mentionem Placentinorum

et Cremonensium legati, querentes agrum suum ab
accolis Gallis incursari ac vastari, magnamque partem
colonorum suorum dilapsam esse, et iam infrequentis
11 se urbes, agrum vastum ac desertum habere. Mamilio
praetori mandatum, ut colonias ab hoste tueretur;
consules ex senatus consulto edixerunt, ut qui cives
Cremonenses atque Placentini essent, ante certam
diem in colonias reverterentur. principio deinde veris
et ipsi ad bellum profecti sunt.

12 Q. Caecilius consul exercitum ab C. Nerone, L.
Veturius a Q. Claudio propraetore accepit novisque
13 militibus, quos ipse conscripserat, supplevit. in Consen-
tinum agrum consules exercitum duxerunt passimque
depopulati, cum agmen iam grave praeda esset, in
saltu angusto a Bruttiis iaculatoribusque Numidis
14 turbati sunt, ita ut non praeda tantum sed armati
quoque in periculo fuerint. maior tamen tumultus
quam pugna fuit, et praemissa praeda incolumes legio-
15 nes in loca culta evasere. inde in Lucanos profecti.
ea sine certamine tota gens in dicionem populi Ro-
mani rediit.

1 XII. Cum Hannibale nihil eo anno rei gestum est.
nam neque ipse se obtulit in tam recenti volnere
publico privatoque neque lacessierunt quietum Ro-
mani: tantam inesse vim, etsi omnia alia circa eum
2 ruerent, in uno illo duce censebant. ac nescio an
3 mirabilior adversis quam secundis rebus fuerit, quippe
qui, cum in hostium terra per annos tredecim tam
procul ab domo varia fortuna bellum gereret exercitu
non suo civili, sed mixto ex conluvione omnium gen-
tium, quibus non lex, non mos, non lingua communis,
alius habitus, alia vestis, alia arma, alii ritus, alia
4 sacra, alii prope dei essent, ita quodam uno vinculo
copulaverit eos, ut nulla nec inter ipsos nec adversus
5 ducem seditio extiterit, cum et pecunia saepe in sti-
pendium et commeatus in hostium agro deessent,
quorum inopia priore Punico bello multa infanda inter

duces militesque commissa fuerant. post Hasdrubalis 6
vero exercitum cum duce, in quibus spes omnis repo-
sita victoriae fuerat, deletum cedendoque in angulum
Bruttium cetera Italia concessum, cui non videatur
mirabile nullum motum in castris factum? nam ad 7
cetera id quoque accesserat, ut ne alendi quidem exer-
citus nisi ex Bruttio agro spes esset, qui, ut omnis
coleretur, exiguus tamen tanto alendo exercitui erat;
tum magnam partem iuventutis abstractam a cultu 8
agrorum bellum occupaverat et mos vitio etiam in-
situs genti per latrocinia militiam exercendi. nec ab 9
domo quicquam mittebatur de Hispania retinenda solli-
citis, tamquam omnia prospera in Italia essent.

In Hispania res quadam ex parte eandem fortu- 10
nam, quadam longe disparem habebant: eandem, quod
proelio victi Carthaginienses duce amisso in ultimam
Hispaniae oram usque ad Oceanum compulsi erant,.
disparem autem, quod Hispania non quam Italia modo, 11
sed quam ulla pars terrarum bello reparando aptior
erat locorum hominumque ingeniis. itaque ergo prima 12
Romanis inita provinciarum, quae quidem continentis
sint, postrema omnium, nostra demum aetate, ductu
auspicioque Augusti Caesaris perdomita est. ibi tum 13
Hasdrubal Gisgonis, maximus clarissimusque eo bello
secundum Barcinos dux, regressus ab Gadibus rebel-
landi spe, adiuvante Magone Hamilcaris filio, dilecti-
bus per ulteriorem Hispaniam habitis ad quinquaginta
milia peditum, quattuor milia et quingentos equites
armavit. de equestribus copiis ferme inter auctores 14
convenit; peditum septuaginta milia quidam adducta
ad Silpiam urbem scribunt. ibi super campos patentes 15
duo duces Poeni ea mente, ne detrectarent certamen,
considerunt. XIII. Scipio, cum ad eum fama tanti 1
comparati exercitus perlata esset, neque Romanis
legionibus tantae se fore parem multitudini ratus, ut
non in speciem saltem opponerentur barbarorum auxilia,
neque in iis tamen tantum virium ponendum, ut mu- 2

tando fidem, quae cladis causa fuisset patri patruoque
3 magnum momentum facerent, praemisso Silano ad
Culcham duodetriginta oppidis regnantem, ut equites
peditesque ab eo, quos se per hiemem conscripturum
4 pollicitus erat, acciperet, ipse ab Tarracone profectus
protinus ab sociis, qui accolunt viam, modica contra-
5 hendo auxilia Castulonem pervenit. eo adducta ab
Silano auxilia tria milia peditum et quingenti equites.
inde ad Baeculam urbem progressus omni exercitu
civium sociorum, peditum equitumque quinque et
6 quadraginta milibus. castra ponentes eos Mago et
Masinissa cum omni equitatu adgressi sunt, turbassent-
que munientes, ni abditi post tumulum opportune ad
id positum ab Scipione equites inproviso in effusos
7 incurrissent. ei promptissimum quemque et proxime
vallum atque in ipsos munitores primum invectum
vixdum proelio inito fuderunt. cum ceteris, qui sub
signis atque ordine agminis incesserant, longior et
8 diu ambigua pugna fuit. sed cum ab stationibus pri-
mum expeditae cohortes, deinde ex opere deducti mi-
lites atque arma capere iussi plures usque et integri
fessis subirent, magnumque iam agmen armatorum a
castris in proelium rueret, terga haud dubie vertunt
9 Poeni Numidaeque. et primo turmatim abibant nihil
propter pavorem festinationemve confusis ordinibus;
dein, postquam acrius ultimis incidebat Romanus neque
sustineri impetus poterat, nihil iam ordinum memores
passim, qua cuique proximum fuit, in fugam effun-
10 duntur. et quamquam eo proelio aliquantum et Roma-
nis aucti et deminuti hostibus animi erant, tamen
numquam per aliquot insequentes dies ab excursioni-
bus equitum levisque armaturae cessatum est.

1 XIV. Ubi satis temptatae per haec levia certa-
mina vires sunt, prior Hasdrubal in aciem copias
2 eduxit, deinde et Romani processere. sed utraque
acies pro vallo stetit instructa, et cum ab neutris
pugna coepta esset, iam die ad occasum inclinante a

Poeno prius, deinde ab Romano in castra copiae re-
ductae. hoc idem per dies aliquot factum. prior semper 3
Poenus copias castris educebat, prior fessis stando
signum receptui dabat: ab neutra parte procursum
telumve missum aut vox ulla orta. mediam aciem 4
hinc Romani illinc Carthaginienses mixti Afris, cornua
socii tenebant — erant autem utrimque Hispani —;
pro cornibus ante Punicam aciem elephanti castello-
rum procul speciem praebebant. iam hoc in utrisque 5
castris sermonis erat ita, ut instructi stetissent, pugna-
turos, medias acies Romanum Poenumque, quos inter
belli causa esset, pari robore animorum armorumque
concursuros. Scipio ubi haec obstinate credi animad- 6
vertit, omnia de industria in eum diem, quo pugna-
turus erat, mutavit. tesseram vesperi per castra dedit, 7
ut ante lucem viri equique curati *et* pransi essent,
armatus eques frenatos instratosque teneret equos.
vixdum satis certa luce equitatum omnem cum levi 8
armatura in stationes Punicas immisit; inde confestim
ipse cum gravi agmine legionum procedit, praeter 9
opinionem destinatam suorum hostiumque Romano
milite cornibus firmatis, sociis in mediam aciem ac-
ceptis. Hasdrubal clamore equitum excitatus ut ex 10
tabernaculo prosiluit tumultumque ante vallum et tre-
pidationem suorum et procul signa legionum fulgentia
plenosque hostium campos vidit, equitatum omnem
extemplo in equites emittit; ipse cum peditum agmine 11
castris egreditur nec ex ordine solito quicquam acie
instruenda mutat. equitum iam diu anceps pugna erat 12
nec ipsa per se decerni poterat, quia pulsis, quod
prope in vicem fiebat, in aciem peditum tutus recep-
tus erat; sed ubi iam haud plus quingentos passus 13
acies inter sese aberant, signo receptui dato Scipio
patefactisque ordinibus equitatum omnem levemque
armaturam, in medium acceptam divisamque in partes
duas, in subsidiis post cornua locat. inde, ubi incipien- 14
dae iam pugnae tempus erat, Hispanos — ea media

15 acies fuit — presso gradu incedere iubet; ipse e dextro
cornu — ibi namque praeerat — nuntium ad Silanum
et Marcium mittit, ut cornu extenderent in sinistram
partem, quem ad modum se tendentem ad dextram
16 vidissent, et cum expeditis peditum equitumque prius
pugnam consererent cum hoste, quam coire inter se
17 mediae acies possent. ita diductis cornibus cum ternis
peditum cohortibus ternisque equitum turmis, ad hoc
velitibus, citato gradu in hostem ducebant, sequenti-
18 bus in obliquum aliis. sinus in medio erat, qua segnius
19 Hispanorum signa incedebant. et iam conflixerant
cornua, cum, quod roboris in hostium acie erat, Poeni
veterani Afrique nondum ad teli coniectum venissent
neque in cornua, ut adiuvarent pugnantes, discurrere
auderent, ne aperirent mediam aciem venienti ex ad-
20 verso hosti. cornua ancipiti proelio urgebantur: eques
levisque armatura *ac* velites, circumductis alis in latera
incurrebant, cohortes a fronte urgebant, ut abrumperent
1 cornua a cetera acie. XV. et cum ab omni parte
haudquaquam par pugna erat, tum quod turba Balia-
rium tironumque Hispanorum Romano Latinoque
2 militi obiecta erat; et procedente iam die vires etiam
deficere Hasdrubalis exercitum coeperant, oppressos
matutino tumultu coactosque, priusquam cibo corpora
3 firmarent, raptim in aciem exire. et ad id sedulo diem
extraxerat Scipio, ut sera pugna esset: nam ab septima
demum hora peditum signa a cornibus concurrerunt,
4 ad medias acies aliquanto serius pervenit pugna, ita
ut prius aestus a meridiano sole laborque standi sub
armis et simul fames sitisque corpora adficerent, quam
5 manus cum hoste consererent. itaque steterunt scutis
innixi. iam super cetera elephanti etiam, tumultuoso
genere pugnae equitum velitumque et levis armaturae
consternati, e cornibus in mediam aciem sese intu-
6 lerant. fessi igitur corporibus animisque rettulere pe-
dem, ordines tamen servantes, haud secus quam si
7 imperio ducis cederent integra acie. sed cum eo ipso

acrius, ubi inclinatam sensere rem, victores se undique
inveherent, nec facile impetus sustineri posset, quam- 8
quam retinebat obsistebatque cedentibus Hasdrubal,
ab tergo esse colles tutumque receptum, si modice se
reciperent, clamitans, tamen vincente metu verecun- 9
diam, cum proximus quisque hostem caderet, terga
extemplo data, atque in fugam sese omnes effuderunt.
ac primo constituere signa in radicibus collium ac 10
revocare in ordines militem coeperant cunctantibus in
adversum collem erigere aciem Romanis; deinde, ut
inferri inpigre signa viderunt, integrata fuga in castra
pavidi compelluntur. nec procul vallo Romanus aberat, 11
cepissetque tanto impetu castra, ni se ex vehementi
sole, qualis inter graves imbre nubes effulget, tanta
vis aquae deiecisset, ut vix in castra sua receperint
se victores, quosdam etiam religio ceperit ulterius
quicquam eo die conandi. Carthaginienses, quamquam 12
fessos labore ac vulneribus nox imberque ad neces-
sariam quietem vocabat, tamen, quia metus et pericu- 13
lum cessandi non dabat tempus, prima luce oppugna-
turis hostibus castra, saxis undique circa ex propinquis
vallibus congestis augent vallum, munimento sese,
quando in armis parum praesidii foret, defensuri. sed 14
transitio sociorum, fuga ut tutior mora videretur, fecit.
principium defectionis ab Attene regulo Turdetanorum
factum est: is cum magna popularium manu trans-
fugit; inde duo munita oppida cum praesidiis tradita 15
a praefectis Romano. et ne latius inclinatis semel ad 16
defectionem animis serperet res, silentio proximae
noctis Hasdrubal castra movet.

XVI. Scipio, ut prima luce qui in stationibus 1
erant rettulerunt profectos hostes, praemisso equitatu
signa ferri iubet; adeoque citato agmine ducti sunt, 2
ut, si via recta vestigia sequentes issent, haud dubie
adsecuturi fuerint; ducibus est creditum brevius aliud
esse iter ad Baetim fluvium, ut transeuntes adgre-
derentur. Hasdrubal clauso transitu fluminis ad Oce- 3

anum flectit, et iam inde fugientium modo effusi abi-
bant. itaque ab legionibus Romanis aliquantum inter-
4 valli fecit, eques levisque armatura nunc ab tergo
nunc ab lateribus occurrendo fatigabat morabaturque;
5 sed cum ad crebros tumultus signa consisterent et
nunc equestria nunc cum velitibus auxiliisque peditum
6 proelia consererent, supervenerunt legiones. inde non
iam pugna sed trucidatio velut pecorum fieri, donec
ipse dux fugae auctor in proximos colles cum sex
milibus ferme semermium evasit; ceteri caesi captique.
7 castra tumultuaria raptim Poeni tumulo editissimo
communiverunt atque inde, cum hostis nequiquam
subire iniquo ascensu conatus esset, haud difficulter
8 sese tutati sunt. sed obsidio in loco nudo atque inopi
vix in paucos dies tolerabilis erat; itaque transitiones
ad hostem fiebant. postremo dux ipse navibus accitis
— nec procul inde aberat mare — nocte relicto exer-
9 citu Gades perfugit. Scipio fuga ducis hostium audita
decem milia peditum mille equites relinquit Silano ad
10 castrorum obsidionem; ipse cum ceteris copiis septua-
gensimis castris protinus causis regulorum civitatium-
que cognoscendis, ut praemia ad veram meritorum
11 aestimationem tribui possent, Tarraconem rediit. post
profectionem eius Masinissa cum Silano clam con-
gressus, ut ad nova consilia gentem quoque suam
oboedientem haberet, cum paucis popularibus in Afri-
12 cam traiecit, non tam evidenti eo tempore subitae
mutationis causa, quam documento post id tempus
constantissimae ad ultimam senectam fidei, ne tum
13 quidem eum sine probabili causa fecisse. Mago inde
remissis ab Hasdrubale navibus Gades petit; ceteri
deserti ab ducibus, pars transitione, pars fuga dissu-
pati per proximas civitates sunt, nulla numero aut
viribus manus insignis.

14 Hoc maxime modo ductu atque auspicio P. Sci-
pionis pulsi Hispania Carthaginienses sunt, quarto
decimo anno post bellum initum, quinto quam P. Scipio

provinciam et exercitum accepit. haud multo post 15
Silanus debellatum referens Tarraconem ad Scipionem
rediit. XVII. L. Scipio cum multis nobilibus captivis 1
nuntius receptae Hispaniae Romam est missus; et cum 2
ceteri laetitia gloriaque ingenti eam rem vulgo ferrent,
unus, qui gesserat, inexplebilis virtutis veraeque laudis,
parvum instar eorum, quae spe ac magnitudine animi
concepisset, receptas Hispanias ducebat: iam Africam 3
magnamque Carthaginem et in suum decus nomenque
velut consummatam eius belli gloriam spectabat. ita- 4
que praemoliendas sibi ratus iam res conciliandosque
regum gentiumque animos, Syphacem primum regem
statuit temptare. Masaesuliorum is rex erat: Masae- 5
sulii, gens adfinis Mauris, in regionem Hispaniae
maxime qua sita Nova Carthago est spectant. foedus 6
ea tempestate regi cum Carthaginiensibus erat; quod 7
haud gravius ei sanctiusque quam vulgo barbaris,
quibus ex fortuna pendet fides, ratus fore, oratorem
ad eum C. Laelium cum donis mittit. quibus barbarus 8
laetus, et quia res tum prosperae ubique Romanis,
Poenis in Italia adversae, in Hispania nullae iam
erant, amicitiam se Romanorum accipere annuit: fir-
mandae eius fidem nec dare nec accipere nisi cum
ipso coram duce Romano. ita Laelius in id modo fide 9
ab rege accepta, tutum adventum fore, ad Scipionem
redit. magnum in omnia momentum Syphax adfectanti 10
res Africae erat, opulentissimus eius terrae rex, bello
iam expertus ipsos Carthaginienses, finibus etiam regni
apte ad Hispaniam, quod freto exiguo dirimuntur,
positis. dignam itaque rem Scipio ratus, quae, quoniam 11
aliter non posset, magno periculo peteretur, L. Marcio
Tarracone, M. Silano Carthagine Nova, quo pedibus
ab Tarracone itineribus magnis ierat, ad praesidium
Hispaniae relictis, ipse cum C. Laelio duabus quin- 12
queremibus ab Carthagine profectus tranquillo mari
plurumum remis, interdum et leni adiuvante vento in
Africam traiecit. forte ita incidit, ut eo ipso tempore 13

Hasdrubal pulsus Hispania, septem triremibus portum
14 invectus, ancoris positis terrae adplicaret naves, cum
conspectae duae quinqueremes, haud cuiquam dubio,
quin hostium essent opprimique a pluribus, priusquam
portum intrarent, possent, nihil aliud quam tumultum
ac trepidationem simul militum ac nautarum nequi-
15 quam armaque et naves expedientium fecerunt. per-
cussa enim ex alto vela paulo acriori vento prius in
portum intulerunt quinqueremes, quam Poeni ancoras
16 molirentur; nec ultra tumultum ciere quisquam in
regio portu audebat. ita in terram prior Hasdrubal,
mox Scipio et Laelius egressi ad regem pergunt.
1 XVIII. magnificumque id Syphaci — nec erat aliter
— visum, duorum opulentissimorum ea tempestate
duces populorum uno die suam pacem amicitiamque
2 petentes venisse. utrumque in hospitium invitat; et
quoniam fors eos sub uno tecto esse atque ad eosdem
penates voluisset, contrahere ad conloquium dirimen-
3 darum simultatium causa est conatus, Scipione ab-
nuente aut privatim sibi ullum cum Poeno odium
esse, quod conloquendo finiret, aut de re publica se
quicquam cum hoste agere iniussu senatus posse.
4 illud magno opere tendente rege, ne alter hospitum
exclusus mensa videretur, ut in animum induceret ad
5 easdem venire epulas, haud abnuit; cenatumque simul
apud regem est, et eodem etiam lecto Scipio atque
6 Hasdrubal, quia ita cordi erat regi, accubuerunt. tanta
autem inerat comitas Scipioni atque ad omnia natu-
ralis ingenii dexteritas, ut non Syphacem modo, bar-
barum insuetumque moribus Romanis, sed hostem
etiam infestissimum facunde adloquendo sibi conciliarit:
7 mirabilioremque sibi eum virum congresso coram vi-
8 sum prae se ferebat quam bello rebus gestis, nec
dubitare, quin Syphax regnumque eius iam in Roma-
norum essent potestate: eam artem illi viro ad con-
9 ciliandos animos esse. itaque non quo modo Hispaniae
amissae sint quaerendum magis Carthaginiensibus esse,

quam quo modo Africam retineant cogitandum. non 10
peregrinabundum neque circa amoenas oras vagantem
tantum ducem Romanum relicta provincia novae di-
cionis, relictis exercitibus, duabus navibus in Africam
traiecisse et commisisse sese in hostilem terram, in
potestatem regiam, in fidem inexpertam, sed potiundae
Africae spem adfectantem. hoc eum iam pridem volu- 11
tare in animo, hoc palam fremere, quod non, quem
ad modum Hannibal in Italia, sic Scipio in Africa
bellum gereret. Scipio foedere icto cum Syphace pro- 12
fectus ex Africa dubiisque et plerumque saevis in
alto iactatus ventis die quarto Novae Carthaginis
portum tenuit.

XIX. Hispaniae sicut a bello Punico quietae 1
erant, ita quasdam civitates propter conscientiam cul-
pae metu magis quam fide quietas esse apparebat,
quarum maxume insignes et magnitudine et noxa
Iliturgi et Castulo erant. Castulo cum prosperis rebus 2
socii fuissent, post caesos cum exercitibus Scipiones
defecerat ad Poenos; Iliturgitani prodendis, qui ex
illa clade ad eos perfugerant, interficiendisque scelus
etiam defectioni addiderant. in eos populos primo ad- 3
ventu, cum dubiae Hispaniae essent, merito magis
quam utiliter saevitum foret; tunc iam tranquillis 4
rebus quia tempus expetendae poenae videbatur venisse,
accitum ab Tarracone L. Marcium cum tertia parte
copiarum ad Castulonem oppugnandum mittit; ipse
cum cetero exercitu quintis fere ad Iliturgin castris
pervenit. clausae erant portae omniaque instructa et 5
parata ad oppugnationem arcendam; adeo conscientia,
quid se meritos scirent, pro indicto eis bello fuerat.
hinc et hortari milites Scipio orsus est: ipsos clau- 6
dendo portas indicasse Hispanos, quid ut timerent
meriti essent. itaque multo infestioribus animis cum
eis quam cum Carthaginiensibus bellum gerendum
esse; quippe cum illis prope sine ira de imperio et 7
gloria certari, ab his perfidiae et crudelitatis et sce-

8 leris poenas expetendas esse. venisse tempus, quo et
nefandam commilitonum necem et in semet ipsos, si
eodem fuga delati forent, instructam fraudem ulci-
scerentur, et in omne tempus gravi documento sanci-
rent, ne quis umquam Romanum civem militemve in
9 ulla fortuna opportunum iniuriae duceret. ab hac co-
hortatione ducis incitati scalas electis per manipulos
viris dividunt; partitoque exercitu ita, ut parti alteri
Laelius praeesset legatus, duobus simul locis ancipiti
10 terrore urbem adgrediuntur. non dux unus aut plures
principes oppidanos, sed suus ipsorum ex conscientia
culpae metus ad defendendam inpigre urbem hortatur;
11 et meminerant et admonebant *alii* alios supplicium
ex se, non victoriam peti; ubi quisque mortem oppe-
teret, id referre, utrum in pugna et in acie, ubi Mars
communis et victum saepe erigeret et adfligeret vic-
12 torem, an postmodo, cremata et diruta urbe, ante ora
captarum coniugum liberorumque, inter verbera et
vincula, omnia foeda atque indigna passi exspirarent.
13 igitur non militaris modo aetas aut viri tantum, sed
feminae puerique supra animi corporisque vires adsunt,
propugnantibus tela ministrant, saxa in muros mu-
14 nientibus gerunt. non libertas solum agebatur, quae
virorum fortium tantum pectora acuit, sed ultima
omnium supplicia et foeda mors ob oculos erat. ac-
cendebantur animi et certamine laboris ac periculi
15 atque ipso inter se conspectu. itaque tanto ardore
certamen initum est, ut domitor ille totius Hispaniae
exercitus ab unius oppidi iuventute saepe repulsus a
16 muris haud satis decoro proelio trepidarit. id ubi vidit
Scipio, veritus, ne vanis tot conatibus suorum et
hostibus cresceret animus et segnior miles fieret,
sibimet conandum ac partem periculi capessendam
esse ratus, increpita ignavia militum ferri scalas iubet
et se ipsum, si ceteri cunctentur, escensurum minatur.
17 iam subierat haud mediocri periculo moenia, cum
clamor undique ab sollicitis vicem imperatoris militi-

bus sublatus scalaeque multis simul partibus erigi
coeptae; et ex altera parte Laelius institit. tum victa 18
oppidanorum vis, deiectisque propugnatoribus occu-
pantur muri; arx etiam ab ea parte, qua inexpugna-
bilis videbatur, inter tumultum capta est. XX. trans- 1
fugae Afri, qui tum inter auxilia Romana erant, et
oppidanis in ea tuenda, unde periculum videbatur,
versis et Romanis subeuntibus contra, qua adire po- 2
terant, conspexerunt editissimam urbis partem, quia
rupe praealta tegebatur, neque opere ullo munitam et
ab defensoribus vacuam. levium corporum homines et 3
multa exercitatione pernicium clavos secum ferreos
portantes, qua per inaequaliter eminentia rupis pote-
rant, scandunt. sicubi nimis arduum et leve saxum 4
occurrebat, clavos per modica intervalla figentes cum
velut gradus fecissent, primi insequentes extrahentes 5
manu, postremi sublevantes eos, qui prae se irent, in
summum evadunt; inde decurrunt cum clamore in
urbem iam captam ab Romanis. tum vero apparuit 6
ab ira et ab odio urbem oppugnatam esse. nemo
capiendi vivos, nemo patentibus ad direptionem omni-
bus praedae memor est; trucidant inermes iuxta atque
armatos, feminas pariter ac viros; usque ad infantium
caedem ira crudelis pervenit. ignem deinde tectis 7
iniciunt ac diruunt quae incendio absumi nequeunt;
adeo vestigia quoque urbis extinguere ac delere me-
moriam hostium sedis cordi est.

Castulonem inde Scipio exercitum ducit, quam 8
urbem non Hispani modo convenae, sed Punici etiam
exercitus ex dissipata passim fuga reliquiae tutaban-
tur. sed adventum Scipionis praevenerat fama cladis 9
Iliturgitanorum, terrorque inde ac desperatio invaserat;
et in diversis causis cum sibi quisque consultum sine 10
alterius respectu vellet, primo tacita suspicio, deinde
aperta discordia secessionem inter Carthaginienses at-
que Hispanos fecit. his Cerdubelus, propalam dedi- 11
tionis auctor, Himilco Punicis auxiliaribus praeerat;

quos urbemque clam fide accepta Cerdubelus Romano
12 prodit. mitior ea victoria fuit; nec tantundem noxae
admissum erat, et aliquantum irae lenierat voluntaria
deditio.
1 XXI. Marcius inde in barbaros, si qui nondum
perdomiti erant, sub ius dicionemque redigendos mis-
sus; Scipio Carthaginem ad vota solvenda deis munus-
que gladiatorium, quod mortis causa patris patruique
2 paraverat, edendum rediit. gladiatorum spectaculum
fuit non ex eo genere hominum, ex quo lanistis com-
parare mos est, servorum de catasta ac liberorum,
3 qui venalem sanguinem habent: voluntaria omnis et
gratuita opera pugnantium fuit. nam alii missi ab re-
gulis sunt ad specimen insitae genti virtutis osten-
4 dendum, alii ipsi professi se pugnaturos in gratiam
ducis, alios aemulatio et certamen, ut provocarent,
5 provocative haud abnuerent, traxit; quidam quas
disceptando controversias finire nequierant aut no-
luerant pacto inter se, ut victorem res sequeretur,
6 ferro decreverunt. neque obscuri generis homines, sed
clari inlustresque, Corbis et Orsua patrueles fratres,
de principatu civitatis, quam Ibem vocabant, ambi-
7 gentes, ferro se certaturos professi sunt. Corbis maior
aetate erat; Orsuae pater princeps proxime fuerat, a
fratre maiore post mortem eius principatu accepto.
8 cum verbis disceptare Scipio vellet ac sedare iras,
negatum id ambo dicere cognatis communibus, nec
alium deorum hominumve quam Martem se iudicem
9 habituros esse. robore maior, minor flore aetatis ferox,
mortem in certamine, quam ut alter alterius imperio
subiceretur, praeoptantes, cum dirimi ab tanta rabie
nequirent, insigne spectaculum exercitui praebuere do-
cumentumque, quantum cupiditas imperii malum inter
10 mortales esset. maior usu armorum et astu facile
stolidas vires minoris superavit. huic gladiatorum
spectaculo ludi funebres additi pro copia provinciali
et castrensi apparatu.

XXII. Res interim nihilo minus ab legatis gere- 1
bantur. Marcius superato Baete amni, quem incolae
Certim appellant, duas opulentas civitates sine cer-
tamine in deditionem accepit. Astapa urbs erat, Car- 2
thaginiensium semper partis; neque id tam dignum
ira erat, quam quod extra necessitates belli praeci-
puum in Romanos gerebant odium. nec urbem aut situ 3
aut munimento tutam habebant, quae crociores iis
animos faceret; sed ingenia incolarum latrocinio laeta,
ut excursiones in finitimum agrum sociorum populi
Romani facerent, impulerant, et vagos milites Roma-
nos lixasque et mercatores exciperent. magnum etiam 4
comitatum, quia paucis parum tutum fuerat, trans-
gredientem fines positis insidiis circumventum iniquo
loco interfecerant. ad hanc urbem oppugnandam cum 5
admotus exercitus esset, oppidani conscientia scelerum,
quia nec deditio tuta ad tam infestos videbatur, ne-
que spes moenibus aut armis tuendae salutis erat,
facinus in se ac suos foedum ac ferum consciscunt.
locum in foro destinant, quo pretiosissima rerum 6
suarum congererent; super eum cumulum coniuges
ac liberos considere cum iussissent, ligna circa ex-
struunt fascesque virgultorum coniciunt. quinquaginta 7
deinde armatis iuvenibus praecipiunt, ut, donec in-
certus eventus pugnae esset, praesidium eo loco for-
tunarum suarum corporumque, quae cariora fortunis
essent, servarent; si rem inclinatam viderent atque 8
in eo iam esse, ut urbs caperetur, scirent omnes, quos
euntes in proelium cernerent, mortem in ipsa pugna
obituros; illos se per deos superos inferosque orare, 9
ut memores libertatis, quae illo die aut morte honesta
aut servitute infami finienda esset, nihil relinquerent,
in quod saevire iratus hostis posset. ferrum ignem- 10
que in manibus esse; amicae ac fideles potius ea,
quae peritura forent, absumerent manus, quam insul-
tarent superbo ludibrio hostes. his adhortationibus 11
execratio dira adiecta, si quem a proposito spes molli-

tiave animi flexisset. inde concitato agmine patentibus
12 portis ingenti cum tumultu erumpunt. neque erat ulla
satis firma statio opposita, quia nihil minus, quam
ne egredi obsessi moenibus auderent, timeri poterat.
perpaucae equitum turmae levisque armatura repente
13 e castris ad id ipsum emissa occurrit. acrior impetu
atque animis quam compositior ullo ordine pugna fuit.
itaque pulsus eques, qui primus se hosti obtulerat,
terrorem intulit levi armaturae; pugnatumque sub ipso
vallo foret, ni robur legionum perexiguo ad instruen-
14 dum dato tempore aciem derexisset. ibi quoque tre-
pidatum parumper circa signa est, cum caeci furore
in vulnera ac ferrum vecordi audacia ruerent; dein
vetus miles, adversus temerarios impetus pertinax,
15 caede primorum insequentes suppressit. conatus paulo
post ultro inferre pedem, ut neminem cedere atque
obstinatos mori in vestigio quemque suo vidit, pate-
facta acie, quod ut facere posset multitudo armatorum
facile suppeditabat, cornua hostium amplexus, in or-
1 bem pugnantes ad unum omnes occidit. XXIII. atque
haec tamen *caedes ab impetu* hostium iratorum ac
tum maxime dimicantium iure belli in armatos re-
2 pugnantesque edebatur; foedior alia in urbe trucidatio
erat, cum turbam feminarum puerorumque inbellem
inermemque cives sui caederent et in succensum rogum
semianima pleraque inicerent corpora, rivique sangui-
nis flammam orientem restinguerent; postremo ipsi,
caede miseranda suorum fatigati, cum armis medio in-
3 cendio se iniecerunt. iam caedi perpetratae victores
Romani supervenerunt. ac primo conspectu tam foedae
4 rei mirabundi parumper obstupuerunt; dein cum aurum
argentumque cumulo rerum aliarum interfulgens avi-
ditate ingenii humani rapere ex igni vellent, correpti
alii flamma sunt, alii ambusti adflatu vaporis, cum
receptus primis urgente ab tergo ingenti turba non
5 esset. ita Astapa sine praeda militum ferro ignique
absumpta est. Marcius ceteris eius regionis metu in

deditionem acceptis victorem exercitum Carthaginem
ad Scipionem reduxit.

Per eos ipsos dies perfugae a Gadibus venerunt, 6
pollicentes urbem Punicumque praesidium, quod in ea
urbe esset, et imperatorem praesidii cum classe pro-
dituros esse. Mago ibi ex fuga substiterat navibusque 7
in Oceano collectis aliquantum auxiliorum et trans
fretum ex Africa ora et ex proximis Hispaniae locis
per Hannonem praefectum coegerat. fide accepta da- 8
taque perfugis et Marcius eo cum expeditis cohortibus
et Laelius cum septem triremibus, quinqueremi una
est missus, ut terra marique communi consilio rem
gererent.

XXIV. Scipio ipse gravi morbo implicitus, gra- 1
viore tamen fama, cum ad id quisque quod audierat
insita hominibus libidine alendi de industria rumores
adiceret aliquid, provinciam omnem ac maxime longin-
qua eius turbavit; apparuitque, quantam excitatura 2
molem vera fuisset clades, cum vanus rumor tantas
procellas excivisset. non socii in fide, non exercitus
in officio mansit. Mandonius et Indibilis, quibus, quia 3
regnum sibi Hispaniae pulsis inde Carthaginiensibus
destinarant animis, nihil pro spe contigerat, concitatis 4
popularibus — Lacetani autem erant — et iuventute
Celtiberorum excita agrum Suessetanum Sedetanum-
que sociorum populi Romani hostiliter depopulati sunt.
civilis alius furor in castris ad Sucronem ortus. octo 5
ibi milia militum erant, praesidium gentibus, quae cis
Hiberum incolunt, inpositum. motae autem eorum 6
mentes sunt non tum primum, cum de vita imperatoris
dubii rumores allati sunt, sed iam ante licentia ex
diutino, ut fit, otio conlecta, et non nihil, quod in
hostico laxius rapto suetis vivere artiores in pace res
erant. ac primo sermones tantum occulti serebantur: 7
si bellum in provincia esset, quid sese inter pacatos
facere? si debellatum iam et confecta provincia esset,
cur in Italiam non revehi? flagitatum quoque stipen- 8

dium procacius quam ex more et modestia militari
erat, et ab custodibus probra in circumeuntes vigilias
tribunos iacta, et noctu quidam praedatum in agrum
circa pacatum ierant; postremo interdiu ac propalam
9 sine commeatu ab signis abibant. omnia libidine ac
licentia militum, nihil instituto ac disciplina militiae
10 aut imperio eorum, qui praeerant, gerebatur. forma
tamen Romanorum castrorum constabat una ea re,
quod tribunos, ex contagione furoris haud expertes
seditionis defectionisque rati fore, et iura reddere in
principiis sinebant et signum ab eis petebant et in
11 stationes ac vigilias ordine ibant; et ut vim imperii
abstulerant, ita speciem dicto parentium, ultro ipsi
12 imperantes, servabant. erupit deinde seditio, postquam
reprehendere atque inprobare tribunos ea, quae fierent,
et conari obviam ire et propalam abnuere furoris
13 eorum se futuros socios senserunt. fugatis itaque e
principiis ac post paulo e castris tribunis, ad principes
seditionis, gregarios milites, C. Albium Calenum et
C. Atrium Umbrum, delatum omnium consensu im-
14 perium est. qui nequaquam tribuniciis contenti orna-
mentis insignia etiam summi imperii, fasces secures-
que, attrectare ausi; neque venit in mentem suis tergis
suisque cervicibus virgas illas securesque imminere,
15 quas ad metum aliorum praeferrent. mors Scipionis
falso credita obcaecabat animos, sub cuius vulgatam
mox famam non dubitabant totam Hispaniam arsuram
16 bello; in eo tumultu et sociis pecunias imperari et
diripi propinquas urbes posse, et turbatis rebus, cum
omnia omnes auderent, minus insignia fore, quae ipsi
1 fecissent. XXV. cum alios subinde recentes nuntios
non mortis modo, sed etiam funeris expectarent, neque
superveniret quisquam, evanesceretque temere ortus
2 rumor, tum primi auctores requiri coepti. et subtra-
hente se quoque, ut credidisse potius temere quam
finxisse rem talem videri posset, destituti duces iam
sua ipsi insignia et pro vana imagine imperii, quod

gererent, veram iustamque mox in se versuram po-
testatem horrebant. stupenti ita seditioni, cum vivere 3
primo, mox etiam valere Scipionem certi auctores
adferrent, tribuni militum septem ab ipso Scipione
missi supervenerunt. ad quorum primum adventum 4
exasperati animi, mox ipsis placido sermone permul-
centibus notos, cum quibus congressi erant, leniti sunt.
circumeuntes enim tentoria primo, deinde in princi- 5
piis praetorioque, ubi sermones inter se serentium
circulos vidissent, adloquebantur percunctantes magis,
quae causa irae consternationisque subitae foret, quam
factum accusantes. vulgo stipendium non datum ad 6
diem iactabatur, et, cum eodem tempore, quo scelus
Iliturgitanorum exstitisset, post duorum imperatorum
duorumque exercituum stragem sua virtute defensum
nomen Romanum ac retenta provincia esset, Iliturgi-
tanos poenam noxae meritam habere, suis recte factis
gratiam qui exsolvat non esse. talia querentes aequa 7
orare, seque ea relaturos ad imperatorem responde-
bant; laetari, quod nihil tristius nec insanabilius esset;
et P. Scipionem deum benignitate et rem publicam
esse gratiae referendae.

Scipionem bellis adsuetum, ad seditionum pro- 8
cellas rudem, sollicitum habebat res, ne aut exercitus
peccando aut ipse puniendo modum excederet. in prae- 9
sentia, ut coepisset, leniter agi placuit et missis circa
stipendiarias civitates exactoribus stipendii spem pro-
pinquam facere; et edictum subinde *pro*positum, ut 10
ad stipendium petendum convenirent Carthaginem,
seu carptim partes seu universi mallent. tranquillam 11
seditionem iam per se languescentem repentina quies
rebellantium Hispanorum fecit; redierant enim in fines
omisso incepto Mandonius et Indibilis, postquam vi-
vere Scipionem allatum est; nec iam erat aut civis 12
aut externus, cum quo furorem suum consociarent.
omnia circumspectantes consilia nihil reliqui habebant 13
praeter non tutissimum a malis consiliis receptum, ut

imperatoris vel iustae irae vel non desperandae cle-
mentiae sese committerent: etiam hostibus eum igno-
14 visse, cum quibus ferro dimicasset; suam seditionem
sine vulnere, sine sanguine fuisse, nec ipsam atrocem
nec atroci poena dignam, — ut ingenia humana sunt
ad suam cuique levandam culpam nimio plus facunda.
15 illa dubitatio erat, singulaene cohortes an universi ad
stipendium petendum irent. inclinavit sententia, quod
tutius censebant, universos ire.
1 XXVI. Per eosdem dies, quibus haec illi consul-
2 tabant, consilium de iis Carthagini erat, certabatur-
que sententiis, utrum in auctores tantum seditionis —
erant autem ii numero haud plus quam quinque et
triginta — animadverteretur, an plurium supplicio vin-
dicanda tam foedi exempli defectio magis quam seditio
3 esset. vicit sententia lenior, ut, unde culpa orta esset,
ibi poena consisteret; ad multitudinem castigationem
4 satis esse. consilio dimisso, ut id actum videretur,
expeditio adversus Mandonium Indibilemque edicitur
exercitui, qui Carthagine erat, et cibaria dierum ali-
5 quot parare iubentur. tribunis septem, qui et antea
Sucronem ad leniendam seditionem ierant, obviam
exercitui missis quina nomina principum seditionis
6 edita sunt, ut eos per idoneos homines benigno vultu
ac sermone in hospitium invitatos sopitosque vino
7 vincirent. haud procul iam Carthagine aberant, cum
ex obviis auditum postero die omnem exercitum cum
M. Silano in Lacetanos proficisci non metu modo
omni, qui tacitus insidebat animis, liberavit eos, sed
laetitiam ingentem fecit, quod magis habituri solum
imperatorem quam ipsi futuri in potestate eius essent.
8 sub occasum solis urbem ingressi sunt exercitumque
9 alterum parantem omnia ad iter viderunt. excepti
sermonibus de industria compositis, laetum opportu-
numque adventum eorum imperatori esse, quod sub
ipsam profectionem alterius exercitus venissent, cor-
10 pora curant. ab tribunis sine ullo tumultu auctores

seditionis, per idoneos homines perducti in hospitia,
comprensi ac vincti sunt. vigilia quarta impedimenta 11
exercitus, cuius simulabatur iter, proficisci coepere;
sub lucem signa mota et ad portam retentum agmen
custodesque circa omnes portas missi, ne quis urbe
egrederetur. vocati deinde ad contionem qui pridie 12
venerant, ferociter in forum ad tribunal imperatoris,
ut ultro territuri succlamationibus, concurrunt. simul 13
et imperator in tribunal escendit et reducti a portis
armati inermi se contioni ab tergo circumfuderunt.
tum omnis ferocia concidit, et, ut postea fatebantur, 14
nihil aeque eos terruit quam praeter spem robur et
colos imperatoris, quem adfectum visuros crediderant,
vultusque, qualem ne in acie quidem aiebant memi-
nisse. sedit tacitus paulisper, donec nuntiatum est 15
deductos in forum auctores seditionis et parata omnia
esse. XXVII. tum silentio per praeconem facto ita 1
coepit: „numquam mihi defuturam orationem, qua
exercitum meum adloquerer, credidi, non quo verba 2
umquam potius quam res exercuerim, sed quia prope
a pueritia in castris habitus adsueram militaribus in-
geniis; apud vos quem ad modum loquar, nec con- 3
silium nec oratio suppeditat, quos ne quo nomine
quidem appellare debeam scio. cives? qui a patria 4
vestra descistis, — an milites? qui imperium auspi-
ciumque abnuistis, sacramenti religionem rupistis, —
hostes? corpora, ora, vestitum, habitum civium ad-
gnosco; facta, dicta, consilia, animos hostium video.
quid enim vos, nisi quod Ilergetes et Lacetani, aut 5
optastis aliud aut sperastis? et illi tamen Mandonium
atque Indibilem, regiae nobilitatis viros, duces furoris
secuti sunt; vos auspicium et imperium ad Umbrum
Atrium et Calenum Albium detulistis. negate vos id 6
omnes fecisse aut factum voluisse, milites; paucorum
eum furorem atque amentiam esse; libenter credam
negantibus. nec enim ea sunt commissa, quae, vulgata
in omnem exercitum, sine piaculis ingentibus expiari

7 possint. invitus ea tamquam vulnera attingo, sed nisi
8 tacta tractataque sanari non possunt. equidem pulsis
Hispania Carthaginiensibus nullum locum tota provincia,
nullos homines credebam esse, ubi vita invisa
esset mea: sic me non solum adversus socios gesseram,
9 sed etiam adversus hostes. in castris en meis —
quantum opinio fefellit! — fama mortis meae non
10 accepta solum, sed etiam expectata est. non quod ego
vulgari facinus per omnes velim — equidem, si totum
exercitum meum mortem mihi optasse crederem, hic
statim ante oculos vestros morerer, nec me vita iuvaret
11 invisa civibus et militibus meis —; sed multitudo
omnis sicut natura maris per se inmobilis est; ut
venti et aurae cient, ita aut tranquillum aut procellae
in vobis sunt; et causa atque origo omnis furoris
12 penes auctores est, vos contagione insanistis; qui mihi
ne hodie quidem scire videmini, quo amentiae progressi
sitis, quid facinoris in me, quid in patriam
parentesque ac liberos vestros, quid in deos sacramenti
testes, quid adversus auspicia, sub quibus militatis,
quid adversus morem militiae disciplinamque
maiorum, quid adversus summi imperii maiestatem ausi
13 sitis. de me ipso taceo; temere potius quam avide
credideritis; is denique ego sim, cuius imperii taedere
exercitum minime mirandum sit: — patria quid de
vobis meruerat, quam cum Mandonio et Indibili con-
14 sociando consilia prodebatis? quid populus Romanus,
cum imperium ablatum ab tribunis suffragio populi
creatis ad homines privatos detulistis, cum eo ipso
non contenti, si pro tribunis illos haberetis, fasces
imperatoris vestri ad eos, quibus servus, cui imperarent,
numquam fuerat, Romanus exercitus detulistis?
15 in praetorio tetenderunt Albius et Atrius, classicum
apud eos cecinit, signum ab iis petitum est, sederunt
in tribunali P. Scipionis, lictor apparuit, summoto
16 incesserunt, fasces cum securibus praelati sunt. lapides
pluere et fulmina iaci de caelo et insuetos fetus

animalia edere vos portenta esse putatis: hoc est
portentum, quod nullis hostiis, nullis supplicationibus
sine sanguine eorum, qui tantum ausi facinus sunt,
expiari possit. XXVIII. atque ego, quamquam nullum 1
scelus rationem habet, tamen, ut in re nefaria, quae
mens, quod consilium vestrum fuerit, scire velim.
Regium quondam in praesidium missa legio interfectis 2
per scelus principibus civitatis urbem opulentam per
decem annos tenuit; propter quod facinus tota legio, 3
milia hominum quattuor, in foro Romae securi per-
cussi sunt. sed illi primum non Atrium Umbrum se- 4
milixam, nominis etiam abominandi ducem, sed D.
Vibellium tribunum militum secuti sunt, nec cum
Pyrrho nec cum Samnitibus aut Lucanis, hostibus
populi Romani, se coniunxerunt; vos cum Mandonio 5
et Indibili et consilia communicastis et arma conso-
ciaturi fuistis. illi, sicut Campani Capuam Tuscis ve- 6
teribus cultoribus ademptam, Mamertini in Sicilia
Messanam, sic Regium habituri perpetuam sedem
erant, nec populum Romanum nec socios populi Ro-
mani ultro lacessituri bello: — Sucronemne vos domi- 7
cilium habituri eratis? ubi si vos decedens confecta
provincia imperator relinquerem, deum hominumque
fidem implorare debebatis, quod non rediretis ad con-
iuges liberosque vestros. sed horum quoque memoriam, 8
sicut patriae meique, eieceritis ex animis vestris;
viam consilii scelerati, sed non ad ultimum dementis
exsequi volo. mene vivo et cetero incolumi exercitu, 9
cum quo ego die uno Carthaginem cepi, cum quo
quattuor imperatores, quattuor exercitus Carthaginien-
sium fudi, fugavi, Hispania expuli, vos octo milia
hominum, minores certe omnes pretii quam Albius et
Atrius sunt, quibus vos subiecistis, Hispaniam pro-
vinciam populo Romano erepturi eratis? amolior et 10
amoveo nomen meum; nihil ultra facile creditam mor-
tem meam a vobis violatus sim —: quid? si ego 11
morerer, mecum expiratura res publica, mecum casu-

rum imperium populi Romani erat? ne istuc Iuppiter
optimus maximus sirit, urbem auspicato deis auctori-
bus in aeternum conditam fragili huic et mortali cor-
12 pori aequalem esse. Flaminio, Paulo, Graccho, Pos-
tumio Albino, M. Marcello, T. Quinctio Crispino, Cn.
Fulvio, Scipionibus meis, tot tam praeclaris impera-
toribus uno bello absumptis superstes est populus
Romanus eritque mille aliis nunc ferro nunc morbo
morientibus —: meo unius funere elata populi Ro-
13 mani esset res publica? vos ipsi hic in Hispania patre
et patruo meo, duobus imperatoribus, interfectis Sep-
timum Marcium ducem vobis adversus exultantes re-
centi victoria Poenos delegistis. et sic loquor, tam-
14 quam sine duce Hispaniae futurae fuerint —: M.
Silanus eodem iure, eodem imperio mecum in provin-
ciam missus, L. Scipio frater meus et C. Laelius legati
15 vindices maiestatis imperii deessent? utrum exercitus
exercitui, an duces ducibus, an dignitas, an causa
comparari poterat? quibus si omnibus superiores
essetis, arma contra patriam, contra cives vestros fer-
retis? Africam Italiae, Carthaginem urbi Romanae
1 imperare velletis? quam ob noxam patriae? XXIX. Co-
riolanum quondam damnatio iniusta, miserum et in-
dignum exilium, ut iret ad oppugnandam patriam,
impulit; revocavit tamen a publico parricidio privata
2 pietas: vos qui dolor, quae ira incitavit? stipendiumne
diebus paucis imperatore aegro serius numeratum
satis digna causa fuit, cur patriae indiceretis bellum,
cur ad Ilergetes descisceretis a populo Romano, cur
nihil divinarum humanarumve rerum inviolatum vobis
3 esset? insanistis profecto, milites, nec maior in corpus
meum vis morbi quam in vestras mentes invasit.
4 horret animus referre, quid crediderint homines, quid
speraverint, quid optaverint: auferat omnia inrita
oblivio, si potest; si non, utcumque silentium tegat.
5 non negaverim tristem atrocemque vobis visam ora-
tionem meam: quanto creditis facta vestra atrociora

esse quam dicta mea? et me ea, quae fecistis, pati
aequum censetis; vos ne dici quidem omnia aequo
animo fertis! sed ne ea quidem ipsa ultra exprobra- 6
buntur. utinam tam facile vos obliviscamini eorum,
quam ego obliviscar! itaque quod ad universos vos 7
attinet, si erroris paenitet, satis superque poenarum
habeo. Albius Calenus et Atrius Umber et ceteri ne- 8
fariae seditionis auctores sanguine luent quod ad-
miserunt; vobis supplicii eorum spectaculum non modo
non acerbum sed laetum etiam, si sana mens rediit,
debet esse: de nullis enim quam de vobis infestius
aut inimicius consuluerunt".

Vix finem dicendi fecerat, cum ex praeparato 9
simul omnium rerum terror oculis auribusque est
offusus. exercitus, qui corona contionem circumdederat, 10
gladiis ad scuta concrepuit; praeconis audita vox ci-
tantis nomina damnatorum in consilio; nudi in me- 11
dium protrahebantur, et simul omnis apparatus sup-
plicii expromebatur; deligati ad palum virgisque caesi
et securi percussi, adeo torpentibus metu qui aderant,
ut non modo ferocior vox adversus atrocitatem poenae
sed ne gemitus quidem exaudiretur. tracti inde de 12
medio omnes, purgatoque loco citati milites nomina-
tim apud tribunos militum in verba P. Scipionis
iurarunt, stipendiumque ad nomen singulis persolu-
tum est. hunc finem exitumque seditio militum coepta
apud Sucronem habuit.

XXX. Per idem tempus ad Baetim fluvium Hanno, 1
praefectus Magonis, missus a Gadibus cum parva
manu Afrorum, mercede Hispanos sollicitando ad
quattuor milia iuvenum armavit. castris deinde exutus 2
ab L. Marcio, maxima parte militum inter tumultum
captorum castrorum, quibusdam etiam in fuga amis-
sis, palatos persequente equite, cum paucis ipse effugit.

Dum haec ad Baetim fluvium geruntur, Laelius 3
interim freto in Oceanum evectus ad Carteiam classe
accessit. urbs ea in ora Oceani sita est, ubi primum

4 e faucibus angustis panditur mare. Gades sine certamine per proditionem recipiendi, ultro qui eam rem pollicerentur in castra Romana venientibus, spes, sicut ante dictum est, fuerat. sed patefacta inmatura proditio est, conprensosque omnes Mago Adherbali prae-
5 tori Carthaginem devehendos tradit. Adherbal coniuratis in quinqueremem inpositis, praemissaque ea, quia tardior quam triremis erat, ipse cum octo trire-
6 mibus modico intervallo sequitur. iam fretum intrabat quinqueremis, cum Laelius et ipse in quinqueremi e portu Carteiae sequentibus septem triremibus evectus in Adherbalem ac triremes invehitur, quinqueremem satis credens deprensam rapido in freto in adversum
7 aestum reciprocari non posse. Poenus in re subita parumper incertus trepidavit, utrum quinqueremem se-
8 queretur, an in hostes rostra converteret. ipsa cunctatio facultatem detractandae pugnae ademit; iam enim sub ictu teli erant, et undique instabant hostes. aestus quoque arbitrium moderandi naves ademerat. neque erat navali pugna similis, quippe ubi nihil vo-
9 luntarium, nihil artis aut consilii esset. una natura freti aestusque, totius certaminis potens, suis, alienis navibus nequiquam remigio in contrarium tendentes invehebat; et fugientem navem videres vertice retro intortam victoribus inlatam, et sequentem, si in contrarium tractum incidisset maris, fugientis modo sese
10 avertentem. iam in ipsa pugna haec, cum infesta rostro peteret hostium navem, obliqua ipsa ictum alterius rostri accipiebat; illa, cum transversa obiceretur
11 hosti, repente intorta in proram circumagebatur. cum inter triremes fortuna regente anceps proelium misceretur, quinqueremis Romana seu pondere tenacior, seu pluribus remorum ordinibus scindentibus vertices cum facilius regeretur, duas triremes suppressit, unius
12 praelata impetu lateris alterius remos detersit; ceterasque, quas indepta esset, mulcasset, ni cum reliquis quinque navibus Adherbal velis in Africam transmisisset.

XXXI. Laelius victor Carteiam revectus auditis, 1
quae acta Gadibus erant, patefactam proditionem con-
iuratosque missos Carthaginem, spem ad inritum re-
dactam, qua venissent, nuntiis ad L. Marcium missis, 2
nisi si terere frustra tempus sedendo ad Gades vellent,
redeundum ad imperatorem esse, adsentiente Marcio
paucos post dies ambo Carthaginem rediere. ad quo- 3
rum discessum non respiravit modo Mago, cum terra
marique ancipiti metu urgeretur, sed etiam audita
rebellione Ilergetum spem recuperandae Hispaniae
nanctus, nuntios Carthaginem ad senatum mittit, qui 4
simul seditionem civilem in castris Romanis, simul
defectionem sociorum in maius verbis extollentes hor-
tarentur, ut auxilia mitterent, quibus traditum a patri-
bus imperium Hispaniae repeti posset.

Mandonius et Indibilis in fines regressi paulisper, 5
dum, quidnam de seditione statueretur, scirent, suspensi
quieverunt, si civium errori ignosceretur, non diffi-
dentes sibi quoque ignosci posse. postquam vulgata 6
est atrocitas supplicii, suam quoque noxam pari poena
aestimatam rati, vocatis rursus ad arma popularibus 7
contractisque quae ante habuerant auxiliis in Sede-
tanum agrum, ubi principio defectionis stativa ha-
buerant, cum viginti milibus peditum, duobus milibus
equitum et quingentis transcenderunt. XXXII. Scipio, 1
cum fide solvendi pariter omnibus noxiis innoxiisque
stipendii tum vultu ac sermone in omnes placato facile
reconciliatis militum animis, priusquam castra ab 2
Carthagine moveret, contione advocata multis verbis
in perfidiam rebellantium regulorum invectus, nequa- 3
quam eodem animo se ire professus est ad vindican-
dum id scelus, quo civilem errorem nuper sanaverit.
tum se, haud secus quam viscera secantem sua, cum 4
gemitu et lacrimis triginta hominum capitibus expiasse
octo milium seu imprudentiam seu noxam; nunc laeto
et erecto animo ad caedem Ilergetum ire. non enim 5
eos neque natos in eadem terra nec ulla secum so-

cietate iunctos esse; eam, quae sola fuerit, fidei atque
6 amicitiae, ipsos per scelus rupisse. in exercitu suo se,
praeterquam quod omnes cives aut socios Latinique
nominis videat, etiam eo moveri, quod nemo fere sit
miles, qui non aut a patruo suo Cn. Scipione, qui
primus Romani nominis in eam provinciam venerit,
aut a patre consule aut a se sit ex Italia advectus:
7 Scipionum nomini, auspiciis omnes adsuetos, quos se-
cum in patriam ad meritum triumphum deducere velit,
quos consulatum petenti, velut si omnium communis
8 agatur honos, adfuturos speret. quod ad expeditionem
attineat, quae instet, immemorem esse rerum suarum
gestarum, qui id bellum ducat. Magonis hercule sibi,
qui extra orbem terrarum in circumfusam Oceano
insulam cum paucis perfugerit navibus, maiorem
9 curam esse quam Ilergetum; quippe illic et ducem
Carthaginiensem et quantumcumque Punicum prae-
sidium esse, hic latrones latronumque duces, quibus
ut ad populandos finitimorum agros tectaque urenda
et rapienda pecora aliqua vis sit, ita in acie ac signis
conlatis nullam esse; magis velocitate ad fugam quam
10 armis fretos pugnaturos esse. itaque non quod ullum
inde periculum aut semen maioris belli videat, ideo
se, priusquam provincia decedat, opprimendos Ilergetes
11 duxisse, sed primum, ne inpunita tam scelerata defectio
esset, deinde, ne quis in provincia simul virtute tanta
et felicitate perdomita relictus hostis dici posset.
12 proinde deis bene iuvantibus sequerentur non tam ad
bellum gerendum — neque enim cum pari hoste cer-
tamen esse — quam ad expetendas ab hominibus
scelestis poenas.

1 XXXIII. Ab hac oratione dimissos ad iter se
comparare in diem posterum iubet, profectusque de-
cumis castris pervenit ad Hiberum flumen. inde su-
perato amni die quarto in conspectu hostium posuit
2 castra. campus ante montibus circa saeptus erat. in
eam vallem Scipio cum pecora, rapta pleraque ex

ipsorum hostium agris, propelli ad inritandam ferita-
tem barbarorum iussisset, velites subsidio misit, a 3
quibus ubi per procursationem commissa pugna esset,
Laelium cum equitatu impetum ex occulto facere
iubet. mons opportune prominens equitum insidias 4
texit; nec ulla mora pugnae facta est. Hispani in
conspecta procul pecora, velites in Hispanos praeda
occupatos incurrere. primo missilibus territavere, deinde 5
missis levibus telis, quae inritare magis quam decer-
nere pugnam poterant, gladios nudant, et conlato
pede res coepta geri est; ancepsque pedestre cer-
tamen erat, ni equites supervenissent. neque ex ad- 6
verso tantum inlati obvios obtrivere, sed circumvecti
etiam quidam per infima clivi ab tergo se, ut pleros-
que intercluderent, obiecerunt, maiorque caedes fuit,
quam quantam edere levia per excursiones proelia
solent. ira magis accensa adverso proelio barbaris est, 7
quam imminuti animi. itaque ne perculsi viderentur,
prima luce postero die in aciem processere. non 8
capiebat omnes copias angusta, sicut ante dictum est,
valles; duae ferme peditum partes et omnis equitatus
in aciem descendit; quod relicum peditum erat, obli-
quo constituerunt colle. Scipio, pro se esse loci an- 9
gustias ratus, et quod in arto pugna Romano aptior
quam Hispano militi futura videbatur, et quod in
eum locum detracta hostium acies esset, qui non
omnem multitudinem eorum caperet, novo etiam con-
silio adiecit animum: equitem nec se posse circum- 10
dare cornibus in tam angusto spatio, et hosti, quem
cum pedite deduxisset, inutilem fore. itaque imperat 11
Laelio, ut per colles quam occultissimo itinere circum-
ducat equites segregetque, quantum possit, equestrem
a pedestri pugnam; ipse omnia signa peditum in 12
hostes vertit; quattuor cohortes in fronte statuit, quia
latius pandere aciem non poterat. moram pugnandi 13
nullam fecit, ut ipso certamine averteret ab conspectu
transeuntium per colles equitum. neque ante circum-

ductos sensere, quam tumultum equestris pugnae ab
14 tergo accepere. ita duo diversa proelia erant: duae
peditum acies, duo equitatus per longitudinem campi,
quia misceri ex genere utroque proelium angustiae
15 non patiebantur, pugnabant. Hispanorum cum neque
pedes equiti nec eques pediti auxilio esset, pedes fiducia
equitis temere commissus campo caederetur, eques
circumventus nec peditem a fronte — iam enim stratae
pedestres copiae erant — nec ab tergo equitem susti-
neret, et ipsi, cum diu in orbem sese stantibus equis
defendissent, ad unum omnes caesi sunt, nec quisquam
peditum equitumve superfuit, qui in valle pugnaverunt.
16 tertia pars, quae in colle ad spectaculum magis tutum
quam ad partem pugnae capessendam steterat, et
17 locum et tempus ad fugiendum habuit. inter eos et
reguli ipsi fugerunt, priusquam tota circumveniretur
1 acies inter tumultum elapsi. XXXIV. castra eodem
die Hispanorum praeter ceteram praedam cum tribus
2 ferme milibus hominum capiuntur. Romani sociique
ad mille et ducenti eo proelio ceciderunt, vulnerata
amplius tria milia hominum. minus cruenta victoria
fuisset, si patentiore campo et ad fugam capessen-
dam facili foret pugnatum.
3 Indibilis abiectis belli consiliis, nihil tutius in
adflictis rebus experta fide et clementia Scipionis
4 ratus, Mandonium fratrem ad eum mittit; qui advolu-
tus genibus fatalem rabiem temporis eius accusat,
cum velut contagione quadam pestifera non Ilergetes
modo et Lacetani, sed castra quoque Romana insa-
5 nierint. suam quidem et fratris et reliquorum popu-
larium eam condicionem esse, ut aut, si ita videatur,
reddant spiritum P. Scipioni ab eodem illo acceptum,
aut servati bis uni debitam vitam pro eo in perpetuum
6 devoveant. antea in causa sua fiduciam sibi fuisse
nondum experta clementia eius; nunc contra nullam
in causa, omnem in misericordia victoris spem repo-
7 sitam habere. mos vetustus erat Romanis, cum quo

nec foedere nec aequis legibus iungeretur amicitia,
non prius imperio in eum tamquam pacatum uti,
quam omnia divina humanaque dedidisset, obsides
accepti, arma adempta, praesidia urbibus imposita
forent. Scipio multis invectus in praesentem Mando- 8
nium absentemque Indibilem verbis, illos quidem
merito perisse ipsorum maleficio ait, victuros suo at-
que populi Romani beneficio. ceterum se neque arma 9
iis ademturum *neque obsides imperaturum* — quippe
ea pignera timentium rebellionem esse —; se libera
arma relinquere, solutos animos; neque se in obsides 10
innoxios, sed in ipsos, si defecerint, saeviturum, nec
ab inermi, sed ab armato hoste poenas expetiturum.
utramque fortunam expertis permittere sese, utrum
propitios an iratos habere Romanos mallent. ita di- 11
missus Mandonius pecunia tantummodo imperata, ex
qua stipendium militi praestari posset. ipse Marcio in 12
ulteriorem Hispaniam praemisso, Silano Tarraconem
remisso paucos moratus dies, dum imperatam pecuniam
Ilergetes pernumerarent, cum expeditis Marcium iam
adpropinquantem Oceano adsequitur.

XXXV. Incohata res iam ante de Masinissa aliis 1
atque aliis de causis dilata erat, quod Numida cum
ipso utique congredi Scipione volebat atque eius dextra
fidem sancire: ea tum itineris tam longi ac tam devii
causa Scipioni fuit. Masinissa cum Gadibus esset, 2
certior adventare eum a Marcio factus, causando cor-
rumpi equos inclusos in insula penuriamque omnium
rerum et facere ceteris et ipsos sentire, ad hoc equitem
marcescere desidia, *Magonem* perpulit, ut se traicere 3
in continentem ad depopulandos proximos Hispaniae
agros pateretur. transgressus tres principes Numida- 4
rum praemittit ad tempus locumque conloquio statuen-
dum. duos pro obsidibus retineri ab Scipione iubet;
remisso tertio, qui quo iussus erat adduceret Masi-
nissam, cum paucis in conloquium venerunt. ceperat 5
iam ante Numidam ex fama rerum gestarum admiratio

viri, substitueratque animo speciem quoque corporis
6 amplam ac magnificam; ceterum maior praesentis
veneratio cepit; et, praeterquam quod suapte natura
multa maiestas inerat, adornabat promissa caesaries
habitusque corporis non cultus munditiis, sed virilis
7 vere ac militaris, et aetas erat in medio virium ro-
bore, quod plenius nitidiusque ex morbo velut reno-
8 vatus flos iuventae faciebat. prope attonitus ipso con-
gressu Numida gratias de fratris filio remisso agit.
ex eo tempore adfirmat eam se quaesisse occasionem,
quam tandem oblatam deum immortalium beneficio
9 non omiserit; cupere se illi populoque Romano operam
navare ita, ut nemo unus externus magis enixe adiu-
10 verit rem Romanam. id se, etiamsi iam pridem vellet,
minus praestare in Hispania, aliena atque ignota terra,
potuisse; in qua autem genitus educatusque in spem
11 paterni regni esset, facile praestaturum. si quidem
eundem Scipionem ducem in Africam Romani mittant,
12 satis sperare perbrevis aevi Carthaginem esse. laetus
eum Scipio vidit audivitque, cum caput rerum in omni
hostium equitatu Masinissam fuisse sciret, et ipse
iuvenis specimen animi prae se ferret. fide data ac-
ceptaque profectus retro Tarraconem est. Masinissa
permissu Romanorum, ne sine causa traiecisse in
continentem videretur, populatus proximos agros
Gades rediit.

1 XXXVI. Magoni desperatis in Hispania rebus,
in quarum spem seditio primum militaris, deinde de-
fectio Indibilis animos eius sustulerant, paranti traicere
in Africam nuntiatum ab Carthagine est iubere sena-
tum, ut classem, quam Gadibus haberet, in Italiam
2 traiceret; conducta ibi Gallorum ac Ligurum quanta
maxima posset iuventute coniungeret se Hannibali
neu senescere bellum maximo impetu, maiore fortuna
3 coeptum sineret. ad eam rem et a Carthagine pecunia
Magoni advecta est, et ipse quantam potuit a Gadi-
tanis exegit, non aerario modo eorum sed etiam

templis spoliatis, et privatim omnibus coactis aurum
argentumque in publicum conferre. cum praetervehere- 4
tur Hispaniae oram, haud procul Carthagine Nova
expositis in terram militibus proximos depopulatus
agros, inde ad urbem classem adpulit. ibi cum inter- 5
diu milites in navibus tenuisset, nocte in litus exposi-
tos ad partem eam muri, qua capta Carthago ab Ro-
manis fuerat, ducit, nec praesidio satis valido urbem
teneri ratus et aliquos oppidanorum ad spem novandi
res aliquid moturos. ceterum nuntii ex agris trepidi 6
simul populationem agrestiumque fugam et hostium
adventum adtulerant, et visa interdiu classis erat, nec 7
sine causa electam ante urbem stationem apparebat.
itaque instructi armatique intra portam ad stagnum
ac mare versam continebantur. ubi effusi hostes, mixta 8
inter milites navalis turba, ad muros tumultu maiore
quam vi subierunt, patefacta repente porta Romani
cum clamore erumpunt turbatosque hostes et ad pri- 9
mum incursum coniectumque telorum aversos usque
ad litus cum multa caede persequuntur; nec, nisi 10
naves litori adpulsae trepidos accepissent, superfuisset
fugae aut pugnae quisquam. in ipsis quoque trepida- 11
tum navibus est, dum, ne hostes cum suis simul in-
rumperent, trahunt scalas, orasque et ancoras, ne in
moliendo mora esset, praecidunt; multique adnantes 12
navibus, incerto prae tenebris, quid aut peterent aut
vitarent, foede interierunt. postero die cum classis 13
inde retro ad Oceanum, unde venerat, fugisset, ad
octingentos homines caesi inter murum litusque et
ad duo milia armorum inventa.

XXXVII. Mago cum Gades repetisset, exclusus 1
inde, ad Cimbios — haud procul a Gadibus is locus
abest — classe adpulsa, mittendis legatis querendoque,
quod portae sibi socio atque amico clausae forent,
purgantibus iis multitudinis concursu factum, infestae 2
ob direpta quaedam ab conscendentibus naves militi-
bus, ad conloquium sufetes eorum, qui summus Poenis

est magistratus, cum quaestore elicuit, laceratosque
3 verberibus cruci adfigi iussit; inde navibus ad Pity-
usam insulam centum milia ferme a continenti —
4 Poeni tum eam incolebant — traiecit. itaque classis
bona cum pace accepta est, nec commeatus modo
benigne praebiti, sed in supplementum classis iuven-
tus armaque data. quorum fiducia Poenus in Baliares
insulas — quinquaginta inde milia absunt — tramisit.
5 duae sunt Baliares insulae; maior altera atque opu-
lentior armis virisque; et portum habet, ubi commode
hibernaturum se — et iam extremum autumni erat —
6 credebat. ceterum haud secus, quam si Romani eam
insulam incolerent, hostiliter classi occursum est.
fundis ut nunc plurimum, ita tum solo eo telo ute-
bantur, nec quisquam alterius gentis unus tantum ea
arte quantum inter alios omnes Baliares excellunt.
7 itaque tanta vis lapidum creberrimae grandinis modo
in propinquantem iam terrae classem effusa est, ut
intrare portum non ausi averterent in altum naves.
8 in minorem inde Baliarium insulam traiecerunt, fer-
9 tilem agro, viris armis haud aeque validam. itaque
egressi navibus super portum loco munito castra
locant; ac sine certamine urbe agroque potiti, duobus
milibus auxiliarium inde conscriptis missisque Cartha-
10 ginem, ad hibernandum naves subduxerunt. post Magonis
ab Oceani ora discessum Gaditani Romanis deduntur.

1 XXXVIII. Haec in Hispania P. Scipionis ductu
auspicioque gesta. ipse L. Lentulo et L. Manlio Aci-
dino provincia tradita decem navibus Romam rediit
2 et senatu extra urbem dato in aede Bellonae, quas
res in Hispania gessisset, disseruit, quotiens signis
conlatis dimicasset, quot oppida ex hostibus vi cepis-
set, quas gentes in dicionem populi Romani redegisset:
3 adversus quattuor se imperatores, quattuor victores
exercitus in Hispaniam isse, neminem Carthaginien-
4 sem in iis terris reliquisse. ob has res gestas magis
temptata est triumphi spes quam petita pertinaciter, quia

neminem ad eam diem triumphasse, qui sine magi-
stratu res gessisset, constabat. senatu misso urbem est 5
ingressus argentique prae se in aerarium tulit decem
quattuor milia pondo trecenta quadraginta duo et
signati argenti magnum numerum. comitia inde crean- 6
dis consulibus habuit L. Veturius Philo, centuriaeque
omnes ingenti favore P. Scipionem consulem dixerunt;
collega additur ei P. Licinius Crassus pontifex maxi- 7
mus. ceterum comitia maiore quam ulla per id bellum
celebrata frequentia proditum memoriae est: con- 8
venerant undique non suffragandi modo, sed etiam
spectandi causa P. Scipionis, concurrebantque et domum
frequentes et in Capitolium ad immolantem eum,
cum centum bubus votis in Hispania Iovi sacrificaret,
despondebantque animis, sicut C. Lutatius superius 9
bellum Punicum finisset, ita id, quod instaret, P. Cor-
nelium finiturum atque, uti Hispania omni Poenos 10
expulisset, sic Italia pulsurum esse, Africamque ei,
perinde ac debellatum in Italia foret, provinciam de-
stinabant. praetoria inde comitia habita. creati duo, 11
qui tum aediles plebis erant, Sp. Lucretius et Cn. Oc-
tavius, et ex privatis Cn. Servilius Caepio et L. Aemi-
lius Papus.

Quarto decimo anno Punici belli P. Cornelius 12
Scipio et P. Licinius Crassus ut consulatum inierunt,
nominatae consulibus provinciae sunt, Sicilia Scipioni
extra sortem, concedente collega, quia sacrorum cura
pontificem maximum in Italia retinebat, Bruttii Crasso.
tum praetoriae provinciae in sortem coniectae. urbana 13
Cn. Servilio obtigit, Ariminum — ita Galliam appel-
labant — Sp. Lucretio, Sicilia L. Aemilio, Cn. Octavio
Sardinia.

Senatus in Capitolio habitus. ibi referente P. Sci- 14
pione senatus consultum factum est, ut, quos ludos
inter seditionem militarem in Hispania vovisset, ex
ea pecunia, quam ipse in aerarium detulisset, faceret.
XXXIX. tum Saguntinorum legatos in senatum intro- 1

duxit. ex eis maximus natu: „etsi nihil ultra malorum
est, patres conscripti, quam quod passi sumus, ut ad
ultimum fidem vobis praestaremus, tamen ea vestra
merita imperatorumque vestrorum erga nos fuerunt,
2 ut nos cladium nostrarum non paeniteat. bellum propter
nos suscepistis, susceptum quartum decimum annum
tam pertinaciter geritis, ut saepe ad ultimum discrimen
et ipsi veneritis et populum Carthaginiensem adduxe-
3 ritis. cum in Italia tam atrox bellum et Hannibalem
hostem haberetis, consulem cum exercitu in Hispaniam
velut ad conligendas reliquias naufragii nostri misistis.
4 P. et Cn. Cornelii, ex quo in provinciam venerunt,
nullo tempore destiterunt, quae nobis secunda quae-
5 que adversa hostibus nostris essent, facere. iam om-
nium primum oppidum nobis restituerunt, per omnem
Hispaniam cives nostros venum datos, dimissis qui
conquirerent, ex servitute in libertatem restituerunt.
6 cum iam prope esset, ut optabilem ex miserrima for-
tunam haberemus, P. et Cn. Cornelii imperatores
vestri luctuosius nobis prope quam vobis perierunt.
7 tum vero ad hoc retracti ex distantibus locis in sedem
antiquam videbamur, ut iterum periremus et alterum
8 excidium patriae videremus, nec ad perniciem nostram
Carthaginiensi utique aut duce aut exercitu opus esse;
ab Turdulis nos, veterrimis hostibus, qui prioris quo-
9 que excidii causa nobis fuerant, extingui posse: cum
ex insperato repente misistis nobis hunc P. Scipionem,
quem fortunatissimi omnium Saguntinorum videmur
quia consulem declaratum videmus ac vidisse nos
civibus nostris renuntiaturi sumus, spem, opem, salu-
10 tem nostram; qui cum plurimas hostium vestrorum
cepisset in Hispania urbes, ubique ex captorum
11 numero excretos Saguntinos in patriam remisit; po-
stremo Turdetaniam, adeo infestam nobis, ut illa gente
incolumi stare Saguntum non posset, ita bello ad-
flixit, ut non modo nobis, *sed* — absit verbo invidia —
12 ne posteris quidem timenda nostris esset. deletam

urbem cernimus eorum, quorum in gratiam Saguntum
deleverat Hannibal; vectigal ex agro eorum capimus,
quod nobis non fructu iucundius est quam ultione. ob 13
haec, quibus maiora nec sperare nec optare ab dis
immortalibus poteramus, gratias actum nos decem
legatos Saguntinus senatus populusque ad vos misit,
simul gratulatum, quod ita res per hos annos in His- 14
pania atque Italia gessistis, uti Hispaniam non Hibero
amne tenus, sed qua terrarum ultimus finis Oceanus,
domitam armis habeatis, Italiae, nisi quatenus vallum
castrorum cingit, nihil reliqueritis Poeno. Iovi optimo 15
maximo, praesidi Capitolinae arcis, non grates tantum
ob haec agere iussi sumus, sed donum hoc etiam, si
vos permitteretis, coronam auream in Capitolium vic-
toriae ergo ferre. id uti permittatis quaesumus, utique, 16
si vobis ita videretur, quae nobis imperatores vestri
commoda tribuerunt, ea rata atque perpetua auctori-
tate vestra faciatis". senatus legatis Saguntinis re- 17
spondit et dirutum et restitutum Saguntum fidei so-
cialis utrimque servatae documentum omnibus gentibus
fore; suos imperatores recte et ordine et ex voluntate 18
senatus fecisse, quod Saguntum restituerint civesque
Saguntinos servitio exemerint; quaeque alia eis benigne
fecerint, ea senatum ita voluisse fieri; donum permit-
tere ut in Capitolio ponerent. locus inde lautiaque 19
legatis praeberi iussa, et muneris ergo in singulos
dari ne minus dena milia aeris. legationes deinde 20
ceterae in senatum introductae auditaeque. et petenti- 21
bus Saguntinis, ut, quatenus tuto possent, Italiam
spectatum irent, duces dati litteraeque per oppida
missae, ut Hispanos comiter acciperent.

Tum de re publica, de exercitibus scribendis, de 22
provinciis relatum. XL. cum Africam novam provin- 1
ciam extra sortem P. Scipioni destinari homines fama
ferrent, et ipse nulla iam modica gloria contentus
non ad gerendum modo bellum, sed ad finiendum
diceret se consulem declaratum esse, neque aliter id 2

fieri posse, quam si ipse in Africam exercitum trans-
portasset, et acturum se id per populum aperte ferret,
si senatus adversaretur, — id consilium haudquaquam
primoribus patrum cum placeret, ceteri per metum aut
3 ambitionem mussarent, Q. Fabius Maximus rogatus
sententiam: „scio multis vestrum videri, patres con-
scripti, rem actam hodierno die agi, et frustra habi-
turum orationem, qui tamquam de integra re de
4 Africa provincia sententiam dixerit. ego autem pri-
mum illud ignoro, quem ad modum certa iam pro-
vincia Africa consulis viri fortis ac strenui sit, quam
nec senatus censuit in hunc annum provinciam esse
5 nec populus iussit. deinde, si est, consulem peccare
arbitror, qui de re transacta simulando se referre
senatum ludibrio habet, non senatorem, qui de quo
6 consulitur suo loco dicit sententiam. atque ego cer-
tum habeo dissentienti mihi ab ista festinatione in
Africam traiciendi duarum rerum subeundam opinionem
7 esse: unius, insitae ingenio meo cunctationis, quam
metum pigritiamque homines adulescentes sane appel-
lent, dum me *ne* paeniteat adhuc aliorum speciosiora
primo aspectu consilia semper visa, mea usu meliora;
8 alterius, obtrectationis atque invidiae adversus crescen-
9 tem in dies gloriam fortissimi consulis. a qua suspi-
cione si me neque vita acta et mores mei neque dic-
tatura cum quinque consulatibus tantumque gloriae
belli domique partae vindicat, ut propius fastidium
eius sim quam desiderium, aetas saltem liberet. quae
enim mihi aemulatio cum eo esse potest, qui ne filio
10 quidem meo aequalis sit? me dictatorem, cum vigerem
adhuc viribus et in cursu maximarum rerum essem,
recusantem nemo aut in senatu aut apud populum
audivit, quo minus insectanti me magistro equitum,
quod fando numquam ante auditum erat, imperium
11 mecum aequaretur; rebus quam verbis adsequi malui,
ut qui aliorum iudicio mihi comparatus erat, sua mox
12 confessione me sibi praeferret; nedum ego perfunctus

honoribus certamina mihi atque aemulationes cum
adulescente florentissimo proponam: videlicet ut mihi 13
iam vivendo, non solum rebus gerendis fesso, si huic
negata fuerit, Africa provincia decernatur. cum ea
gloria, quae parta est, vivendum atque moriendum est.
vincere ego prohibui Hannibalem, ut a vobis, quorum 14
vigent nunc vires, etiam vinci posset. XLI. illud te 1
mihi ignoscere, P. Corneli, aequum erit, si, cum in me
ipso numquam pluris famam hominum quam rem
publicam fecerim, ne tuam quidem gloriam bono
publico praeponam; quamquam, si aut bellum nullum 2
in Italia aut is hostis esset, ex quo victo nihil gloriae
quaereretur, qui te in Italia retineret, etsi id bono
publico faceret, simul cum bello materiam gloriae
tuae isse ereptum videri posset. cum vero Hannibal 3
hostis incolumi exercitu quartum decimum annum
Italiam obsideat, paenitebit te, P. Corneli, gloriae tuae,
si hostem eum, qui tot funerum, tot cladium nobis
causa fuit, tu consul Italia expuleris et, sicut penes
C. Lutatium prioris Punici perpetrati belli titulus
fuit, ita penes te huius fuerit? nisi aut Hamilcar 4
Hannibali dux est praeferundus aut illud bellum huic,
aut victoria illa maior clariorque quam haec — modo
contingat, ut te consule vincamus — futura est. ab 5
Drepanis aut Eryce detraxisse Hamilcarem quam Italia
expulisse Poenos atque Hannibalem malis? ne tu 6
quidem, etsi magis partam quam speratam gloriam
amplecteris, Hispania potius quam Italia bello liberata
gloriatus fueris. nondum is est Hannibal, quem non 7
magis timuisse videatur quam contempsisse, qui aliud
bellum maluerit. quin igitur ad hoc accingeris nec per 8
istos circumitus, ut, cum in Africam traieceris, secu-
turum te illuc Hannibalem speres potius quam recto
hinc itinere, ubi Hannibal est, eo bellum intendis, *si*
egregiam istam palmam belli Punici patrati petis?
hoc et natura prius est, tua cum defenderis, aliena 9
ire oppugnatum; pax ante in Italia quam bellum in

Africa sit, et nobis prius decedat timor quam ultro
10 aliis inferatur. si utrumque tuo ductu auspicioque fieri
potest, Hannibale hic victo illic Carthaginem expugna;
si altera utra victoria novis consulibus relinquenda
est, prior cum maior clariorque, tum causa etiam in-
11 sequentis fuerit. nam nunc quidem, praeterquam quod
et in Italia et in Africa duos diversos exercitus alere
12 aerarium non potest, praeterquam quod, unde classes
tueamur, unde commeatibus praebendis sufficiamus,
nihil reliqui est, quid? periculi tandem quantum
13 adeatur, quem fallit? P. Licinius in Italia, P. Scipio
bellum in Africa geret: quid? si — quod omnes dei
omen avertant et dicere etiam reformidat animus, sed
quae acciderunt accidere possunt — victor Hannibal
ire ad urbem perget, tum demum te consulem ex
Africa, sicut Q. Fulvium a Capua, arcessemus? quid?
14 quod in Africa quoque Mars communis belli erit?
domus tibi tua, pater patruusque intra triginta dies
15 cum exercitibus caesi documento sint, ubi per aliquot
annos maxumis rebus terra marique gerendis amplis-
simum nomen apud exteras gentes populi Romani
16 vestraeque familiae fecerant. dies me deficiat, si reges
imperatoresque temere in hostium terram transgressos
cum maximis cladibus suis exercituumque suorum
17 enumerare velim. Athenienses, prudentissima civitas,
bello domi relicto, auctore aeque inpigro ac nobili
iuvene magna classe in Siciliam tramissa, una pugna
navali florentem rem publicam suam in perpetuum
1 adflixerunt. XLII. externa et nimis antiqua repeto;
Africa eadem ista et M. Atilius, insigne utriusque
2 fortunae exemplum, nobis documento sint. ne tibi,
P. Corneli, cum ex alto Africam conspexeris, ludus
et iocus fuisse Hispaniae tuae videbuntur! quid enim
3 simile? pacato mari praeter oram Italiae Galliaeque
vectus Emporias in urbem sociorum classem adpulisti;
expositos milites per tutissima omnia ad socios et
4 amicos populi Romani Tarraconem duxisti; ab Tarra-

cone deinde iter per praesidia Romana; circa Hiberum
exercitus patris patruique tui post amissos imperatores
ferociores calamitate ipsa facti, et dux tumultuarius
quidem ille L. Marcius et militari suffragio ad tempus
lectus, ceterum, si nobilitas ac iusti honores adornarent,
claris imperatoribus qualibet arte belli par; oppugnata 5
per summum otium Carthago nullo trium Punicorum
exercituum socios defendente; cetera, neque ea elevo, 6
nullo tamen modo Africo bello comparanda, ubi non
portus ullus classi nostrae apertus, non ager pacatus,
non civitas socia, non rex amicus, non consistendi
usquam locus, non procedendi; quacumque circum- 7
spexeris, hostilia omnia atque infesta. an Syphaci
Numidisque credis? satis sit semel creditum: non
semper temeritas est felix, et fraus fidem in parvis
sibi praestruit, ut, cum operae pretium sit, cum mer-
cede magna fallat. non hostes patrem patruumque tuum 8
armis prius quam Celtiberi socii fraude circumvenerunt;
nec tibi ipsi a Magone et Hasdrubale, hostium duci-
bus, quantum ab Indibili et Mandonio, in fidem ac-
ceptis, periculi fuit. Numidis tu credere potes, defec- 9
tionem militum tuorum expertus? et Syphax et
Masinissa se quam Carthaginienses malunt potentes
in Africa esse, Carthaginienses quam quemquam
alium. nunc illos aemulatio inter se et omnes causae 10
certaminum acuunt, quia procul externus metus est;
ostende Romana arma et exercitum alienigenam, iam
velut ad commune restinguendum incendium concurrent.
aliter eidem illi Carthaginienses Hispaniam defen- 11
derunt, aliter moenia patriae, templa deum, aras et
focos defendent, cum euntes in proelium pavida pro-
sequetur coniunx et parvi liberi occursabunt. quid 12
porro, si satis confisi Carthaginienses consensu Africae,
fide sociorum regum, moenibus suis, cum tuo exerci-
tusque tui praesidio nudatam Italiam viderint, ultro
ipsi novum exercitum in Italiam aut ex Africa mise-
rint, aut Magonem, quem a Baliaribus classe trans- 13

missa iam praeter oram Ligurum Alpinorum vectari
14 constat, Hannibali se coniungere iusserint? nempe in
eodem terrore erimus, in quo nuper fuimus, cum Has-
drubal in Italiam transcendit, quem tu, qui non solum
Carthaginem sed omnem Africam exercitu tuo es
15 clausurus, e manibus tuis in Italiam emisisti. victum
a te dices: eo quidem minus vellem, et id tua, non
rei publicae solum causa, iter datum victo in Italiam
esse. patere nos omnia, quae prospera tibi ac populi
Romani imperio evenere, tuo consilio adsignare, ad-
16 versa casibus incertis belli et fortunae delegare: quo
melior fortiorque es, eo magis talem praesidem sibi
patria atque universa Italia retinet. non potes ne ipse
quidem dissimulare, ubi Hannibal sit, ibi caput atque
arcem huius belli esse, quippe qui prae te feras eam
tibi causam traiciendi in Africam esse, ut Hannibalem
17 eo trahas: sive hic igitur sive illic, cum Hannibale
est tibi futura res. utrum tandem ergo firmior eris
in Africa solus an hic tuo conlegaeque tui exercitu
coniuncto? ne Claudius quidem et Livius consules
tam recenti exemplo, quantum id intersit, documento
18 sunt? quid? Hannibalem utrum tandem extremus an-
gulus agri Bruttii, frustra iam diu poscentem ab domo
auxilia, an propinqua Carthago et tota socia Africa
19 potentiorem armis virisque faciet? quod istud consilium
est, ibi malle decernere, ubi tuae dimidio minores
copiae sint, hostium multo maiores, quam ubi duobus
exercitibus adversus unum tot proeliis et tam diuturna
20 ac gravi militia fessum pugnandum sit? quam compar
consilium tuum parentis tui consilio sit, reputa. ille
consul profectus in Hispaniam, ut Hannibali ab Alpibus
descendenti occurreret, in Italiam ex provincia rediit:
tu, cum Hannibal in Italia sit, relinquere Italiam
21 paras, non quia rei publicae id utile, sed quia tibi
amplum et gloriosum censes esse, sicut cum provincia
et exercitu relicto sine lege, sine senatus consulto
duabus navibus populi Romani imperator fortunam

publicam et maiestatem imperii, quae tum in tuo capite
periclitabantur, commisisti. ego P. Cornelium rei 22
publicae nobisque, non sibi ipsi privatim creatum
consulem existimo, exercitusque ad custodiam urbis
atque Italiae scriptos esse, non quos regio more per
superbiam consules, quo terrarum velint, traiciant."

XLIII. Cum oratione ad tempus parata Fabius 1
tum auctoritate et inveterata prudentiae fama magnam
partem senatus et seniores maxime *cum* movisset,
pluresque consilium senis quam animum adulescentis
ferocem laudarent, Scipio ita locutus fertur: „et ipse 2
Q. Fabius principio orationis, patres conscripti, com-
memoravit in sententia sua posse obtrectationem
suspectam esse; cuius ego rei non tam ipse ausim 3
tantum virum insimulare, quam ea suspicio, vitio ora-
tionis an rei, haud sane purgata est. sic enim honores 4
suos et famam rerum gestarum extulit verbis ad ex-
stinguendum invidiae crimen, tamquam mihi ab in-
fimo quoque periculum sit, ne mecum aemuletur, et
non ab eo, qui, quia super ceteros excellat, quoque
niti non dissimulo, me sibi aequari nolit. sic senem 5
se perfunctumque et me infra aetatem fili etiam sui
posuit, tamquam non longius, quam quantum vitae
humanae spatium est, cupiditas gloriae extendatur
maximaque pars eius in memoriam ac posteritatem
promineat. maximo cuique id accidere animo certum 6
habeo, ut se non cum praesentibus modo sed cum
omnis aevi claris viris comparent. equidem haud dis- 7
simulo me tuas, Q. Fabi, laudes non adsequi solum
velle, sed — bona venia tua dixerim —, si possim,
etiam exsuperare. illud nec tibi in me nec mihi in 8
minoribus natu animi sit, ut nolimus quemquam
nostri similem evadere civem; id enim non eorum
modo, quibus inviderimus, sed rei publicae et paene
omnis generis humani detrimentum sit. commemoravit, 9
quantum essem periculi aditurus, si in Africam trai-
cerem, ut meam quoque, non solum rei publicae et

10 exercitus vicem videretur sollicitus. unde haec repente
de me cura exorta? cum pater patruusque meus inter-
fecti, cum duo exercitus eorum prope occidione occisi
essent, cum amissae Hispaniae, cum quattuor exerci-
tus Poenorum quattuorque duces omnia metu armis-
11 que tenerent, cum quaesitus ad id bellum imperator
nemo se ostenderet praeter me, nemo profiteri nomen
ausus esset, cum mihi quattuor et viginti annos nato
12 detulisset imperium populus Romanus, quid ita tum
nemo aetatem meam, vim hostium, difficultatem belli,
patris patruique recentem cladem commemorabat?
utrum maior aliqua nunc in Africa calamitas accepta
13 est, quam tunc in Hispania erat? an maiores nunc
sunt exercitus in Africa et duces plures melioresque,
quam tunc in Hispania fuerunt? an aetas mea tunc
14 maturior bello gerendo fuit, quam nunc est? an cum
Carthaginiensi hoste in Hispania quam in Africa
bellum geri aptius est? facile est post fusos fugatos-
que quattuor exercitus Punicos, post tot urbes vi cap-
tas aut metu subactas in dicionem, post perdomita
15 omnia usque ad Oceanum, tot regulos, tot saevas
gentes, post receptam totam Hispaniam ita, ut vesti-
gium belli nullum reliquum sit, elevare meas res gestas,
16 tam hercule, quam, si victor ex Africa redierim, ea
ipsa elevare, quae nunc retinendi mei causa, ut terri-
17 bilia eadem videantur, verbis extolluntur. negat aditum
esse in Africam, negat ullos patere portus; M. Atilium
captum in Africa commemorat, tamquam M. Atilius
primo accessu ad Africam offenderit, neque recordatur
illi ipsi tam infelici imperatori patuisse tamen portus
Africae, et res egregie primo anno gessisse et, quan-
tum ad Carthaginienses duces adtinet, invictum ad
18 ultimum permansisse. nihil igitur me isto exemplo
terrueris. si hoc bello, non priore, si nuper et non
annis ante quadraginta ista clades accepta foret, qui
ego minus in Africam Regulo capto quam Scipionibus
19 occisis in Hispaniam traicerem? nec felicius Xanthip-

pum Lacedaemonium Carthagini quam me patriae
meae sinerem natum esse, cresceretque mihi ex eo
ipso fiducia, quod posset in hominis unius virtute
tantum momenti esse. at etiam Athenienses audiendi 20
sunt, temere in Siciliam omisso domi bello transgressi:
cur ergo, quoniam Graecas fabulas enarrare vacat, 21
non Agathoclem potius Syracusanum regem, cum diu
Sicilia Punico bello ureretur, transgressum in hanc
eandem Africam avertisse eo bellum, unde venerat,
refers? XLIV. sed quid ultro metum inferre hosti et 1
ab se remoto periculo alium in discrimen adducere
quale sit, veteribus externisque exemplis admonere
opus est? maius praesentiusve ullum exemplum esse
quam Hannibal potest? multum interest, alienos po- 2
pulari fines an tuos uri et excindi videas; plus animi
est inferenti periculum quam propulsanti; ad hoc
maior ignotarum rerum est terror; bona malaque 3
hostium ex propinquo ingressus fines aspicias. non 4
speraverat Hannibal fore, ut tot in Italia populi ad
se deficerent, *quot* defecerunt post Cannensem cladem;
quanto minus quicquam in Africa Carthaginiensibus
firmum aut stabile sit, infidis sociis, gravibus ac super-
bis dominis! ad hoc nos, etiam deserti ab sociis, viri- 5
bus nostris, milite Romano stetimus; Carthaginiensi
nihil civilis roboris est, mercede paratos milites
habent, Afros Numidasque, levissima fidei mutandae
ingenia. hic modo nihil morae sit: una et traiecisse 6
me audietis et ardere bello Africam [et molientem
hinc Hannibalem] et obsideri Carthaginem. laetiores
et frequentiores ex Africa expectate nuntios quam
ex Hispania accipiebatis. has mihi spes subicit for- 7
tuna populi Romani, di foederis ab hoste violati
testes, Syphax et Masinissa reges, quorum ego fidei
ita innitar, ut bene tutus a perfidia sim. multa, quae 8
nunc ex intervallo non apparent, bellum aperiet. et
id est viri et ducis, non deesse fortunae praebenti se
et oblata casu flectere ad consilium. habebo, Q. Fabi, 9

parem, quem das, Hannibalem; sed illum ego potius
traham, quam ille me retineat; in sua terra cogam
pugnare eum, et Carthago potius praemium victoriae
10 erit quam semiruta Bruttiorum castella. ne quid in-
terim, dum traicio, dum expono exercitum in Africa,
dum castra ad Carthaginem promoveo, res publica
hic detrimenti capiat, quod tu, Q. Fabi, cum victor
11 tota volitaret Italia Hannibal, potuisti praestare, hoc
vide ne contumeliosum sit concusso iam et paene
fracto Hannibale negare posse P. Licinium consulem,
virum fortissimum, praestare, qui, ne a sacris absit
pontifex maximus, ideo in sortem tam longinquae
12 provinciae non venit. si hercules nihilo maturius hoc,
quo ego censeo, modo perficeretur bellum, tamen ad
dignitatem populi Romani famamque apud reges gen-
tesque externas pertinebat, non ad defendendam modo
Italiam, sed ad inferenda etiam Africae arma videri
13 nobis animum esse, nec hoc credi vulgarique, quod
Hannibal ausus sit, neminem ducem Romanum audere,
et priore Punico bello tum, cum de Sicilia certaretur,
totiens Africam ab nostris exercitibusque et classibus
oppugnatam, nunc, cum de Italia certetur, Africam
14 pacatam esse. requiescat aliquando vexata tam diu
15 Italia, uratur evasteturque in vicem Africa; castra
Romana potius Carthaginis portis immineant, quam
nos iterum vallum hostium ex moenibus nostris vi-
deamus; Africa sit reliqui belli sedes, illuc terror
fugaque, populatio agrorum, defectio sociorum, ceterae
belli clades, quae in nos per quattuordecim annos
16 ingruerunt, vertantur. quae ad rem publicam pertinent
et bellum, quod instat, et provincias, de quibus agitur,
17 dixisse satis est; illa longa oratio nec ad vos perti-
nens sit, si, quem ad modum Q. Fabius meas res
gestas in Hispania elevavit, sic ego contra gloriam
18 eius eludere et meam verbis extollere velim. neutrum
faciam, patres conscripti, et, si nulla alia re, modestia
certe et temperando linguae adulescens senem vicero.

ita et vixi et gessi res, ut tacitus ea opinione, quam
vestra sponte conceptam animis haberetis, facile con-
tentus essem“.

XLV. Minus aequis animis auditus est Scipio, 1
quia vulgatum erat, si apud senatum non obtinuisset,
ut provincia Africa sibi decerneretur, ad populum ex-
templo laturum. itaque Q. Fulvius, qui consul quater 2
et censor fuerat, postulavit a consule, ut palam in
senatu diceret, permitteretne patribus, ut de provinciis
decernerent, staturusque eo esset, quod censuissent, an
ad populum laturus. cum Scipio respondisset se quod 3
e re publica esset facturum, tum Fulvius: „non ego 4
ignarus, quid responsurus facturusve esses, quaesivi,
quippe cum prae te feras temptare te magis quam
consulere senatum, et, ni provinciam tibi, quam vo-
lueris, extemplo decernamus, paratam rogationem
habeas. itaque a vobis, tribuni plebis, postulo“ inquit, 5
„ut sententiam mihi ideo non dicenti, quod, etsi in
meam sententiam discedatur, non sit ratum habiturus
consul, auxilio sitis“. inde altercatio orta, cum consul 6
negaret aequum esse tribunos intercedere, quo minus
suo quisque loco senator rogatus sententiam diceret.
tribuni ita decreverunt: „si consul senatui de provin- 7
ciis permittit, stari eo, quod senatus censuerit, placet,
nec de ea re ferri ad populum patiemur; si non per-
mittit, qui de ea re sententiam recusabit dicere, auxilio
erimus“. consul diem ad conloquendum cum conlega 8
petiit. postero die permissum senatui est. provinciae
ita decretae: alteri consuli Sicilia et triginta rostratae
naves, quas C. Servilius superiore anno habuisset,
permissumque, ut in Africam, si id e re publica esse
censeret, traiceret; alteri Bruttii et bellum cum Hanni- 9
bale cum eo exercitu, quem *mallet ex duobus, qui ibi
essent.* L. Veturius et Q. Caecilius sortirentur inter se
compararentve, uter in Bruttiis duabus legionibus,
quas consul reliquisset, rem gereret, imperiumque in
annum prorogaretur cui ea provincia evenisset. et 10

ceteris praeter consules praetoresque, qui exercitibus
provinciisque praefuturi erant, prorogata imperia.
11 Q. Caecilio sorti evenit, ut cum consule in Bruttiis
adversus Hannibalem bellum gereret.
12 Ludi deinde Scipionis magna frequentia et favore
spectantium celebrati. legati Delphos ad donum ex
praeda Hasdrubalis portandum missi M. Pomponius
Matho et Q. Catius. tulerunt coronam auream ducen-
tum pondo et simulacra spoliorum ex mille pondo
argenti facta.
13 Scipio cum, ut dilectum haberet, neque impetras-
set neque magnopere tetendisset, ut voluntarios ducere
14 sibi milites liceret, tenuit et, quia inpensae negaverat
rei publicae futuram classem, ut quae ab sociis daren-
tur ad novas fabricandas naves acciperet. Etruriae
primum populi pro suis quisque facultatibus consulem
15 adiuturos polliciti: Caerites frumentum sociis navali-
bus commeatumque omnis generis, Populonienses fer-
rum, Tarquinienses lintea in vela, Volaterrani in-
16 teramenta navium et frumentum, Arretini tria milia
scutorum, galeas totidem, pila gaesa hastas longas,
milium quinquaginta summam pari cuiusque generis
numero expleturos, secures rutra falces alveolos molas,
17 quantum in quadraginta longas naves opus esset,
tritici centum et viginti milia modium, et in viaticum
18 decurionibus remigibusque conlaturos; Perusini Clu-
sini Russellani abietem in fabricandas naves et
frumenti magnum numerum; abiete ex publicis silvis
19 est usus. Umbriae populi et praeter hos Nursini et
Reatini et Amiternini Sabinusque omnis ager mili-
tes polliciti; Marsi Paeligni Marrucinique multi vo-
20 luntarii nomina in classem dederunt. Camertes cum
aequo foedere cum Romanis essent, cohortem arma-
21 tam sescentorum hominum miserunt. triginta navium
carinae, viginti quinqueremes, decem quadriremes, cum
essent positae, ipse ita institit operi, ut die quadra-
gesimo quinto, quam ex silvis detracta materia erat,

naves instructae armataeque in aquam deductae sint.
XLVI. profectus in Siciliam est triginta navibus longis 1
voluntariorum septem ferme milibus in naves imposi-
tis. et P. Licinius in Bruttios ad duos exercitus con- 2
sulares venit. ex iis eum sibi sumpsit, quem L. Vetu-
rius consul habuerat; Metello, ut, quibus praefuisset 3
legionibus, iis praeesset, facilius cum adsuetis imperio
rem gesturum ratus, permisit. et praetores diversi in 4
provincias profecti. et quia pecunia ad bellum deerat,
agri Campani regionem a fossa Graeca ad mare ver-
sam vendere quaestores iussi, indicio quoque permisso, 5
qui ager civis Campani fuisset, uti is publicus populi
Romani esset; indici praemium constitutum quantae
pecuniae ager indicatus esset pars decuma. et Cn. Ser- 6
vilio praetori urbano negotium datum, ut Campani
cives, ubi cuique ex senatus consulto liceret habitare,
ibi habitarent, animadverteretque in eos, qui alibi
habitarent.

Eadem aestate Mago Hamilcaris filius ex minore 7
Baliarium insula, ubi hibernarat, iuventute lecta in
classem imposita, in Italiam triginta ferme rostratis
navibus et multis onerariis duodecim milia peditum,
duo ferme equitum traiecit Genuamque nullis prae- 8
sidiis maritumam oram tutantibus repentino adventu
cepit. inde ad oram Ligurum Alpinorum, si quos ibi
motus facere posset, classem appulit. Ingauni — Li- 9
gurum ea gens est — bellum ea tempestate gerebant
cum Epanteriis Montanis. igitur Poenus Savone, oppido 10
Alpino, praeda deposita et decem longis navibus in
statione ad praesidium relictis, ceteris Carthaginem
missis ad tuendam maritumam oram, quia fama erat
Scipionem traiecturum, ipse societate cum Ingaunis, 11
quorum gratiam malebat, composita Montanos instituit
oppugnare. et crescebat exercitus in dies, ad famam
nominis eius Gallis undique confluentibus. ea *res* lit- 12
teris cognita Sp. Lucreti, ne frustra Hasdrubale cum
exercitu deleto biennio ante forent laetati, si par

aliud inde bellum, duce tantum mutato, oreretur, curam
13 ingentem accendit patribus. itaque et M. Livium pro-
consulem ex Etruria volonum exercitum admovere
Ariminum iusserunt, et Cn. Servilio praetori negotium
datum, ut, si e re publica censeret esse, duas ur-
banas legiones, imperio cui videretur dato, ex urbe
duci iuberet. M. Valerius Laevinus Arretium eas
legiones duxit.

14 Eisdem diebus naves onerariae Poenorum ad octo-
ginta circa Sardiniam ab Cn. Octavio, qui provinciae
praeerat, captae. eas Coelius frumento misso ad Han-
nibalem commeatuque onustas, Valerius praedam Etrus-
cam Ligurumque Montanorum captivos Carthaginem
15 portantes captas tradit. in Bruttiis nihil ferme anno
eo memorabile gestum. pestilentia incesserat pari clade
in Romanos Poenosque, nisi quod Punicum exercitum
16 super morbum etiam fames adfecit. propter Iunonis
Laciniae templum aestatem Hannibal egit, ibique aram
condidit dedicavitque cum ingenti rerum ab se gesta-
rum titulo, Punicis Graecisque litteris insculpto.

TITI LIVI
AB URBE CONDITA
LIBER XXIX.

PERIOCHA LIBRI XXIX.

Ex Sicilia C. Laelius in Africam a Scipione missus ingentem praedam reportavit et mandata Masinissae Scipioni exposuit querentis, quod nondum exercitum in Africam traiecisset. bellum in Hispania finitum victore Romano, quod Indebilis excitaverat; ipse in acie occisus, Mandonius exposcentibus Romanis a suis deditus. Magoni, qui Albingauni in Liguribus erat, ex Africa et militum ampla manus missa et pecuniae, quibus auxilia conduceret, praeceptumque, ut se Hannibali coniungeret. Scipio a Syracusis in Bruttios traiecit et Locros pulso Punico praesidio fugatoque Hannibale recepit. pax cum Philippo facta est. mater Idaea deportata est Romam a Pessinunte oppido Phrygiae, carmine in libris Sibyllinis invento, pelli Italia alienigenam hostem posse, si mater Idaea deportata Romam esset. tradita est autem Romanis per Attalum regem Asiae. lapis erat, quem matrem deum incolae dicebant. excepit P. Scipio Nasica Cn. filius, eius, qui in Hispania perierat, vir optimus a senatu iudicatus, adulescens nondum quaestorius, quoniam ita responsum iubebat, ut id numen ab optimo viro reciperetur consecraretur que. Locrenses legatos Romam miserunt, qui de inpudentia Plemini legati quererentur, qui pecuniam Proserpinae sustulerat et liberos eorum ac coniuges stupraverat. in catenis Romam perductus in carcere est mortuus. cum falsus rumor de P. Scipione proconsule, qui in Sicilia erat, in urbem perlatus esset, tamquam ibi luxuriaretur, missis ob hoc legatis a senatu, qui explorarent, an ea vera essent, purgatus infamia Scipio in Africam permissu senatus traiecit. Syphax accepta in matrimonium filia Hasdrubalis Gisgonis amicitiae, quam cum Scipione iunxerat, renuntiavit. Masinissa rex Massyliorum, dum pro Carthaginiensibus in His-

pania militat, amisso patre Gala de regno exciderat. quo per bellum saepe repetito aliquot proeliis a Syphace rege Numidarum victus in totum privatus est, et cum ducentis equitibus exul Scipioni se iunxit et cum eo primo statim bello Hannonem Hamilcaris filium cum ampla manu interemit. Scipio adventu Hasdrubalis et Syphacis, qui prope cum centum milibus armatorum venerant, ab obsidione Uticae depulsus hiberna communivit. Sempronius consul in agro Crotoniensi prospere adversus Hannibalem pugnavit. inter censores M. Livium et Claudium Neronem notabilis discordia fuit: nam et Claudius Livio collegae equum ademit, quod a populo damnatus actusque in exilium fuerat, et Livius Claudio, quod falsum in se testimonium dixisset et quod non bona fide secum in gratiam redisset. idem omnes tribus extra unam aerarias reliquit, quod et innocentem se damnassent et posthac consulem censoremque fecissent. lustrum a censoribus conditum est. censa sunt civium capita CCXIIII.

---

1 I. Scipio postquam in Siciliam venit, voluntarios
2 milites ordinavit centuriavitque. ex iis trecentos iu-
venes, florentes aetate et virium robore, inermes circa
se habebat, ignorantes, quem ad usum neque centu-
3 riati neque armati servarentur. tum ex totius Siciliae
iuniorum numero principes genere et fortuna trecen-
tos equites, qui secum in Africam traicerent, legit,
diemque iis, qua equis armisque instructi atque ornati
4 adessent, edixit. gravis ea militia procul domo terra
marique labores multos magna pericula allatura vide-
batur; neque ipsos modo sed parentes cognatosque
5 eorum ea cura angebat. ubi dies, quae edicta erat,
advenit, arma equosque ostenderunt. tum Scipio re-
nuntiari sibi dixit quosdam equites Siculorum tam-
6 quam gravem et duram horrere eam militiam; si qui
ita animati essent, malle eos sibi iam tum fateri,
quam postmodo querentes segnes atque inutiles mili-
tes rei publicae esse; expromerent, quid sentirent,
7 cum bona venia se auditurum. ubi ex iis unus ausus
est dicere se prorsus, si sibi, utrum vellet, liberum
8 esset, nolle militare, tum Scipio ei: „quoniam igitur,
adulescens, quid sentires, non dissimulasti, vicarium

tibi expediam, cui tu arma equumque et cetera instru-
menta militiae tradas et tecum hinc extemplo domum
ducas, exerceas, docendum cures equo armisque".
laeto condicionem accipienti unum ex trecentis, quos 9
inermes habebat, tradit. ubi hoc modo exauctoratum
equitem cum gratia imperatoris ceteri viderunt, se
quisque excusare et vicarium accipere. ita trecentis 10
Siculis Romani equites substituti sine publica inpensa.
docendorum atque exercendorum curam Siculi ha-
buerunt, quia edictum imperatoris erat, ipsum milita-
turum, qui ita non fecisset. egregiam hanc alam equi- 11
tum evasisse ferunt multisque proeliis rem publicam
adiuvisse. Legiones inde cum inspiceret, plurimorum 12
stipendiorum ex iis milites delegit, maxime qui sub
duce Marcello militaverant, quos cum optima dis- 13
ciplina institutos credebat, tum etiam ab longa Syra-
cusarum obsidione peritissimos esse urbium oppu-
gnandarum: nihil enim parvum, sed Carthaginis iam
excidia agitabat animo. inde exercitum per oppida 14
dispertit; frumentum Siculorum civitatibus imperat,
ex Italia advecto parcit; veteres naves reficit et cum
iis C. Laelium in Africam praedatum mittit; novas
Panhormi subducit, quia ex viridi materia raptim fac-
tae erant, ut in sicco hibernarent.

Praeparatis omnibus ad bellum, Syracusas non- 15
dum ex magnis belli motibus satis tranquillas venit.
Graeci res a quibusdam Italici generis, eadem vi, qua 16
per bellum ceperant, retinentibus, concessas sibi ab
senatu repetebant. omnium primum ratus tueri publi- 17
cam fidem, partim edicto partim iudiciis etiam in
pertinaces ad obtinendam iniuriam redditis suas res
Syracusanis restituit. non ipsis tantum ea res, sed 18
omnibus Siciliae populis grata fuit, eoque enixius ad
bellum adiuverunt.

Eadem aestate in Hispania coortum ingens bellum 19
conciente Ilergete Indibili, nulla alia de causa quam
per admirationem Scipionis contemptu imperatorum

20 aliorum orto. eum superesse unum ducem Romanis
ceteris ab Hannibale interfectis rebatur: eo nec in
Hispaniam caesis Scipionibus alium, quem mitterent,
habuisse, et postquam in Italia gravius bellum ur-
21 gueret, adversus Hannibalem eum arcessitum. praeter-
quam quod nomina tantum ducum in Hispania Romani
haberent, exercitum quoque inde veterem deductum;
trepida omnia ut inconditam turbam tironum esse.
22 numquam talem occasionem liberandae Hispaniae fore.
23 servitum ad eam diem aut Carthaginiensibus aut Ro-
manis, nec in vicem his aut illis, sed interdum utris-
24 que simul. pulsos ab Romanis Carthaginienses; ab
Hispanis, si consentirent, pelli Romanos posse, ut ab
omni externo imperio soluta in perpetuum Hispania
25 in patrios rediret mores ritusque. haec taliaque di-
cendo non populares modo, sed Ausetanos quoque,
vicinam gentem, concitat et alios finitimos sibi atque
26 illis populos. itaque intra paucos dies triginta milia
peditum, quattuor ferme equitum in Sedetanum agrum,
quo edictum erat, convenerunt.

1 II. Romani quoque imperatores L. Lentulus et
L. Manlius Acidinus, ne glisceret prima neglegendo
2 bellum, iunctis et ipsi exercitibus per agrum Ause-
tanum hostico tamquam pacato clementer ductis mili-
tibus ad sedem hostium pervenere et trium milium spa-
3 tio procul a castris eorum posuerunt castra. primo per
legatos nequiquam temptatum, ut discederetur ab
armis; dein, cum in pabulatores Romanos impetus
repente ab equitibus Hispanis factus esset, summisso
ab statione Romana equitatu equestre proelium fuit
4 haud sane memorando in partem ullam eventu. sole
oriente postero die armati instructique omnes mille
ferme passus procul a castris Romanis aciem osten-
5 dere. medii Ausetani erant; cornua dextrum Ilergetes,
laevum ignobiles tenebant Hispani populi; inter cor-
nua et mediam aciem intervalla patentia satis late
fecerant, qua equitatum, ubi tempus esset, emitterent.

et Romani more suo exercitum cum instruxissent, id 6
modo hostium imitati sunt, ut inter legiones et ipsi
patentes equiti relinquerent vias. ceterum Lentulus 7
ei parti usum equitis fore ratus, quae prior in de-
hiscentem intervallis hostium aciem equites emisisset,
Ser. Cornelio tribuno militum imperat, equites per 8
patentes in hostium acie vias permittere equos iubeat.
ipse coepta parum prospere pedestri pugna, tantum 9
moratus, dum cedenti duodecimae legioni, quae in
laevo cornu adversus Ilergetes locata erat, tertiam
decumam legionem ex subsidiis in primam aciem fir-
mamentum ducit, postquam aequata ibi pugna est,
ad L. Manlium inter prima signa hortantem ac sub- 10
sidia quibus res postulabat locis inducentem venit;
indicat tuta ab laevo cornu esse; iam missum ab se 11
Ser. Cornelium procella equestri hostes circumfusurum.
vix haec dicta dederat, cum Romani equites in medios 12
invecti hostes simul pedestres acies turbarunt, simul
equitibus Hispanorum viam immittendi equos clause-
runt. itaque omissa pugna equestri ad pedes Hispani 13
descenderunt. Romani imperatores ut turbatos hostium
ordines et trepidationem pavoremque et fluctuantia
viderunt signa, hortantur, orant milites, ut perculsos
invadant neu restitui aciem patiantur. non sustinuissent 14
tam infestum impetum barbari, ni regulus ipse Indi-
bilis cum equitibus ad pedes degressis ante prima si-
gna peditum se obiecisset. ibi aliquamdiu atrox pugna 15
stetit; tandem, postquam ii, qui circa regem semine-
cem restantem, deinde pilo terrae adfixum pugnabant,
obruti telis occubuerunt, tum fuga passim coepta.
plures caesi, quia equos conscendendi equitibus spatium 16
non fuerat, et quia perculsis acriter instituerunt Ro-
mani; nec ante abscessum est, quam castris quoque
exuerunt hostem. decem tria milia Hispanorum caesa 17
eo die, mille octingenti ferme capti; Romanorum so-
ciorumque paulo amplius ducenti, maxime in laevo
cornu, ceciderunt. pulsi castris Hispani aut qui ex 18

proelio effugerant sparsi primo per agros, deinde in
suas quisque civitates redierunt.

1 III. Tum a Mandonio evocati in concilium conquestique ibi clades suas increpitis auctoribus belli
legatos mittendos ad arma tradenda deditionemque
2 faciendam censuere. quibus culpam in auctorem belli
Indibilem ceterosque principes, quorum plerique in
acie cecidissent, conferentibus tradentibusque arma et
dedentibus sese responsum est in deditionem ita ac-
3 cipi eos, si Mandonium ceterosque belli concitores
tradidissent vivos; si minus, exercitum se in agrum
Ilergetum Ausetanorumque et deinceps aliorum popu-
4 lorum inducturos. haec dicta legatis renuntiataque in
concilium. ibi Mandonius ceterique principes conpre-
5 hensi et traditi ad supplicium. Hispaniae populis red-
dita pax; stipendium eius anni duplex et frumentum
sex mensum imperatum sagaque et togae exercitui;
et obsides ab triginta ferme populis accepti.

6 Ita Hispaniae rebellantis tumultu haud magno
motu intra paucos dies concito et compresso in Afri-
7 cam omnis terror versus. C. Laelius nocte ad Hippo-
nem Regium cum accessisset, luce prima ad populan-
dum agrum sub signis milites sociosque navales duxit.
8 omnibus pacis modo incuriose agentibus magna clades
inlata; nuntiique trepidi Carthaginem terrore ingenti
conplevere, classem Romanam Scipionemque impera-
torem — et fama fuerat iam in Siciliam transgressum
9 — advenisse. nec quot naves vidissent, nec quanta
manus agros popularetur, satis gnari omnia in maius
metu augente accipiebant. itaque primo terror pavor-
10 que, dein maestitia animos incessit: tantum fortunam
mutasse, ut, qui modo ipsi exercitum ante moenia
Romana habuissent victores stratisque tot hostium
exercitibus omnes Italiae populos aut vi aut voluntate
11 in deditionem accepissent, ii verso Marte Africae po-
pulationes et obsidionem Carthaginis visuri forent, nequa-
quam pari ad patienda ea robore ac Romani fuissent.

illis Romanam plebem, illis Latium iuventutem prae- 12
buisse maiorem semper frequentioremque pro tot caesis
exercitibus subolescentem; suam plebem inbellem in 13
urbe, inbellem in agris esse; mercede parari auxilia ex
Afris, gente ad omnem auram spei mobili atque infida. 14
iam reges, Syphacem post conloquium cum Scipione
alienatum, Masinissam aperta defectione infestissimum
hostem. nihil usquam spei, nihil auxilii esse. nec Ma- 15
gonem ex Gallia movere tumultus quicquam nec con-
iungere sese Hannibali, et Hannibalem ipsum iam et
fama senescere et viribus. IV. in haec deflenda pro- 1
lapsos ab recenti nuntio animos rursus terror instans
revocavit ad consultandum, quonam modo obviam
praesentibus periculis iretur. dilectus raptim in urbe 2
agrisque haberi placet, mittere ad conducenda Afrorum
auxilia, munire urbem, frumentum convehere, tela
arma parare, instruere naves ac mittere ad Hipponem
adversus Romanam classem. iam haec agentibus nun- 3
tius tandem venit Laelium, non Scipionem, copiasque,
quantae ad incursiones agrorum satis sint, transvectas;
summae belli molem adhuc in Sicilia esse. ita respi- 4
ratum, mittique legationes ad Syphacem aliosque re-
gulos firmandae societatis causa coeptae. ad Philippum
quoque missi, qui ducenta argenti talenta polliceren-
tur, ut in Siciliam aut in Italiam traiceret. missi et 5
ad suos imperatores in Italiam, ut omni terrore Sci-
pionem retinerent; ad Magonem non legati modo, sed 6
viginti quinque longae naves, sex milia peditum,
octingenti equites, septem elephanti, ad hoc magna
pecunia ad conducenda auxilia, quibus fretus propius
urbem Romanam exercitum admoveret coniungeretque
se Hannibali. haec Carthagine parabant agitabantque. 7
ad Laelium praedas ingentes ex agro inermi ac nudo
praesidiis agentem Masinissa, fama Romanae classis
excitus, cum equitibus paucis venit. is segniter rem 8
agi ab Scipione questus, quod non iam exercitum in
Africam traiecisset, perculsis Carthaginiensibus, Sy-

phace impedito finitumis bellis, quem certum habere,
si spatium ad sua, ut velit, componenda detur, nihil
9 sincera fide cum Romanis acturum. hortaretur, stimu-
laret Scipionem, ne cessaret; se, quamquam regno
pulsus esset, cum haud contemnendis copiis adfuturum
peditum equitumque. nec ipsi Laelio morandum in
Africa esse; classem credere profectam a Carthagine,
cum qua absente Scipione non satis tutum esse con-
1 trahi certamen. V. ab hoc sermone dimisso Masi-
nissa Laelius postero die naves praeda onustas ab
Hippone solvit revectusque in Siciliam mandata Masi-
nissae Scipioni exposuit.
2 Eisdem ferme diebus naves, quae ab Carthagine
ad Magonem missae erant, inter Albingaunos Ligures
3 Genuamque accesserunt. in iis locis tum forte Mago
tenebat classem; qui legatorum auditis verbis iuben-
tium exercitus quam maximos comparare, extemplo
Gallorum et Ligurum — namque utriusque gentis
4 ingens ibi multitudo erat — concilium habuit, et
missum se ad eos vindicandos in libertatem ait, et,
ut ipsi cernant, mitti sibi ab domo praesidia; sed
quantis viribus, quanto exercitu id bellum geratur, in
5 eorum potestate esse. duos exercitus Romanos, unum
in Gallia, alterum in Etruria esse; satis scire Sp. Lu-
cretium se cum M. Livio iuncturum; multa milia ar-
manda esse, ut duobus ducibus, duobus exercitibus
6 Romanis resistatur. Galli summam ad id suam volun-
tatem esse dicere; sed cum una castra Romana intra
fines, altera in finitima terra Etruria prope in con-
spectu habeant, si palam fiat auxiliis adiutum ab se esse
Poenum, extemplo infestos utrimque exercitus in agrum
suum incursuros: ea ab Gallis desideraret, quibus oc-
7 culte adiuvari posset. Liguribus, quod procul agro
urbibusque eorum castra Romana sint, libera consilia
esse; illos armare iuventutem et capessere pro parte
bellum aequum esse. Ligures haud abnuere, tempus
modo duorum mensum petere ad dilectus habendos.

interim Mago milites Gallos dimissis clam per agros 8
eorum mercede conducere; commeatus quoque omnis
generis occulte ad eum a Gallicis populis mittebantur.
M. Livius exercitum volonum ex Etruria in Galliam 9
traducit iunctusque Lucretio, si se Mago ex Liguribus
propius urbem moveat, obviam ire parat, si Poenus
sub angulo Alpium quietus se contineat, et ipse in
eadem regione circa Ariminum Italiae praesidio futurus.

VI. Post reditum ex Africa C. Laeli et Scipione 1
stimulato Masinissae adhortationibus et militibus,
praedam ex hostium terra cernentibus tota classe
efferri, accensis ad traiciendum quam primum, inter-
venit maiori minor cogitatio Locros urbem recipiendi,
quae sub defectionem Italiae desciverat et ipsa ad
Poenos. spes autem adfectandae eius rei ex minima 2
re adfulsit. latrociniis magis quam iusto bello in
Bruttiis gerebantur res, principio ab Numidis facto
et Bruttiis non societate magis Punica quam suopte
ingenio congruentibus in eum morem; postremo Ro- 3
mani quoque milites contagione quadam rapto gau-
dentes, quantum per duces licebat, excursiones in
hostium agros facere. ab iis egressi quidam urbe 4
Locrenses circumventi Regiumque abstracti fuerant.
in eo captivorum numero fabri quidam fuere, adsueti
forte apud Poenos mercede opus in arce Locrorum
facere. hi cogniti ab Locrensium principibus, qui pulsi 5
ab adversa factione, quae Hannibali Locros tradiderat,
Regium se contulerant, cum cetera percunctantibus, 6
ut mos est, qui diu absunt, quae domi agerentur ex-
posuissent, spem fecerunt, si redempti ac remissi
forent, arcem se iis tradituros; ibi se habitare, fidem-
que sibi rerum omnium inter Carthaginienses esse.
itaque, ut qui simul desiderio patriae angerentur, simul 7
cupiditate inimicos ulciscendi arderent, redemptis ex-
templo iis remissisque, cum ordinem agendae rei 8
composuissent signaque, quae procul edita observarent,
ipsi ad Scipionem Syracusas profecti, apud quem pars

exulum erat, referentes ibi promissa captivorum cum
spem ab effectu haud abhorrentem consuli fecissent,
9 tribuni militum cum iis M. Sergius et P. Matienus
missi iussique ab Regio tria milia militum Locros
ducere; et Q. Pleminio propraetori scriptum, ut rei
10 agendae adesset. profecti ab Regio, scalas ad editam
altitudinem arcis fabricatas portantes, media ferme
nocte ex eo loco, unde convenerat, signum dedere
11 proditoribus arcis; qui parati intentique et ipsi scalas
ad id ipsum factas cum demisissent pluribusque simul
locis scandentes accepissent, priusquam clamor orere-
tur, in vigiles Poenorum, ut in nullo tali metu sopi-
12 tos, impetus est factus. quorum gemitus primo morien-
tium exauditus, dein subita consternatio ex somno et
tumultus, cum causa ignoraretur, postremo certior res
13 aliis excitantibus alios. iamque ad arma pro se quis-
que vocabat: hostes in arce esse et caedi vigiles; op-
pressique forent Romani nequaquam numero pares,
ni clamor ab iis, qui extra arcem erant, sublatus in-
certum, unde accidisset, omnia vana augente nocturno
14 tumultu, fecisset. itaque velut plena iam hostium arce
territi Poeni omisso certamine in alteram arcem —
duae sunt, haud multum inter se distantes — con-
15 fugiunt. oppidani urbem habebant victoribus praemium
in medio positam; ex arcibus duabus proeliis cotidie
16 levibus certabatur. Q. Pleminius Romano, Hamilcar
Punico praesidio praeerat; arcessentes ex propinquis
17 locis subsidia copias augebant. ipse postremo veniebat
Hannibal; nec sustinuissent Romani, nisi Locrensium
multitudo, exacerbata superbia atque avaritia Poenorum,
ad Romanos inclinasset.

1 VII. Scipioni ut nuntiatum est in maiore dis-
crimine Locris rem verti ipsumque Hannibalem adven-
2 tare, ne praesidio etiam periclitaretur, haud facili inde
receptu, et ipse a Messana L. Scipione fratre in prae-
sidio ibi relicto, cum primum aestu fretum inclinatum
3 est, naves mari secundo misit. et Hannibal a Buloto

amni — haud procul is ab urbe Locris abest — nuntio
praemisso, ut sui luce prima summa vi proelium cum
Romanis ac Locrensibus consererent, dum ipse aversis
omnibus in eum tumultum ab tergo urbem incautam
adgrederetur, ubi luce coeptam invenit pugnam, ipse 4
nec in arcem se includere, turba locum artum in-
pediturus, voluit, neque scalas, quibus scanderet muros,
attulerat. sarcinis in acervum coniectis cum haud 5
procul muris ad terrorem hostium aciem ostendisset,
cum equitibus Numidis circumequitat urbem, dum
scalae quaeque alia ad oppugnandum opus erant pa-
rantur, ad visendum, qua maxime parte adgrederetur.
progressus ad murum, scorpione icto, qui proximus 6
eum forte steterat, territus inde tam periculoso casu
receptui canere cum iussisset, castra procul ab ictu
teli communit. classis Romana a Messana Locros ali- 7
quot horis die superante accessit; expositi omnes e
navibus et ante occasum solis urbem ingressi sunt.
postero die coepta ex arce a Poenis pugna, et Han- 8
nibal iam scalis aliisque omnibus ad oppugnationem
paratis subibat muros, cum repente in eum nihil
minus quam tale quicquam timentem patefacta porta
erumpunt Romani. ad ducentos improvidos cum in- 9
vasissent occidunt; ceteros Hannibal, ut consulem
adesse sensit, in castra recipit, nuntioque misso ad
eos, qui in arce erant, ut sibimet ipsi consulerent,
nocte motis castris abiit. et qui in arce erant, igni 10
iniecto tectis, quae tenebant, ut is tumultus hostem
moraretur, agmen suorum fugae simili cursu ante
noctem adsecuti sunt. VIII. Scipio ut et arcem re- 1
lictam ab hostibus et vacua vidit castra, vocatos ad
contionem Locrenses graviter ob defectionem incusavit;
de auctoribus supplicium sumpsit bonaque eorum al- 2
terius factionis principibus ob egregiam fidem adver-
sus Romanos concessit. publice nec dare nec eripere 3
se quicquam Locrensibus dixit; Romam mitterent le-
gatos; quam senatus aequum censuisset, eam fortunam

4 habituros. illud satis scire, etsi male de populo Ro-
mano meriti essent, in meliore statu sub iratis Ro-
manis futuros, quam sub amicis Carthaginiensibus
5 fuerint. ipse Pleminio legato praesidioque, quod arcem
ceperat, ad tuendam urbem relicto, cum quibus venerat
copiis Messanam traiecit.

6 Ita superbe et crudeliter habiti Locrenses ab
Carthaginiensibus post defectionem ab Romanis fuerant,
ut modicas iniurias non aequo modo animo pati sed
7 prope libenti possent; verum enim vero tantum Ple-
minius Hamilcarem praesidii praefectum, tantum prae-
sidiarii milites Romani Poenos scelere atque avaritia
superaverunt, ut non armis, sed vitiis videretur cer-
8 tari. nihil omnium, quae inopi invisas opes potentioris
faciunt, praetermissum in oppidanos est ab duce aut
a militibus; in corpora ipsorum, in liberos, in con-
9 iuges infandae contumeliae editae. iam avaritia ne
sacrorum quidem spoliatione abstinuit, nec alia modo
templa violata, sed Proserpinae etiam intacti omni
aevo thensauri, praeterquam quod a Pyrrho, qui cum
magno piaculo sacrilegii sui manubias rettulit, spoliati
10 dicebantur. ergo sicut ante regiae naves laceratae
naufragiis nihil in terram integri praeter sacram pe-
11 cuniam deae, quam asportaverant, extulerunt, tum
quoque alio genere cladis eadem illa pecunia omnibus
contactis ea violatione templi furorem obiecit atque
inter se ducem in ducem, militem in militem rabie
hostili vertit.

1 IX. Summae rei Pleminius praeerat; militum pars
sub eo, quam ipse ab Regio adduxerat, pars sub tri-
2 bunis erat. rapto poculo argenteo ex oppidani domo
Plemini miles fugiens sequentibus, quorum erat, ob-
vius forte Sergio et Matieno tribunis militum fuit;
3 cui cum iussu tribunorum ademptum poculum esset,
iurgium inde et clamor, pugna postremo orta inter
Plemini milites tribunorumque, ut suis quisque op-
portunus advenerat, multitudine simul ac tumultu cre-

scente. victi Plemini milites cum ad Pleminium, cru- 4
orem ac vulnera ostentantes, non sine vociferatione
atque indignatione concurrissent, probra in eum ipsum
iactata in iurgiis referentes, accensus ira domo sese
proripuit vocatosque tribunos nudari ac virgas expe-
diri iubet. dum spoliandis iis — repugnabant enim 5
militumque fidem implorabant — tempus teritur, re-
pente milites feroces recenti victoria ex omnibus locis,
velut adversus hostes ad arma conclamatum esset,
concurrerunt; et cum violata iam virgis corpora tri- 6
bunorum vidissent, tum vero in multo inpotentiorem
subito rabiem accensi, sine respectu non maiestatis
modo sed etiam humanitatis, in legatum impetum
lictoribus prius indignum in modum mulcatis faciunt;
tum ipsum ab suis interceptum et seclusum hostiliter 7
lacerant et prope exsanguem naso auribusque mutilatis
relinquunt. his Messanam nuntiatis Scipio post paucos 8
dies Locros hexeri advectus cum causam Plemini et
tribunorum audisset, Pleminio noxa liberato relictoque
in eiusdem loci praesidio, tribunis sontibus iudicatis
et in vincla coniectis, ut Romam ad senatum mitte-
rentur, Messanam atque inde Syracusas rediit. Ple- 9
minius impotens irae, neglectam ab Scipione et nimis
leviter latam suam iniuriam ratus, nec quemquam 10
aestimare alium eam litem posse, nisi qui atrocitatem
eius patiendo sensisset, tribunos adtrahi ad se iussit
laceratosque omnibus, quae pati corpus ullum potest,
suppliciis interfecit nec satiatus vivorum poena inse-
pultos proiecit. simili crudelitate et in Locrensium 11
principes est usus, quos ad conquerendas iniurias ad
P. Scipionem profectos audivit; et quae antea per 12
lubidinem atque avaritiam foeda exempla in socios
ediderat, tunc ab ira multiplicia edere, infamiae atque
invidiae non sibi modo sed etiam imperatori esse.

X. Iam comitiorum adpetebat tempus, cum a P. 1
Licinio consule litterae Romam allatae, se exercitum-
que suum gravi morbo adflictari, nec sisti potuisse,

ni eadem vis mali aut gravior etiam in hostes in-
2 gruisset; itaque, quoniam ipse venire ad comitia non
posset, si ita patribus videretur, se Q. Caecilium Me-
tellum dictatorem comitiorum causa dicturum; exer-
3 citum Q. Caecili dimitti e re publica esse; nam neque
usum eius ullum in praesentia esse, cum Hannibal
iam in hiberna suos receperit, et tanta incesserit in
ea castra vis morbi, ut, nisi mature dimittantur, nemo
omnium superfuturus videatur. ea consuli a patribus
facienda, ut e re publica fideque sua duceret, permissa.
4 Civitatem eo tempore repens religio invaserat
invento carmine in libris Sibyllinis propter crebrius
5 eo anno de caelo lapidatum inspectis, quandoque hostis
alienigena terrae Italiae bellum intulisset, eum pelli
Italia vincique posse, si mater Idaea a Pessinunte
6 Romam advecta foret. id carmen ab decemviris inven-
tum eo magis patres movit, quod et legati, qui donum
Delphos portaverant, referebant et sacrificantibus ipsis
Pythio Apollini laeta exta fuisse et responsum oraculo
editum, maiorem multo victoriam, quam cuius ex
7 spoliis dona portarent, adesse populo Romano. in
eiusdem spei summam conferebant P. Scipionis velut
praesagientem animum de fine belli, quod depoposcisset
8 provinciam Africam. itaque, quo maturius fatis, omi-
nibus oraculisque portendentis sese victoriae compotes
fierent, id cogitare atque agitare, quae ratio transpor-
1 tandae Romam deae esset. XI. nullasdum in Asia
socias civitates habebat populus Romanus; tamen
memores Aesculapium quoque ex Graecia quondam
hauddum ullo foedere sociata valetudinis populi causa
2 arcessitum, tunc iam cum Attalo rege propter com-
mune adversus Philippum bellum coeptam amicitiam
esse, facturum eum, quae posset, populi Romani causa,
3 legatos ad eum decernunt, M. Valerium Laevinum,
qui bis consul fuerat ac res in Graecia gesserat, M.
Caecilium Metellum praetorium, Ser. Sulpicium Gal-
bam aedilicium, duos quaestorios, Cn. Tremellium

Flaccum et M. Valerium Faltonem. iis quinque naves 4
quinqueremes, ut ex dignitate populi Romani adirent
eas terras, ad quas concilianda maiestas nomini Ro-
mano esset, decernunt. legati Asiam petentes protinus 5
Delphos cum escendissent, oraculum adierunt consu-
lentes, ad quod negotium domo missi essent, perfi-
ciendi eius quam sibi spem populoque Romano por-
tenderet. responsum esse ferunt per Attalum regem 6
compotes eius fore, quod peterent; cum Romam deam
devexissent, tum curarent, ut eam, qui vir optimus
Romae esset, hospitio acciperet. Pergamum ad regem 7
venerunt. is legatos comiter acceptos Pessinuntem in
Phrygiam deduxit sacrumque iis lapidem, quam ma-
trem deum esse incolae dicebant, tradidit ac deportare
Romam iussit. praemissus ab legatis M. Valerius 8
Falto nuntiavit deam adportari; quaerendum virum
optimum in civitate esse, qui eam rite hospitio acciperet.

Q. Caecilius Metellus dictator ab consule in 9
Bruttiis comitiorum causa dictus, exercitusque eius
dimissus, magister equitum L. Veturius Philo. comitia 10
habita per dictatorem. consules facti M. Cornelius
Cethegus, P. Sempronius Tuditanus absens, cum pro-
vinciam Graeciam haberet. praetores inde creati Ti. 11
Claudius Nero, M. Marcius Ralla, L. Scribonius Libo,
M. Pomponius Matho. comitiis perfectis dictator sese
magistratu abdicavit.

Ludi Romani ter, plebei septiens instaurati. cu- 12
rules erant aediles Cn. et L. Cornelii Lentuli; Lucius
Hispaniam provinciam habebat; absens creatus absens
eum honorem gessit. Ti. Claudius Asellus et M. Iunius 13
Pennus plebei aediles fuerunt. aedem Virtutis eo anno
ad portam Capenam M. Marcellus dedicavit septumo
decumo anno, postquam a patre eius primo consulatu
vota in Gallia ad Clastidium fuerat. et flamen Mar- 14
tialis eo anno est mortuus M. Aemilius Regillus.

XII. Neglectae eo biennio res in Graecia erant. 1
itaque Philippus Aetolos desertos ab Romano, cui

uni fidebant, auxilio, quibus voluit condicionibus ad
2 petendam et paciscendam subegit pacem. quod nisi
omni vi perficere maturasset, bellantem eum cum
Aetolis P. Sempronius proconsul, successor imperii
missus Sulpicio cum decem milibus peditum et mille
equitibus et triginta quinque rostratis navibus, haud
parvum momentum ad opem ferendam sociis, oppres-
3 sisset. vixdum pace facta nuntius regi venit Romanos
Dyrrachium venisse, Parthinosque et propinquas gentes
alias motas esse ad spem novandi res, Dimallumque
4 oppugnari. eo se verterant Romani ab Aetolorum, quo
missi erant, auxilio, irati, quod sine auctoritate sua
5 adversus foedus cum rege pacem fecissent. ea cum
audisset Philippus, ne qui motus maior in finitimis
gentibus populisque oreretur, magnis itineribus Apol-
loniam contendit, quo Sempronius se receperat, misso
Laetorio legato cum parte copiarum et quindecim
navibus in Aetoliam ad visendas res pacemque, si
6 posset, turbandam. Philippus agros Apolloniatium
vastavit et ad urbem admotis copiis potestatem pugnae
7 Romano fecit; quem postquam quietum muros tan-
tummodo tueri vidit, nec satis fidens viribus, ut urbem
oppugnaret, et cum Romanis quoque, sicut cum Aetolis,
cupiens pacem, si posset, si minus, indutias facere,
nihil ultra inritatis novo certamine odiis in regnum
8 se recepit. per idem tempus taedio diutini belli Epi-
rotae temptata prius Romanorum voluntate legatos
9 de pace communi ad Philippum misere, satis confidere
conventuram eam adfirmantes, si ad conloquium cum
10 P. Sempronio imperatore Romano venisset. facile im-
petratum — neque enim ne ipsius quidem regis ab-
11 horrebat animus —, ut in Epirum transiret. Phoenice
urbs est Epiri; ibi prius conlocutus rex cum Aeropo
et Derda et Philippo Epirotarum praetoribus, postea
12 cum P. Sempronio congreditur. adfuit conloquio Amy-
nander Athamanum rex et magistratus alii Epirotarum
et Acarnanum. primus Philippus praetor verba fecit

et petit simul ab rege et ab imperatore Romano, ut
finem belli facerent darentque eam Epirotis veniam.
P. Sempronius condiciones pacis dixit, ut Parthini et 13
Dimallum et Bargullum et Eugenium Romanorum
essent, Atintania, si missis Romam legatis ab senatu
impetrasset, ut Macedoniae accederet. in has condi- 14
ciones cum pax conveniret, ab rege foederi adscripti
Prusia Bithyniae rex, Achaei, Boeoti, Thessali, Acar-
nanes, Epirotae, ab Romanis Ilienses, Attalus rex,
Pleuratus, Nabis Lacedaemoniorum tyrannus, Elei,
Messenii, Athenienses. haec conscripta consignataque 15
sunt, et in duos menses indutiae factae, donec Romam
mitterentur legati, ut populus in has condiciones
pacem iuberet. iusseruntque omnes tribus, quia verso 16
in Africam bello omnibus aliis in praesentia levari
bellis volebant. P. Sempronius pace facta ad consula-
tum Romam decessit.

XIII. M. Cornelio P. Sempronio consulibus — 1
quintus decimus is annus belli Punici erat — pro-
vinciae Cornelio Etruria cum vetere exercitu, Sem-
pronio Bruttii, ut novas scriberet legiones, decretae.
praetoribus M. Marcio urbana, L. Scribonio Liboni 2
peregrina et eidem Gallia, M. Pomponio Mathoni Si-
cilia, Ti. Claudio Neroni Sardinia evenit. P. Scipioni 3
cum eo exercitu, cum ea classe, quam habebat, pro-
rogatum in annum imperium est; item P. Licinio, ut
Bruttios duabus legionibus obtineret, quoad eum in
provincia cum imperio morari consuli e re publica
visum esset; et M. Livio et Sp. Lucretio cum binis 4
legionibus, quibus adversus Magonem Galliae prae-
sidio fuissent, prorogatum imperium est, et Cn. Oc- 5
tavio, ut cum Sardiniam legionemque Ti. Claudio
tradidisset, ipse navibus longis quadraginta mariti-
mam oram, quibus finibus senatus censuisset, tutare-
tur. M. Pomponio praetori in Sicilia Cannensis ex- 6
ercitus, duae legiones decretae; T. Quinctius Tarentum,
C. Hostilius Tubulus Capuam pro praetoribus, sicut

priore anno, cum vetere uterque praesidio obtinerent.
7 de Hispaniae imperio, quos in eam provinciam duos
pro consulibus mitti placeret, latum ad populum est.
omnes tribus eosdem, L. Cornelium Lentulum et L.
Manlium Acidinum, pro consulibus, sicut priore anno
8 tenuissent, obtinere eas provincias iusserunt. consules
dilectum habere instituerunt et ad novas scribendas
in Bruttios legiones et in ceterorum — ita enim iussi
ab senatu erant — exercituum supplementum.
1 XIV. Quamquam nondum aperte Africa provincia
decreta erat, occultantibus id, credo, patribus, ne
praesciscerent Carthaginienses, tamen in eam spem
erecta civitas erat, in Africa eo anno bellatum iri
2 finemque bello Punico adesse. impleverat ea res super-
stitionum animos, pronique et ad nuntianda et ad
3 credenda prodigia erant. eo plura vulgabantur: duos
soles visos, et nocte interluxisse, et facem Setiae ab
ortu solis ad occidentem porrigi visam; Tarracinae por-
tam, Anagniae et portam et multis locis murum de
caelo tactum; in aede Iunonis Sospitae Lanuvi cum
4 horrendo fragore strepitum editum. eorum procuran-
dorum causa diem unum supplicatio fuit; et noven-
diale sacrum, quod de caelo lapidatum esset, factum.
5 eo accessit consultatio de matre Idaea accipienda,
quam praeterquam quod M. Valerius, unus ex legatis,
praegressus actutum in Italia fore nuntiaverat, recens
6 nuntius aderat Tarracinae iam esse. haud parvae rei
iudicium senatum tenebat, qui vir optimus in civitate
7 esset; veram certe victoriam eius rei sibi quisque
mallet quam ulla imperia honoresve suffragio seu
8 patrum seu plebis delatos. P. Scipionem Cn. f. eius,
qui in Hispania ceciderat, adulescentem nondum quae-
storium, iudicaverunt in tota civitate virum bonorum
9 optimum esse. id quibus virtutibus inducti ita iudi-
carint, sicut traditum a proximis memoriae temporum
illorum scriptoribus libens posteris traderem, ita meas
opiniones coniectando rem vetustate obrutam non

interponam. P. Cornelius cum omnibus matronis Ostiam 10
obviam ire deae iussus, isque eam de nave accipere
et in terram elatam tradere ferendam matronis. post- 11
quam navis ad ostium amnis Tiberini accessit, sicut
erat iussus, in salum nave evectus ab sacerdotibus
deam accepit extulitque in terram. matronae pri- 12
mores civitatis, inter quas unius Claudiae Quintae in-
signe est nomen, accepere; cui dubia, ut traditur, antea
fama clariorem ad posteros tam religioso ministerio
pudicitiam fecit. eae per manus succedentes deinde 13
aliae aliis, omni obviam effusa civitate, turibulis ante
ianuas positis, qua praeferebatur, atque accenso ture,
precantes, ut volens propitiaque urbem Romanam
iniret, in aedem Victoriae, quae est in Palatio, per-
tulere deam pr. non. Apr., isque dies festus fuit. po- 14
pulus frequens dona deae in Palatium tulit, lecti-
sterniumque et ludi fuere, Megalensia appellata.

XV. Cum de supplemento legionum, quae in pro- 1
vinciis erant, ageretur, tempus esse a quibusdam
senatoribus subiectum est, quae dubiis in rebus ut-
cumque tolerata essent, ea dempto iam tandem deum
benignitate metu non ultra pati. erectis expectatione 2
patribus subiecerunt colonias Latinas duodecim, quae
Q. Fabio et Q. Fulvio consulibus abnuissent milites
dare, eas annum iam ferme sextum vacationem mili-
tiae quasi honoris et beneficii causa habere, cum 3
interim boni oboedientesque socii pro fide atque ob-
sequio in populum Romanum continuis omnium an-
norum dilectibus exhausti essent. sub hanc vocem non 4
memoria magis patribus renovata rei prope iam ob-
litteratae, quam ira irritata est. itaque nihil prius re- 5
ferre consules passi decreverunt, ut consules magistra-
tus denosque principes Nepete, Sutrio, Ardea, Calibus,
Alba, Carseolis, Sora, Suessa, Setia, Circeis, Narnia,
Interamna — hae namque coloniae in ea causa erant
— Romam excirent; iis imperarent, quantum quae- 6
que earum coloniarum militum plurumum dedisset

populo Romano, ex quo hostes in Italia essent, dupli-
catum eius summae numerum peditum daret et equites
7 centenos vicenos; si qua eum numerum equitum ex-
plere non posset, pro equite uno tres pedites liceret
dare; pedites equitesque quam locupletissimi legeren-
tur mitterenturque, ubicumque extra Italiam supple-
8 mento opus esset; si qui ex iis recusarent, retineri
eius coloniae magistratus legatosque placere, neque,
si postularent, senatum dari, priusquam imperata fe-
9 cissent; stipendium praeterea iis coloniis in milia
aeris asses singulos imperari exigique quotannis, cen-
sumque in iis coloniis agi ex formula ab Romanis
10 censoribus data — dari autem placere eandem quam
populo Romano — deferrique Romam ab iuratis cen-
11 soribus coloniarum, priusquam magistratu abirent. ex
hoc senatus consulto accitis Romam magistratibus
primoribusque earum coloniarum consules cum milites
stipendiumque imperassent, alii aliis magis recusare
12 ac reclamare; negare tantum militum effici posse; vix,
si simplum ex formula imperetur, enisuros; orare at-
que obsecrare, ut sibi senatum adire ac deprecari
13 liceret. nihil se, quare perire merito deberent, admisisse;
sed si pereundum etiam foret, neque suum delictum
neque iram populi Romani, ut plus militum darent,
14 quam haberent, posse efficere. consules obstinati le-
gatos manere Romae iubent, magistratus ire domos
ad dilectus habendos: nisi summa militum, quae im-
perata esset, Romam adducta, neminem iis senatum
15 daturum. ita praecisa spe senatum adeundi deprecan-
dique dilectus in iis duodecim coloniis, per longam
vacationem numero iuniorum aucto, haud difficulter
est perfectus.

1 XVI. Altera item res, prope aeque longo neglecta
silentio, relata a M. Valerio Laevino est, qui privatis
conlatas pecunias se ac M. Claudio consulibus reddi
2 tandem aequum esse dixit; nec mirari quemquam de-
bere in publica obligata fide suam praecipuam curam

esse; nam praeterquam quod aliquid proprie ad con-
sulem eius anni, quo conlatae pecuniae essent, per-
tineret, etiam se auctorem ita conferendi fuisse inopi
aerario nec plebe ad tributum sufficiente. grata ea 3
patribus admonitio fuit, iussisque referre consulibus
decreverunt, ut tribus pensionibus ea pecunia solvere-
tur; primam praesentem ii, qui tum essent, duas tertii
et quinti consules numerarent.

Omnes deinde alias curas una occupavit, post- 4
quam Locrensium clades, quae ignoratae ad eam diem
fuerant, legatorum adventu vulgatae sunt. nec tam 5
Plemini scelus quam Scipionis in eo aut ambitio aut
neglegentia iras hominum inritavit. decem legati Lo- 6
crensium, obsiti squalore et sordibus, in comitio se-
dentibus consulibus velamenta supplicum, ramos oleae,
ut Graecis mos est, porgentes, ante tribunal cum
flebili vociferatione humi procubuerunt. quaerentibus 7
consulibus Locrenses se dixerunt esse, ea passos a
Q. Pleminio legato Romanisque militibus, quae pati
ne Carthaginienses quidem velit populus Romanus;
orare, uti sibi patres adeundi deplorandique aerumnas
suas potestatem facerent.

XVII. Senatu dato maximus natu ex iis: „scio, 1
quanti aestimentur nostrae apud vos querellae, patres
conscripti, plurimum in eo momenti esse, si probe
sciatis, et quo modo proditi Locri Hannibali sint et
quo modo pulso Hannibalis praesidio restituti in di-
cionem vestram; quippe si et culpa defectionis procul 2
a publico consilio absit, et reditum in vestram dicio-
nem appareat non voluntate solum, sed ope etiam ac
virtute nostra, magis indignemini bonis ac fidelibus
sociis tam indignas iniurias ab legato vestro militibus-
que fieri. sed ego causam utriusque defectionis nostrae 3
in aliud tempus differendam arbitror esse duarum
rerum gratia, unius, ut coram P. Scipione, qui Locros 4
recepit *et* omnium nobis recte perperamque factorum
est testis, agatur; alterius, quod, qualescumque sumus,

5 tamen ea, quae passi sumus, pati non debuimus. non
possumus dissimulare, patres conscripti, nos, cum prae-
sidium Punicum in arce nostra haberemus, multa
foeda et indigna et a praefecto praesidii Hamilcare
et ab Numidis Afrisque passos esse; sed quid illa sunt
6 conlata cum iis, quae hodie patimur! cum bona venia,
quaeso, audiatis, patres conscripti, id, quod invitus
dicam. in discrimine est nunc humanum omne genus,
utrum vos an Carthaginienses principes orbis terrarum
7 videat. si ex iis, quae Locrenses aut ab illis passi
sumus aut a vestro praesidio nunc cum maxime pa-
timur, aestimandum Romanum ac Punicum imperium
sit, nemo non illos sibi quam vos dominos praeoptet.
8 et tamen videte, quem ad modum in vos Locrenses
animati sint. cum a Carthaginiensibus iniurias tanto
minores acciperemus, ad vestrum imperatorem con-
fugimus; cum a vestro praesidio plus quam hostilia
patiamur, nusquam alio quam ad vos querellas de-
9 tulimus. aut vos respicietis perditas res nostras, patres
conscripti, aut ne ab diis quidem immortalibus, quod
10 precemur, quicquam superest. Q. Pleminius legatus
missus est cum praesidio ad recipiendos a Carthagi-
niensibus Locros et cum eodem ibi relictus est prae-
11 sidio. in hoc legato vestro — dant enim animum ad
loquendum libere ultimae miseriae — nec hominis
quicquam est, patres conscripti, praeter figuram et
speciem neque Romani civis praeter habitum vestitum-
12 que et sonum Latinae linguae: pestis ac belua inmanis,
quales fretum quondam, quo ab Sicilia dividimur, ad
perniciem navigantium circumsedisse fabulae ferunt.
13 ac si scelus libidinemque et avaritiam solus ipse exer-
cere in socios vestros satis haberet, unam profundam
quidem voraginem tamen patientia nostra expleremus;
14 nunc omnes centuriones militesque vestros — adeo
in promiscuo licentiam atque improbitatem esse voluit
15 — Pleminios fecit; omnes rapiunt, spoliant, verberant,
vulnerant, occidunt, constuprant matronas, virgines,

ingenuos raptos ex conplexu parentium; cotidie capitur 16
urbs nostra, cotidie diripitur; dies noctesque omnia
passim mulierum puerorumque, qui rapiuntur atque
asportantur, ploratibus sonant. miretur, qui sciat, quo 17
modo aut nos ad patiendum sufficiamus, aut illos,
qui faciunt, nondum tantarum iniuriarum satietas
ceperit. neque ego exsequi possum nec vobis operae
est audire, singuli quae passi sumus; communiter
omnia amplectar. nego domum ullam Locris, nego 18
quemquam hominem expertem iniuriae esse, nego ullum
genus sceleris, lubidinis, avaritiae superesse, quod in
ullo, qui pati potuerit, praetermissum sit. vix ratio 19
iniri potest, uter casus civitati sit detestabilior, cum
hostes bello urbem cepere, an cum exitiabilis tyrannus
vi atque armis oppressit. omnia, quae captae urbes 20
patiuntur, passi sumus et cum maxime patimur, patres
conscripti; omnia, quae crudelissimi atque inportunis-
simi tyranni scelera in oppressos cives edunt, Plemi-
nius in nos liberosque nostros et coniuges edidit.

XVIII. unum est, de quo nominatim et nos queri 1
religio infixa animis cogat et vos audire et exsolvere
rem publicam vestram religione, si ita vobis videbitur,
velimus, patres conscripti. vidimus enim, cum quanta 2
caerimonia non vestros solum colatis deos, sed etiam
externos accipiatis. fanum est apud nos Proserpinae, 3
de cuius sanctitate templi credo aliquam famam ad
vos pervenisse Pyrrhi bello, qui, cum ex Sicilia re- 4
diens Locros classe praeterveheretur, inter alia foeda,
quae propter fidem erga vos in civitatem nostram
facinora edidit, thensauros quoque Proserpinae intactos
ad eam diem spoliavit; atque ita, pecunia in naves
inposita, ipse terra est profectus. quid ergo evenit, 5
patres conscripti? classis postero die foedissima tem-
pestate lacerata, omnesque naves, quae sacram pecu-
niam habuerunt, in litora nostra eiectae sunt. qua 6
tanta clade edoctus tandem deos esse superbissimus
rex pecuniam omnem conquisitam in thensauros Pro-

serpinae referri iussit. nec tamen illi umquam postea
prosperi quicquam evenit, pulsusque Italia ignobili
atque inhonesta morte temere nocte ingressus Argos
7 occubuit. haec cum audisset legatus vester tribunique
militum et mille alia, quae non augendae religionis
causa, sed praesenti deae numine saepe conperta nobis
8 maioribusque nostris referebantur, ausi sunt nihilo
minus sacrilegas admovere manus intactis illis then-
sauris et nefanda praeda se ipsos ac domos conta-
9 minare suas et milites vestros. quibus, per vos fidem
vestram, patres conscripti, priusquam eorum scelus
expietis, neque in Italia neque in Africa quicquam
rei gesseritis, ne, quod piaculi commiserunt, non suo
10 solum sanguine sed etiam publica clade luant. quam-
quam ne nunc quidem, patres conscripti, aut in duci-
bus aut in militibus vestris cessat ira deae: aliquo-
tiens iam inter se signis conlatis concucurrerunt; dux
alterius partis Pleminius, alterius duo tribuni militum
erant. non acrius cum Carthaginiensibus quam inter
11 se ipsi ferro dimicaverunt, praebuissentque occasionem
furore suo Locros recipiendi Hannibali, nisi accitus
12 ab nobis Scipio intervenisset. at hercule milites con-
tactos sacrilegio furor agitat; in ducibus ipsis punien-
13 dis nullum deae numen apparuit. immo ibi praesens
maxime fuit: virgis caesi tribuni ab legato sunt; lega-
tus deinde insidiis tribunorum interceptus, praeter-
quam quod toto corpore laceratus, naso quoque auri-
14 busque decisis exsanguis est relictus; recreatus dein
legatus ex vulneribus tribunos militum in vincla con-
iectos, dein verberatos servilibusque omnibus suppliciis
cruciatos occidit, mortuos deinde prohibuit sepeliri.
15 has dea poenas a templi sui spoliatoribus habet, nec
ante desinet omnibus eos agitare furiis, quam repo-
16 sita sacra pecunia in thensauris fuerit. maiores quon-
dam nostri gravi Crotoniensium bello, quia extra
urbem templum est, transferre in urbem eam pecuniam
voluerunt. noctu audita ex delubro vox est, ab-

stinerent manus: deam sua templa defensuram. quia 17
movendi inde thensauros religio incussa erat, muro
circumdare templum voluerunt. ad aliquantum iam
altitudinis excitata erant moenia, cum subito conlapsa
ruina sunt. sed et nunc et tunc et saepe alias dea 18
suam sedem suumque templum aut tutata est aut a
violatoribus gravia piacula exegit; nostras iniurias
nec potest nec possit alius ulcisci quam vos, patres
conscripti; ad vos vestramque fidem supplices con- 19
fugimus. nihil nostra interest, utrum sub illo legato,
sub illo praesidio Locros esse sinatis, an irato Han-
nibali et Poenis ad supplicium dedatis. non postula-
mus, ut extemplo nobis, ut de absente, ut indicta
causa credatis; veniat, coram ipse audiat, ipse diluat. 20
si quicquam sceleris, quod homo in homines edere
potest, in nos praetermisit, non recusamus, quin et
nos omnia eadem iterum, si pati possumus, patiamur,
et ille omni divino humanoque liberetur scelere."

XIX. Haec cum ab legatis dicta essent, quae- 1
sissetque ab iis Q. Fabius, detulissentne eas querellas
ad P. Scipionem, responderunt missos legatos esse,
sed eum belli apparatu occupatum esse et in Africam
aut iam traiecisse aut intra paucos dies traiecturum;
et legati gratia quanta esset apud imperatorem, ex- 2
pertos esse, cum inter eum et tribunos cognita causa
tribunos in vincla coniecerit, legatum aeque sontem
aut magis etiam in ea potestate reliquerit. iussis ex- 3
cedere templo legatis, non Pleminius modo, sed etiam
Scipio principum orationibus lacerari. ante omnes
Q. Fabius natum eum ad conrumpendam disciplinam
militarem arguere; sic et in Hispania plus prope 4
per seditionem militum quam bello amissum. externo
et regio more et indulgere licentiae militum et sae-
vire in eos. sententiam deinde aeque trucem orationi 5
adiecit: Pleminium legatum vinctum Romam deportari
placere et ex vinculis causam dicere ac, si vera forent,
quae Locrenses quererentur, in carcere necari bona-

6 que eius publicari; P. Scipionem, quod de provincia
decessisset iniussu senatus, revocari, agique cum tri-
bunis plebis, ut de imperio eius abrogando ferrent ad
7 populum; Locrensibus coram senatum respondere,
quas iniurias sibi factas quererentur, eas neque sena-
tum neque populum *Romanum* factas velle, viros bonos
sociosque et amicos eos appellari, liberos, coniuges
quaeque alia erepta essent, restitui; pecuniam, quanta
ex thensauris Proserpinae sublata esset, conquiri, du-
8 plamque pecuniam in thensauros reponi, et sacrum
piaculare fieri, ita ut prius ad conlegium pontificum
referretur, quod sacri thensauri moti violati essent,
quae piacula, quibus deis, quibus hostiis fieri placeret;
9 milites, qui Locris essent, omnes in Siciliam trans-
portari; quattuor cohortes sociorum Latini nominis in
10 praesidium Locros adduci. perrogari eo die sententiae
accensis studiis pro Scipione et adversus Scipionem
11 non potuere. praeter Plemini facinus Locrensiumque
cladem ipsius etiam imperatoris non Romanus modo
12 sed ne militaris quidem cultus iactabatur: cum pal-
lio crepidisque inambulare in gymnasio, libellis eum
palaestraeque operam dare; aeque segniter molliter-
que cohortem totam Syracusarum amoenitate frui;
13 Carthaginem atque Hannibalem excidisse de memoria;
exercitum omnem licentia corruptum, qualis Sucrone
in Hispania fuerit, qualis nunc Locris, sociis magis
quam hosti metuendum.

1 XX. Haec quamquam partim vera partim mixta
eoque similia veris iactabantur, tamen vicit Q. Metelli
sententia, qui de ceteris Maximo adsensus de Scipio-
2 nis causa dissensit: qui enim convenire, quem modo
civitas iuvenem admodum unum recuperandae His-
paniae delegerit ducem, quem recepta ab hostibus
Hispania ad imponendum Punico bello finem creaverit
consulem, spe destinaverit Hannibalem ex Italia de-
3 tracturum, Africam subacturum, eum repente, tamquam
Q. Pleminium, indicta causa prope damnatum, ex pro-

vincia revocari, cum ea, quae in se nefarie facta Lo-
crenses quererentur, ne praesente quidem Scipione
facta dicerent, neque aliud quam patientia aut pudor,
quod legato pepercisset, insimulari posset? sibi pla- 4
cere M. Pomponium praetorem, cui Sicilia provincia
sorti evenisset, triduo proximo in provinciam pro-
ficisci; consules decem legatos, quos iis videretur, ex
senatu legere, quos cum praetore mitterent, et duos
tribunos plebei atque aedilem; cum eo consilio prae-
torem cognoscere; si ea, quae Locrenses facta quere- 5
rentur, iussu aut voluntate P. Scipionis facta essent,
ut eum de provincia decedere iuberent; si P. Scipio 6
iam in Africam traiecisset, tribuni plebis atque aedilis
cum duobus legatis, quos maxime idoneos praetor
censuisset, in Africam proficiscerentur, tribuni atque
aedilis, qui reducerent inde Scipionem, legati, qui ex-
ercitui praeessent, donec novus imperator ad eum 7
exercitum venisset; si M. Pomponius et decem legati 8
comperissent neque iussu neque voluntate P. Scipionis
ea facta esse, ut ad exercitum Scipio maneret bellum-
que, ut proposuisset, gereret. hoc facto senatus con- 9
sulto cum tribunis plebis actum est, aut conpararent
inter se aut sorte legerent, qui duo cum praetore ac
legatis irent; ad conlegium pontificum relatum est de 10
expiandis, quae Locris in templo Proserpinae tacta
ac violata elataque inde essent. tribuni plebis cum 11
praetore et decem legatis profecti M. Claudius Mar-
cellus et M. Cincius Alimentus; aedilis plebis datus
est, quem, si aut in Sicilia praetori dicto audiens non
esset Scipio aut iam in Africam traiecisset, prendere
tribuni iuberent, ac iure sacrosanctae potestatis redu-
cerent. prius Locros ire quam Messanam consilium erat.

XXI. Ceterum duplex fama est, quod ad Plemi- 1
nium attinet. alii, auditis, quae Romae acta essent, in
exilium Neapolim euntem forte in Q. Metellum, unum
ex legatis, incidisse et ab eo Regium vi retractum
tradunt; alii ab ipso Scipione legatum cum triginta 2

nobilissimis equitum missum, qui Pleminium in cate-
3 nas et cum eo seditionis principes conicerent. ii om-
nes, seu ante Scipionis seu tum praetoris iussu, tra-
4 diti in custodiam Reginis sunt. praetor legatique
Locros profecti primam, sicuti mandatum erat, reli-
gionis curam habuere: omnem enim sacram pecuniam,
quaeque apud Pleminium quaeque apud milites erat,
conquisitam, cum ea, quam ipsi secum attulerant, in
thensauris reposuerunt ac piaculare sacrum fecerunt.
5 tum vocatos ad contionem milites praetor signa extra
urbem efferre iubet castraque in campo locat cum
gravi edicto, si quis miles aut in urbe restitisset aut
secum extulisset quod suum non esset; Locrensibus
se permittere, ut, quod sui quisque cognosset, pren-
6 deret, si quid non compareret, repeteret. ante omnia
libera corpora placere sine mora Locrensibus restitui;
7 non levi defuncturum poena, qui non restituisset. Lo-
crensium deinde contionem habuit atque iis libertatem
legesque suas populum Romanum senatumque resti-
tuere dixit; si qui Pleminium aliumve quem accusare
8 vellet, Regium se sequeretur; si de P. Scipione pu-
blice queri vellent ea, quae Locris nefarie in deos
hominesque facta essent, iussu aut voluntate P. Sci-
pionis facta esse, legatos mitterent Messanam; ibi se
9 cum consilio cogniturum. Locrenses praetori legatis-
que et senatui ac populo Romano gratias egerunt;
10 se ad Pleminium accusandum ituros; Scipionem, quam-
quam parum iniuriis civitatis suae doluerit, eum esse
virum, quem amicum sibi quam inimicum malint
esse; pro certo se habere neque iussu neque voluntate
11 P. Scipionis tot tam nefanda commissa; sed aut Ple-
minio nimium, sibi parum creditum, aut natura in-
situm quibusdam esse, ut magis peccari nolint, quam
satis animi ad vindicanda peccata habeant. et prae-
tori et consilio haud mediocre onus demptum erat
12 de Scipione cognoscendi; Pleminium et ad duo et tri-
ginta homines cum eo damnaverunt atque in catenis

Romam miserunt. ipsi ad Scipionem profecti sunt, ut 13
ea quoque, quae vulgata sermonibus erant de cultu
ac desidia imperatoris solutaque disciplina militiae,
comperta oculis referrent Romam.

XXII. Venientibus iis Syracusas Scipio res, non 1
verba ad purgandum sese paravit. exercitum omnem
eo convenire, classem expediri iussit, tamquam dimi-
candum eo die terra marique cum Carthaginiensibus
esset. quo die venerunt hospitio comiter acceptis, po- 2
stero die terrestrem navalemque exercitum, non in-
structos modo, sed hos decurrentes, classem in portu
simulacrum et ipsam edentem navalis pugnae, osten-
dit; tum circa armamentaria et horrea bellique alium 3
apparatum visendum praetor legatique ducti; tantaque 4
admiratio singularum universarumque rerum incussa,
ut satis crederent aut illo duce atque exercitu vinci
Carthaginiensem populum aut nullo alio posse, iube- 5
rentque, quod di bene verterent, traicere et spei con-
ceptae, quo die illum omnes centuriae priorem con-
sulem dixissent, primo quoque tempore compotem
populum Romanum facere; adeoque laetis inde animis 6
profecti sunt, tamquam victoriam, non belli magni-
ficum apparatum nuntiaturi Romam essent.

Pleminius quique in eadem causa erant, post- 7
quam Romam est ventum, extemplo in carcerem con-
diti. ac primo producti ad populum ab tribunis apud
praeoccupatos Locrensium clade animos nullum miseri-
cordiae locum habuerunt; postea cum saepius pro- 8
ducerentur, iam senescente invidia molliebantur irae,
et ipsa deformitas Plemini memoriaque absentis Sci-
pionis favorem ad vulgum conciliabat. mortuus tamen 9
prius in vinclis est, quam iudicium de eo populi per-
ficeretur. hunc Pleminium Clodius Licinus in libro 10
tertio rerum Romanarum refert ludis votivis, quos
Romae Africanus iterum consul faciebat, conatum per
quosdam, quos pretio corruperat, aliquot locis urbem
incendere, ut effringendi carceris fugiendique haberet

occasionem; patefacto dein scelere delegatum in Tul-
11 lianum ex senatus consulto. de Scipione nusquam
nisi in senatu actum, ubi omnes legatique et tribuni,
classem, exercitum ducemque verbis extollentes, effece-
runt, ut senatus censeret primo quoque tempore in
12 Africam traiciendum Scipionique permitteretur, ut ex
iis exercitibus, qui in Sicilia essent, ipse eligeret,
quos in Africam secum traiceret, quos provinciae re-
linqueret praesidio.

1 XXIII. Dum haec apud Romanos geruntur, Car-
thaginienses quoque, cum speculis per omnia promun-
turia positis percunctantes paventesque ad singulos
2 nuntios sollicitam hiemem egissent, haud parvum et
ipsi tuendae Africae momentum adiecerunt societatem
Syphacis regis, cuius maxime fiducia traiecturum in
3 Africam Romanum crediderant. erat Hasdrubali Gis-
gonis filio non hospitium modo cum rege, de quo ante
dictum est, cum ex Hispania forte in idem tempus
Scipio atque Hasdrubal convenerunt, sed mentio quo-
que inchoata adfinitatis, ut rex duceret filiam Has-
4 drubalis. ad eam rem consummandam tempusque
nuptiis statuendum — iam enim nubilis erat virgo —
profectus Hasdrubal ut accensum cupiditate — et
sunt ante omnes barbaros Numidae effusi in Venerem
— sensit, virginem a Carthagine arcessit maturatque
5 nuptias; et inter aliam gratulationem, ut publicum
quoque foedus privato adiceretur, societas inter popu-
lum Carthaginiensium regemque, data ultro citroque
fide eosdem amicos inimicosque habituros, iure iurando
6 adfirmatur. ceterum Hasdrubal, memor et cum Sci-
pione initae regi societatis et quam vana et mutabilia
barbarorum ingenia essent, veritus, ne, si traiecisset
in Africam Scipio, parvum vinculum eae nuptiae
7 essent, dum accensum recenti amore Numidam habet,
perpellit blanditiis quoque puellae adhibitis, ut legatos
in Siciliam ad Scipionem mittat, per quos moneat
eum, ne prioribus suis promissis fretus in Africam

traiciat: se et nuptiis civis Carthaginiensis, filiae Has- 8
drubalis, quem viderit apud se in hospitio, et publico
etiam foedere cum populo Carthaginiensi iunctum
optare primum, ut procul ab Africa, sicut adhuc fe- 9
cerint, bellum Romani cum Carthaginiensibus gerant,
ne sibi interesse certaminibus eorum armaque aut
haec aut illa, abnuentem alteram societatem, sequi
necesse sit; si non abstineat Africa Scipio et Cartha- 10
gini exercitum admoveat, sibi necessarium fore et pro
terra Africa, in qua et ipse sit genitus, et pro patria
coniugis suae proque parente ac penatibus dimicare.

XXIV. Cum iis mandatis ab rege legati ad Sci- 1
pionem missi Syracusis eum convenerunt. Scipio quam- 2
quam magno momento rerum in Africa gerendarum
magnaque spe destitutus erat, legatis propere, prius- 3
quam res vulgaretur, remissis in Africam litteras dat
ad regem, quibus etiam atque etiam monet eum, ne
iura hospitii secum neu cum populo Romano initae
societatis neu fas, fidem, dexteras, deos testes atque
arbitros conventorum fallat. ceterum quando neque 4
celari adventus Numidarum poterat — vagati enim
in urbe obversatique praetorio erant — et, si silere-
tur, quid petentes venissent, periculum erat, ne vera
eo ipso, quod celarentur, sua sponte magis emanarent,
timorque in exercitum incideret, ne simul cum rege
et Carthaginiensibus foret bellandum, avertit a vero
falsis praeoccupando mentes hominum et vocatis ad 5
contionem militibus non ultra esse cunctandum ait;
instare, ut in Africam quam primum traiciat, socios
reges; Masinissam prius ipsum ad C. Laelium venisse
querentem, quod cunctando tempus tereretur; nunc 6
Syphacem mittere legatos idem admirantem, quae
tam diuturnae morae sit causa, postulantemque, ut
aut traiciatur tandem in Africam exercitus aut, si
mutata consilia sint, certior fiat, ut et ipse sibi ac
regno suo possit consulere. itaque satis iam omnibus 7
instructis paratisque, et re iam non ultra recipiente

cunctationem in animo sibi esse, Lilybaeum classe
traducta eodemque omnibus peditum equitumque copiis
contractis, quae prima dies cursum navibus daret, deis
8 bene iuvantibus in Africam traicere. litteras ad M.
Pomponium mittit, ut, si ei videretur, Lilybaeum ve-
niret, ut communiter consulerent, quas potissimum
legiones et quantum militum numerum in Africam
9 traiceret. item circum oram omnem maritimam misit,
ut naves onerariae comprensae Lilybaeum omnes con-
10 traherentur. quidquid militum naviumque in Sicilia
erat, cum Lilybaeum convenisset, et nec urbs multi-
11 tudinem hominum neque portus naves caperet, tantus
omnibus ardor erat in Africam traiciendi, ut non ad
bellum duci viderentur, sed ad certa victoriae prae-
mia. praecipue qui superabant ex Cannensi exercitu
milites illo, non alio duce credebant navata rei pu-
blicae opera finire se militiam ignominiosam posse.
12 et Scipio minime id genus militum aspernabatur, ut
qui neque ad Cannas ignavia eorum cladem acceptam
sciret neque ullos aeque veteres milites in exercitu
Romano esse, expertosque non variis proeliis modo
13 sed urbibus etiam oppugnandis. quinta et sexta Can-
nenses erant legiones; eas se traiecturum in Africam
cum dixisset, singulos milites inspexit, relictisque,
quos non idoneos credebat, in locum eorum subiecit,
14 quos secum ex Italia adduxerat, supplevitque ita eas
legiones, ut singulae sena milia et ducenos pedites,
trecenos haberent equites. sociorum item Latini no-
minis pedites equitesque de exercitu Cannensi legit.

1 XXV. Quantum militum in Africam transporta-
tum sit, non parvo numero inter auctores discrepat.
2 alibi decem milia peditum, duo milia et ducentos
equites, alibi sedecim milia peditum, mille et sexcen-
tos equites, alibi parte plus dimidia rem auctam,
quinque et triginta milia peditum equitumque in
3 naves imposita *invenio*. quidam non adiecere numerum,
inter quos me ipse in re dubia poni malim. Coelius

ut abstinet numero, ita ad inmensum multitudinis
speciem auget: volucres ad terram delapsas clamore 4
militum ait, tantamque multitudinem conscendisse
naves, ut nemo mortalium aut in Italia aut in Sicilia
relinqui videretur.

Milites ut naves ordine ac sine tumultu conscen- 5
derent, ipse eam sibi curam sumpsit; nauticos C. Lae-
lius, qui classis praefectus erat, in navibus, ante con-
scendere coactos, continuit; commeatus imponendi 6
M. Pomponio praetori cura data: quinque et quadra-
ginta dierum cibaria, e quibus quindecim dierum cocta,
imposita. ut omnes iam in navibus erant, scaphas 7
circummisit, ut ex omnibus navibus gubernatoresque
et magistri navium et bini milites in forum con-
venirent ad imperia accipienda. postquam convenerunt, 8
primum ab iis quaesivit, si aquam hominibus iumen-
tisque in totidem dies, quot frumentum, imposuissent.
ubi responderunt aquam dierum quinque et quadra- 9
ginta in navibus esse, tum edixit militibus, ut silen-
tium quieti nautis sine certamine ad ministeria ex-
sequenda bene oboedientes praestarent. cum viginti 10
rostratis se ac L. Scipionem ab dextro cornu, ab laevo
totidem rostratas et C. Laelium praefectum classis
cum M. Porcio Catone — quaestor is tum erat —
onerariis futurum praesidio. lumina in navibus singula 11
rostratae, bina onerariae haberent; in praetoria nave
insigne nocturnum trium luminum fore. Emporia ut 12
peterent, gubernatoribus edixit. fertilissimus ager
eoque abundans omnium copia rerum est regio, et in-
belles, quod plerumque in uberi agro evenit, barbari
sunt, priusque, quam ab Carthagine subveniretur,
opprimi videbantur posse. iis editis imperiis redire ad 13
naves iussi et postero die deis bene iuvantibus signo
dato solvere naves.

XXVI. Multae classes Romanae e Sicilia atque 1
ipso illo portu profectae erant; ceterum non eo bello
solum — nec id mirum, praedatum enim tantummodo

pleraeque classes ierant —, sed ne priore quidem ulla
2 profectio tanti spectaculi fuit; quamquam, si magni-
tudine classes aestimares, et bini consules cum binis
exercitibus ante traiecerant et prope totidem rostra-
tae in illis classibus fuerant, quot onerariis Scipio
3 tum traiciebat; nam praeter quadraginta longas naves
4 quadringentis ferme onerariis exercitum travexit. sed
et bellum bello secundum priori ut atrocius Romanis
videretur, cum quod in Italia bellabatur, tum ingentes
strages tot exercituum simul caesis ducibus effecerant,
5 et Scipio dux partim factis fortibus partim suapte
fortuna quadam ingenti ad incrementa gloriae cele-
6 bratus converterat animos, simul et mens ipsa trai-
ciendi nulli ante eo bello duci temptata, quod ad
Hannibalem detrahendum ex Italia transferendumque
et finiendum in Africa bellum se transire vulgaverat.
7 concurrerat ad spectaculum in portum omnis turba
non habitantium modo Lilybaei, sed legationum om-
nium ex Sicilia, quae et ad prosequendum Scipionem
officii causa convenerant et praetorem provinciae
8 M. Pomponium secutae fuerant; ad hoc legiones, quae
in Sicilia relinquebantur, ad prosequendos commili-
tones processerant; nec classis modo prospectantibus
e terra, sed terra etiam omnis circa referta turba
spectaculo navigantibus erat.
1 XXVII. Ubi illuxit, Scipio e praetoria nave si-
lentio per praeconem facto „divi divaeque“, inquit
„qui maria terrasque colitis, vos precor quaesoque,
2 uti quae in meo imperio gesta sunt, geruntur postque
gerentur, ea mihi, populo plebique Romanae, sociis
nominique Latino, qui populi Romani quique meam
sectam, imperium auspiciumque terra mari [amnibus]-
que secuntur, bene verruncent, eaque vos omnia bene
3 iuvetis, bonis auctibus auxitis; salvos incolumesque
victis perduellibus victores, spoliis decoratos, praeda
onustos triumphantesque mecum domos reduces si-
statis; inimicorum hostiumque ulciscendorum copiam

faxitis; quaeque populus Carthaginiensis in civitatem 4
nostram facere molitus est, ea ut mihi populoque
Romano in civitatem Carthaginiensium exempla edendi
facultatem detis". secundum has preces cruda exta 5
caesa victima, uti mos est, in mare proiecit tubaque
signum dedit proficiscendi. vento secundo vehementi 6
satis profecti celeriter e conspectu terrae ablati sunt;
et a meridie nebula excepit ita, vix ut concursus na-
vium inter se vitarent; lenior ventus in alto factus.
noctem insequentem eadem caligo obtinuit; sole orto 7
est discussa, et addita vis vento. iam terram cerne-
bant. haud ita multo post gubernator Scipioni ait 8
non plus quinque milia passuum Africam abesse, Mer-
curi promunturium se cernere; si iubeat eo dirigi,
iam in portu fore omnem classem. Scipio, ut in con- 9
spectu terra fuit, precatus deos, uti bono rei publicae
suoque Africam videret, dare vela et alium infra na-
vibus accessum petere iubet. vento eodem ferebantur; 10
ceterum nebula sub idem ferme tempus, quo pridie,
exorta conspectum terrae ademit, et ventus premente
nebula cecidit. nox deinde incertiora omnia fecit. ita- 11
que ancoras, ne aut inter se concurrerent naves aut
terrae inferrentur, iecere. ubi inluxit, ventus idem 12
coortus nebula disiecta aperuit omnia Africae litora.
Scipio, quod esset proximum promunturium, percuncta-
tus cum Pulchri promunturium id vocari audisset,
„placet omen" inquit; „huc dirigite naves". eo classis 13
decurrit, copiaeque omnes in terram expositae sunt.

Prosperam navigationem sine terrore ac tumultu
fuisse permultis Graecis Latinisque auctoribus credidi.
Coelius unus, praeterquam quod non mersas fluctibus 14
naves, ceteros omnes caelestes maritimosque terrores,
postremo abreptam tempestate ab Africa classem ad
insulam Aegimurum, inde aegre correctum cursum ex- 15
ponit, et prope obrutis navibus iniussu imperatoris
scaphis, haud secus quam naufragos, milites sine ar-
mis cum ingenti tumultu in terram evasisse.

1 XXVIII. Expositis copiis Romani castra in pro-
2 ximis tumulis metantur. iam non in maritimos modo
agros conspectu primum classis, dein tumultu egre-
dientium in terram pavor terrorque pervenerat, sed
3 in ipsas urbes. neque enim hominum modo turba,
mulierum puerorumque agminibus immixta, omnes
passim compleverat vias, sed pecora quoque prae se
agrestes agebant, ut relinqui subito Africam diceres.
4 urbibus vero ipsis maiorem, quam quem secum attu-
lerant, terrorem inferebant; praecipue Carthagini prope
5 ut captae tumultus fuit. nam post M. Atilium Regu-
lum et L. Manlium consules, annis prope quinqua-
ginta, nullum Romanum exercitum viderant praeter
praedatorias classes, quibus escensiones in agros ma-
6 ritimos factae erant, raptisque, quae obvia fors fecerat,
prius recursum semper ad naves, quam clamor agrestes
7 conciret, fuerat; eo maior tum fuga pavorque in urbe
fuit. et hercule neque exercitus domi validus neque
dux, quem opponerent, erat. Hasdrubal Gisgonis filius
genere, fama, divitiis, regia tum etiam adfinitate longe
8 primus civitatis erat; sed eum ab ipso illo Scipione
aliquot proeliis fusum pulsumque in Hispania memi-
nerant, nec magis ducem duci parem quam tumultua-
9 rium exercitum suum Romano exercitui esse. itaque,
velut si urbem extemplo adgressurus Scipio foret, ita
conclamatum ad arma est, portaeque raptim clausae
et armati in muris vigiliaeque et stationes dispositae,
10 ac nocte insequenti vigilatum est. postero die quin-
genti equites, speculatum ad mare turbandosque egre-
dientes ex navibus missi, in stationes Romanorum
11 inciderunt. iam enim Scipio classe Uticam missa ipse
haud ita multum progressus a mari tumulos proximos
ceperat; equites et in stationibus locis idoneis posuerat
1 et per agros miserat praedatum. XXIX. hi cum Car-
thaginiensi equitatu proelium cum commisissent, pau-
cos in ipso certamine, plerosque fugientes persecuti,
in quibus praefectum quoque Hannonem, nobilem

iuvenem, occiderunt. Scipio non agros modo circa 2
vastavit, sed urbem etiam proximam Afrorum satis
opulentam cepit, ubi praeter cetera, quae extemplo in 3
naves onerarias imposita missaque in Siciliam erant,
octo milia liberorum servorumque capitum sunt capta.
laetissimus tamen Romanis in principio rerum geren- 4
darum adventus fuit Masinissae; quem quidam cum
ducentis haud amplius equitibus, plerique cum duum
milium equitatu tradunt venisse. ceterum cum longe 5
maximus omnium aetatis suae regum hic fuerit plu-
rimumque rem Romanam iuverit, operae pretium vide-
tur excedere paulum ad enarrandum, quam varia fortuna
usus sit in amittendo recuperandoque paterno regno.

Militanti pro Carthaginiensibus in Hispania pater 6
ei moritur; Galae nomen erat. regnum ad fratrem
regis Oezalcen pergrandem natu — ita mos apud
Numidas est — pervenit. haud multo post Oezalce 7
quoque mortuo maior ex duobus filiis eius Capussa,
puero admodum altero, paternum imperium accepit.
ceterum cum magis iure gentis quam auctoritate inter 8
suos aut viribus obtineret regnum, extitit quidam
Mazaetullus nomine, non alienus sanguine regibus,
familiae semper inimicae ac de imperio varia fortuna
cum iis, qui tum obtinebant, certantis. is concitatis 9
popularibus, apud quos invidia regum magnae aucto-
ritatis erat, castris palam positis descendere regem in
aciem ac dimicare de regno coegit. in eo proelio Ca- 10
pussa cum multis principum cecidit; gens Maesuliorum
omnis in dicionem imperiumque Mazaetulli concessit.
regio tamen nomine abstinuit contentusque nomine 11
modico tutoris puerum Lacumazen, qui stirpis regiae
supererat, regem appellat. Carthaginiensem nobilem 12
feminam, sororis filiam Hannibalis, quae proxime
Oezalci regi nupta fuerat, matrimonio sibi iungit spe
Carthaginiensium societatis et cum Syphace hospitium 13
vetustum legatis missis renovat, omnia ea auxilia
praeparans adversus Masinissam.

1 XXX. Et Masinissa, audita morte patrui, dein
nece fratris patruelis, ex Hispania in Mauretaniam
— Baga ea tempestate rex Maurorum erat — traiecit.
2 ab eo supplex infimis precibus auxilium itineri, quo-
niam bello non poterat, quattuor milia Maurorum im-
3 petravit. cum iis, praemisso nuntio ad paternos suos-
que amicos, cum ad fines regni pervenisset, quingenti
4 ferme Numidae ad eum convenerunt. igitur Mauris
inde, sicut convenerat, retro ad regem remissis, quam-
quam aliquanto minor spe multitudo nec cum qua
5 tantam rem adgredi satis auderet, convenerat, ratus
agendo ac moliendo vires quoque ad agendum aliquid
conlecturum, proficiscenti ad Syphacem Lacumazae
6 regulo ad Thapsum occurrit. trepidum agmen cum in
urbem refugisset, et urbem Masinissa primo impetu
capit et ex regiis alios tradentes se recipit, alios vim
parantes occidit; pars maxima cum ipso puero inter
tumultum ad Syphacem, quo primum intenderant iter,
7 pervenerunt. fama huius modicae rei in principio re-
rum prospere actae convertit ad Masinissam Numidas,
adfluebantque undique ex agris vicisque veteres mili-
tes Galae et incitabant iuvenem ad reciperandum
8 paternum regnum. numero militum aliquantum Ma-
zaetullus superabat; nam et ipse eum exercitum, quo
Capussam vicerat, et ex receptis post caedem regis
aliquot habebat, et puer Lacumazes ab Syphace au-
9 xilia ingentia adduxerat. quindecim milia peditum
Mazaetullo, decem milia equitum erant, quibus cum
Masinissa nequaquam tantum peditum equitumve
habente acie conflixit. vicit tamen et veterum mili-
tum virtus et prudentia inter Romana et Punica
10 arma exercitati ducis; regulus cum tutore et exigua
Masaesuliorum manu in Carthaginiensem agrum per-
fugit. ita recuperato regno paterno Masinissa, quia
sibi adversus Syphacem haud paulo maiorem restare
dimicationem cernebat, optimum ratus cum fratre pa-
11 truele gratiam reconciliare, missis qui et puero spem

facerent, si in fidem Masinissae sese permisisset, fu-
turum eum in eodem honore, quo apud Galam Oezalces
quondam fuisset, et [qui] Mazaetullo praeter inpuni- 12
tatem sua omnia cum fide restitui sponderent, ambo
praeoptantes exilio modicam domi fortunam, omnia,
ne id fieret, Carthaginiensibus de industria agentibus,
ad sese perduxit.

XXXI. Hasdrubal tum forte, cum haec gereban- 1
tur, apud Syphacem erat; qui Numidae, haud sane
multum ad se pertinere credenti, utrum penes Lacu-
mazen an Masinissam regnum Maesuliorum esset, falli 2
eum magnopere ait, si Masinissam eisdem contentum
fore, quibus patrem Galam aut patruum eius Oezalcen,
credat: multo maiorem indolem in eo animi ingenii-
que esse, quam in ullo gentis eius umquam fuisset;
saepe eum in Hispania rarae inter homines virtutis 3
specimen dedisse sociis pariter hostibusque. et Sypha-
cem et Carthaginienses, nisi orientem illum ignem
oppressissent, ingenti mox incendio, cum iam nullam
opem ferre possent, arsuros; adhuc teneras et fragi- 4
les vires eius esse, vixdum coalescens foventis regnum.
instando stimulandoque pervincit, ut exercitum ad
fines Maesuliorum admoveat atque in agro, de quo 5
saepe cum Gala non verbis modo disceptatum, sed
etiam armis certatum fuerat, tamquam haud dubie
iuris sui, castra locet: si quis arceat, quod maxime
opus sit, acie dimicaturum; sin per metum agro ce- 6
datur, in medium regnum eundum; aut sine certamine
concessuros in dicionem eius Maesulios aut nequa-
quam pares futuros armis. his vocibus incitatus Sy- 7
phax Masinissae bellum infert, et primo certamine
Maesulios fundit fugatque. Masinissa cum paucis equi-
tibus ex acie in montem — Bellum incolae vocant —
perfugit. familiae aliquot cum mapalibus pecoribus- 8
que suis — ea pecunia illis est — persecuti sunt
regem; cetera Maesuliorum multitudo in dicionem Sy-
phacis concessit. quem ceperant exules montem her- 9

bidus aquosusque est; et quia pecori bonus alendo
erat, hominum quoque carne ac lacte vescentium
10 abunde sufficiebat alimentis. inde nocturnis primo ac
furtivis incursionibus, deinde aperto latrocinio infesta
omnia circa esse; maxime uri Carthaginiensis ager,
quia et plus praedae, quam inter Numidas, et latro-
11 cinium tutius erat. iamque adeo licenter eludebant, ut
ad mare devectam praedam venderent mercatoribus
appellentibus naves ad id ipsum, pluresque quam iusto
saepe in bello Carthaginienses caderent caperenturque.
12 deplorabant ea apud Syphacem Carthaginienses infen-
sumque et ipsum ad reliquias belli persequendas in-
stigabant. sed vix regium videbatur latronem vagum
1 in montibus consectari; XXXII. Bucar ex praefectis
regiis, vir acer et inpiger, ad id delectus. ei data
quattuor milia peditum, duo equitum; praemiorumque
ingentium spe oneratus, si caput Masinissae rettulisset
aut vivum — id vero inaestimabile gaudium fore —
2 cepisset. palatos incurioseque agentes inproviso ador-
tus, pecorum hominumque ingenti multitudine a prae-
sidio armatorum exclusa, Masinissam ipsum cum pau-
3 cis in verticem montis compellit. inde prope ut iam
debellato, nec praeda modo pecorum hominumque
captorum missa ad regem, sed copiis etiam, ut ali-
quanto maioribus quam pro reliquiis belli, remissis,
4 cum quingentis haud amplius peditibus ducentisque
equitibus degressum iugis Masinissam persecutus in
valle arta faucibus utrimque obsessis inclusit, ubi
5 ingens caedes Maesuliorum facta. Masinissa cum
quinquaginta haud amplius equitibus per anfractus
6 montis ignotos sequentibus se eripuit; tenuit tamen
vestigia Bucar adeptusque eum patentibus prope
Clupeam urbem campis ita circumvenit, ut praeter
quattuor equites omnes ad unum interfecerit. cum iis
ipsum quoque Masinissam saucium prope e manibus
7 inter tumultum amisit. in conspectu erant fugientes;
ala equitum dispersa lato campo, quibusdam, ut oc-

currerent, per obliqua tendentibus, quinque hostes se-
quebatur. amnis ingens fugientes accepit — neque 8
enim cunctanter, ut quos maior metus urgeret, im-
miserant equos — raptique gurgite in obliquum
praelati. duobus in conspectu hostium in praerapidum 9
gurgitem haustis ipse, perisse creditus, ac duo reliqui
equites cum eo inter virgulta ulterioris ripae emer-
serunt. is finis Bucari sequendi fuit nec ingredi flumen
auso nec habere credenti se iam, quem sequeretur.
inde vanus auctor absumpti Masinissae ad regem 10
rediit, missique, qui Carthaginem gaudium ingens nun-
tiarent; totaque Africa fama mortis Masinissae rep*ens*
*al*lata varie animos adfecit.

Masinissa in spelunca occulta cum herbis curaret 11
vulnus. duorum equitum latrocinio per dies aliquot
vixit. ubi primum ducta cicatrix, patique posse visus 12
iactationem, audacia ingenti pergit ire ad regnum re-
petendum; atque in ipso itinere haud plus quadra-
ginta equitibus conlectis cum in Maesulios palam iam,
quis esset, ferens venisset, tantum motum cum favore 13
pristino tum gaudio insperato, quod, quem perisse
crediderant, incolumem cernebant, fecit, ut intra pau-
cos dies sex milia peditum armatorum, quattuor equi-
tum ad eum convenirent, iamque non in possessione 14
modo paterni regni esset, sed etiam socios Cartha-
giniensium populos Masaesuliorumque fines — id Sy-
phacis regnum erat — vastaret. inde inritato ad
bellum Syphace, inter Cirtam Hipponemque in iugis
opportunorum ad omnia montium consedit. XXXIII. ma- 1
iorem igitur iam rem Syphax ratus, quam ut per
praefectos ageret, cum filio iuvene — nomen Vermina
erat — parte exercitus missa imperat, ut circumducto
agmine in se intentum hostem ab tergo invadat. nocte 2
profectus Vermina, qui ex occulto adgressurus erat;
Syphax autem interdiu aperto itinere, ut qui signis
conlatis acie dimicaturus esset, movit castra. ubi tem- 3
pus visum est, quo pervenisse iam circummissi videri

poterant, et ipse leni clivo ferente ad hostem, cum
multitudine fretus tum praeparatis ab tergo insidiis,
4 per adversum montem erectam aciem ducit. Masinissa
fiducia maxime loci, quo multo aequiore pugnaturus
erat, et ipse derigit suos. atrox proelium et diu anceps
fuit, loco et virtute militum Masinissam, multitudine,
5 quae nimio maior erat, Syphacem iuvante. ea multi-
tudo divisa, cum pars a fronte urgeret, pars ab tergo
se circumfudisset, victoriam haud dubiam Syphaci de-
dit, et ne effugium quidem patebat hinc a fronte,
6 hinc ab tergo inclusis. itaque ceteri pedites equites-
que caesi aut capti; ducentos ferme equites Masinissa
circa se conglobatos divisosque turmatim in tres partes
erumpere iubet, loco praedicto, in quem ex dissipata
7 convenirent fuga. ipse, qua intenderat, inter media
tela hostium evasit; duae turmae haesere; altera metu
dedita hosti, pertinacior in repugnando telis obruta et
8 confixa est. Verminam prope vestigiis instantem in
alia atque alia flectendo itinera eludens, taedio et
desperatione tandem fessum absistere sequendo coegit;
ipse cum sexaginta equitibus ad minorem Syrtim per-
9 venit. ibi cum conscientia egregia saepe repetiti regni
paterni inter Punica Emporia gentemque Garamantum
omne tempus usque ad C. Laeli classisque Romanae
10 adventum in Africam consumpsit. haec animum in-
clinant, ut cum modico potius quam cum magno prae-
sidio equitum ad Scipionem quoque postea venisse
Masinissam credam; quippe illa regnanti multitudo,
haec paucitas exulis fortunae conveniens est.

1 XXXIV. Carthaginienses ala equitum cum prae-
fecto amissa, alio equitatu per novum dilectum com-
2 parato, Hannonem Hamilcaris filium praeficiunt. Has-
drubalem subinde ac Syphacem per litteras nuntiosque,
postremo etiam per legatos arcessunt; Hasdrubalem
opem ferre prope circumsessae patriae iubent; Sypha-
cem orant, ut Carthagini, ut universae Africae sub-
3 veniat. ad Uticam tum castra Scipio, mille ferme

passus ab urbe, habebat, tralata a mari, ubi paucos
dies stativa coniuncta classi fuerant. Hanno nequa- 4
quam satis valido non modo ad lacessendum hostem
sed ne ad tuendos quidem a populationibus agros
equitatu accepto, id omnium primum egit, ut per
conquisitionem numerum equitum augeret; nec aliarum 5
gentium aspernatus, maxime tamen Numidas — id
longe primum equitum in Africa est genus — con-
ducit. iam ad quattuor milia equitum habebat, cum 6
Salaecam nomine urbem occupavit quindecim ferme
milia ab Romanis castris. quod ubi Scipioni relatum 7
est, „aestiva sub tectis equitatus“! inquit: „sint vel
plures, dum talem ducem habeant“. eo minus sibi ces- 8
sandum ratus, quo illi segnius rem agerent, Masinissam
cum equitatu praemissum portis obequitare atque
hostem ad pugnam elicere iubet; ubi omnis multitudo
se effudisset graviorque iam in certamine esset, quam
ut facile sustineri posset, cederet paulatim; se in tem-
pore pugnae obventurum. tantum moratus, quantum 9
satis temporis praegresso visum ad eliciendos hostes,
cum Romano equitatu secutus, tegentibus tumulis, qui
peropportune circa viae flexus oppositi erant, occultus
processit. Masinissa ex composito nunc terrentis nunc 10
timentis modo aut ipsis obequitabat portis aut cedendo,
cum timoris simulatio audaciam hosti faceret, ad in-
sequendum temere eliciebat. nondum omnes egressi 11
erant, varieque dux fatigabatur alios vino et somno
graves arma capere et frenare equos cogendo, aliis,
ne sparsi et inconditi sine ordine, sine signis omnibus
portis excurrerent, obsistendo. primo incaute se in- 12
vehentes Masinissa excipiebat; mox plures simul con-
ferti porta effusi aequaverant certamen; postremo iam
omnis equitatus proelio cum adesset, sustineri ultra
nequiere. non tamen effusa fuga Masinissa, sed cedendo 13
sensim impetus eorum excipiebat, donec ad tumulos
tegentes Romanum equitatum pertraxit. inde exorti 14
equites et ipsi integris viribus et recentibus equis

Hannoni Afrisque pugnando ac sequendo fessis se cir-
cumfudere; et Masinissa flexis subito equis in pugnam
15 rediit. mille ferme, qui primi agminis fuerant, quibus
haud facilis receptus fuit, cum ipso duce Hannone
16 interclusi atque interfecti sunt; ceteros, ducis prae-
cipue territos caede, effuse fugientes per triginta milia
passuum victores secuti ad duo praeterea milia equi-
17 tum aut ceperunt aut occiderunt. inter eos satis con-
stabat non minus ducentos Carthaginiensium equites
fuisse, et divitiis quosdam et genere inlustres.

1 XXXV. Eodem forte, quo haec gesta sunt, die
naves, quae praedam in Siciliam vexerant, cum com-
meatu rediere, velut ominatae ad praedam alteram
2 repetendam sese venisse. Duos eodem nomine Cartha-
giniensium duces duobus equestribus proeliis inter-
fectos non omnes auctores sunt, veriti, credo, ne fal-
leret bis relata eadem res; Coelius quidem et Valerius
captum Hannonem tradunt.

3 Scipio praefectos equitesque, prout cuiusque opera
fuerat, ante omnes Masinissam, insignibus donis donat;
4 et firmo praesidio Salaecae imposito ipse cum cetero
exercitu profectus, non agris modo, quacumque in-
cedebat, populatis, sed urbibus etiam quibusdam vicis-
5 que expugnatis, late fuso terrore belli, septimo die,
quam profectus erat, magnam vim hominum et pe-
coris et omnis generis praedae trahens in castra redit
gravesque iterum hostilibus spoliis naves dimittit.
6 inde omissis expeditionibus parvis populationibusque
ab oppugnandam Uticam omnes belli vires convertit,
eam deinde, si cepisset, sedem ad cetera exsequenda
7 habiturus. simul et a classe navales socii, qua ex
parte urbs mari adluitur, [simul] et terrestris exer-
citus ab imminente prope ipsis moenibus tumulo est
8 admotus. tormenta machinasque et advexerat secum
et ex Sicilia missa cum commeatu erant et nova in
armamentario, multis talium operum artificibus de in-
9 dustria inclusis, fiebant. Uticensibus tanta undique

mole circumsessis in Carthaginiensi populo, Cartha-
giniensibus in Hasdrubale ita, si is movisset Sypha-
cem, spes omnis erat; sed desiderio indigentium auxilii
tardius cuncta movebantur. Hasdrubal intentissima 10
conquisitione cum ad triginta milia peditum, tria equi-
tum confecisset, non tamen ante adventum Syphacis
castra propius hostem movere est ausus. Syphax cum 11
quinquaginta milibus peditum, decem equitum ad-
venit, confestimque motis a Carthagine castris haud
procul Utica munitionibusque Romanis consedit. quo- 12
rum adventus hoc tamen momenti fecit, ut Scipio,
cum quadraginta ferme dies nequiquam omnia expe-
riens obsedisset Uticam, abscederet inde inrito incepto.
et — iam enim hiems instabat — castra hiberna in 13
promunturio, quod tenui iugo continenti adhaerens
in aliquantum maris spatium extenditur, communit;
uno vallo et navalia castra amplectitur. iugo medio 14
legionum castris inpositis latus ad septentrionem ver-
sum subductae naves navalesque socii tenebant, meri-
dianam vallem ad alterum litus devexam equitatus.
haec in Africa usque ad extremum autumni gesta. 15

XXXVI. Praeter convectum undique ex populatis 1
circa agris frumentum commeatusque ex Sicilia atque
Italia advectos, Cn. Octavius propraetor ex Sardinia
ab Ti. Claudio praetore, cuius ea provincia erat, in-
gentem vim frumenti advexit; horreaque non solum 2
ea, quae iam facta erant, repleta, sed nova aedificata.
vestimenta exercitui deerant; id mandatum Octavio,
ut cum praetore ageret, si quid ex ea provincia com-
parari ac mitti posset. ea quoque haud segniter cu-
rata res; mille ducentae togae brevi spatio et duo- 3
decim milia tunicarum missa.

Aestate ea, qua haec in Africa gesta sunt, P. 4
Sempronius consul, cui Bruttii provincia erat, in agro
Crotoniensi cum Hannibale in ipso itinere tumultuario
proelio conflixit. agminibus magis quam acie pugna- 5
tum est. Romani pulsi, et tumultu verius quam pugna

6 ad mille et ducenti de exercitu consulis interfecti; in
castra trepide reditum, neque oppugnare tamen ea
hostes ausi. ceterum silentio proximae noctis profectus
inde consul, praemisso nuntio ad P. Licinium procon-
sulem, ut suas legiones admoveret, copias coniunxit.
ita duo duces, duo exercitus ad Hannibalem redierunt;
7 nec mora dimicandi facta est, cum consuli duplicatae
8 vires, Poeno recens victoria animos faceret. in primam
aciem suas legiones Sempronius induxit, in subsidiis
locatae P. Licinii legiones. consul principio pugnae
aedem Fortunae Primigeniae vovit, si eo die hostes
9 fudisset; composque eius voti fuit. fusi ac fugati Poeni,
supra quattuor milia armatorum caesa, paulo minus
trecenti vivi capti et equi quadraginta et undecim
militaria signa. perculsus adverso proelio Hannibal
Crotonem exercitum reduxit.

10 Eodem tempore M. Cornelius consul in altera
parte Italiae non tam armis quam iudiciorum terrore
Etruriam continuit, totam ferme ad Magonem ac per
11 eum ad spem novandi res versam. eas quaestiones
ex senatus consulto minime ambitiose habuit; multi-
que nobiles Etrusci, qui aut ipsi ierant aut miserant
ad Magonem de populorum suorum defectione, primo
12 praesentes erant condemnati; postea conscientia sibi-
met ipsi exilium consciscentes, cum absentes damnati
essent, corporibus subtractis bona tantum, quae pu-
blicari poterant, pigneranda poenae praebebant.

1 XXXVII. Dum haec consules diversis regionibus
agunt, censores interim Romae M. Livius et C. Clau-
dius senatum recitaverunt. princeps iterum lectus
Q. Fabius Maximus; notati septem, nemo tamen, qui
2 sella curuli sedisset. sarta tecta acriter et cum summa
fide exegerunt; viam e foro Bovario [et] ad Veneris
circa foros publicos et aedem Matris Magnae in Pa-
latio faciendam locaverunt. vectigal etiam novum ex
3 salaria annona statuerunt. sextante sal et Romae et
per totam Italiam erat. Romae pretio eodem, pluris

in foris et conciliabulis, et alio alibi pretio praeben-
dum locaverunt. id vectigal commentum alterum ex 4
censoribus satis credebant, populo iratum, quod iniquo
iudicio quondam damnatus esset; et in pretio salis
maxime oneratas tribus, quarum opera damnatus erat,
credebant. inde Salinatori Livio inditum cognomen. 5
lustrum conditum serius, quia per provincias dimise-
runt censores, ut civium Romanorum in exercitibus,
quantus ubique esset, referretur numerus. censa cum 6
iis ducenta decem quattuor milia hominum. condidit
lustrum C. Claudius Nero. duodecim deinde colonia- 7
rum, quod numquam antea factum erat, deferentibus
ipsarum coloniarum censoribus, censum acceperunt,
ut, quantum numero militum, quantum pecunia va-
lerent, in publicis tabulis monumenta extarent. equi- 8
tum deinde census agi coeptus est; et ambo forte
censores equum publicum habebant. cum ad tribum
Polliam ventum est, in qua M. Livi nomen erat, et
praeco cunctaretur citare ipsum censorem, „cita“ in-
quit Nero „M. Livium“; et sive ex residua vetere si- 9
multate sive intempestiva iactatione severitatis infla-
tus M. Livium, quia populi iudicio esset damnatus,
equum vendere iussit. item M. Livius, cum ad tribum 10
Arniensem et nomen conlegae ventum est, vendere
equum C. Claudium iussit duarum rerum causa, unius,
quod falsum adversus se testimonium dixisset, alterius,
quod non sincera fide secum in gratiam redisset.
aeque foedum certamen inquinandi famam alterius 11
cum suae famae damno factum est exitu censurae.
cum in leges iurasset C. Claudius et in aerarium 12
escendisset, inter nomina eorum, quos aerarios relin-
quebat, dedit conlegae nomen. deinde M. Livius in 13
aerarium venit et praeter Maeciam tribum, quae se
neque condemnasset neque condemnatum aut consu-
lem aut censorem fecisset, populum Romanum omnem,
quattuor et triginta tribus, aerarios reliquit, quod et 14
innocentem se condemnassent et condemnatum con-

sulem et censorem fecissent, neque infitiari possent
aut iudicio semel aut comitiis bis ab se peccatum
esse: inter quattuor et triginta tribus et C. Claudium
15 aerarium fore; quod si exemplum haberet bis eun-
dem aerarium relinquendi, C. Claudium nominatim se
16 inter aerarios fuisse relicturum. pravum certamen no-
tarum inter censores; castigatio inconstantiae populi
17 censoria et gravitate temporum illorum digna. in in-
vidia censores cum essent, crescendi ex iis ratus esse
occasionem Cn. Baebius tribunus plebis diem ad po-
pulum utrisque dixit. ea res consensu patrum discussa
est, ne postea obnoxia populari aurae censura esset.

1 XXXVIII. Eadem aestate in Bruttiis Clampetia
a consule vi capta, Consentia et Pandosia et ignobiles
2 aliae civitates voluntate in dicionem venerunt. et cum
comitiorum iam adpeteret tempus, Cornelium potius
ex Etruria, ubi nihil belli erat, Romam acciri placuit.
3 is consules Cn. Servilium Caepionem et C. Servilium
4 Geminum creavit. inde praetoria comitia habita. creati
P. Cornelius Lentulus, P. Quinctilius Varus, P. Aelius
5 Paetus, P. Villius Tappulus: hi duo cum aediles plebis
essent, praetores creati sunt. consul comitiis perfectis
ad exercitum in Etruriam redit.

6 Sacerdotes eo anno mortui atque in locum eorum
suffecti: Ti. Veturius Philo flamen Martialis in locum
M. Aemili Regilli, qui priore anno mortuus erat,
7 creatus inauguratusque; in M. Pomponi Mathonis au-
guris et decemviri locum creati decemvir M. Aurelius
Cotta, augur Ti. Sempronius Gracchus admodum adu-
lescens, quod tum perrarum in mandandis sacerdotiis
8 erat. quadrigae aureae eo anno in Capitolio positae
ab aedilibus curulibus C. Livio et M. Servilio Gemino,
et ludi Romani biduum instaurati, item per biduum
plebei ab aedilibus P. Aelio, P. Villio. et Iovis epulum
fuit ludorum causa.

TITI LIVI
AB URBE CONDITA
LIBER XXX.

PERIOCHA LIBRI XXX.

Scipio in Africa Carthaginienses et eundem Syphacem Numidiae regem Hasdrubalemque pluribus proeliis vicit adiuvante Masinissa; hostium castra expugnavit, in quibus quadraginta milia hominum ferro ignique consumpta sunt. Syphacem per C. Laelium et Masinissam cepit. Masinissa Sophonisbam, uxorem Syphacis, filiam Hasdrubalis, captam statim adamavit et nuptiis factis uxorem habuit. castigatus a Scipione venenum ei misit, quo illa hausto decessit. effectumque multis Scipionis victoriis, ut Carthaginienses in desperationem acti in auxilium publicae salutis Hannibalem revocarent. itaque anno sexto decimo Italia decedens in Africam traiecit temptavitque per conloquium pacem cum Scipione conponere, et cum de condicionibus pacis non convenisset, acie victus est. pax Carthaginiensibus petentibus data est. Hannibal Gisgonem pacem dissuadentem manu sua detraxit; excusata deinde temeritate facti ipse pacem suasit. Masinissae regnum restitutum est. reversus in urbem Scipio amplissimum nobilissimumque egit triumphum, quem Q. Terentius Culleo senator pilleatus secutus est. Scipio Africanus — incertum militari prius favore an populari aura ita cognominatus sit — primus certe hic imperator victae a se nomine gentis nobilitatus est. Mago, bello qui in agro Insubrium cum Romanis conflixerat, vulneratus, cum in Africam per legatos revocatus reverteretur, ex vulnere mortuus est.

I. Cn. Servilius et C. Servilius consules — sextus 1
decimus is annus belli Punici erat — cum de re publica belloque et provinciis ad senatum rettulissent, censuerunt patres, ut consules inter se compararent

sortirenturve, uter Bruttios adversus Hannibalem, uter
3 Etruriam ac Ligures provinciam haberet; cui Bruttii
evenissent, exercitum a P. Sempronio acciperet; P. Sem-
pronius — ei quoque enim pro consule imperium in
4 annum prorogabatur — P. Licinio succederet. is Ro-
mam reverteretur, bello quoque bonus habitus ad ce-
tera, quibus nemo ea tempestate instructior civis
habebatur, congestis omnibus humanis ab natura for-
5 tunaque bonis. nobilis idem ac dives erat; forma
viribusque corporis excellebat; facundissimus habebatur
seu causa oranda, seu in senatu et ad populum sua-
dendi ac dissuadendi locus esset; iuris pontificii peri-
6 tissimus; super haec bellicae quoque laudis consulatus
compotem fecerat. quod in Bruttiis provincia, idem in
7 Etruria ac Liguribus decretum: M. Cornelius novo
consuli tradere exercitum iussus; ipse prorogato im-
perio Galliam provinciam obtineret cum legionibus
8 iis, quas L. Scribonius priore anno habuisset. sortiti
deinde provincias: Caepioni Bruttii, Servilio Gemino
Etruria evenit. tum praetorum provinciae in sortem
9 coniectae: iuris dictionem urbanam Paetus Aelius,
Sardiniam P. Lentulus, Siciliam P. Villius, Ariminum
cum duabus legionibus — sub Sp. Lucretio eae fuerant
10 — Quinctilius Varus est sortitus. et Lucretio proro-
gatum imperium, ut Genuam oppidum a Magone
Poeno dirutum exaedificaret. P. Scipioni non temporis,
sed rei gerendae fine, donec debellatum in Africa
11 foret, prorogatum imperium est, decretumque, ut sup-
plicatio fieret, quod is in Africam provinciam traie-
cisset, ut ea res salutaris populo Romano ipsique
1 duci atque exercitui esset. II. In Siciliam tria milia
militum sunt scripta, et quia, quod roboris ea provincia
habuerat, in Africam transvectum fuerat, et quia, ne
qua classis ex Africa traiceret, quadraginta navibus
2 custodiri placuerat Siciliae maritumam oram. tredecim
novas naves Villius secum in Siciliam duxit; ceterae
3 in Sicilia veteres refectae. huic classi M. Pomponius,

prioris anni praetor, prorogato imperio praepositus
novos milites ex Italia advectos in naves imposuit.
parem navium numerum Cn. Octavio, praetori item 4
prioris anni, cum pari iure imperii ad tuendam Sar-
diniae oram patres decreverunt; Lentulus praetor duo
milia militum dare in naves iussus. et Italiae ora, 5
quia incertum erat, quo missuri classem Carthagi-
nienses forent — videbantur autem, quidquid nudatum
praesidiis esset, petituri — M. Marcio, praetori prioris
anni, cum totidem navibus tuenda data est. tria milia 6
militum in eam classem ex decreto patrum consules
scripserunt et duas legiones urbanas ad incerta belli.
Hispaniae cum exercitibus imperioque veteribus im- 7
peratoribus, L. Lentulo et L. Manlio Acidino, decretae.
viginti omnino legionibus et centum sexaginta navibus
longis res Romana eo anno gesta.

Praetores in provincias ire iussi. consulibus im- 8
peratum, ut, priusquam ab urbe proficiscerentur, ludos
magnos facerent, quos T. Manlius Torquatus dictator
in quintum annum vovisset, si eodem statu res pu-
blica staret. et novas religiones excitabant in animis 9
hominum prodigia ex pluribus locis nuntiata. aurum
in Capitolio corvi non lacerasse tantum rostris crediti
sed etiam edisse; mures Antii coronam auream adro-
sere; circa Capuam omnem agrum locustarum vis 10
ingens, ita ut, unde advenissent, parum constaret,
complevit. eculeus Reate cum quinque pedibus natus; 11
Anagniae sparsi primum ignes in caelo, dein fax in-
gens arsit; Frusinone arcus solem tenui linea am- 12
plexus est, circulum deinde ipsum maior solis orbis
extrinsecus inclusit; Arpini terra campestri agro in
ingentem sinum consedit. consulum alteri primam 13
hostiam immolanti caput iocineris defuit. ea prodigia
maioribus hostiis procurata; editi a collegio ponti-
ficum dei, quibus sacrificaretur.

III. His transactis consules praetoresque in pro- 1
vincias profecti. omnibus tamen, velut eam sortitis,

Africae cura erat, seu quia ibi summam rerum belli-
que verti cernebant seu ut Scipioni gratificarentur, in
2 quem tum omnis versa civitas erat. itaque non ex
Sardinia tantum, sicut ante dictum est, sed ex Sicilia
quoque et Hispania vestimenta frumentumque, et ar-
ma etiam ex Sicilia et omne genus commeatus eo
3 portabantur. nec Scipio ullo tempore hiemis belli
opera remiserat, quae multa simul undique eum cir-
cumstabant: Uticam obsidebat; castra in conspectu
4 Hasdrubalis erant; Carthaginienses deduxerant naves,
classem paratam instructamque ad commeatus inter-
cipiendos habebant. Inter haec ne Syphacis quidem
reconciliandi curam ex animo miserat, si forte iam
satias amoris in uxore ex multa copia eum cepisset.
5 ab Syphace magis pacis cum Carthaginiensibus con-
diciones, ut Romani Africa, Poeni Italia excederent,
quam, si bellaretur, spes ulla desciturum adferebatur.
6 haec per nuntios acta magis equidem crediderim —
et ita pars maior auctores sunt — quam ipsum Sy-
phacem, ut Antias Valerius prodit, in castra Romana
7 ad conloquium venisse. primo eas condiciones impe-
rator Romanus vix auribus admisit; postea, ut causa
probabilis suis commeandi foret in castra hostium,
mollius eadem illa abnuere ac spem facere saepius
ultro citroque agitantibus rem conventuram.

8 Hibernacula Carthaginiensium, congesta temere
ex agris materia exaedificata, lignea ferme tota erant
9 Numidae praecipue harundine textis storeaque pars
maxima tectis passim nullo ordine, quidam, ut sine
imperio occupatis locis, extra fossam etiam vallumque
10 habitabant. haec relata Scipioni spem fecerant castra
hostium per occasionem incendendi.

1 IV. Cum legatis, quos mitteret ad Syphacem, ca-
lonum loco primos ordines spectatae virtutis atque
2 prudentiae servili habitu mittebat, qui, dum in con-
loquio legati essent, vagi per castra, alius alia aditus
exitusque omnes, situm formamque et universorum

castrorum et partium, qua Poeni, qua Numidae habe-
rent, quantum intervalli inter Hasdrubalis ac regia
castra esset, specularentur moremque simul noscerent 3
stationum vigiliarumque, nocte an interdiu opportu-
niores insidiantibus essent; et inter crebra conloquia alii
atque alii de industria, quo pluribus omnia nota essent,
mittebantur. cum saepius agitata res certiorem spem 4
pacis in dies et Syphaci et Carthaginiensibus per eum
faceret, legati Romani vetitos se reverti ad impera-
torem aiunt, nisi certum responsum detur: proinde, 5
seu ipsi staret iam sententia, *promeret*, seu consulen-
dus Hasdrubal et Carthaginienses essent, consuleret;
tempus esse aut pacem componi aut bellum naviter
geri. dum consulitur Hasdrubal ab Syphace, ab Has- 6
drubale Carthaginienses, et speculatores omnia visendi
et Scipio ad conparanda ea, quae in rem erant, tem-
pus habuit. et ex mentione ac spe pacis neglegentia, 7
ut fit, apud Poenos Numidamque orta cavendi, ne
quid hostile interim paterentur. tandem relatum re- 8
sponsum quibusdam, quia nimis cupere Romanus pa-
cem videbatur, iniquis per occasionem adiectis; quae
peropportune cupienti tollere indutias Scipioni causam
praebuere. ac nuntio regis, cum relaturum se ad con- 9
silium dixisset, postero die respondit se uno frustra
tendente nulli alii pacem placuisse; renuntiaret igitur
nullam aliam spem pacis quam relictis Carthaginien-
sibus Syphaci cum Romanis esse. ita tollit indutias, 10
ut libera fide incepta exsequeretur; deductisque navi-
bus — et iam veris principium erat — machinas tor-
mentaque, velut a mari adgressurus Uticam, imponit,
et duo milia militum ad capiendum quem antea te- 11
nuerat tumulum super Uticam mittit, simul ut ab eo,
quod parabat, in alterius rei curam converteret ho-
stium animos, simul ne qua, cum ipse ad Syphacem 12
Hasdrubalemque profectus esset, eruptio ex urbe et
impetus in castra sua relicta cum levi praesidio fieret.

V. His praeparatis advocatoque consilio et dicere 1

exploratoribus iussis, quae conperta adferrent, Masi-
nissaque, cui omnia hostium nota erant, postremo
ipse, quid pararet in proximam noctem, proponit;
2 tribunis edicit, ut, ubi praetorio dimisso signa con-
3 cinuissent, extemplo educerent castris legiones. ita ut
imperaverat signa sub occasum solis efferri sunt
coepta. ad primam ferme vigiliam agmen explicave-
runt; media nocte — septem enim milia itineris erant
— modico gradu ad castra hostium perventum est.
4 ibi Scipio partem copiarum Laelio Masinissamque ac
Numidas adtribuit et castra Syphacis invadere ignes-
5 que conicere iubet. singulos deinde separatim Laelium
ac Masinissam deductos obtestatur, ut, quantum nox
providentiae adimat, tantum diligentia expleant cura-
que; se Hasdrubalem Punicaque castra adgressurum;
6 ceterum non ante coepturum, quam ignem in regiis
7 castris conspexisset. neque ea res morata diu est;
nam ut proximis casis iniectus ignis haesit, extemplo
proxima quaeque et deinceps continua amplexus totis
8 se passim dissipavit castris. et trepidatio quidem,
quantam necesse erat in nocturno effuso tam late in-
cendio, orta est; ceterum fortuitum, non hostilem ac
bellicum ignem rati esse, sine armis ad restinguen-
9 dum incendium effusi in armatos incidere hostes, ma-
xime Numidas ab Masinissa notitia regiorum castro-
rum ad exitus itinerum idoneis locis dispositos.
10 multos in ipsis cubilibus semisomnos hausit flamma;
multi in praecipiti fuga ruentes super alios alii in
1 angustiis portarum obtriti sunt. VI. relucentem flam-
mam primo vigiles Carthaginiensium, deinde excitati
alii nocturno tumultu cum conspexissent, ab eodem
2 errore credere et ipsi sua sponte incendium ortum, et
clamor inter caedem et vulnera sublatus, an ex tre-
pidatione nocturna esset, confusis sensum veri adime-
3 bat. igitur pro se quisque inermes, ut quibus nihil
hostile suspectum esset, omnibus portis, qua cuique
proximum erat, ea modo, quae restinguendo igni fo-

rent, portantes, in agmen Romanum ruebant. quibus 4
caesis omnibus praeterquam hostili odio, etiam ne
quis nuntius refugeret, extemplo Scipio neglectas ut
in tali tumultu portas invadit; ignibusque in proxima 5
tecta coniectis effusa flamma primo velut sparsa plu-
ribus locis reluxit, dein per continua serpens uno re-
pente omnia incendio hausit. ambusti homines iumen- 6
taque foeda primum fuga, dein strage obstruebant
itinera portarum; quos non oppresserat ignis, ferro
absumpti; binaque castra clade una deleta. duces ta- 7
men ambo et ex tot milibus armatorum duo milia
peditum et quingenti equites semermes, magna pars
saucii adflatique incendio effugerunt. caesa aut hausta 8
flammis ad quadraginta milia hominum sunt, capta
supra quinque milia, multi Carthaginiensium nobiles,
undecim senatores; signa militaria centum septuaginta 9
quattuor, equi Numidici supra duo milia septingenti;
elephanti sex capti, octo ferro flammaque absumpti.
magna vis armorum capta; ea omnia imperator Vol-
cano sacrata incendit.

VII. Hasdrubal ex fuga cum paucis Afrorum ur- 1
bem proximam petierat, eoque omnes, qui supererant,
vestigia ducis sequentes se contulerant; metu deinde,
ne dederetur Scipioni, urbe excessit. mox eodem pa- 2
tentibus portis Romani accepti; nec quicquam hostile,
quia voluntate concesserant in dicionem, factum. duae
subinde urbes captae direptaeque; ea praeda et quae
castris incensis ex igne rapta erat militi concessa est.
Syphax octo milium ferme inde spatio loco munito 3
consedit; Hasdrubal Carthaginem contendit, ne quid
per metum ex recenti clade mollius consuleretur. quo 4
tantus primo terror est adlatus, ut omissa Utica Car-
thaginem crederent extemplo Scipionem obsessurum.
senatum itaque sufetes, quod velut consulare imperium 5
apud eos erat, vocaverunt. ibi tribus *sententiis certa-* 6
tum est; una de pace legatos ad Scipionem decerne-
bat, altera Hannibalem ad tuendam ab exitiabili bello

patriam revocabat, tertia Romanae in adversis rebus
7 constantiae erat: reparandum exercitum Syphacemque
hortandum, ne bello absisteret, censebat. haec senten-
tia, quia Hasdrubal praesens Barcinaeque omnes fac-
8 tionis bellum malebant, vicit. inde dilectus in urbe
agrisque haberi coeptus, et ad Syphacem legati missi,
summa ope et ipsum reparantem bellum, cum uxor
non iam ut ante blanditiis, satis potentibus ad ani-
mum amantis, sed precibus et misericordia valuisset,
9 plena lacrimarum obtestans, ne patrem suum patriam-
que proderet isdemque flammis Carthaginem, quibus
10 castra conflagrassent, absumi sineret. spem quoque
opportune oblatam adferebant legati: quattuor milia
Celtiberorum circa urbem nomine Obbam, ab con-
quisitoribus suis conducta in Hispania, egregiae iuven-
tutis, sibi occurrisse, et Hasdrubalem prope diem ad-
11 fore cum manu haudquaquam contemnenda. igitur
non benigne modo legatis respondit, sed ostendit
etiam multitudinem agrestium Numidarum, quibus per
eosdem dies arma equosque dedisset, et omnem iuven-
12 tutem adfirmat ex regno exciturum; scire incendio,
non proelio cladem acceptam; eum bello inferiorem
13 esse, qui armis vincatur. haec legatis responsa; et
post dies paucos rursus Hasdrubal et Syphax copias
iunxerunt. is omnis exercitus fuit triginta ferme mi-
lium armatorum.
1 VIII. Scipionem, velut iam debellato, quod ad
Syphacem Carthaginiensesque attineret, Uticae oppu-
gnandae intentum, iamque machinas admoventem
2 muris avertit fama redintegrati belli; modicisque prae-
sidiis ad speciem modo obsidionis terra marique re-
lictis ipse cum robore exercitus ire ad hostes pergit.
3 primo in tumulo quattuor milia ferme distante ab
castris regiis consedit; postero die cum equitatu in
Magnos — ita vocant — campos subiectos ei tumulo
degressus succedendo ad stationes hostium lacessendo-
4 que levibus proeliis diem absumpsit. et per insequens

biduum tumultuosis hinc atque illinc excursionibus in
vicem nihil dictu satis dignum fecerunt; quarto die 5
in aciem utrimque descensum est. Romanus principes
post hastatorum prima signa, in subsidiis triarios
constituit; equitatum Italicum ab dextro cornu, ab
laevo Numidas Masinissamque opposuit. Syphax Has- 6
drubalque Numidis adversus Italicum equitatum, Car-
thaginiensibus contra Masinissam locatis Celtiberos in
mediam aciem adversus signa legionum accepere. ita 7
instructi concurrunt. primo impetu simul utraque cor-
nua, et Numidae et Carthaginienses, pulsi; nam neque
Numidae, maxima pars agrestes, Romanum equitatum
neque Carthaginienses, et ipse novus miles, Masinis-
sam recenti super cetera victoria terribilem sustinuere.
nudata utrimque cornibus Celtiberum acies stabat, 8
quod nec in fuga salus ulla ostendebatur locis ignotis,
neque spes veniae ab Scipione erat, quem bene meri-
tum de se et gente sua mercennariis armis oppugna-
tum in Africam venissent. igitur circumfusis undique 9
hostibus alii super alios cadentes obstinate morieban-
tur; omnibusque in eos versis aliquantum ad fugam
temporis Syphax et Hasdrubal praeceperunt. fatigatos
caede diutius quam pugna victores nox oppressit.

IX. Postero die Scipio Laelium Masinissamque 1
cum omni Romano et Numidico equitatu expeditis-
que militum ad persequendos Syphacem atque Has-
drubalem mittit; ipse cum robore exercitus urbes 2
circa, quae omnes Carthaginiensium dicionis erant,
partim spe, partim metu, partim vi subigit. Cartha- 3
gini erat quidem ingens terror, et circumferentem
arma Scipionem omnibus finitimis raptim perdomitis
ipsam Carthaginem repente adgressurum credebant.
itaque et muri reficiebantur propugnaculisque arma- 4
bantur, et pro se quisque, quae diutinae obsidionis
tolerandae sunt, ex agris convehebat. rara mentio est 5
pacis, frequentior legatorum ad Hannibalem arcessen-
dum mittendorum; pars maxima classem, quae ad 6

commeatus excipiendos parata erat, mittere iubent ad
opprimendam stationem navium ad Uticam incaute
agentem: forsitan etiam navalia castra, relicta cum
7 levi praesidio, oppressuros. in hoc consilium maxime
inclinant; legatos tamen ad Hannibalem mittendos
censent: quippe classi ut felicissime gerantur res,
8 parte aliqua levari Uticae obsidionem; Carthaginem
ipsam qui tueatur, neque imperatorem alium quam
Hannibalem neque exercitum alium quam Hannibalis
9 superesse. deductae ergo postero die naves simul et
legati in Italiam profecti; raptimque omnia stimulante
fortuna agebantur; et in quo quisque cessasset, prodi
ab se salutem omnium rebatur.

10 Scipio gravem iam spoliis multarum urbium exer-
citum trahens, captivis aliaque praeda in vetera castra
ad Uticam missis, iam in Carthaginem intentus occu-
11 pat relictum fuga custodum Tyneta. abest ab Cartha-
gine quindecim milia ferme passuum locus cum operi-
12 bus tum suapte natura tutus et qui et ab Carthagine
conspici et praebere ipse prospectum cum ad urbem
1 tum ad circumfusum mare urbi possit. X. Inde, cum
maxime vallum Romani iacerent, conspecta classis
2 hostium est Uticam a Carthagine petens. igitur omisso
opere pronuntiatum iter, signaque raptim ferri sunt
coepta, ne naves in terram et obsidionem versae ac
3 minime navali proelio aptae opprimerentur. qui enim
restitissent agili et nautico instrumento aptae et ar-
matae classi naves tormenta machinasque portantes
et aut in onerariarum usum versae aut ita adpulsae
muris, ut pro aggere ac pontibus praebere ascensus
4 possent? itaque Scipio, postquam eo ventum est, contra
quam in navali certamine solet, rostratis, quae prae-
sidio aliis esse poterant, in postremam aciem receptis
5 prope terram, onerariarum quadruplicem ordinem pro
muro adversus hostem opposuit, easque ipsas, ne in
tumultu pugnae turbari ordines possent, malis antem-
nisque de nave in navem traiectis ac validis funibus

velut uno inter se vinculo inligatis conprendit tabulas-
que superinstravit, ut pervium in totum navium or- 6
dinem esset, et sub ipsis pontibus intervalla fecit, qua
procurrere speculatoriae naves in hostem ac tuto re-
cipi possent. his raptim pro tempore instructis mille 7
ferme delecti propugnatores onerariis imponuntur, te-
lorum maxime missilium, ut quamvis longo certamini
sufficerent, vis ingens congeritur. ita parati atque in- 8
tenti hostium adventum opperiebantur. Carthaginienses,
qui, si maturassent, omnia permixta turba trepidan-
tium primo impetu oppressissent, perculsi terrestribus 9
cladibus atque inde ne mari quidem, ubi ipsi plus
poterant, satis fidentes, die segni navigatione absumpto
sub occasum solis in portum — Rusucmona Afri vo-
cant — classem adpulere; postero die sub ortum solis 10
instruxere ab alto naves velut ad iustum proelium
navale et tamquam exituris contra Romanis. cum diu 11
stetissent, postquam nihil moveri ab hostibus vide-
runt, tum demum onerarias adgrediuntur. erat res 12
minime certamini navali similis, proxime speciem
muros oppugnantium navium. altitudine aliquantum 13
onerariae superabant; ex rostratis Poeni vana plera-
que, utpote supino iactu, tela in locum superiorem
mittebant; gravior ac pondere ipso libratior superne
ex onerariis ictus erat. speculatoriae naves ac levia 14
alia navigia, quae sub constratis pontium per inter-
valla excurrebant, primo ipsae tantum impetu ac
magnitudine rostratarum obruebantur; deinde [et] pro- 15
pugnatoribus quoque incommodae erant, quod per-
mixtae cum hostium navibus inhibere saepe tela coge-
bant metu, ne ambiguo ictu suis inciderent. postremo 16
asseres ferreo unco praefixi — harpagones vocant —
ex Punicis navibus inici in Romanas coepti. quos cum 17
neque ipsos neque catenas, quibus suspensi iniciebau-
tur, incidere possent, ut quaeque retro inhibita ro-
strata onerariam haerentem unco traheret, scindi vi-
deres vincula, quibus aliis innexa erat, seriem etiam 18

19 simul plurium navium trahi. hoc maxime modo lace-
rati *primi* quidem ordinis pontes, et vix transiliendi
in secundum ordinem navium spatium propugnatori-
20 bus datum est. sexaginta ferme onerariae puppibus
abstractae Carthaginem sunt: maior quam pro re
laetitia, sed eo gratior, quod inter adsiduas clades ac
lacrimas unum quantumcumque ex insperato gaudium
21 adfulserat cum eo, ut appareret haud procul exitio
fuisse Romanam classem, ni cessatum a praefectis
suarum navium foret et Scipio in tempore subvenisset.

1 XI. Per eosdem forte dies cum Laelius et Masi-
nissa quinto decimo ferme die in Numidiam per-
venissent, Maesulii, regnum paternum Masinissae, laeti
2 ut ad regem diu desideratum concessere. Syphax pul-
sis inde praefectis praesidiisque suis vetere se con-
3 tinebat regno, neutiquam quieturus. stimulabat aegrum
amore uxor socerque, et ita viris equisque abundabat,
ut subiectae oculis regni per multos florentis annos
vires etiam minus barbaro atque inpotenti animo
4 spiritus possent facere. igitur omnibus, qui bello apti
erant, in unum coactis equos, arma, tela dividit;
equites in turmas, pedites in cohortes, sicut quondam
5 ab Romanis centurionibus didicerat, distribuit. exer-
citu haud minore, quam quem prius habuerat, cete-
rum omni prope novo atque incondito, ire ad hostes
6 pergit. et castris in propinquo positis primo pauci
equites ex tuto speculantes ab stationibus progredi,
dein iaculis summoti recurrere ad suos; inde excur-
siones in vicem fieri et, cum pulsos indignatio ac-
7 cenderet, plures subire, quod inritamentum certaminum
equestrium est, cum aut vincentibus spes aut pulsis
8 ira adgregat suos. ita tum a paucis proelio accenso
omnem utrimque postremo equitatum certaminis stu-
dium effudit. ac dum sincerum equestre proelium erat,
multitudo Masaesuliorum, ingentia agmina Syphace
9 emittente, sustineri vix poterat; deinde, ut pedes Ro-
manus repentino per turmas suas viam dantes inter-

cursu stabilem aciem fecit absterruitque effuse inve-
hentem sese hostem, primo barbari segnius permittere
equos, dein stare ac prope *stupe*re turbati novo genere 10
pugnae, postremo non pediti solum cedere, sed ne
equitem quidem sustinere peditis praesidio audentem.
iam signa quoque legionum adpropinquabant. tum 11
vero Masaesulii non modo primum impetum sed ne
conspectum quidem signorum atque armorum tulerunt:
tantum seu memoria priorum cladium seu praesens
terror valuit. XII. ibi Syphax, dum obequitat hostium 1
turmis, si pudore, si periculo suo fugam sistere pos-
set, equo graviter icto effusus opprimitur capiturque
et vivus, laetum ante omnes Masinissae praebiturus 2
spectaculum, ad Laelium pertrahitur.

Cirta caput regni Syphacis erat, eoque se ingens 3
vis hominum ex fuga contulerat. caedes in eo proelio 4
minor quam victoria fuit, quia equestri tantummodo
proelio certatum fuerat. non plus quinque milia oc- 5
cisa, minus dimidium eius hominum captum est im-
petu in castro facto, quo perculsa rege amisso multi-
tudo se contulerat. Masinissa sibi quidem dicere nihil 6
esse in praesentia pulchrius quam victorem recupera-
tum tanto post intervallo patrium invisere regnum;
sed tam secundis quam adversis rebus non dari spa-
tium ad cessandum. si se Laelius cum equitatu vin- 7
ctoque Syphace Cirtam praecedere sinat, trepida
omnia metu se oppressurum; Laelium cum peditibus
subsequi modicis itineribus posse. adsentiente Laelio 8
praegressus Cirtam evocari ad conloquium principes
Cirtensium iubet. sed apud ignaros regis casus nec,
quae acta essent, promendo nec minis nec suadendo
ante valuit, quam rex vinctus in conspectum datus
est. tum ad spectaculum tam foedum comploratio 9
orta, et partim pavore moenia sunt deserta, partim
repentino consensu gratiam apud victorem quae-
rentium patefactae portae. et Masinissa praesidio 10
circa portas opportunaque moenium dimisso, ne cui

fugae pateret exitus, ad regiam occupandam citato
vadit equo.
11 Intranti vestibulum in ipso limine Sophoniba,
uxor Syphacis, filia Hasdrubalis Poeni, occurrit; et
cum in medio agmine armatorum Masinissam insignem
cum armis tum cetero habitu conspexisset, regem esse,
12 id quod erat, rata, genibus advoluta eius: „omnia qui-
dem ut posses“ inquit „in nobis, di dederunt virtus-
que et felicitas tua; sed si captivae apud dominum
vitae necisque suae vocem supplicem mittere licet, si
13 genua, si victricem attingere dexteram, precor quae-
soque per maiestatem regiam, in qua paulo ante nos
quoque fuimus, per gentis Numidarum nomen, quod
tibi cum Syphace commune fuit, per huiusce regiae
14 deos, qui te melioribus ominibus accipiant, quam Sy-
phacem hinc miserunt, hanc veniam supplici des, ut
ipse, quodcumque fert animus, de captiva tua statuas
neque me in cuiusquam Romani superbum et crudele
15 arbitrium venire sinas. si nihil aliud quam Syphacis
uxor fuissem, tamen Numidae atque in eadem mecum
Africa geniti quam alienigenae et externi fidem ex-
16 periri mallem; quid Carthaginiensi ab Romano, quid
filiae Hasdrubalis timendum sit, vides. si nulla re
alia potes, morte me ut vindices ab Romanorum ar-
17 bitrio, oro obtestorque“. forma erat insignis et floren-
tissima aetas; itaque cum modo *genua modo* dextram
amplectens in id, ne cui Romano traderetur, fidem
exposceret, propiusque blanditias iam oratio esset
18 quam preces, non in misericordiam modo prolapsus
est animus victoris, sed, ut est genus Numidarum in
Venerem praeceps, amore captivae victor captus. data
dextra in id, quod petebatur, obligandae fidei in re-
19 giam concedit. institit deinde reputare secum ipse,
quem ad modum promissi fidem praestaret. quod cum
expedire non posset, ab amore temerarium atque im-
20 pudens mutuatur consilium: nuptias in eum ipsum
diem parari repente iubet, ne quid relinqueret integri

aut Laelio aut ipsi Scipioni consulendi velut in cap-
tivam, quae Masinissae iam nupta foret. factis nuptiis 21
supervenit Laelius, et adeo non dissimulavit impro-
bare se factum, ut primo etiam cum Syphace et ce-
teris captivis detractam eam *lecto* geniali mittere ad
Scipionem conatus sit. victus deinde precibus Masi- 22
nissae orantis, ut arbitrium, utrius regum duorum
fortunae accessio Sophoniba esset, ad Scipionem
reiceret, misso Syphace et captivis ceteras urbes Nu-
midiae, quae praesidiis regiis tenebantur, adiuvante
Masinissa recipit.

XIII. Syphacem in castra adduci cum esset nun- 1
tiatum, omnis velut ad spectaculum triumphi multi-
tudo effusa est. praecedebat ipse vinctus, sequebatur 2
grex nobilium Numidarum. tum quantum quisque
plurimum poterat, magnitudini Syphacis famaeque
gentis victoriam suam augendo addebat: illum esse 3
regem, cuius tantum maiestati duo potentissimi in
terris tribuerint populi, Romanus Carthaginiensisque,
ut Scipio imperator suus ad amicitiam eius petendam, 4
relicta provincia Hispania exercituque, duabus quin-
queremibus in Africam navigaverit, Hasdrubal Poe- 5
norum imperator non ipse modo ad eum in regnum
venerit, sed etiam filiam ei nuptum dederit. habuisse
eum uno tempore in potestate duos imperatores Poe-
num Romanumque. sicut ab dis immortalibus pars 6
utraque hostiis mactandis pacem petisset, ita ab eo
utrimque pariter amicitiam petitam. iam tantas ha- 7
buisse opes, ut Masinissam regno pulsum eo redegerit,
ut vita eius fama mortis et latebris, ferarum modo
in silvis rapto viventis, tegeretur. his sermonibus cir- 8
cumstantium celebratus rex in praetorium ad Scipio-
nem est perductus. movit et Scipionem cum fortuna
pristina viri praesenti fortunae conlata, tum recordatio
hospitii dextraeque datae et foederis publice ac pri-
vatim iuncti. eadem haec et Syphaci animum dederunt 9
in adloquendo victore. nam cum Scipio, quid sibi vo-

luisset, quaereret, qui non societatem solum abnuisset
10 Romanam, sed ultro bellum intulisset, tum ille pec-
casse quidem sese atque insanisse fatebatur, sed non
tum demum, cum arma adversus populum Romanum
11 cepisset; exitum sui furoris eum fuisse, non princi-
pium; tum se insanisse, tum hospitia privata et pu-
blica foedera omnia ex animo eiecisse, cum Cartha-
12 giniensem matronam domum acceperit. illis nuptialibus
facibus regiam conflagrasse suam, illam furiam pe-
stemque omnibus delenimentis animum suum aver-
tisse atque alienasse nec conquiesse, donec ipsa mani-
bus suis nefaria sibi arma adversus hospitem atque
13 amicum induerit. perdito tamen atque adflicto sibi
hoc in miseriis solacii esse, quod in omnium hominum
inimicissimi sibi domum ac penates eandem pestem
14 ac furiam transisse videat. neque prudentiorem neque
constantiorem Masinissam quam Syphacem esse, etiam
iuventa incautiorem; certe stultius illum atque intem-
perantius eam quam se duxisse.

1 XIV. Haec non hostili modo odio, sed amoris
etiam stimulis, amatam apud aemulum cernens, cum
dixisset, non mediocri cura Scipionis animum pepulit.
2 et fidem criminibus raptae prope inter arma nuptiae
neque consulto neque expectato Laelio faciebant tam-
que praeceps festinatio, ut, quo die captam hostem
vidisset, eodem matrimonio iunctam acciperet et ad
3 penates hostis sui nuptiale sacrum conficeret. et eo
foediora haec videbantur Scipioni, quod ipsum in His-
pania iuvenem nullius forma pepulerat captivae. haec
secum volutanti Laelius ac Masinissa supervenerunt.
quos cum pariter ambo et benigno vultu excepisset
et egregiis laudibus frequenti praetorio celebrasset,
4 abductum in secretum Masinissam sic adloquitur:
„aliqua te, Masinissa, existimo intuentem in me bona
et principio in Hispania ad iungendam mecum ami-
citiam venisse et postea in Africa te ipsum spesque
5 omnes tuas in fidem meam commisisse. atqui nulla

earum virtus est, propter quas tibi adpetendus visus
sim, qua ego aeque ac temperantia et continentia
libidinum gloriatus fuerim. hanc te quoque ad ceteras 6
tuas eximias virtutes, Masinissa, adiecisse velim. non
est, non — mihi crede — tantum ab hostibus arma-
tis aetati nostrae periculi, quantum ab circumfusis
undique voluptatibus. qui eas temperantia sua frena- 7
vit ac domuit, multo maius decus maioremque victo-
riam sibi peperit, quam nos Syphace victo habemus.
quae me absente strenue ac fortiter fecisti, libenter 8
et commemoravi et memini; cetera te ipsum tecum
reputare quam me dicente erubescere malo. Syphax
populi Romani auspiciis victus captusque est. itaque 9
ipse, coniunx, regnum, ager, oppida, homines, qui in-
colunt, quidquid denique Syphacis fuit praeda populi
Romani est, et regem coniugemque eius, etiamsi non 10
civis Carthaginiensis esset, etiamsi non patrem eius
imperatorem hostium videremus, Romam oporteret
mitti, ac senatus populique Romani de ea iudicium
atque arbitrium esse, quae regem socium nobis alie-
nasse atque in arma egisse praecipitem dicatur. vince 11
animum; cave deformes multa bona uno vitio et tot
meritorum gratiam maiore culpa, quam causa culpae
est, conrumpas."

XV. Masinissae haec audienti non rubor solum 1
suffusus, sed lacrimae etiam obortae; et cum se qui-
dem in potestate futurum imperatoris dixisset orasset-
que eum, ut, quantum res sineret, fidei suae temere
obstrictae consuleret — promisisse enim se in nullius 2
potestatem eam traditurum —, ex praetorio in ta-
bernaculum suum confusus concessit. ibi arbitris re- 3
motis cum crebro suspiritu et gemitu, quod facile ab
circumstantibus tabernaculum exaudiri posset, aliquan-
tum temporis consumpsisset, ingenti ad postremum 4
edito gemitu fidum e servis vocat, sub cuius custodia
regio more ad incerta fortunae venenum erat, et mix-
tum in poculo ferre ad Sophonibam iubet ac simul 5

nuntiare Masinissam libenter primam ei fidem prae-
staturum fuisse, quam vir uxori debuerit; quoniam
eius arbitrium, qui possint, adimant, secundam fidem
praestare, ne viva in potestatem Romanorum veniat.
6 memor patris imperatoris patriaeque et duorum regum,
quibus nupta fuisset, sibi ipsa consuleret. hunc nun-
tium ac simul venenum ferens minister cum ad So-
7 phonibam venisset, „accipio“ inquit „nuptiale munus,
nec ingratum, si nihil maius vir uxori praestare po-
tuit. hoc tamen nuntia, melius me morituram fuisse,
8 si non in funere meo nupsissem.“ non locuta est fero-
cius quam acceptum poculum nullo trepidationis signo
9 dato inpavide hausit. quod ubi nuntiatum est Scipio-
ni, ne quid aeger animi ferox iuvenis gravius con-
suleret, accitum eum extemplo nunc solatur nunc,
10 quod temeritatem temeritate alia luerit tristioremque
rem, quam necesse fuerit, fecerit, leniter castigat.
11 postero die, ut a praesenti motu averteret animum
eius, in tribunal escendit et contionem advocari iussit.
ibi Masinissam, primum regem appellatum eximiisque
ornatum laudibus, aurea corona, aurea patera, sella
curuli et scipione eburneo, toga picta et palmata
12 tunica donat. addit verbis honorem: neque magni-
ficentius quicquam triumpho apud Romanos neque
triumphantibus ampliorem eo ornatum esse, quo unum
omnium externorum dignum Masinissam populus Ro-
13 manus ducat. Laelium deinde et ipsum conlaudatum
aurea corona donat; et alii militares viri, prout a
14 quoque navata opera erat, donati. his honoribus molli-
tus regis animus erectusque in spem propinquam sub-
lato Syphace omnis Numidiae potiundae.
1 XVI. Scipio C. Laelio cum Syphace aliisque cap-
tivis Romam misso, cum quibus et Masinissae legati
profecti sunt, ipse ad Tyneta rursus castra refert et
2 quae munimenta inchoaverat permunit. Carthaginienses
non brevi solum, sed prope vano gaudio ab satis
prospera in praesens oppugnatione classis perfusi,

post famam capti Syphacis, in quo plus prope quam
in Hasdrubale atque exercitu suo spei reposuerant,
perculsi, iam nullo auctore belli ultra audito oratores 3
ad pacem petendam mittunt triginta seniorum prin-
cipes; id erat sanctius apud illos consilium maxima-
que ad ipsum senatum regendum vis. qui ubi in castra 4
Romana et in praetorium pervenerunt, more adulan-
tium — accepto, credo, ritu ex ea regione, ex qua
oriundi erant — procubuerunt. conveniens oratio tam 5
humili adulationi fuit, non culpam purgantium, sed
transferentium initium culpae in Hannibalem poten-
tiaeque eius fautores. veniam civitati petebant civium 6
temeritate bis iam eversae, incolumi futurae iterum
hostium beneficio; imperium ex victis hostibus popu- 7
lum Romanum, non perniciem petere; paratis oboe-
dienter servire imperaret, quae vellet. Scipio et ve- 8
nisse ea spe in Africam se ait et spem suam prospero
belli eventu auctam, victoriam se, non pacem domum
reportaturum esse; tamen, cum victoriam prope in 9
manibus habeat, pacem non abnuere, ut omnes gentes
sciant populum Romanum et suscipere iuste bella et
finire. leges pacis se has dicere: captivos et perfugas 10
et fugitivos restituant; exercitus ex Italia et Gallia
deducant; Hispania abstineant; insulis omnibus, quae
inter Italiam atque Africam sint, decedant; naves lon- 11
gas praeter viginti omnes tradant, tritici quingenta,
hordei trecenta milia modium. pecuniae summam 12
quantam imperaverit, parum convenit; alibi quinque
milia talentum, alibi quinque milia pondo argenti,
alibi duplex stipendium militibus imperatum invenio.
„his condicionibus“ inquit „placeatne pax, triduum ad 13
consultandum dabitur. si placuerit, mecum indutias
facite, Romam ad senatum mittite legatos“. ita dimissi 14
Carthaginienses nullas recusandas condiciones pacis
cum censuissent, quippe qui moram temporis quaere-
rent, dum Hannibal in Africam traiceret, legatos alios 15
ad Scipionem, ut indutias facerent, alios Romam ad

pacem petendam mittunt, ducentes paucos in speciem
captivos perfugasque et fugitivos, quo impetrabilior
pax esset.
1 XVII. Multis ante diebus Laelius cum Syphace
primoribusque Numidarum captivis Romam venit,
quaeque in Africa gesta essent, omnia ordine exposuit
patribus, ingenti hominum et in praesens laetitia et
2 in futurum spe. consulti inde patres regem in custo-
diam Albam mittendum censuerunt, Laelium retinen-
3 dum, donec legati Carthaginienses venirent. suppli-
catio in quadriduum decreta est. P. Aelius praetor
senatu misso et contione inde advocata cum C. Laelio
4 in rostra escendit. ibi vero audientes fusos Cartha-
giniensium exercitus, devictum et captum ingentis
nominis regem, Numidiam omnem egregia victoria
5 peragratam, tacitum continere gaudium non poterant,
quin clamoribus quibusque aliis multitudo solet lae-
6 titiam inmodicam significarent. itaque praetor extem-
plo edixit, uti aeditui aedes sacras omnes tota urbe
aperirent, circumeundi salutandique deos agendique
7 grates per totum diem populo potestas fieret. postero
die legatos Masinissae in senatum introduxit. gratulati
primum senatui sunt, quod P. Scipio prospere res in
8 Africa gessisset; deinde gratias egerunt, quod Masi-
nissam non appellasset modo regem, sed fecisset re-
stituendo in paternum regnum, in quo post Syphacem
sublatum, si ita patribus visum esset, sine metu et
9 certamine esset regnaturus, dein conlaudatum pro con-
tione amplissimis decorasset donis, quibus ne indignus
esset, et dedisse operam Masinissam et porro daturum
10 esse. petere, ut regium nomen ceteraque Scipionis
11 beneficia et munera senatus decreto confirmaret; et,
nisi molestum esset, illud quoque petere Masinissam,
ut Numidas captivos, qui Romae in custodia essent,
remitterent; id sibi amplum apud populares futurum
12 esse. ad ea responsum legatis: rerum gestarum prospere
in Africa communem sibi cum rege gratulationem

esse; Scipionem recte atque ordine videri fecisse,
quod eum regem appellaverit, et quidquid aliud fe-
cerit, quod cordi foret Masinissae, ea patres compro-
bare ac laudare. munera, quae legati ferrent regi, 13
decreverunt sagula purpurea duo cum fibulis aureis
singulis et lato clavo tunicis, equos duo phaleratos,
bina equestria arma cum loricis, et tabernacula mili-
taremque supellectilem, qualem praeberi consuli mos
esset. haec regi praetor mittere iussus. legatis in sin- 14
gulos dona ne minus quinum milium, comitibus eorum
milium aeris, et vestimenta bina legatis, singula co-
mitibus Numidisque, qui ex custodia emissi redde-
rentur regi; ad hoc aedes liberae, loca, lautia legatis
decreta.

XVIII. Eadem aestate, qua haec decreta Romae 1
et in Africa gesta sunt, P. Quinctilius Varus praetor
et M. Cornelius proconsul in agro Insubrum Gallo-
rum cum Magone Poeno signis conlatis pugnarunt.
praetoris legiones in prima acie fuerunt; Cornelius 2
suas in subsidiis tenuit, ipse ad prima signa equo
advectus; proque duobus cornibus praetor ac procon-
sul milites ad inferenda in hostes signa summa vi
hortabantur. postquam nihil commovebant, tum Quinc- 3
tilius Cornelio: „lentior, ut vides, fit pugna, et in-
duratur praeter spem resistendo hostium timor, ac,
ne vertat in audaciam, periculum est. equestrem pro- 4
cellam excitemus oportet, si turbare ac statu movere
volumus. itaque vel tu ad prima signa proelium sus-
tine, ego inducam in pugnam equites; vel ego hic in
prima acie rem geram, tu quattuor legionum equites
in hostem emitte“. utram vellet praetor muneris par- 5
tem proconsule accipiente, Quinctilius praetor cum
filio, cui Marco praenomen erat, inpigro iuvene ad
equites pergit iussosque escendere in equos repente
in hostem emittit. tumultum equestrem auxit clamor 6
ab legionibus additus. nec stetisset hostium acies, ni
Mago ad primum equitum motum paratos elephantos

7 extemplo in proelium induxisset. ad quorum strido-
rem odoremque et aspectum territi equi vanum equestre
auxilium fecerunt. et ut turbae permixtus, ubi cuspide
uti et comminus gladio posset, roboris maioris Ro-
manus eques erat, ita in ablatum paventibus procul
8 equis melius ex intervallo Numidae iaculabantur. simul
et peditum legio duodecima, magna ex parte caesa,
9 pudore magis quam viribus tenebat locum; nec diu-
tius tenuisset, ni ex subsidiis tertia decuma legio in
primam aciem inducta proelium dubium excepisset.
Mago quoque ex subsidiis Gallos integrae legioni op-
10 posuit. quibus haud magno certamine fusis hastati
legionis undecimae conglobant sese atque elephantos
11 iam etiam peditum aciem turbantes invadunt. in quos
cum pila confertos coniecissent, nullo ferme frustra
emisso omnes retro in aciem suorum averterunt; quat-
12 tuor gravati vulneribus conruerunt. tum primum com-
mota hostium acies, simul omnibus equitibus, ut aver-
sos videre elephantos, ad augendum pavorem ac
tumultum effusis. sed donec stetit ante signa Mago,
gradum sensim referentes ordines et tenorem pugnae
13 servabant; postquam femine transfixo cadentem au-
ferrique proelio prope exsanguem videre, extemplo in
fugam omnes versi. ad quinque milia hostium eo die
14 caesa et signa militaria duo et viginti capta. nec Ro-
manis incruenta victoria fuit: duo milia et trecenti
de exercitu praetoris, pars multo maxima ex legione
15 duodecima amissi; inde et tribuni militum duo, M.
Cosconius et M. Maevius; tertiae decimae quoque le-
gionis, quae postremo proelio adfuerat, C. Helvius
tribunus militum in restituenda pugna cecidit, et duo
et viginti ferme inlustres equites obtriti ab elephan-
tis cum centurionibus aliquot perierunt. et longius
certamen fuisset, ni vulnere ducis concessa victoria esset.
1 XIX. Mago proximae silentio noctis profectus,
quantum pati viae per vulnus poterat itineribus ex-
2 tentis, ad mare in Ligures Ingaunos pervenit. ibi eum

legati ab Carthagine paucis ante diebus in sinum
Gallicum adpulsis navibus adierunt iubentes primo
quoque tempore in Africam traicere; id et fratrem 3
eius Hannibalem — nam ad eum quoque isse legatos
eadem iubentes — facturum; non in eo esse Cartha-
giniensium res, ut Galliam atque Italiam armis obti-
neant. Mago non imperio modo senatus periculoque 4
patriae motus, sed metuens etiam, ne victor hostis
moranti instaret, Liguresque ipsi, relinqui Italiam a
Poenis cernentes, ad eos, quorum mox in potestate
futuri essent, deficerent, simul sperans leniorem in 5
navigatione quam in via iactationem vulneris fore et
curationi omnia commodiora, impositis copiis in naves
profectus, vixdum superata Sardinia ex vulnere mori-
tur. naves quoque aliquot Poenorum disiectae in alto
a classe Romana, quae circa Sardiniam erat, capiuntur.
haec terra marique in parte Italiae, qua iacet ad 6
Alpes, gesta.

Consul C. Servilius nulla memorabili re in pro-
vincia Etruria Galliaque — nam eo quoque proces-
serat — gesta, patre C. Servilio et C. Lutatio ex ser- 7
vitute post sextum decimum annum receptis, qui ad
vicum Tannetum a Bois capti fuerant, hinc patre, 8
hinc Catulo lateri circumdatis privato magis quam
publico decore insignis Romam rediit. latum ad po- 9
pulum est, ne C. Servilio fraudi esset, quod patre, qui
sella curuli sedisset, vivo, cum id ignoraret, tribunus
plebis atque aedilis plebis fuisset, contra quam sanc-
tum legibus erat. hac rogatione perlata in provin-
ciam rediit.

Ad Cn. Servilium consulem, qui in Bruttiis erat, 10
Consentia, Aufugum, Bergae, Besidiae, Ocriculum, Lym-
phaeum, Argentanum, Clampetia multique ignobiles
populi, senescere Punicum bellum cernentes, defecere.
idem consul cum Hannibale in agro Crotoniensi acie 11
conflixit. obscura eius pugnae fama est. Valerius An-
tias quinque milia hostium caesa ait; quae tanta res

est, ut aut impudenter ficta sit aut neglegenter prae-
12 termissa. nihil certe ultra rei in Italia ab Hannibale
gestum; nam ad eum quoque legati ab Carthagine
vocantes in Africam iis forte diebus, quibus ad Ma-
1 gonem, venerunt. XX. frendens gemensque ac vix la-
crimis temperans dicitur legatorum verba audisse.
2 postquam edita sunt mandata, „iam non perplexe“
inquit, „sed palam revocant, qui vetando supplemen-
3 tum et pecuniam mitti iam pridem retrahebant. vicit
ergo Hannibalem non populus Romanus, totiens cae-
sus fugatusque, sed senatus Carthaginiensis obtrecta-
4 tione atque invidia. neque hac deformitate reditus
mei tam P. Scipio exultabit atque efferet sese quam
Hanno, qui domum nostram, quando alia re non po-
5 tuit, ruina Carthaginis oppressit“. iam hoc ipsum
praesagiens animo praeparaverat ante naves. itaque
inutili militum turba praesidii specie in oppida Bruttii
agri, quae pauca metu magis quam fide continebantur,
6 dimissa, quod roboris in exercitu erat in Africam
transvexit, multis Italici generis, qui in Africam se-
cuturos abnuentes concesserant in Iunonis Laciniae
delubrum inviolatum ad eam diem, in templo ipso
7 foede interfectis. raro quemquam alium patriam exilii
causa relinquentem tam maestum abisse ferunt quam
Hannibalem hostium terra excedentem. respexisse
saepe Italiae litora, et deos hominesque accusantem
8 in se quoque ac suum ipsius caput execratum, quod
non cruentum ab Cannensi victoria militem Romam
duxisset. Scipionem ire ad Carthaginem ausum, qui
9 consul hostem Poenum in Italia non vidisset; se cen-
tum milibus armatorum ad Trasumennum, ad Cannas
caesis circa Casilinum Cumasque et Nolam conse-
nuisse. haec accusans querensque ex diutina posses-
sione Italiae est detractus.

1 XXI. Romam per eosdem dies et Magonem et
Hannibalem profectos adlatum est. cuius duplicis gra-
tulationis minuit laetitiam, et quod parum duces in

retinendis iis, cum id mandatum ab senatu esset, aut
animi aut virium habuisse videbantur, et quod solli- 2
citi erant, omni belli mole in unum exercitum ducem-
que inclinata quo evasura esset res.

Per eosdem dies legati Saguntini venerunt con- 3
prensos cum pecunia adducentes Carthaginienses, qui
ad conducenda auxilia in Hispaniam traiecissent. du- 4
centa et quinquaginta auri, octingenta pondo argenti
in vestibulo curiae posuerunt. hominibus acceptis et 5
in carcerem conditis, auro argentoque reddito gratiae
legatis actae atque insuper munera data ac naves,
quibus in Hispaniam reverterentur.

Mentio deinde ab senioribus facta est segnius 6
homines bona quam mala sentire; transitu in Italiam
Hannibalis quantum terroris pavorisque esse memi-
nisse! quas deinde clades, quos luctus incidisse! visa 7
castra hostium e muris urbis; quae vota singulorum
universorumque fuisse! quotiens in conciliis voces
manus ad caelum porgentium auditas, en umquam 8
ille dies futurus esset, quo vacuam hostibus Italiam
bona pace florentem visuri essent! dedisse tandem id 9
deos sexto decimo demum anno, nec esse, qui deis
grates agendas censeat; adeo ne advenientem quidem
gratiam homines benigne accipere, nedum ut prae-
teritae satis memores sint. conclamatum deinde ex 10
omni parte curiae est, uti referret P. Aelius praetor;
decretumque, ut quinque dies circa omnia pulvinaria
supplicaretur, victumaeque maiores immolarentur cen-
tum viginti.

Iam dimisso Laelio legatisque Masinissae cum 11
Carthaginiensium legatos de pace ad senatum ve-
nientes Puteolis visos, inde terra venturos adlatum
esset, revocari C. Laelium placuit, ut coram eo de
pace ageretur. Q. Fulvius Gillo, legatus Scipionis, 12
Carthaginienses Romam adduxit. quibus vetitis in-
gredi urbem hospitium in villa publica, senatus ad
aedem Bellonae datus est.

1 XXII. Orationem eandem ferme quam apud Sci-
pionem habuerunt, culpam omnem belli a publico
2 consilio in Hannibalem vertentes: eum iniussu senatus
non Alpes modo sed Hiberum quoque transgressum,
nec Romanis solum sed ante etiam Saguntinis privato
consilio bellum intulisse; senatui ac populo Cartha-
3 giniensi, si quis vere aestimet, foedus ad eam diem
4 inviolatum esse cum Romanis. itaque nihil aliud sibi
mandatum esse uti peterent, quam ut in ea pace, quae
postremo cum C. Lutatio facta esset, manere liceret.
5 cum more tradito [a] patribus potestatem interrogandi,
si quis quid vellet, legatos praetor fecisset, seniores-
que, qui foederibus interfuerant, alii alia interrogarent,
nec meminisse se per aetatem — etenim omnes ferme
6 iuvenes erant — dicerent legati, conclamatum ex
omni parte curiae est Punica fraude electos, qui ve-
terem pacem repeterent, cuius ipsi non meminissent.
1 XXIII. Emotis deinde curia legatis sententiae
interrogari coeptae. M. Livius C. Servilium consulem,
qui propior esset, arcessendum, ut coram eo de pace
2 ageretur, censebat; cum de re maiore, quam quanta
ea esset, consultatio incidere non posset, non videri
sibi absente consulum altero ambobusve eam rem agi
3 satis ex dignitate populi Romani esse. Q. Metellus,
qui triennio ante consul dictatorque fuerat: cum P.
Scipio caedendo exercitus, agros populando in eam
necessitatem hostes compulisset, ut supplices pacem
peterent, et nemo omnium verius existumare posset,
4 qua mente ea pax peteretur, quam qui ante portas
Carthaginis bellum gereret, nullius alterius consilio
quam Scipionis accipiendam abnuendamve pacem esse.
5 M. Valerius Laevinus, qui bis consul fuerat, specula-
tores, non legatos venisse arguebat iubendosque Italia
excedere et custodes cum iis usque ad naves mitten-
dos Scipionique scribendum, ne bellum remitteret.
6 Laelius Fulviusque adiecerunt, et Scipionem in eo po-
sitam habuisse spem pacis, si Hannibal et Mago ex

Italia non revocarentur. ceterum omnia simulaturos 7
Carthaginienses duces eos exercitusque expectantes;
deinde quamvis recentium foederum et deorum omnium
oblitos bellum gesturos. eo magis in Laevini senten- 8
tiam discessum. legati pace infecta ac prope sine re-
sponso dimissi.

XXIV. Per eos dies Cn. Servilius consul, haud 1
dubius, quin pacatae Italiae penes se gloria esset,
velut pulsum ab se Hannibalem persequens in Sici-
liam, inde in Africam transiturus, traiecit. quod ubi 2
Romae vulgatum est, primo censuerant patres, ut
praetor scriberet consuli senatum aequum censere in
Italiam reverti eum; dein cum praetor spreturum eum 3
litteras suas diceret, dictator ad id ipsum creatus P.
Sulpicius pro iure maioris imperii consulem in Italiam
revocavit. reliquum anni cum M. Servilio magistro 4
equitum circumeundis Italiae urbibus, quae bello
alienatae fuerant, noscendisque singularum causis con-
sumpsit.

Per indutiarum tempus [et] ex Sardinia a P. Len- 5
tulo praetore centum onerariae naves cum commeatu
viginti rostratarum praesidio et ab hoste et ab tem-
pestatibus mari tuto in Africam transmiserunt. Cn. 6
Octavio ducentis onerariis, triginta longis navibus ex
Sicilia traicienti non eadem fortuna fuit. in conspectum 7
ferme Africae prospero cursu evectum primo destituit
ventus, dein versus in Africum turbavit ac passim
naves disiecit. ipse cum rostratis per adversos fluctus 8
ingenti remigum labore enisus Apollinis promuntu-
rium tenuit; onerariae pars maxima ad Aegimurum 9
— insula ea sinum ab alto claudit, in quo sita Cartha-
go est, triginta ferme milia ab urbe —, aliae adver-
sus urbem ipsam ad Calidas Aquas delatae sunt. om-
nia in conspectu Carthaginis erant. itaque ex tota 10
urbe in forum concursum est; magistratus senatum
vocare; populus in curiae vestibulo fremere, ne tanta
ex oculis manibusque amitteretur praeda. cum quidam 11

pacis petitae, alii indutiarum — necdum enim dies
exierat — fidem opponerent, permixto paene senatus
populique concilio consensum est, ut classem quinqua-
ginta navium Hasdrubal Aegimurum traiceret, inde
per litora portusque dispersas Romanas naves colli-
12 geret. desertae fuga nautarum primum ab Aegimuro,
deinde ab Aquis onerariae Carthaginem puppibus
tractae sunt.

1 XXV. Nondum ab Roma reverterant legati, neque
sciebatur, quae senatus Romani de bello aut pace
2 sententia esset, necdum indutiarum dies exierat; eo
indigniorem iniuriam ratus Scipio, ab iis, qui petis-
sent pacem et indutias, et spem pacis et fidem indu-
tiarum violatam esse, legatos Carthaginem L. Baebium,
3 L. Sergium, L. Fabium extemplo misit. qui cum multi-
tudinis concursu prope violati essent nec reditum tu-
tiorem futurum cernerent, petierunt a magistratibus,
quorum auxilio vis prohibita erat, ut naves mitterent,
4 quae se prosequerentur. datae triremes duae cum ad
Bagradam flumen pervenissent, unde castra Romana
conspiciebantur, Carthaginem rediere. classis Punica
5 ad Uticam stationem habebat. ex ea tres quadriremes
— seu clam misso a Carthagine nuntio, ut id fieret,
seu Hasdrubale, qui classi praeerat, sine publica fraude
6 auso facinus — quinqueremem Romanam superantem
promunturium ex alto repente adgressae sunt. sed
neque rostro ferire celeritate sua praeterlabentem
7 poterant, neque transilire armati ex humilioribus in
altiorem navem, et defendebatur egregie, quoad tela
suppeditarunt. quis deficientibus iam nulla alia res
eam quam propinquitas terrae multitudoque a castris
8 in litus effusa tueri potuit. concitatam enim remis,
quanto maximo impetu poterant, in terram cum im-
misissent, navis tantum iactura facta, incolumes ipsi
9 evaserunt. ita alio super aliud scelere cum haud dubie
indutiae ruptae essent, Laelius Fulviusque ab Roma
10 cum legatis Carthaginiensibus supervenerunt. quibus

Scipio, etsi non indutiarum modo fides a Carthagi-
niensibus sed ius etiam gentium in legatis violatum
esset, tamen se nihil nec institutis populi Romani
nec suis moribus indignum in iis facturum esse cum
dixisset, dimissis legatis bellum parabat.

Hannibali iam terrae adpropinquanti iussus e 11
nauticis unus escendere in malum, ut specularetur,
quam tenerent regionem, cum dixisset sepulchrum di-
rutum proram spectare, abominatus praetervehi iusso
gubernatore ad Leptim adpulit classem atque ibi copias
exposuit.

XXVI. Haec eo anno in Africa gesta; insequen- 1
tia excedunt in eum annum, quo M. Servilius Gemi-
nus, qui tum magister equitum erat, et Ti. Claudius
Nero consules facti sunt. ceterum exitu superioris 2
anni cum legati sociarum urbium ex Graecia questi
essent vastatos agros ab regiis praesidiis profectos-
que in Macedoniam legatos ad res repetendas non
admissos ad Philippum regem, simul nuntiassent quat- 3
tuor milia militum cum Sopatro duce traiecta in Afri-
cam dici, ut essent Carthaginiensibus praesidio, et
pecuniae aliquantum una missum, legatos ad regem, 4
qui haec adversus foedus facta videri patribus nun-
tiarent, mittendos censuit senatus. missi C. Terentius
Varro, C. Mamilius, M. Aurelius. iis tres quinque-
remes datae.

Annus insignis incendio ingenti, quo clivus Pu- 5
blicius ad solum exustus est, et aquarum magnitudine
et annonae vilitate fuit, praeterquam quod pace omnis
Italia erat aperta, etiam quod magnam vim frumenti 6
ex Hispania missam M. Valerius Falto et M. Fabius
Buteo aediles curules quaternis aeris vicatim populo
discripserunt.

Eodem anno Q. Fabius Maximus moritur exactae 7
aetatis, si quidem verum est augurem duos et sexa-
ginta annos fuisse, quod quidam auctores sunt. vir 8
certe fuit dignus tanto cognomine, vel si novum ab

eo inciperet. superavit paternos honores, avitos aequa-
vit. pluribus victoriis et maioribus proeliis avus in-
signis Rullus; sed omnia aequare unus hostis Hanni-
9 bal potest. cautior tamen quam promptior hic habitus;
et sicut dubites, utrum ingenio cunctator fuerit an
quia ita bello proprie, quod tum gerebatur, aptum
erat, sic nihil certius est quam unum hominem nobis
10 cunctando rem restituisse, sicut Ennius ait. augur in
locum eius inauguratus Q. Fabius Maximus filius; in
eiusdem locum pontifex — nam duo sacerdotia ha-
buit — Ser. Sulpicius Galba.

11 Ludi Romani diem unum, plebei ter toti instau-
rati ab aedilibus M. Sextio Sabino et Cn. Tremellio
Flacco. ii ambo praetores facti et cum iis C. Livius
12 Salinator et C. Aurelius Cotta. comitia eius anni
utrum C. Servilius consul habuerit an, quia eum res
in Etruria tenuerint quaestiones ex senatus consulto
de coniurationibus principum habentem, dictator ab
eo dictus P. Sulpicius, incertum ut sit, diversi aucto-
res faciunt.

1 XXVII. Principio insequentis anni M. Servilius
et Ti. Claudius senatu in Capitolium vocato de pro-
2 vinciis rettulerunt. Italiam atque Africam in sortem
coici, Africam ambo cupientes, volebant. ceterum Q.
Metello maxime adnitente neque negata neque data
3 est Africa; consules iussi cum tribunis plebis agere,
ut, si iis videretur, populum rogarent, quem vellent
in Africa bellum gerere. omnes tribus P. Scipionem
4 iusserunt. nihilo minus consules provinciam Africam
— ita enim senatus decreverat — in sortem coniece-
5 runt. Ti. Claudio Africa evenit, ut quinquaginta na-
vium classem, omnes quinqueremes, in Africam trai-
ceret parique imperio cum P. Scipione [imperator]
6 esset; M. Servilius Etruriam sortitus. in eadem pro-
vincia et C. Servilio prorogatum imperium, si consu-
7 lem manere ad urbem senatu placuisset. praetores
M. Sextius Galliam est sortitus, ut duas legiones pro-

vinciamque traderet ei P. Quinctilius Varus; C. Livius
Bruttios cum duabus legionibus, quibus P. Sempronius
proconsul priore anno praefuerat; Cn. Tremellius Sici- 8
liam, ut a P. Villio Tappulo praetore prioris anni
provinciam et duas legiones acciperet; Villius pro
praetore viginti navibus longis et militibus mille oram
Siciliae tutaretur; M. Pomponius viginti navibus re- 9
liquis mille et quingentos milites Romam deportaret;
C. Aurelio Cottae urbana evenit. ceteris ita, uti quis-
que obtinebant provincias exercitusque, prorogata im-
peria. sedecim non amplius eo anno legionibus defen- 10
sum imperium est. et ut placatis dis omnia inciperent 11
agerentque, ludos, quos M. Claudio Marcello, T. Quinc-
tio consulibus T. Manlius dictator, quasque hostias
maiores voverat, si per quinquennium res publica
eodem statu fuisset, ut eos ludos consules, priusquam
ad bellum proficiscerentur, facerent. ludi in circo 12
per quadriduum facti, hostiaeque quibus votae erant
dis caesae.

XXVIII. Inter haec simul spes simul cura in dies 1
crescebat, nec satis certum constare apud animos po-
terat, utrum gaudio dignius esset Hannibalem post
sextum decimum annum ex Italia decedentem vacuam
possessionem eius reliquisse populo Romano, an ma-
gis metuendum, quod incolumi exercitu in Africam
transisset: locum nimirum, non periculum mutatum; 2
cuius tantae dimicationis vatem, qui nuper decessisset,
Q. Fabium haud frustra canere solitum graviorem in
sua terra futurum hostem Hannibalem, quam in aliena
fuisset. nec Scipioni aut cum Syphace, inconditae bar- 3
bariae rege, cui Statorius semilixa docere exercitus
solitus sit, aut cum socero eius Hasdrubale, fugacis-
simo duce, rem futuram aut tumultuariis exercitibus
ex agrestium semermi turba subito conlectis, sed cum
Hannibale, prope nato in praetorio patris, fortissimi 4
ducis, alito atque educato inter arma, puero quondam
milite, vixdum iuvene imperatore, qui senex vincendo 5

factus Hispanias, Gallias, Italiam ab Alpibus ad fre-
tum monumentis ingentium rerum complesset. ducere
exercitum aequalem stipendiis suis, duratum omnium
rerum patientia, quas vix fides fiat homines passos,
perfusum miliens cruore Romano, exuvias non militum
6 tantum sed etiam imperatorum portantem. multos oc-
cursuros Scipioni in acie, qui praetores, qui impera-
tores, qui consules Romanos manu sua occidissent,
muralibus vallaribusque insignes coronis, pervagatos
7 capta castra, captas urbes Romanas. non esse hodie
tot fasces magistratibus populi Romani, quot captos
ex caede imperatorum prae se ferre posset Hannibal.
has formidines agitando animis ipsi curas et metus
8 augebant, etiam quod, cum adsuessent per aliquot
annos bellum ante oculos aliis atque aliis in Italiae
partibus lenta spe in nullum propinquum debellandi
finem gerere, erexerant omnium animos Scipio et
Hannibal, velut ad supremum certamen comparati
9 duces. eis quoque, quibus erat ingens in Scipione fi-
ducia et victoriae spes, quo magis in propinquam
eam imminebant animis, eo curae intentiores erant.
10 haud dispar habitus animorum Carthaginiensibus erat,
quos modo petisse pacem, intuentes Hannibalem ac
rerum gestarum eius magnitudinem, paenitebat, modo,
11 cum respicerent bis sese acie victos, Syphacem cap-
tum, pulsos se Hispania, pulsos Italia, atque ea om-
nia unius virtute et consilio Scipionis facta, velut fa-
talem eum ducem in exitium suum natum horrebant.
1 XXIX. Iam Hadrumetum pervenerat Hannibal,
unde, ad reficiendum ex iactatione maritima militem
paucis diebus sumptis, excitus pavidis nuntiis omnia
circa Carthaginem obtineri armis adferentium, magnis
2 itineribus Zamam contendit. Zama quinque dierum
iter ab Carthagine abest. inde praemissi speculatores
cum excepti ab custodibus Romanis deducti ad Sci-
pionem essent, traditos eos tribunos militum iussos-
que omisso metu visere omnia per castra, qua vellent,

circumduci iussit; percunctatusque, satin' per commo- 3
dum omnia explorassent, datis, qui prosequerentur,
retro ad Hannibalem dimisit. Hannibal nihil quidem 4
eorum, quae nuntiabantur — nam et Masinissam cum
sex milibus peditum, quattuor equitum venisse eo ipso
forte die adferebant —, laeto animo audivit, maxime
hostis fiducia *audacia*que, non de nihilo profecto con-
cepta, perculsus est. itaque quamquam et ipse causa 5
belli erat et adventu sua turbaverat et pactas indutias
et spem foederum, tamen, si integer quam si victus
peteret pacem, aequiora impetrari posse ratus, nun-
tium ad Scipionem misit, ut conloquendi secum pote-
statem faceret. id utrum sua sponte fecerit an pu- 6
blico consilio, neutrum cur adfirmem habeo. Valerius 7
Antias primo proelio victum eum ab Scipione, quo
duodecim milia armatorum in acie sint caesa, mille
et septingenti capti, legatum cum aliis decem legatis
tradit in castra ad Scipionem venisse. ceterum Scipio 8
cum conloquium haud abnuisset, ambo ex composito
duces castra protulerunt, ut coire ex propinquo pos-
sent. Scipio haud procul Naraggara urbe, cum ad 9
cetera loco opportuno tum quod aquatio intra teli
coniectum erat, consedit. Hannibal tumulum a quat- 10
tuor milibus inde, tutum commodumque alioqui, nisi
quod longinquae aquationis erat, cepit. ibi in medio
locus conspectus undique, ne quid insidiarum esset,
delectus.

XXX. Summotis pari spatio armatis cum singulis 1
interpretibus congressi sunt, non suae modo aetatis
maximi duces, sed omnis ante se memoriae, omnium
gentium cuilibet regum imperatorumve pares. pau- 2
lisper alter alterius conspectu, admiratione mutua
prope attoniti, conticuere. tum Hannibal prior: „si 3
hoc ita fato datum erat, ut qui primus bellum intuli
populo Romano quique totiens prope in manibus
victoriam habui, is ultro ad pacem petendam venirem,
laetor te mihi sorte potissimum datum, a quo pete-

4 rem. tibi quoque inter multa egregia non in ultimis
laudum hoc fuerit, Hannibalem, cui tot de Romanis
ducibus victoriam di dedissent, tibi cessisse, teque
huic bello, vestris prius quam nostris cladibus insigni,
5 finem imposuisse. hoc quoque ludibrium casus ediderit
fortuna, ut, cum patre tuo consule ceperim arma, cum
eodem primum Romano imperatore signa contulerim,
ad filium eius inermis ad pacem petendam veniam.
6 optimum quidem fuerat eam patribus nostris mentem
datam ab dis esse, ut et vos Italiae et nos Africae
7 imperio contenti essemus; neque enim ne vobis qui-
dem Sicilia ac Sardinia satis digna pretia sunt pro
tot classibus, tot exercitibus, tot tam egregiis amissis
ducibus. sed praeterita magis reprehendi possunt quam
8 corrigi. ita aliena adpetivimus, ut de nostris dimi-
caremus, nec in Italia solum nobis bellum, vobis in
Africa esset, sed et vos in portis vestris prope ac
moenibus signa armaque hostium vidistis et nos ab
Carthagine fremitum castrorum Romanorum exaudi-
9 mus. quod igitur nos maxime abominaremur, vos ante
omnia optaretis, in meliore vestra fortuna de pace
agitur. agimus ei, quorum et maxime interest pacem
esse, et qui quodcumque egerimus, ratum civitates
nostrae habiturae sunt. animo tantum nobis opus est
10 non abhorrente a quietis consiliis. quod ad me attinet,
iam aetas senem in patriam revertentem, unde puer pro-
fectus sum, iam secundae, iam adversae res ita erudie-
11 runt, ut rationem sequi quam fortunam malim; tuam
et adulescentiam et perpetuam felicitatem, ferociora
utraque quam quietis opus est consiliis, metuo. non
temere incerta casuum reputat, quem fortuna num-
12 quam decepit. quod ego fui ad Trasumennum, ad Can-
nas, id tu hodie es. vixdum militari aetate imperio
accepto omnia audacissime incipientem nusquam fe-
13 fellit fortuna. patris et patrui persecutus mortem ex
calamitate vestrae domus decus insigne virtutis pie-
tatisque eximiae cepisti; amissas Hispanias reciperasti

quattuor inde Punicis exercitibus pulsis; consul crea- 14
tus, cum ceteris ad tutandam Italiam parum animi
esset, transgressus in Africam, duobus hic exercitibus
caesis, binis eadem hora captis simul incensisque
castris, Syphace potentissimo rege capto, tot urbibus
regni eius, tot nostri imperii ereptis, me sextum de-
cimum iam annum haerentem in possessione Italiae
detraxisti. potest victoriam malle quam pacem animus.
novi spiritus magnos magis quam utiles; et mihi talis 15
aliquando fortuna adfulsit. quodsi in secundis rebus 16
bonam quoque mentem darent dei, non ea solum,
quae evenissent, sed etiam ea, quae evenire possent,
reputaremus. ut omnium obliviscaris aliorum, satis
ego documenti in omnes casus sum, quem, modo ca- 17
stris inter Anienem atque urbem vestram positis signa
inferentem ac iam prope scandentem moenia Romana,
hic cernas duobus fratribus, fortissimis viris, clarissi-
mis imperatoribus orbatum ante moenia prope obses-
sae patriae, quibus terrui vestram urbem, ea pro mea
deprecantem. maximae cuique fortunae minime cre- 18
dendum est. in bonis tuis rebus, nostris dubiis, tibi
ampla ac speciosa danti est pax, nobis petentibus
magis necessaria quam honesta. melior tutiorque est 19
certa pax quam sperata victoria; haec in tua, illa in
deorum manu est. ne tot annorum felicitatem in unius
horae dederis discrimen; cum tuas vires, tum vim 20
fortunae Martemque belli communem propone animo.
utrimque ferrum, utrimque corpora humana erunt;
nusquam minus quam in bello eventus respondent.
non tantum ad id, quod data pace iam habere potes, 21
si proelio vincas, gloriae adieceris, quantum *dempseris*,
si quid adversi eveniat. simul parta ac sperata de-
cora unius horae fortuna evertere potest. omnia in 22
pace iungenda tuae potestatis sunt, P. Corneli; tunc
ea habenda fortuna erit, quam di dederint. inter pauca 23
felicitatis virtutisque exempla M. Atilius quondam in
hac eadem terra fuisset, si victor pacem petentibus

dedisset patribus nostris; sed non statuendo felicitati
modum nec cohibendo efferentem se fortunam, quanto
24 altius elatus erat, eo foedius conruit. est quidem eius,
qui dat, non qui petit, condiciones dicere pacis; sed
forsitan non indigni simus, qui nobismet ipsi multam
25 inrogemus. non recusamus, quin omnia, propter quae
ad bellum itum est, vestra sint, Sicilia, Sardinia, His-
pania, quidquid insularum toto inter Africam Italiam-
26 que continetur mari. Carthaginienses inclusi Africae
litoribus vos, quando ita dis placuit, externa etiam
27 terra marique videamus regentes imperio. haud nega-
verim propter non nimis sincere petitam aut expecta-
tam nuper pacem suspectam esse vobis Punicam fidem.
multum, per quos petita sit, ad fidem tuendae pacis
28 pertinet, Scipio. vestri quoque, ut audio, patres non
nihil etiam ob hoc, quia parum dignitatis in legatione
29 erat, negaverunt pacem: Hannibal peto pacem, qui
neque peterem, nisi utilem crederem, et propter ean-
30 dem utilitatem tuebor eam, propter quam petii. et quem
ad modum, quia a me bellum coeptum est, ne quem
eius paeniteret, quoad ipsi invidere dei, praestiti, ita
adnitar, ne quem pacis per me partae paeniteat".

1 XXXI. Adversus haec imperator Romanus in
hanc fere sententiam respondit: „non me fallebat,
Hannibal, adventus tui spe Carthaginienses et prae-
2 sentem indutiarum fidem et spem pacis turbasse; ne-
que tu id sane dissimulas, qui de condicionibus supe-
rioribus pacis omnia subtrahas praeter ea, quae iam
3 pridem in nostra potestate sunt. ceterum ut tibi curae
est sentire cives tuos, quanto per te onere leventur,
sic mihi laborandum est, ne, [si] quae tunc pepigerunt,
hodie subtracta ex condicionibus pacis praemia per-
4 fidiae habeant. indigni, quibus eadem pateat condicio,
etiam ut prosit vobis fraus petitis. neque patres nostri
priores de Sicilia, neque nos de Hispania fecimus
bellum; et tunc Mamertinorum sociorum periculum
et nunc Sagunti excidium nobis pia ac iusta indue-

runt arma: vos lacessisse et tu ipse fateris et dei 5
testes sunt, qui et illius belli exitum secundum ius
fasque dederunt et huius dant et dabunt. quod ad me 6
attinet, et humanae infirmitatis memini et vim for-
tunae reputo et omnia, quaecumque agimus, subiecta
esse mille casibus scio; ceterum, quem ad modum superbe 7
et violenter me faterer facere, si, priusquam in Afri-
cam traiecissem, te tua voluntate cedentem Italia et
inposito in naves exercitu ipsum venientem ad pacem
petendam aspernarer, sic nunc, cum prope manu con- 8
sertum restitantem ac tergiversantem in Africam ad-
traxerim, nulla sum tibi verecundia obstrictus. proinde 9
si quid ad ea, in quae tum pax conventura videbatur,
quasi multa navium cum commeatu per indutias ex-
pugnatarum legatorumque violatorum, adicitur, est
quod referam ad consilium; sin illa quoque gravia
videntur, bellum parate, quoniam pacem pati non po-
tuistis".

Ita infecta pace ex conloquio ad suos cum se re- 10
cepissent, frustra verba praelata renuntiant: armis de-
cernendum esse habendamque eam fortunam, quam
dei dedissent. XXXII. In castra ut est ventum, pro- 1
nuntiant ambo, arma expedirent milites animosque ad
supremum certamen, non in unum diem sed in per-
petuum, si felicitas adesset, victores. Roma an Car- 2
thago iura gentibus daret, ante crastinam noctem sci-
turos; neque enim Africam aut Italiam, sed orbem
terrarum victoriae praemium fore; par periculum prae-
mio, quibus adversa pugnae fortuna fuisset. nam ne- 3
que Romanis effugium ullum patebat in aliena ignota-
que terra et Carthagini supremo auxilio effuso adesse
videbatur praesens excidium.

Ad hoc discrimen procedunt postero die duorum 4
opulentissimorum populorum duo longe clarissimi duces,
duo fortissimi exercitus, multa ante parta decora aut
cumulaturi eo die aut eversuri. anceps igitur spes et 5
metus miscebant animos; contemplantibusque modo

suam modo hostium aciem, cum *non* oculis magis
quam ratione pensarent vires, simul laeta simul tristia
obversabantur. quae ipsis sua sponte non succurrebant,
6 ea duces admonendo atque hortando subiciebant. Poe-
nus sedecim annorum in terra Italia res gestas, tot
duces Romanos, tot exercitus occidione occisos et sua
cuique decora, ubi ad insignem alicuius pugnae me-
7 moria militem venerat, referebat; Scipio Hispanias et
recentia in Africa proelia et confessionem hostium,
quod neque non petere pacem propter metum neque
manere in ea prae insita animis perfidia potuissent.
8 ad hoc conloquium Hannibalis, in secreto habitum ac
9 liberum fingenti, qua vult, flectit; ominatur, quibus
quondam auspiciis patres eorum ad Aegates pugna-
verint insulas, ea illis exeuntibus in aciem portendisse
10 deos. adesse finem belli ac laboris. in manibus esse
praedam Carthaginis, reditum domum in patriam ad
11 parentes, liberos, coniuges penatesque deos. celsus
haec corpore vultuque ita laeto, ut vicisse iam cre-
deres, dicebat. instruit deinde primos hastatos, post
eos principes, triariis postremam aciem clausit.
1 XXXIII. non confertas autem cohortes ante sua quam-
que signa instruebat, sed manipulos aliquantum inter
se distantes, ut esset spatium, qua elephanti hostium
2 acti nihil ordines turbarent. Laelium, cuius ante legati,
eo anno quaestoris extra sortem ex senatus consulto
opera utebatur, cum Italico equitatu ab sinistro cornu,
3 Masinissam Numidasque ab dextro opposuit. vias pa-
tentes inter manipulos antesignanorum velitibus — ea
tunc levis armatura erat — complevit, dato praecepto,
ut ad impetum elephantorum aut post directos refu-
gerent ordines aut in dextram laevamque discursu
applicantes se antesignanis viam, qua inruerent in
4 ancipitia tela, beluis darent. Hannibal ad terrorem
primos elephantos — octoginta autem erant, quot
nulla umquam in acie ante habuerat — instruxit,
5 deinde auxilia Ligurum Gallorumque Baliaribus Mau-

risque admixtis; in secunda acie Carthaginienses
Afrosque et Macedonum legionem; modico deinde 6
intervallo relicto subsidiariam aciem Italicorum mili-
tum — Bruttii plerique erant, vi ac necessitate plures
quam sua voluntate decedentem ex Italia secuti —
instruxit. equitatum et ipse circumdedit cornibus; dex- 7
trum Carthaginienses, sinistrum Numidae tenuerunt.
Varia adhortatio erat in exercitu inter tot homines, 8
quibus non lingua, non mos, non lex, non arma, non
vestitus habitusque, non causa militandi eadem esset.
auxiliaribus et praesens et multiplicata ex praeda 9
merces ostentatur; Galli proprio atque insito in Ro-
manos odio accenduntur; Liguribus campi uberes Ita-
liae deductis ex asperrimis montibus in spem victoriae
ostentantur; Mauros Numidasque Masinissae inpotenti 10
futuro dominatu terret; aliis aliae spes ac metus iac-
tantur. Carthaginiensibus moenia patriae, di penates, 11
sepulcra maiorum, liberi cum parentibus coniugesque
pavidae, aut excidium servitiumque aut imperium orbis
terrarum, nihil aut in metum aut in spem medium,
ostentatur.

Cum maxime haec imperator apud Carthaginienses, 12
duces suarum gentium inter populares, pleraque per
interpretes inter immixtos alienigenas agerent, tubae
cornuaque ab Romanis cecinerunt, tantusque clamor
ortus, ut elephanti in suos, sinistrum maxime cornu, 13
verterentur, Mauros ac Numidas. addidit facile Masi-
nissa perculsis terrorem nudavitque ab ea parte aciem
equestri auxilio. paucae tamen bestiarum intrepidae 14
in hostem actae inter velitum ordines cum multis suis
vulneribus ingentem stragem edebant. resilientes enim 15
ad manipulos velites, cum viam elephantis, ne ob-
tererentur, fecissent, in ancipites ad ictum utrimque
coniciebant hastas, nec pila ab antesignanis cessa- 16
bant, donec undique incidentibus telis exacti ex
Romana acie hi quoque in suos dextrum cornu,
ipsos Carthaginienses equites, in fugam verterunt.

Laelius ut turbatos vidit hostes, addidit perculsis
terrorem.

1 XXXIV. Utrimque nudata equite erat Punica
acies, cum pedes concurrit, nec spe nec viribus iam
par. ad hoc dictu parva, sed magna eadem in re ge-
renda momenta: congruens clamor ab Romanis eoque
maior et terribilior, dissonae illis, ut gentium multa-
2 rum discrepantibus linguis, voces; pugna Romana sta-
bilis et suo et armorum pondere incumbentium in
hostem, concursatio et velocitas illinc maior quam
3 vis. igitur primo impetu extemplo movere loco hostium
aciem Romani. ala deinde et umbonibus pulsantes, in
summotos gradu inlato, aliquantum spatii velut nullo
4 resistente incessere, urgentibus et novissimis primos,
ut semel motam aciem sensere, quod ipsum vim ma-
5 gnam ad pellendum hostem addebat. apud hostes au-
xiliares cedentes secunda acies, Afri et Carthaginienses,
adeo non sustinebant, ut contra etiam, ne resistentes
pertinaciter primos caedendo ad se perveniret hostis,
6 pedem referrent. igitur auxiliares terga dant repente,
et in suos versi partim refugere in secundam aciem,
partim non recipientes caedere, ut et paulo ante non
7 adiuti et tunc exclusi. et prope duo iam permixta
proelia erant, cum Carthaginienses simul cum hosti-
bus, simul cum suis cogerentur manus conserere. non
8 tamen ita perculsos iratosque in aciem accepere, sed
densatis ordinibus in cornua vacuumque circa campum
extra proelium eiecere, ne pavido fuga et vulneribus
9 milite sinceram et integram aciem miscerent. ceterum
tanta strages hominum armorumque locum, in quo
steterant paulo ante auxiliares, compleverat, ut prope
difficilior transitus esset, quam per confertos hostes
10 fuerat. itaque, qui primi erant, hastati per cumulos
corporum armorumque et tabem sanguinis, qua quis-
que poterat, sequentes hostem et signa et ordines
confuderunt. principum quoque signa fluctuari coe-
11 perant vagam ante se cernendo aciem. quod Scipio

ubi vidit, receptui propere canere hastatis iussit et
sauciis in postremam aciem subductis principes tria-
riosque in cornua inducit, quo tutior firmiorque media
hastatorum acies esset. ita novum de integro proe- 12
lium ortum est; quippe ad veros hostes perventum
erat, et armorum genere et usu militiae et fama re-
rum gestarum et magnitudine vel spei vel periculi
pares. sed et numero superior Romanus erat et animo, 13
quod iam equites, iam elephantos fuderat, iam prima
acie pulsa in secundam pugnabat. XXXV. in tem- 1
pore Laelius ac Masinissa, pulsos per aliquantum
spatii secuti equites, revertentes in aversam hostium
aciem incurrere. is demum equitum impetus perculit
hostem. multi circumventi in acie caesi; multi per 2
patentem circa campum fuga sparsi tenente omnia
equitatu passim interierunt. Carthaginiensium socio- 3
rumque caesa eo die supra viginti milia; par ferme
numerus captus cum signis militaribus centum tri-
ginta duobus, elephantis undecim. victores ad mille
et quingentos cecidere.

Hannibal cum paucis equitibus inter tumultum 4
elapsus Hadrumetum perfugit, omnia et in*tegro* proe-
lio et *inclin*ante acie, priusquam excederet pugna, 5
expertus et confessione etiam Scipionis omniumque
peritorum militiae illam laudem adeptus, singulari
arte aciem eo die instruxisse: elephantos in prima 6
fronte, quorum fortuitus impetus atque intolerabilis
vis signa sequi et servare ordines, in quo plurimum
spei ponerent, Romanos prohiberent; deinde auxiliares 7
ante Carthaginiensium aciem, ne homines mixti ex
conluvione omnium gentium, quos non fides teneret,
sed merces, liberum receptum fugae haberent, simul 8
primum ardorem atque impetum hostium excipientes
fatigarent ac, si nihil aliud, vulneribus suis ferrum
hostile hebetarent; tum, ubi omnis spes esset, milites 9
Carthaginienses Afrosque, ut, omnibus rebus aliis
pares, eo, quod integri cum fessis ac sauciis pugna-

rent, superiores essent; Italicos intervallo quoque di-
remptos, incertos, socii an hostes essent, in postre-
10 mam aciem summotos. hoc edito velut ultimo virtutis
opere Hannibal cum Hadrumetum refugisset, accitus-
que inde Carthaginem sexto ac tricesimo post anno,
11 quam puer inde profectus erat, redisset, fassus in
curia est non proelio modo se sed bello victum, nec
spem salutis alibi quam in pace impetranda esse.

1 XXXVI. Scipio confestim a proelio expugnatis
hostium castris direptisque cum ingenti praeda ad
2 mare ac naves rediit nuntio allato P. Lentulum cum
quinquaginta rostratis, centum onerariis, cum omni
3 genere commeatus ad Uticam accessisse. admovendum
igitur undique terrorem perculsae Carthagini ratus,
misso Laelio Romam cum victoriae nuntio Cn. Octa-
vium terrestri itinere ducere legiones Carthaginem
iubet; ipse ad suam veterem nova Lentuli classe ad-
iuncta profectus ab Utica portum Carthaginis petit.
4 haud procul aberat, cum velata infulis ramisque oleae
Carthaginiensium occurrit navis. decem legati erant,
principes civitatis, auctore Hannibale missi ad peten-
5 dam pacem. qui cum ad puppim praetoriae navis ac-
cessissent velamenta supplicum porrigentes, orantes
6 implorantesque fidem ac misericordiam Scipionis, nul-
lum iis aliud responsum datum, quam ut Tynetem
venirent; eo se moturum castra. ipse ad contemplan-
dum Carthaginis situm non tam noscendi in praesen-
tia quam terrendi hostis causa *provectus* Uticam, eo-
7 dem et Octavio revocato, rediit. inde procedentibus
ad Tynetem nuntius allatus Verminam Syphacis filium
cum equitibus pluribus quam peditibus venire Cartha-
8 giniensibus auxilio. pars exercitus cum omni equitatu
† Saturnalibus primis agmen adgressa Numidarum levi
certamine fudit. exitu quoque fugae intercluso ab omni
parte circumdatis equitibus quindecim milia hominum
caesa, mille et ducenti vivi capti, et equi Numidici
mille et quingenti, signa militaria duo et septuaginta.

regulus ipse inter tumultum cum paucis effugit. tum 9
ad Tynetem eodem quo antea loco castra posita, lega-
tique triginta ab Carthagine ad Scipionem venerunt.
et illi quidem multo miserabilius quam antea, quo
magis cogebat fortuna, egerunt; sed aliquanto minore
cum misericordia ab recenti memoria perfidiae auditi
sunt. in consilio quamquam iusta ira omnes ad delen- 10
dam stimulabat Carthaginem, tamen cum et quanta
res esset et quam longi temporis obsidio tam munitae
et tam validae urbis reputarent, et ipsum Scipionem
expectatio successoris venturi ad paratam alterius la-
bore ac periculo finiti belli famam sollicitaret, ad pa-
cem omnium animi versi sunt. XXXVII. postero die 1
revocatis legatis et cum multa castigatione perfidiae
monitis, ut tot cladibus edocti tandem deos et ius
iurandum esse crederent, condiciones pacis dictae, ut
liberi legibus suis viverent; quas urbes quosque agros 2
quibusque finibus ante bellum tenuissent, tenerent,
populandique finem eo die Romanus faceret; perfugas 3
fugitivosque et captivos omnes redderent Romanis et
naves rostratas praeter decem triremes traderent ele-
phantosque, quos haberent, domitos, neque domarent
alios; bellum neve in Africa neve extra Africam in- 4
iussu populi Romani gererent; Masinissae res redde-
rent foedusque cum eo facerent; frumentum stipen- 5
diumque auxiliis, donec ab Roma legati redissent,
praestarent. decem milia talentum argenti, discripta
pensionibus aequis in annos quinquaginta, solverent;
obsides centum arbitratu Scipionis darent, ne minores 6
quattuordecim annis neu triginta maiores. indutias ita
se daturum, si per priores indutias naves onerariae
captae, quaeque fuissent in navibus, restituerentur;
aliter nec indutias nec spem pacis ullam esse.

Has condiciones legati cum domum referre iussi 7
in contione ederent, et Gisgo ad dissuadendam pacem
processisset audireturque a multitudine inquieta eadem
et inbelli, indignatus Hannibal dici ea in tali tempore 8

audirique, arreptum Gisgonem manu sua ex superiore
loco detraxit. quae insueta liberae civitati species cum
fremitum populi movisset, perturbatus militaris vir ur-
9 bana libertate „novem“ inquit „annorum a vobis pro-
fectus post sextum et tricesimum annum redii. mili-
tares artes, quas me a puero fortuna nunc privata
10 nunc publica docuit, probe videor scire; urbis ac fori
iura, leges, mores vos me oportet doceatis“. excusata
inprudentia de pace multis verbis disseruit, quam nec
11 iniqua et necessaria esset. id omnium maxime difficile
erat, quod ex navibus per indutias captis nihil praeter
ipsas comparebat naves; nec inquisitio erat facilis,
12 adversantibus paci qui arguerentur. placuit naves reddi
et homines utique inquiri; cetera, quae abessent,
aestimanda Scipioni permitti, atque ita pecunia luere
13 Carthaginienses. Sunt, qui Hannibalem ex acie ad
mare pervenisse, inde praeparata nave ad regem An-
tiochum extemplo profectum tradant, postulantique
ante omnia Scipioni, ut Hannibal sibi traderetur, re-
sponsum esse Hannibalem in Africa non esse.

1 XXXVIII. Postquam redierunt ad Scipionem le-
gati, quae publica in navibus fuerant, ex publicis de-
scripta rationibus quaestores, quae privata profiteri
2 domini iussi; pro ea summa pecuniae viginti quinque
milia pondo argenti praesentia exacta; indutiaeque
3 Carthaginiensibus datae in tres menses. additum, ne
per indutiarum tempus alio usquam quam Romam
mitterent legatos, et quicumque legati Carthaginem
venissent, ne ante dimitterent eos, quam Romanum
imperatorem, qui et quae petentes venissent, certiorem
4 facerent. cum legatis Carthaginiensibus Romam missi
L. Veturius Philo et M. Marcius Ralla et L. Scipio
5 imperatoris frater. per eos dies commeatus ex Sicilia
Sardiniaque tantam vilitatem annonae effecerunt, ut
pro vectura frumentum nautis mercator relinqueret.

6 Romae ad nuntium primum rebellionis Cartha-
giniensium trepidatum fuerat, iussusque erat Ti. Clau-

dius mature classem in Siciliam ducere atque inde in
Africam traicere, et alter consul M. Servilius ad ur-
bem morari, donec, quo statu res in Africa essent,
sciretur. segniter omnia in comparanda deducendaque 7
classe ab Ti. Claudio consule facta erant, quod patres
de pace P. Scipionis potius arbitrium esse, quibus
legibus daretur, quam consulis censuerant. prodigia 8
quoque nuntiata sub ipsam famam rebellionis terrorem
adtulerant: Cumis solis orbis minui visus et pluit la-
pideo imbri, et in Veliterno agro terra ingentibus
cavernis consedit, arboresque in profundum haustae;
Ariciae forum et circa tabernae, Frusinone murus ali- 9
quot locis et porta de caelo tacta; et in Palatio la-
pidibus pluit. id prodigium more patrio novemdiali
sacro, cetera hostiis maioribus expiata. inter quae etiam 10
aquarum insolita magnitudo in religionem versa; nam
ita abundavit Tiberis, ut ludi Apollinares circo inun-
dato extra portam Collinam ad aedem Erycinae Ve-
neris parati sint. ceterum ludorum ipso die subita 11
serenitate orta pompa duci coepta ad portam Collinam
revocata deductaque in circum est, cum decessisse
inde aquam nuntiatum esset; laetitiamque populo et 12
ludis celebritatem addidit sedes sua sollemni specta-
culo reddita.

XXXIX. Claudium consulem, profectum tandem 1
ab urbe, inter portus Cosanum Loretanumque atrox
vis tempestatis adorta in metum ingentem adduxit.
Populonium inde cum pervenisset stetissetque ibi, dum 2
reliquum tempestatis exsaeviret, Ilvam insulam et ab
Ilva Corsicam, a Corsica in Sardiniam traiecit. ibi
superantem Insanos montes multo et saevior et in-
festioribus locis tempestas adorta disiecit classem. mul- 3
tae quassatae armamentisque spoliatae naves, quaedam
fractae. ita vexata ac lacerata classis Carales tenuit.
ubi dum subductae reficiuntur naves, hiems oppressit,
circumactumque anni tempus, et nullo prorogante im-
perium privatus Ti. Claudius classem Romam reduxit.

4 M. Servilius, ne comitiorum causa ad urbem revoca-
retur, dictatore dicto C. Servilio Gemino in provin-
ciam est profectus. dictator magistrum equitum P.
5 Aelium Paetum dixit. saepe comitia indicta perfici
tempestates prohibuerunt; itaque cum pridie idus
Martias veteres magistratus abissent, novi suffecti non
essent, res publica sine curulibus magistratibus erat.
6 T. Manlius Torquatus pontifex eo anno mortuus;
in locum eius suffectus C. Sulpicius Galba. ab L. Li-
cinio Lucullo et Q. Fulvio aedilibus curulibus ludi Ro-
7 mani ter toti instaurati. pecuniam ex aerario scribae
viatoresque aedilicii clam egessisse per indicem *com-
perti* damnati sunt, non sine infamia Luculli aedilis.
8 P. Aelius Tubero et L. Laetorius aediles plebis vitio
creati magistratu se abdicaverunt, cum ludos ludo-
rumque causa epulum Iovi fecissent et signa tria ex
multaticio argento facta in Capitolio posuissent. Ce-
rialia ludos dictator et magister equitum ex senatus
consulto fecerunt.

1 XL. Legati ex Africa Romani simul Carthagi-
niensesque cum venissent Romam, senatus ad aedem
2 Bellonae habitus est. ubi cum L. Veturius Philo
pugnatum cum Hannibale esse suprema Carthaginien-
sibus pugna finemque tandem lugubri bello inpositum
3 ingenti laetitia patrum exposuisset, adiecit Verminam
etiam Syphacis filium, quae parva bene gestae rei
accessio erat, devictum. in contionem inde prodire
4 iussus gaudiumque id populo inpertire. tum patefacta
gratulationi omnia in urbe templa, supplicationesque
in triduum decretae. legatis Carthaginiensium et Phi-
lippi regis — nam ii quoque venerant — petentibus,
ut senatus sibi daretur, responsum iussu patrum ab
dictatore est consules novos iis senatum daturos esse.
5 comitia inde habita. creati consules Cn. Cornelius
Lentulus, P. Aelius Paetus; praetores M. Iunius Pen-
nus, cui sors urbana evenit, M. Valerius Falto Brut-
tios, M. Fabius Buteo Sardiniam, P. Aelius Tubero

Siciliam est sortitus. de provinciis consulum nihil ante 6
placebat agi, quam legati Philippi regis et Cartha-
giniensium auditi essent; belli finem alterius, alterius
principium prospiciebant animis. Cn. Lentulus consul 7
cupiditate flagrabat provinciae Africae, seu bellum
foret, facilem victoriam, seu iam finiretur, finiti tanti
belli *a* se consule gloriam petens. negare itaque prius 8
quicquam agi passurum, quam sibi provincia Africa
decreta esset, concedente conlega, moderato viro et
prudenti, qui gloriae eius certamen cum Scipione,
praeterquam quod iniquum esset, etiam inpar futurum
cernebat. Q. Minucius Thermus et M'. Acilius Glabrio 9
tribuni plebis rem priore anno nequiquam temptatam
ab Ti. Claudio consule Cn. Cornelium temptare aie-
bant; ex auctoritate patrum latum ad populum esse, 10
cuius vellent imperium in Africa esse; omnes quin-
que et triginta tribus P. Scipioni id imperium decresse.
multis contentionibus et in senatu et ad populum acta 11
res postremo eo deducta est, ut senatui permitterent.
patres igitur iurati — ita enim convenerat — censu- 12
erunt, uti consules provincias inter se conpararent
sortirenturve, uter Italiam, uter classem navium quin-
quaginta haberet; cui classis obvenisset, in Siciliam
navigaret; si pax cum Carthaginiensibus componi ne- 13
quisset, in Africam traiceret; consul mari, Scipio eo-
dem quo adhuc iure imperii terra rem gereret; si 14
condiciones convenirent pacis, tribuni plebis populum
rogarent, utrum consulem an P. Scipionem iuberent
pacem dare, et quem, si deportandus exercitus victor
ex Africa esset, deportare; si pacem per P. Scipionem 15
dari atque ab eodem exercitum deportari iussissent,
ne consul ex Sicilia in Africam traiceret. alter con- 16
sul, cui Italia evenisset, duas legiones a M. Sextio
praetore acciperet. XLI. P. Scipioni cum exercitibus, 1
quos haberet, in provincia Africa prorogatum impe-
rium. praetoribus M. Valerio Faltoni duae legiones in
Bruttiis, quibus C. Livius priore anno praefuerat, de-

2 cretae; P. Aelius praetor duas legiones in Sicilia ab
Cn. Tremellio acciperet; legio una M. Fabio in Sar-
diniam, quam P. Lentulus pro praetore habuisset, de-
3 cernitur. M. Servilio prioris anni consuli cum suis
duabus item legionibus in Etruria prorogatum impe-
4 rium est. quod ad Hispanias attineret, aliquot annos
iam ibi L. Cornelium Lentulum et L. Manlium Aci-
dinum esse; uti consules cum tribunis agerent, ut, si
iis videretur, plebem rogarent, cui iuberent in Hispa-
5 nia imperium esse; is ex duobus exercitibus in unam
legionem conscriberet Romanos milites et in quin-
decim cohortes socios Latini nominis, quibus provin-
ciam obtineret; veteres milites L. Cornelius et L. Man-
6 lius in Italiam deportarent. Consuli quinquaginta
navium classis ex duabus classibus, Cn. Octavi, quae
in Africa esset, et P. Villi, quae Siciliae oram tueba-
7 tur, decreta, ut quas vellet naves deligeret. P. Scipio
quadraginta naves longas, quas habuisset, haberet;
quibus si Cn. Octavium, sicut praefuisset, praeesse
vellet, Octavio pro praetore in eum annum imperium
8 esset; si Laelium praeficeret, Octavius Romam dece-
deret reduceretque naves, quibus consuli usus non
esset. et M. Fabio in Sardiniam decem longae naves
9 decretae. et consules duas urbanas legiones scribere
iussi, ut quattuordecim legionibus eo anno, centum
navibus longis res publica administraretur.

1 XLII. Tum de legatis Philippi et Carthaginien-
2 sium actum. priores Macedonas introduci placuit; quo-
rum varia oratio fuit, partim purgantium, quae questi
erant missi ad regem ab Roma legati de populatione
sociorum, partim ultro accusantium quidem et socios
3 populi Romani, sed multo infestius M. Aurelium,
quem ex tribus ad se missis legatis dilectu habito
substitisse et se bello lacessisse contra foedus et
saepe cum praefectis suis signis conlatis pugnasse,
4 *partim* postulantium, ut Macedones duxque eorum So-
pater, qui apud Hannibalem mercede militassent, tum

capti in vinclis essent, sibi restituerentur. adversus 5
ea M. Furius, missus ad id ipsum ab Aurelio ex Ma-
cedonia, disseruit Aurelium relictum, ne socii populi
Romani fessi populationibus vi atque iniuria ad re-
gem deficerent; finibus sociorum non excessisse, dedisse 6
operam, ne impune in agros eorum populatores trans-
cenderent. Sopatrum ex purpuratis et propinquis regis
esse; eum cum quattuor milibus Macedonum et pecunia
missum nuper in Africam esse Hannibali et Cartha-
giniensibus auxilio. de his rebus interrogati Macedones 7
cum perplexe responderent, nequ*aquam* ipsi *si*mile re-
sponsum tulerunt: bellum quaerere regem et, si per-
gat, propediem inventurum. dupliciter ab eo foedus 8
violatum, et quod sociis populi Romani iniurias fece-
rit ac bello armisque lacessiverit, et quod hostes au-
xiliis et pecunia iuverit. et P. Scipionem recte atque 9
ordine fecisse videri et facere, quod eos, qui arma
contra populum Romanum ferentes capti sint, hostium
numero in vinclis habeat, et M. Aurelium e re pu- 10
blica facere, gratumque id senatui esse, quod socios
populi Romani, quando iure foederis non possit, ar-
mis tueatur.

Cum hoc tam tristi responso dimissis Macedoni- 11
bus legati Carthaginienses vocati; quorum aetatibus
dignitatibusque conspectis — nam longe primi civi-
tatis erant — tum pro se quisque dicere vere de
pace agi. insignis tamen inter ceteros Hasdrubal erat 12
— Haedum populares cognomine appellabant — pacis
semper auctor adversusque factioni Barcinae. eo tum 13
plus illi auctoritatis fuit belli culpam in paucorum
cupiditatem ab re publica transferenti. qui cum varia 14
oratione usus esset, nunc purgando crimina nunc quae-
dam fatendo, ne impudenter certa negantibus difficilior
venia esset, nunc monendo etiam patres conscriptos,
ut rebus secundis modeste ac moderate uterentur; si 15
se atque Hannonem audissent Carthaginienses et tem-
pore uti voluissent, daturos fuisse pacis condiciones,

quas tunc peterent. raro simul hominibus bonam for-
16 tunam bonamque mentem dari; populum Romanum
eo invictum esse, quod in secundis rebus sapere et
consulere meminerit. et hercule mirandum fuisse, si
17 aliter faceret. ex insolentia, quibus nova bona fortuna
sit, inpotentes laetitiae insanire; populo Romano usi-
tata ac prope iam obsoleta ex victoria gaudia esse,
ac plus paene parcendo victis quam vincendo impe-
18 rium auxisse, — ceterorum miserabilior oratio fuit
commemorantium, ex quantis opibus quo reccidissent
Carthaginiensium res: nihil iis, qui modo orbem prope
terrarum obtinuerint armis, superesse praeter Cartha-
19 ginis moenia; his inclusos non terra, non mari quic-
quam sui iuris cernere; urbem quoque ipsam ac pe-
nates ita habituros, si non in ea quoque, quo nihil
20 ulterius sit, saevire populus Romanus velit. cum flecti
misericordia patres appareret, senatorem unum in-
festum perfidiae Carthaginiensium succlamasse ferunt,
per quos deos foedus icturi essent, cum eos, per quos
21 ante ictum esset, fefellissent; „per eosdem“ inquit
Hasdrubal, „quoniam tam infesti sunt foedera vio-
lantibus“.
1 XLIII. Inclinatis omnium ad pacem animis Cn.
Lentulus consul, cui classis provincia erat, senatus
2 consulto intercessit. tum M'. Acilius et Q. Minucius
tribuni plebis ad populum tulerunt, vellent iuberentne
senatum decernere, ut cum Carthaginiensibus pax fieret;
et quem eam pacem dare, quemque ex Africa exer-
3 citum deportare iuberent. de pace 'uti rogas' omnes
tribus iusserunt; pacem dare P. Scipionem, eundem
4 exercitum deportare. ex hac rogatione senatus decre-
vit, ut P. Scipio ex decem legatorum sententia pacem
cum populo Carthaginiensi, quibus legibus ei videre-
5 tur, faceret. gratias deinde patribus egere Carthagi-
nienses et petierunt, ut sibi in urbem introire et col-
loqui cum civibus suis liceret, qui capti in publica
6 custodia essent; esse in iis partim propinquos ami-

cosque suos, nobiles homines, partim ad quos mandata
a propinquis haberent. quibus conventis cum rursus 7
peterent, ut sibi quos vellent ex iis redimendi pote-
stas fieret, iussi nomina edere; et cum ducentos ferme
ederent, senatus consultum factum est, ut legati Ro- 8
mani ducentos ex captivis, quos Carthaginienses vellent,
ad P. Cornelium in Africam deportarent nuntiarent-
que ei, ut, si pax convenisset, sine pretio eos Cartha-
giniensibus redderet. fetiales cum in Africam ad foe- 9
dus feriundum ire iuberentur, ipsis postulantibus
senatus consultum in haec verba factum est, ut pri-
vos lapides silices privasque verbenas secum ferrent;
ut ubi praetor Romanus iis imperaret, ut foedus feri-
rent, illi praetorem sagmina poscerent. herbae id genus
ex arce sumptum fetialibus dari solet.

Ita dimissi ab Roma Carthaginienses cum in 10
Africam venissent ad Scipionem, quibus ante dictum
est legibus pacem fecerunt. naves longas, elephantos, 11
perfugas, fugitivos, captivorum quattuor milia tradi-
derunt, inter quos Q. Terentius Culleo senator fuit.
naves provectas in altum incendi iussit. quingentas 12
fuisse omnis generis, quae remis agerentur, quidam
tradunt; quarum conspectum repente incendium tam
lugubre fuisse Poenis, quam si ipsa Carthago arderet.
de perfugis gravius quam de fugitivis consultum; no- 13
minis Latini qui erant, securi percussi, Romani in
crucem sublati.

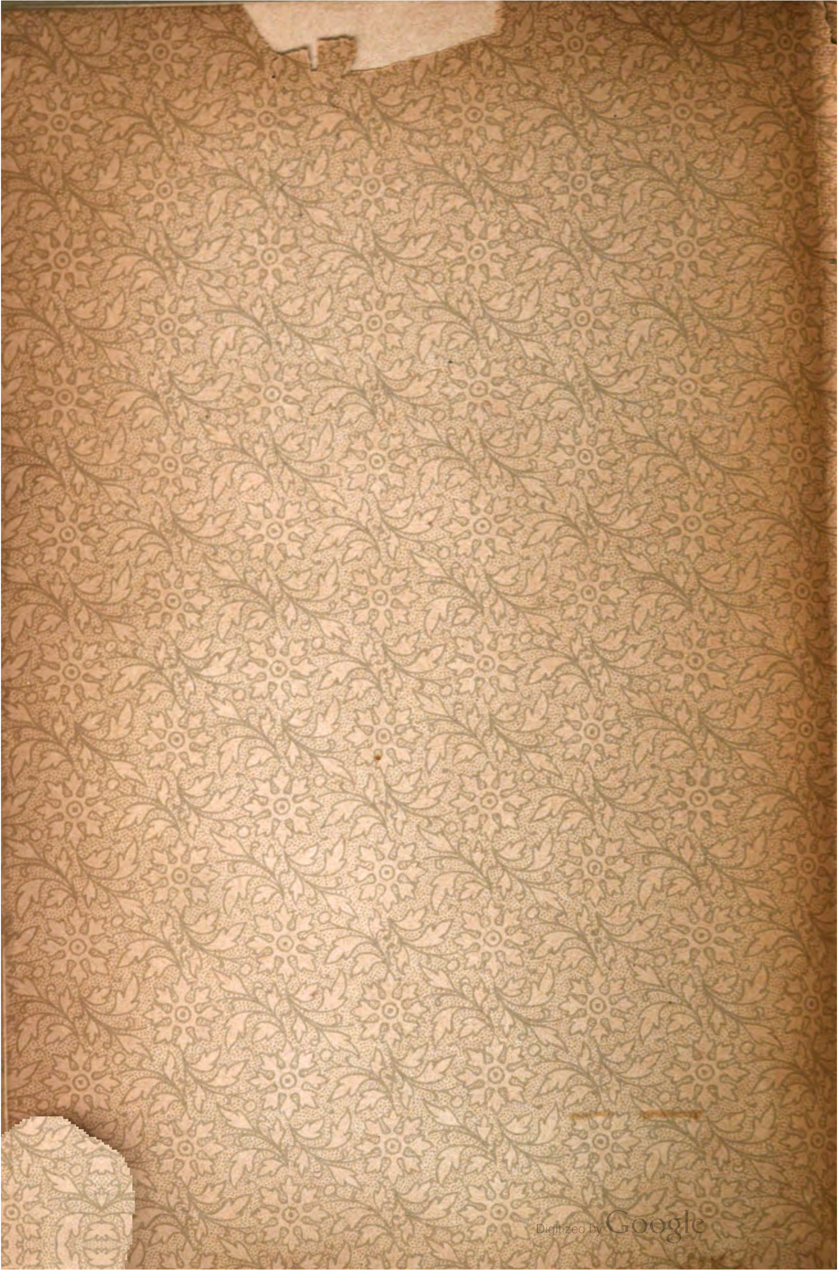
XLIV. Annis ante quadraginta pax cum Cartha- 1
giniensibus postremo facta erat Q. Lutatio, A. Man-
lio consulibus. bellum initum annis post tribus et vi- 2
ginti P. Cornelio, Ti. Sempronio consulibus, finitum
est septimo decimo anno Cn. Cornelio, P. Aelio Paeto
consulibus. saepe postea ferunt Scipionem dixisse Ti. 3
Claudi primum cupiditatem, deinde Cn. Corneli fuisse
in mora, quo minus id bellum exitio Carthaginis finiret.

Carthagini cum prima conlatio pecuniae diutino 4
bello exhaustis difficilis videretur, maestitiaque et fle-

tus in curia esset, ridentem Hannibalem ferunt con-
5 spectum. cuius cum Hasdrubal Haedus risum incre-
paret in publico fletu, cum ipse lacrimarum causa
6 esset, „si quem ad modum oris habitus cernitur ocu-
lis“ inquit, „sic et animus intus cerni posset, facile
vobis appareret non laeti, sed prope amentis malis
cordis hunc, quem increpatis, risum esse; qui tamen
nequaquam adeo est intempestivus, quam vestrae
7 istae absurdae atque abhorrentes lacrimae sunt. tunc
flesse decuit, cum adempta sunt nobis arma, incensae
naves, interdictum externis bellis; illo enim vulnere
concidimus. nec est, cur vos otio vestro consultum ab
8 Romanis credatis. nulla magna civitas diu quiescere
potest; si foris hostem non habet, domi invenit, ut
praevalida corpora ab externis causis tuta videntur,
9 sed suis ipsa viribus onerantur. tantum nimirum ex
publicis malis sentimus, quantum ad privatas res per-
tinet; nec in iis quicquam acrius quam pecuniae dam-
10 num stimulat. itaque cum spolia victae Carthagini
detrahebantur, cum inermem iam ac nudam destitui
inter tot armatas gentes Africae cerneretis, nemo in-
11 gemuit; nunc, quia tributum ex privato conferendum
est, tamquam in publico funere comploratis. quam
vereor, ne propediem sentiatis levissimo in malo
12 vos hodie lacrimasse.“ haec Hannibal apud Cartha-
ginienses.

Scipio contione advocata Masinissam ad regnum
paternum Cirta oppido et ceteris urbibus agrisque,
quae ex regno Syphacis in populi Romani potestatem
13 venissent, adiectis donavit. Cn. Octavium classem in
Siciliam ductam Cn. Cornelio consuli tradere iussit,
legatos Carthaginiensium Romam proficisci, ut, quae
ab se ex decem legatorum sententia acta essent, ea
patrum auctoritate populique iussu confirmarentur.
1 XLV. Pace terra marique parta, exercitu in naves in-
2 posito, in Siciliam Lilybaeum traiecit. inde magna
parte militum navibus missa ipse per laetam pace

non minus quam victoria Italiam, effusis non urbibus
modo ad habendos honores, sed agrestium etiam turba
obsidente vias, Romam pervenit triumphoque omnium
clarissimo urbem est invectus. argenti tulit in aerarium 3
pondo centum triginta tria milia. militibus ex praeda
quadringenos aeris divisit. morte subtractus spectaculo 4
magis hominum quam triumphantis gloriae Syphax
est, Tiburi haud ita multo ante mortuus, quo ab Alba
traductus fuerat. conspecta tamen mors eius fuit, quia
publico funere est elatus. hunc regem in triumpho 5
ductum Polybius, haudquaquam spernendus auctor,
tradit. secutus Scipionem triumphantem est pilleo ca-
piti inposito Q. Terentius Culleo, omnique deinde vita,
ut dignum erat, libertatis auctorem coluit. Africani 6
cognomen militaris prius favor an popularis aura ce-
lebraverit an, sicuti Felicis Syllae Magnique Pompei
patrum memoria, coeptum ab adsentatione familiari
sit, parum compertum habeo. primus certe hic im- 7
perator nomine victae ab se gentis est nobilitatus;
exemplo deinde huius nequaquam victoria pares in-
signes imaginum titulos claraque cognomina familiarum
asciverunt.

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 04708 8771

